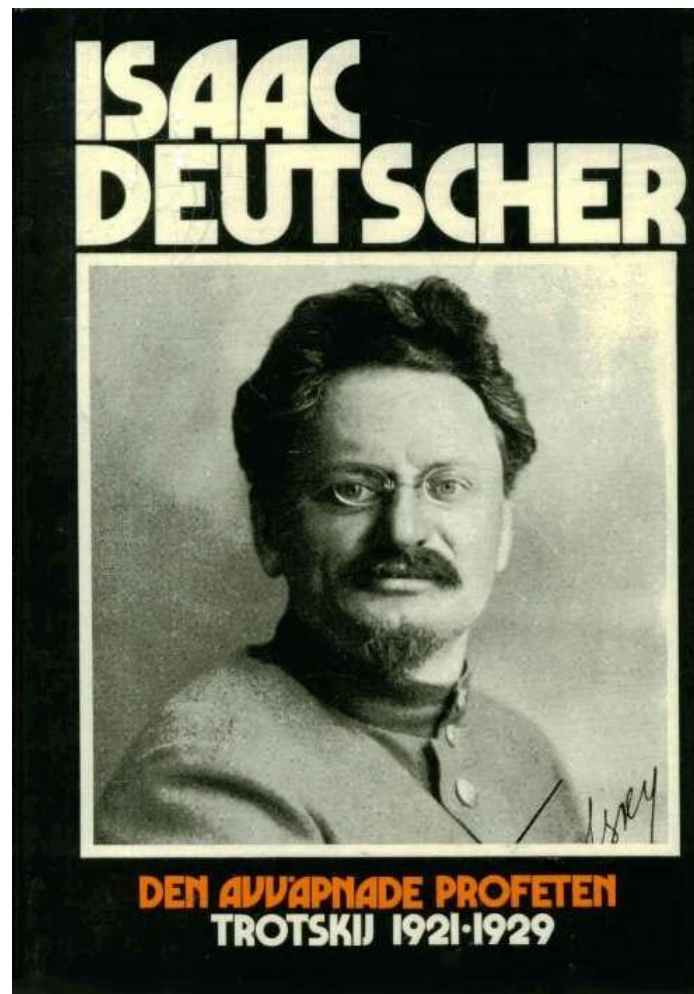

Isaac Deutscher

Den avväpnade profeten

Trotskij 1921-1929

Översättning: Otto Mannheimer

René Coeckelberghs bokförlag, 1972 (1:a svenska upplagan)

Publicerad med tillstånd av *Bokförlaget Röda Rummet*

Innehåll

Förord	1
1. Makten och drömmen	6
2. Anatemat	48
3. 'Icke allenast av politik! ...'	99
4. En mellanakt	121
5. Den avgörande drabbningen: 1926-1927	161
6. Ett år i Alma Ata	232
Bibliografi	276

Förord

Carlyle skrev en gång, att han som Cromwells levnadstecknare var tvungen att dra fram Lord Protektorn under ett berg av döda hundar, en väldig last av glömska och förtal. Min situation som Trotskij's levnadstecknare har varit liknande, dock med den skillnaden att stora händelser började skaka mitt berg av döda hundar, just när jag stod i begrepp att angripa det. Jag hade avslutat *Den väpnade profeten*, den första delen av min Trotskijstudie, medan Stalin ännu levde, och det tedde sig lika omöjligt att upphäva kulten av honom som det tycktes hopplöst att utplåna brännmärkningen av Trotskij. De flesta recensenter av *Den väpnade profeten* höll med en brittisk kritiker som skrev att 'denna bok omintetgör tre decenniers stalinistiskt förtal', men naturligtvis framkallade varken boken eller dess dokumentation de ringaste kommentarer från sovjetiska historiker och kritiker, vilka vanligen fäster ett enormt avseende också vid den uslaste västerländska 'sovjetologi'. Så kom Stalins död, den Tjugonde kongressen och Chrusjtjovs 'hemliga' tal. Ett jordskalv skakade berget av döda hundar och sprängde dess ena hälft i tusen bitar, och ett ögonblick såg det ut som om också den andra hälften skulle explodera. Historiskt sanna uppgifter om Trotskij's roll i den ryska revolutionen började för första gången på tre decennier dyka upp i sovjetiska tidskrifter, även om knappheten och försiktigheten härvidlag antydde det nära sambandet mellan historia och politik och problemets ömtåliga karaktär.

När idolbilden av Stalin krossades och den stalinistiska historieförfälskningen officiellt och eftertryckligt fördömdes, uppkom ett pånyttfött och livligt, om än förvirrat, intresse för Stalins huvudmotståndare. I Moskva, Peking, Warszawa och Östberlin sökte man ånyo förstå innebörden och konsekvenserna av Trotskij's kamp mot Stalin. Arkiv, som hittills förvarats bakom lås och bom gjordes tillgängliga för unga historiker, som begärligt sökte svar på sina frågor bland okända dokument om bolsjevismen. Sedan Chrusjtjov förklarat hur Stalin krossade sina kritiker inom partiet med falska och groteska anklagelser, väntade sig historikerna naturligtvis en verklig rehabilitering av de Stora Utrensningarnas offer. På sina håll togs återupprättelsen redan för given. I Polen citerades och t.o.m. nytrycktes t.ex. skrifter av Trotskij, Bucharin, Rakovskij och Radek för att belysa Stalinepokens gåta (detsamma gäller mina egna böcker och uppsatser).

Strax därpå blev det emellertid ett abrupt slut på angripandet av 'berget av döda hundar'. Mot slutet av 1956 eller början av 1957, under reaktionen som följde på Ungernrevolten, beordrade Moskva ett slut på återupprättandet av den historiska sanningen. Dagspolitikens svårigheter och växlingar började än en gång återspeglas i historieskrivningen och fick sin brännpunkt i behandlingen av Trotskij. Sedan dess har Stalins diskrediterade *SUKP(b):s Historia, Kortfattad Kurs*, ersatts med en ny officiell sammanställning av partihistorien som återställer anatemat över Trotskij, även om det sker i en modifierad och uppmjukad version. Och i sovjetiska tidskrifter har omfattningen av material med syfte att i förtäckta ordalag förtala Trotskij, blivit betydligt större än den någonsin var under Stalinepokens sista tio år.

Men vad som en gång var drama, har nu förvandlats till simpel fars. Hur absurt det stalinistiska anatemat än var, hade det sin 'logik' och konsekvens: Stalin var medveten om att han inte kunde upprätthålla det utan en fullständig, samvetslös och systematisk förfälskning av det förflutna. Chrusjtjov försökte undvika sanningen om Trotskij utan att tillgripa öppen förfälskning – han nöjde sig med en 'moderat' dos förvanskning, och bara härigenom gjorde han anatemat orimligt. Den nya partihistoriens författare hyllade således 1917 års revolutionära militära kommitté och inbördeskrigstidens krigskommissariat, utan att i sammanhanget nämna att Trotskij ledde dessa båda organ, men i nästan samma andetag nämner de detta, just när de hittat ett fel i samma kommitté eller kommissariat. (Det är som ett barn som, innan det lärt sig kurrageömma, drar modern i kjolen och skriker: 'Här är jag, kom och leta efter mig'.) De

chrusjtjovitiska historikerna höll uppenbarligen inte sovjetläsarna för intelligenta nog att förstå att både beröm och klander i lika hög grad riktades mot en och samma person. På sitt eget perversa sätt hade Stalin betydligt högre tankar om skarpsinnigheten hos sina undersåtar, och han föredrog att inte ge dem några fakta som kunde stimulera kätterska tankar, ja, inte ens lämna något utrymme för sådana tankar. Också de nya versionerna av partihistorien uppehöll sig ensidigt vid meningsskiljaktigheterna mellan Lenin och Trotskij, men genom att publicera Lenins hemlighållna skrifter och öppna arkiven, gjorde de nya partiledarna i själva verket praktiskt taget allt som behövdes för Trotskijs rehabilitering. Nu är alla försök att återigen förvisa honom från revolutionens annaler fåfänga.

*

Trotskijs ande jagar uppenbarligen fortfarande Stalins efterträdare. Jag tror att läsaren på dessa, sidor kommer att finna åtminstone en del av förklaringen till detta skenbart egendomliga faktum. Trots alla stora förändringar som ägt rum i Sovjetsamhället sedan 1920-talet, eller snarare på grund av dem, är vissa nyckelfrågor i kontroversen mellan Stalin och Trotskij lika aktuella idag som någonsin. Trotskij fördömde arbetarstatens 'byråkratiska urartning', och mot Stalins 'monolitiska' och 'ofelbart' ledda parti ställde han kravet på yttrandefrihet, debatt och kritik, i övertygelsen om att en frivillig och äkta kommunistisk disciplin kunde grundas endast på dessa principer. Hans röst tystades ned i 1920-talets Ryssland, men i takt med de mångsidiga framstegen inom industri-, social- och utbildningsområdena i Sovjetunionen, har denna hans idé fått nytt liv och vunnit insteg i många kommunistiska sinnen. I korta ögonblick av sanning har Chrusjtjov och Mikojan, Mao och Gomulka, Kadar och Togliatti, för att inte tala om Tito och Nagy tvingats ge den sitt erkännande. Ett 'trotskistiskt' element kan iaktas i de bidrag var och en av dem gjorde till 'avstaliniseringen', hur halvhjärtade och fragmentariska de än var. I denna sanningens timme framträdde Trotskij verkligen som en väldig förfader till dem alla, ty ingen av dem behandlade stalinismen med tillnärmelsevis samma kritiska tänkande, samma djup, bredd och kraftfullhet. Sedan dess har de vänt om i rädslan över sina egna tilltag, och sovjetregimen och kommunistpartiet, som tar två steg framåt och ett tillbaka, har inte på långt när övervunnit sin 'byråkratiska deformation'.

Att de frågor Trotskij reste i bästa fall endast fått halva lösningar, gör hans opposition mot stalinismen desto mer aktuell. Det förhåller sig inte heller så, att Trotskijs motsatsställning till den stalinistiska byråkratin är den enda sidan av hans kamp som äger giltighet i vår tid. En stor del av denna berättelse har koncentrerats till konflikten mellan hans internationalism och den senare bolsjevismens isolationistiska självtillräcklighet, vilken förkroppsligades i Stalin. Denna konflikt återkom och skärptes innan Stalinepokens slut, och sedan dess har vågskålen börjat väga över mot internationalismen. Detta är ännu ett olöst problem, som skapar nytt intresse för 1920-talets kontrovers.

Stalins efterträdare lever i en sådan skräck för Trotskijs skugga, därför att de är rädda för att ta sig an de frågor som Trotskij så långt före sin tid tog sig an. Deras beteende kan delvis förklaras av objektiva omständigheter och delvis av tröghet, ty Chrusjtjov och hans medhjälpare förblir, också i sitt uppror mot stalinismen, Stalins epigoner. Men de handlar också utifrån de snödaste självförsvarsmotiv. Följande händelse, som ägde rum på ett centralkommitté-sammanträde i juli 1957, illustrerar innebörden i deras belägenhet. Vid detta sammanträde erinrade Chrusjtjov, som talade över den motion som krävde att Molotov, Kaganovitj och Malenkov skulle uteslutas, om de Stora Utrensningarna, ett ämne som ständigt återkom i alla hemliga debatter efter Stalins död. Han pekade på Molotov och Kaganovitj och utropade: 'Ni har besudlat era händer med våra partiledares och oräkneliga oskyldiga bolsjevikers blod!' 'Det gäller också dig!' ropade Molotov och Kaganovitj tillbaka. 'Ja', svarade Chrusjtjov. 'Det erkänner jag. Men under de Stora Utrensningarna utförde jag bara era order. På den tiden var jag inte medlem i politbyrån och är inte ansvarig för dess beslut. Men det är ni.' När Mikojan

senare rapporterade händelsen till Komsomol i Moskva, frågade någon honom varför de medansvariga till Stalins brott inte ställdes inför rätta. 'Vi kan inte ställa dem inför rätta', skall Mikojan ha svarat, 'för om vi börjar åtala folk, vet ingen var det kan sluta. Vi har alla vår del i utrensningarna.' Stalins efterträdare måste alltså fortfarande kvarhålla vissa av Stalinoffrens andar på de åtalades bänk, även om det enbart sker för att bevara den egna immuniteten. Och vad gäller Trotskij, är det inte säkrare att låta honom bli kvar där han ligger, under förtalets till hälften rivna pyramid, i stället för att överföra honom till revolutionens Panteon?

*

Jag anser inte och har aldrig ansett, att Trotskij's minne är i behov av rehabilitering av styresmän eller partiledare. (Det är, enligt min uppfattning, snarare de som borde försöka bli rentvådda om de kan!) Ingenting är mig emellertid mer främmande än att hänge mig åt någon form av Trotskijkult.

Jag betraktar utan tvekan Trotskij som en av alla tiders främsta revolutionära ledare, framstående som kämpe, tänkare och martyr. Men här försöker jag inte framställa en glorifierad bild av en människa utan fel och brister. Jag har försökt porträttera honom som han var, i hans verkliga storhet och styrka, med alla hans svagheter, jag har försökt visa den utomordentliga kraften, fruktbarheten och originaliteten i hans tänkande, men också hans oförmåga att undgå misstag. I diskussionen om vilka idéer som utgör hans specifika bidrag till marxismen och det moderna tänkandet, har jag försökt skilja ut sådant som efter vad jag tror är, och under lång tid troligen kommer att förbli, av objektivt och bestående värde från sådant som enbart återspeglar övergående situationer, subjektiva känslor eller felaktiga bedömningar. Jag har gjort mitt bästa för att ge rättvisa åt Trotskij's heroiska karaktär, som, enligt min åsikt, har mycket få likar i historien. Men jag har också försökt visa fram honom i hans många ögonblick av obeslutsamhet och tvekan: jag beskriver den slagna Titan som vacklar och tvekar, men ändå går sitt öde till mötes. Jag betraktar honom som en representativ personlighet för den förstalinistiska kommunismen och en föregångare för den poststalinistiska kommunismen. Ändå tror jag inte att kommunismens framtid ligger i trotskismen. Jag är böjd att tro, att den historiska utvecklingen håller på att överskrida både stalinismen och trotskismen och tenderar mot något som är mer omfattande än dem båda. Men de kommer sannolikt att 'passeras' på olika sätt. Det som Sovjetunionen och kommunismen kan överta av stalinismen är huvudsakligen dess praktiska resultat. I andra avseenden, såsom ifråga om regeringsmetoder och politiskt handlande, idéer och 'moraliskt klimat' är stalinepokens arv mer än tomt och ju snabbare man blir av med det, desto bättre. Men just i dessa avseenden har Trotskij fortfarande mycket att ge, och den politiska utvecklingen kan knappast passera honom utan att införliva allt som är vitalt i hans tänkande och tillämpa det på en verklighet som är långt mer avancerad, skiftande och sammansatt än den han kände.

*

I förordet till *Den väpnade profeten* antydde jag, att jag avsåg att redogöra för hela Trotskij's liv och arbete från 1921 och framåt i en enda volym med titeln *Den avväpnade profeten* (¹). En recensent i *The Times Literary Supplement* tvivlade på att hela denna berättelse skulle få rum i en volym. Hans tvivel var berättigat. *Den avväpnade profeten* slutar med Trotskij's förvisning från Sovjetunionen i januari 1929. Ytterligare en volym, *Den förvisade profeten*, skall täcka de stormiga tolv åren av Trotskij's sista exil och göra en slutlig värdering av hans roll. Dessa tre volymer utgör en del av en större trilogi, varav en sektion, *Stalin, En Politisk Biografi*, utkom 1949 och ytterligare en, *Lenins Liv*, fortfarande befinner sig på ett tidigt

¹ Jag påminner om att båda dessa titlar går tillbaka på Machiavellis uttryck: 'alla väpnade profeter har segrat och de oavväpnade gått under'. Se texten från *Fursten* som citeras i *Den väpnade profeten*, innan första kapitlet.

förberedelsestadium. (Jag ämnar också komplettera min Stalinbiografi med en bok, som skall heta *Stalins Sista År*, om och när tillräcklig historisk dokumentation blir tillgänglig.)

Det föreliggande arbetets tre volymer är naturligtvis sammanlänkade, vilket också, fast i mindre grad, gäller alla delar i den stora trilogin. Men jag har planerat dem så, att varje volym så långt som möjligt skall forma ett slutet helt och kunna läsas som ett självständigt arbete. Föreliggande volyms berättelse täcker år som på många sätt blivit avgörande för Sovjetunionens utveckling. Den börjar 1921 med inbördeskrigets efterspel, då Trotskij fortfarande står på höjden av makt. Den slutar 1929 med Trotskij på väg till Konstantinopel och Sovjetunionen på tröskeln till tvångsindustrialiseringen och kollektiviseringen. Det är mellan dessa år som bolsjevikpartiets drama utspelar sig. Efter Lenins död drogs partiet in i den sannolikt häftigaste och mest ödesdigra kontroversen i modern tid. Det var osäkert och famlade efter ledning, det körde fast i utomordentligt skarpa sociala och politiska motsättningar och enpartisystemets logik och dukade under för Stalins autokrati. Under hela denna kontrovers står Trotskij i centrum för kampen som Stalins huvudmotståndare, som enda alternativa kandidat till posten som ledare för bolsjevismen, som den 'för tidiga' förespråkaren av industrialisering och planerad ekonomi, som kritiker av Socialismen i Ett Land och som språkrör för 'den proletära demokratin'.

Berättelsen baserar sig på hittills till stora delar okänd dokumentation. Jag har i hög grad använt mig av Trotskij's Arkiv, vilka ger en rik inblick i politbyråns och centralkommitténs beteendemönster och alla bolsjevikpartiets fraktioner. Jag har vidare utnyttjat den omfattande och avslöjande korrespondensen mellan Trotskij, Rakovskij, Preobrazjenskij, Sosnovskij och många andra framstående bolsjevik. Ytterligare källor har varit partikongress- och konferensprotokoll, samtida ryska och icke-ryska tidningar och tidskrifter samt publicerade och opublicerade ögonvittnesskildringar. Jag har haft förmånen av personlig kontakt med Natalja Sedova, Trotskij's änka, Heinrich Brandler, Alfred Rosmer, Max Eastman och andra som deltagit i och överlevt kampen och varit vänliga nog att svara på frågor och ibland utstått utdragna och återkommande förhör. I mitt försök att återge bakgrunden och tids'klimatet', har mina egna erfarenheter kanske varit av ett visst värde. Från mitten av tjugotalet var jag aktiv i det polska kommunistpartiet, vilket stod närmare bolsjevismen än något annat parti, strax därpå blev jag den ledande talesmannen för en inre partiopposition som var starkt influerad av Trotskij's idéer och 1932 hedrades jag med den något märkliga utmärkelsen att bli den första medlemmen i det polska partiet som uteslöts på grund av stalinism.

Jag tror att min tillgång till outnyttjade källor gjort det möjligt för mig, att ge antingen helt eller delvis nya versioner av många avgörande händelser och episoder. Förhållandet mellan Lenin och Trotskij under Lenins sista år, de därpå följande stridernas skiftningar, förhållandet mellan Trotskij, Bucharin, Zinovjev, Kamenev, Radek och andra ledare, de olika anti-stalinistiska oppositionernas uppkomst och nederlag, händelserna under Trotskij's första exilår nära den sovjetisk-kinesiska gränsen och särskilt de sprickor som redan uppkommit inom den trotskistiska oppositionen, vilka förebådade dess kollaps långt innan Moskvarättegångarna – nästan allt detta berättas eller tolkas i ljuset av vissa hittills okända fakta. Som i den förra volymen, har jag också fäst särskild uppmärksamhet vid Trotskij som intellektuell och ägnat många sidor åt hans syn på vetenskap, litteratur och konst, i synnerhet hans arbete som Rysslands ledande litteraturkritiker i början på tjugotalet. Hans anmärkningsvärda vidsynthet och klarsynta tillbakavisande av partiets förmynderskap över vetenskap och konst, äger en särskild relevans i den aktuella situationen: de framsteg som uppnåddes inom dessa områden under det poststalinistiska 'tövädret' gick i riktning mot Trotskij's idéer, även om det troligen kommer att dröja länge, innan lika odogmatiska och djärva tankar kan göra sig gällande igen i Sovjetunionen.

Medan jag varit sysselsatt med att rekonstruera det historiska dramats olika drag och detaljer, har jag aldrig kunnat lämna tanken på det tragiska temat, som genomlöper det från början till slut och som påverkar nästan alla de inblandade personerna. Här har vi den moderna tragedin såsom Trotskij själv definierade den (se kapitel 3, s. 144): 'Så länge människan ännu inte är herre över sin samhälleliga organisation, reser den sig över henne som själva Ödet . . . Den samtida tragedins stoff står att finna i motsättningen mellan det individuella och ett kollektiv eller mellan fientliga kollektiv som representeras av individer.' Trotskij fann det 'svårt att förutsäga huruvida revolutionens dramatiker skulle skapa "högt" drama'. Den sovjetiska dramatiken har förvisso inte skapat något sådant, men vilken modern Sofokles eller Aeschylus skulle kunnat skapa en tragedi som är jämförbar med Trotskijs liv? Är det för mycket att hoppas att det trots allt är en 'optimistisk tragedi', där allt lidande och alla offer inte skett förgäves?

*

Jag står i djup tacksamhetsskuld till Donald Tyerman, som läst manuskriptet till denna volym såväl som till alla mina tidigare böcker och varit en ständig källa till uppmuntran, och mitt tack går till Mr. Dan Davin och Mr. John Bell för deras högst värdefulla stilistiska kritik och förslag. Min hustru har som alltid varit min enda forskarassistent och också min främsta, strängaste och mest överseende kritiker.

I. D.

1. Makten och drömmen

Bolsjevikerna genomförde sin Oktoberrevolution 1917 i övertygelsen om att de påbörjat mänsklighetens 'språng från nödvändighetens till frihetens rike'. De såg hur den borgerliga ordningen upplöstes och klassamhället föll sönder över hela världen och inte bara i Ryssland. De trodde att folken äntligen skulle göra uppror överallt mot att vara leksaker åt samhälleligt oorganiserade produktivkrafter och mot anarkin i sin egen tillvaro. De föreställde sig att världen var fullt redo att frigöra sig från tvånget att slava och svettsas för sitt uppehälle – och få ett slut på människans herravälde över människan. De hälsade gryningen till den nya tidsålder då mänskligheten skulle frigöra all sin energi och kraft för att förverkliga sig själv. De var stolta över att ha inlett människornas 'övergång från förhistorien till historien'.

Denna lysande vision inspirerade inte bara Bolsjevismens ledare, ideologer och drömmare. Den uppehöll hoppet och den glödande tron också hos massan av deras anhängare. I inbördeskriget var de skoningslösa mot sina fiender och utan omtanke om sig själva, ty de trodde att de härigenom gav Ryssland och världen en möjlighet att ta det stora språnget från nödvändigheten till friheten.

När segern äntligen var vunnen fann de, att det revolutionära Ryssland förtagit sig och slungats rakt ned i en fruktansvärd avgrund. Ingen annan nation hade följt dess revolutionära exempel. Ryssland stod ensamt, omringat av en fientlig eller i bästa fall likgiltig värld, utarmat, svältande, skakande av kyla, förtärt av sjukdom och fyllt av svärmod. I stanken av blod och död försökte dess folk desperat rafa åt sig en nypa luft, en svag ljusglimt eller en brödsmula. 'Är detta', frågade de, 'frihetens rike? Är det hit det stora språnget fört oss?' Vilket svar kunde ledarna ge? De svarade att tidigare epokers stora och berömda revolutioner genomgått liknande grymma motgångar men ändå kunnat rättfärdiga sig själva och sitt arbete inför eftervärlden, och att också den ryska Revolutionen slutligen skulle lyckas. Ingen hävdade detta med större övertygelse och kraft än denna boks huvudperson. Inför Petrograds och Moskvas hungriga massor skildrade Trotskij de umbäranden och det lidande som det revolutionära Frankrike fick utstå under många år efter stormningen av Bastiljen. Och han berättade för dem hur Republikens Förste Konsul varje morgon personligen besökte Paris' hallar och med oro betraktade de få bondkärrorna med mat från landet, och hur han varje morgon gick sin väg i vetskap om att parisarna skulle få fortsätta att svälta.¹ Analogin var mycket realistisk, men hur sanna och giltiga de historiska parallellerna än var, kunde de inte fylla Rysslands tomma mage.

Ingen kunde uppskatta hur djupt nationen sjunkit. Där nere famlade händer och fötter efter en fast punkt, efter något att stödja sig på, något att gripa tag i – för att kunna klättra upp. När det revolutionära Ryssland en gång kommit upp till ytan, skulle det helt visst ta språnget från nödvändigheten till friheten. Men hur skulle uppstigningen gå till? Hur skulle villervallan på botten fås att upphöra? Hur skulle de desperata massorna disciplineras och ledas upp? Hur skulle Sovjetrepubliken kunna övervinna sitt förfärande elände och kaos och därifrån gå vidare och uppfylla sin socialistiska utfästelse?

Till en början försökte bolsjevikledarna varken förringa eller försköna det faktiska tillståndet eller vilseleda sina anhängare. De sökte upprätthålla deras mod och hopp med sanning. Men den osminkade sanningen var alltför kärv för att mildra nöden och hålla förtvivlan borta. Och så började den bereda plats för den dövande lögnen, som först bara sökte minska klyftan mellan dröm och verklighet, men snart hävdade att frihetens rike redan hade nåtts – och att det bredde ut sig här, på avgrundens botten. 'Om folk vägrade tro, måste de fås att tro med våld'.

¹ Trotskij, *Sotjinenija*, vol. XII, ss. 318-29.

Lögnen växte gradvis, ända tills den blev utstuderad, sammansatt och omfattande – lika omfattande som klyftan den skulle överbrygga. Sina hängivna anhängare och språkrör fann den bland bolsjevikledarna, som kände på sig att nationen inte kunde dras upp ur träsket utan lögnen och styrkan som uppbar den. Den välgörande lögnen kunde emellertid inte tåla någon konfrontation med revolutionens ursprungliga budskap. Inte heller kunde dess uttolkare, allt eftersom lögnen växte, stå ansikte mot ansikte eller sida vid sida med Oktoberrevolutionens verkliga ledare, för vilka revolutionens budskap var och förblev okränkbar.

Dessa höjde inte genast sina röster i protest. De såg inte ens genast falskheten sådan den var, ty den smög sig på sakta och omärkligt. Revolutionens ledare kunde till en början inte undgå att dras in i den, men sedan reste de sig, den ene efter den andre, tveksamt och osäkert, för att avslöja och fördöma lögnen och gentemot den åkalla revolutionens brutna löfte. Deras en gång så kraftfulla och inspirerande röster lät emellertid ihåliga från avgrundens botten och framkallade inget svar från de hungriga, utmattade och kuvade massorna. Av alla dessa röster fanns det ingen som vibrerade med en så djup och vred övertygelse som Trotskijs. Han steg nu till höjden som revolutionens avvärjade profet, vilken, istället för att driva igenom sin tro med våld, endast kunde lita till styrkan av sin tro.

*

Året 1921 bringade sent omsider fred till Bolsjevik-Ryssland. De sista skotten dog ut på inbördeskrigets slagfält. De Vita Arméerna hade upplösts och försvunnit. Interventionsarméerna hade dragit sig tillbaka. Fred slöts med Polen. Sovjetfederationens europeiska gränser stakades ut och fastställdes.

I tystnaden som lagt sig över slagfälten lyssnade Bolsjevik-Ryssland spänt efter ljud från yttervärlden och började bli bittret medvetet om sin isolering. Efter sommaren 1920, då Röda Armén besegrades vid Warszawas portar, hade den revolutionära febern i Europa lagt sig. Den gamla ordningen hade återfunnit en viss, om än ostadig balans som var tillräcklig för att de konservativa krafterna skulle hämta sig från oreda och panik. Kommunisterna kunde inte hoppas på någon omedelbart förestående revolutionär utveckling, och att försöka framprovocera en sådan utveckling kunde endast leda till kostsamma nederlag. Det demonstrerades i mars 1921, då en desperat och illa förberedd kommunistisk resning bröt ut i centrala Tyskland. Resningen hade stötts och till en del anstiftats av Zinovjev, Kommunistiska Internationalens ordförande, och Bela Kun, ledaren för den misslyckade ungerska revolutionen 1919, som trodde att en resning skulle kunna 'elektrifiera' den apatiska massan av den tyska arbetarklassen och inspirera den till handling.² Men massan svarade inte, och den tyska regeringen kunde utan några större svårigheter undertrycka resningen. Fiaskot resulterade i stor förvirring inom den tyska kommunismen. Och i en atmosfär av bittra anklagelser och motanklagelser bröt ledaren för det tyska Kommunistpartiet, Paul Levi, med Internationalen. Marsresningen försvagade sålunda än mer de kommunistiska krafterna i Europa och fördjupade känslan av isolering i Bolsjevik-Ryssland.

Den av Lenins parti styrda nationen närmade sig ett tillstånd av full upplösning. Den skakades i sina materiella grundvalar. Vi behöver bara påminna oss, att den ryska nationalinkomsten vid slutet av inbördeskriget endast uppgick till en tredjedel av 1913 års nationalinkomst, att industrin producerade mindre än en femtedel av förkrigstidens produkt, att kolgruvorna producerade mindre än en tiondel och järnverken bara en fyrtiondel av sin normala produktion, att järnvägarna var förstörda, att alla lager och reserver, av vilka varje ekonomi är starkt beroende, var nära nog uttömda, att varuutbytet mellan stad och land avstannat, att Rysslands

---

² Trotskij, *Pjat' Let Komintern*, ss. 284-7; Radek, *Pjat' Let Komintern*, vol. II ss. 464-5; *Tretij Vsemirnyj Kongress Komintern*, ss. 58 ff., 308 ff.; Lenin, *Sotjinenija*, vol XXXII, ss. 444-50 passim.

städer blivit så avfolkade att Moskva 1921 endast hade hälften och Petrograd en tredjedel av sitt forna invånarantal och att befolkningen i de båda huvudstäderna i månader levte på en matranson av två uns bröd och några frusna potatisar och eldat sina bostäder med möbeld ved – för att få en bild av den situation nationen befann sig i under revolutionens fjärde år.³

Bolsjevikerna befann sig inte i någon segerstämning. Kronstadt-upproret hade slutligen tvingat dem att uppge krigskommunismen och proklamera N.E.P. – den Nya Ekonomiska Politiken. Deras omedelbara syfte var att stimulera bönderna att sälja livsmedel och privata köpmän att transportera livsmedel från landet till staden, från producenterna till konsumenterna. Det var början på en lång rad eftergifter till privatjordbruk och privathandel, början på den 'påtvungna reträtt' som Lenin erkände att hans regering var nödsakad att slå till i förhållande till småproduktionens anarkiska element, som dominerade på landsbygden.

Snart drabbades landet av svåra olyckor. Historiens kanske värsta hungersnöd hemsökte de folkrika jordbruksområdena vid Volga. Redan strax efter Kronstadtupproret, på våren 1921, nåddes Moskva av alarmerande rapporter om torka, sandstormar och en gräshoppsinvasion i de södra och sydöstra provinserna. Regeringen svalde sin stolthet och vädjade om hjälp till borgerliga välgörenhetsorganisationer utomlands. I juli fruktade man, att 10 miljoner bönder skulle drabbas av svält. Mot slutet av året hade antalet nödlidande stigit till 36 miljoner.⁴ Tallösa massor flydde undan sandstormarna och gräshopporna och gav sig ut på mållösa, förtvivlade vandringar på de vidsträckta slätterna. Kannibalismen återuppstod som ett kusligt hån mot de höga socialistiska ideal och strävanden som utgick från de största städerna.

Sju år av världskrig, revolution, inbördeskrig, intervention och krigskommunism hade framtvingat sådana förändringar i samhället att vanliga politiska begrepp, idéer och paroller nästan blivit meningslösa. Rysslands sociala struktur hade inte bara välts överända, den var sönderslagen och förstörd. De sociala klasser som så skoningslöst och ursinnigt bekämpat varandra under inbördeskriget var alla, med visst undantag av bönderna, antingen utmattade och vanmäktiga eller pulvriserade. Lantadeln hade gått under i sina brinnande herrgårdar och på inbördeskrigets slagfält. De överlevande flydde utomlands med resterna av de för vinden spridda Vita Arméerna. En stor del av bourgeoisin, som aldrig varit särskilt stor eller politiskt förtroendeingivande, hade likaledes gått under eller emigrerat. De överlevande som stannade i Ryssland och försökte anpassa sig till den nya regimen, var bara en spillra av sin forna klass. Den gamla intelligentsian, och i mindre grad byråkratin, delade den egentliga bourgeoisins öde: några blev emigranter i Väst, andra tjänade Rysslands nya herrar som 'specialister'. Med privathandelns pånyttfödelse framträdde en ny medelklass av uppkomlingar. Dess medlemmar, som föraktfullt kallades N.E.P.-män, var inriktade på att snabbt utnyttja N.E.P.'s fördelar, gjorde sig snabba förmögenheter och njöt av livet med en känsla av att ha ett syndafall bakom sig och ett framför. Denna medelklass, som t.o.m. föraktades av de överlevande från den gamla bourgeoisin, strävade inte efter att utveckla en egen politisk profil. *Sucharevka*, Moskvans vidsträckta och sjaskiga svarta marknad, var symbolen för dess samhälleliga existens och moral.

Ett grymt och paradoxalt resultat av kampen var att industriarbetarklassen, som nu skulle utöva sin diktatur, också var pulvriserad. De mest kampdugliga och politiskt medvetna arbetarna hade antingen stupat i inbördeskriget eller besatt ansvariga poster i den nya förvaltningen, armén, polisen, industrin och en rad nyskapade institutioner och offentliga inrättningar. Trots ett stolt medvetande om sitt ursprung, tillhörde dessa proletärkommissarier faktiskt inte längre arbetarklassen. Med tiden kom många av dem att avskilja sig från

³ Kritsman, *Geroitjeskij Period Velikoj Russkoj Revolutsii*, ss. 150 ff.; 3 *S'ezd Profsojuzov*, ss. 79-86 och Miljutins rapport i 4 *S'ezd Profsojuzov*, ss. 72-77.

⁴ Se Kalinins rapport i 9 *Vserossiskij S'ezd Sovjetov*, ss. 23-26.

arbetarna och istället uppgå i den byråkratiska sfären. Också huvuddelen av proletariatet deklasserades. Stora arbetarmassor flydde från staden till landet, och eftersom de flesta var första generationens stadsbor och därför fortfarande hade rötter på landsbygden, kunde de lätt återanpassas i bondemiljön. Under de första N.E.P.-åren inleddes en folkvandring i motsatt riktning, denna gång en utvandring från landsbygden till staden. En del äldre arbetare återvände till städerna, men de flesta nykomlingar var grova och illitterata bönder utan politisk eller kulturell tradition. Under 1921 och 1922 var emellertid utflyttningen från landet till staden mycket ringa.

Den gamla arbetarklassens upplösning skapade ett tomrum i det urbana Ryssland. Den gamla självsäkra och klassmedvetna arbetarrörelsen med alla sina institutioner och organisationer, sina fackföreningar, kooperativer och bildningsklubbar, som brukat sjuda av högljudda och lidelsefulla debatter och politisk aktivitet – denna rörelse hade nu förvandlats till ett tomt skal. Här och där träffades små grupper av klasskampsveteraner för att diskutera revolutionen och dess perspektiv. En gång hade de utgjort arbetarklassens 'avantgarde'. Nu var de inte mer än en handfull, och bakom sig såg de inte längre de stora massorna som en gång lyssnat till dem, rättat sig efter dem och följt dem rakt in i djupet av den sociala striden.⁵

Den proletära diktaturen hade segrat men proletariatet hade nästan gått under. Det hade aldrig varit mer än en liten minoritet av nationen, och det hade inte spelat en så avgörande roll i tre revolutioner på grund av sitt antal utan på grund av sin mycket höga politiska medvetenhet, sitt initiativ och sin organisation. Rysslands storindustri sysselsatte när tiderna var som bäst inte stort mer än tre miljoner arbetare. Men också bland dessa var många i själva verket sysslolösa, därför att fabriken stod stilla. Regeringen behöll dem på industriella avlöningslistor av socialpolitiska skäl, för att bevara en kärna av arbetarklassen för framtiden. De var i själva verket understödstagare. Om en arbetare fick ut sin lön i rubel blev den strax värdelös på grund av rubelns katastrofala värdeförsämring. Han försörjde sig på tillfälliga jobb, handel på svarta marknaden och genom att försöka få tag i mat i näraliggande byar. Om han fick lönen i varor och särskilt den egna fabriken produkter, rusade han iväg från verkstadsbänken till svarta marknaden för att byta bort ett par skor eller en bit tyg mot bröd och potatis. När han inte hade något kvar att byta med, brukade han återvända till fabriken och stjäla ett verktyg, några spikar eller en kolsäck och sedan återigen bege sig till svarta marknaden. Fabriksstölder var så vanliga, att man uppskattade att hälften av arbetarna vanligen stal vad de själva producerade.⁶ Vi kan föreställa oss vilken inverkan hungern, kylan, den hopplösa sysslösheten vid fabriksbänken, de svarta marknadernas virrvarr, bedrägerierna och stölderna – den nästan djuriska kampen för att överleva – hade på moralen hos de människor som skulle vara den nya statens styrande klass.

Som social klass var det bara bönderna som fortfarande var obrutna. Världskrig, inbördeskrig och hungersnöd hade naturligtvis tagit sin tribut, men de hade inte kunnat krossa bondelivets huvudsakliga drivkrafter. De hade inte brutit dess motståndskraft och reproduktionskraft. Inte ens den värsta naturkatastrof kunde göra slut på de djupa lagren av bondemassorna, som i sin naturliknande oförstörbarhet bara behövde stå i kontakt med naturen för att överleva, medan industriarbetarna försvann tillsammans med det skapade industrimaskineri som deras existens var så beroende av. Bönderna hade bevarat sin karaktär och sin plats i samhället. De hade flyttat fram sina ställningar på bekostnad av lantadeln. De kunde nu göra upp en vinst- och förlusträkning över revolutionen. När nu rekvisitionerna upphört, räknade bönderna med att äntligen bärga hela skörden på sina utvidgade ägor. Visserligen levde de i yttersta fattigdom.

⁵ Se 4 *S'ezd Profsojuzov*, Bucharins, Lozovskijs och Miljutins rapporter.

⁶ Lozovskij hävdade att 50 av produkten stals i vissa fabriker; och det uppskattades att lönerna endast täckte en femtedel av en arbetares levnadskostnader. A.a., s. 119.

Men denna fattigdom och den tröghet den förde med sig ingick som en del i deras sociala arv. Efter frigörelsen från adelsväldet föredrog bönderna fattigdomen på sina egna småägor framför det obegripliga överflödet under kommunismen, som städernas agitatorer profeterade om. Muzjikerna upprördes inte längre så mycket av agitatorernas tal. De lade märke till att dessa på sistone dragit sig för att förolämpa dem, ja, att de t.o.m. sökt vinna deras gunst och smickrat dem. För närvarande var verkligen muzjiken bolsjevikregeringens Benjamin, ty denna regering var nu mån om att återställa 'bandet' mellan stad och landsbygd och 'alliansen mellan arbetare och bönder'. Eftersom arbetarklassen inte kunde göra sig gällande med tillräcklig tyngd, blev böndernas tryck desto starkare. För varje månad, ja varje vecka, som gick fick bonden tusen och en belägg för sin nya betydelse, och hans självmedvetande växte därefter.

Men denna sociala klass som var ensam om att ha bevarat sin karaktär och plats i samhället var till själva sin natur politiskt impotent. Karl Marx beskrev en gång med en slående bild den 'lantlivets idioti' som under det förra århundradet förhindrat de franska bönderna att 'föra fram sina klassintressen i eget namn', och hans bild passar utmärkt väl in på de ryska bönderna under 20-talet:

Småbönderna utgör en oerhörd massa, vars medlemmar lever under samma förhållanden men utan att komma i mångsidig beröring med varandra. Deras produktion isolerar dem från varandra i stället för att bringa dem att umgås med varandra. Isoleringen gynnas av de dåliga kommunikationsmedlen i Frankrike och av böndernas fattigdom. Den jordlapp de brukar, parcellen, tillåter ingen arbetsdelning i driften, inget utnyttjande av vetenskapen, alltså ingen mångsidig utveckling, inga olikartade talanger, inga rika sociala förhållanden. Varje enskild bondefamilj är nästan självförsörjande, producerar själv omedelbart största delen av vad den konsumerar och får sålunda sina livsförnödenheter mer genom byte med naturen än genom umgänge med samhället. Parcellen, bonden och familjen, därbredvid en annan parcell, en annan bonde och en annan familj. Några dussin av dem bildar en by och några dussin byar ett departement. På så sätt bildas den stora massan av den franska nationen helt enkelt genom addition av lika storheter, ungefär som en säck med potatis bildar en potatissäck.⁷

Det lantliga Ryssland visade sig också, som den stora potatissäck det var, helt oförmöget att göra sig gällande 'i eget namn'. Förr representerades det av den populistiska eller socialrevolutionära intelligentsian, som talade på dess vägnar. Men det socialrevolutionära partiet, som diskrediterats av sin egen vägran att stödja den agrara revolutionen och sedan drivits under jorden och krossats av bolsjevikerna, hade spelat ut sin roll. Potatissäcken låg där stum och väldig. Ingen kunde ta ögonen från den, ingen kunde förbigå den eller ostraffat trampa på den: den hade redan slagit det urbana Ryssland i huvudet, och bolsjevikledarna måste böja sig för den. Men potatissäcken kunde inte ge form, vilja och röst åt ett formlöst samhälle i upplösning.

*

Nationen hade alltså redan några få år efter revolutionen blivit ur stånd att sköta sina egna affärer och göra sig hörd genom sina egna verkliga representanter. De gamla härskande klasserna hade krossats, och proletariatet, den nya härskande klassen, var bara en skugga av sitt forna jag. Inget parti kunde göra anspråk på att representera den skingrade arbetarklassen, och arbetarna hade inga möjligheter att kontrollera det parti som menade sig föra deras talan och styra landet på deras vägnar.

Vem representerade då Bolsjevikpartiet? Det representerade bara sig självt, dvs. sin forna förbindelse med arbetarklassen, sin nuvarande strävan att uppträda som försvarare för det proletära klassintresset och sin avsikt att under loppet av det ekonomiska uppbygget

⁷ Marx, *Louis Bonapartes 18e Brumaire*.

återupprätta en ny arbetarklass, som så småningom skulle kunna ta landets öden i egna händer. Under tiden höll sig Bolsjevikpartiet kvar vid makten genom usurpering. Det var inte bara dess fiender som i partiet såg en inkräktare – det framstod som en sådan också med dess egna mått och dess egen uppfattning av den revolutionära staten.

Som vi minns hade bolsjevismens fiender från början fördömt Oktoberrevolutionen och därefter upplösningen av Konstituerande Församlingen som usurperingshandlingar. Bolsjevikerna tog denna anklagelse med ro: de svarade att den regering de tagit makten från i oktober inte baserade sig på något valt representativt organ, och att revolutionen lade makten i händerna på en regering som stöddes av den överväldigande majoriteten av de valda och representativa Arbetar- och Soldatdeputerades Råd. Sovjeterna fungerade klassmässigt och var av definition organ för den proletära diktaturen. De hade inte valts på basis av allmän rösträtt. Adeln och bourgeoisin hade fråntagits rösträtten, och bönderna representerades bara i proportioner som var förenliga med stadsarbetarnas dominans. Arbetarna avgav inte sina röster som individer i en traditionell valkrets utan på fabriker och verkstäder som delar av de produktiva enheter deras klass bestod av. Endast denna klassrepresentation hade av bolsjevikerna, ända sedan 1917, ansetts giltig och rättmätig.⁸

Men nu var det just i termer av den bolsjevikiska synen på arbetarstaten som Lenins regering långsamt började upphöra att vara representativ. Formellt baserade den sig fortfarande på sovjeterna. Men till skillnad från 1917 var sovjeterna 1921-22 inte representativa – de kunde knappast representera en praktiskt taget icke-existerande arbetarklass. De var bolsjevikpartiets skapelse, och när så Lenins regering hävdade att dess rättigheter kunde föras tillbaka på sovjeterna, förde den i själva verket tillbaka dem på sig själv.

Usurpatörrollen tvingade sig på bolsjevikpartiet. Nu när arbetarklassen upplöstes, kunde det inte längre leva i enlighet med sina principer. Vad kunde och borde partiet gjort under dessa förhållanden? Skulle det sträckt vapen och överlämnat makten? En revolutionär regering som fört ett grymt och förödande inbördeskrig avgår inte på segerdagen och ger sig inte till den besegrade fienden och dess hämnd, även om den upptäcker att den inte kan regera i enlighet med sina egna idéer och inte längre åtnjuter det stöd den hade när den gav sig in i inbördeskriget. Bolsjevikerna förlorade detta stöd, inte på grund av någon påtaglig sinnesförändring hos deras förutvarande anhängare, utan på grund av dessas upplösning. De visste att deras regeringsmandat inte på ett korrekt sätt förnyats av arbetarklassen – för att inte tala om bönderna. De visste att de omgavs av tomrum, att detta tomrum endast kunde fyllas långsamt, med åren, och att ingen för närvarande kunde vare sig förlänga eller ogiltigförklara mandatet. En social katastrof, en *force majeure* hade gjort dem till usurpatorer, och följaktligen vägrade de att betrakta sig som sådana.

En kraftfull och militant social klass' snabba försvinnande från den politiska scenen och samhällets förtvining till följd av inbördeskriget var en sällsam men knappast unik historisk företeelse. Också i andra stora revolutioner kollapsade samhället till följd av utmattningen, och den revolutionära regimen förändrades på liknande sätt. Den engelska Puritanska Revolutionen och den Stora Franska Revolutionen hade båda till en början hävdad en ny representativ regeringsprincip gentemot *l'ancien régime*. Puritanerna framhöll parlamentets rätt gentemot kronan. Detsamma gjorde det franska tredje ståndets ledare när de konstituerade sig själva som nationalförsamling. Oredan och inbördeskriget som därpå följde, medförde att den gamla regimens krafter inte längre kunde upprätthålla sitt herravälde över samhället, samtidigt som splittringen och utmattningen bland de revolutionära klasserna gick så långt att de blev ur stånd att utöva sin nyvunna makt. En representativ regim var därför en omöjlighet. Endast armén hade tillräckligt mycket vilja, organisation och disciplin för att bemästra den

⁸ Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXVI, ss. 396-400; Trotskij, *Kommunizm i Terrorizm*.

kaotiska situationen. Den utropade sig själv till upprätthållare av den samhälleliga ordningen, och den införde svärdets herravälde, dvs. en naken form av usurpatoriskt styre. I England förkroppsligades revolutionens båda faser i en och samma person: Cromwell ledde först Underhuset mot Kronan och usurperade därefter som Lord Protektor både Kronans och Underhusets rättigheter. I Frankrike skedde en klar brytning mellan de båda faserna, och i var och en av dem trädde olika män i förgrunden: usurpatorn Bonaparte spelade en obetydlig roll i revolutionens tidiga skede.

I Ryssland var det bolsjevikpartiet som tillhandahöll den strikt sammanhållna och disciplinerade organisation som med sin enhetliga vilja var kapabel att styra och ena den splittrade nationen. Ett sådant parti existerade aldrig i de tidigare revolutionerna. Puritanernas huvudstyrka låg i armén, och följaktligen kom de att behärskas av armén. Det jakobinska partiet tillkom först under själva upplösningsperioden. Det var en del av revolutionens växlande tidvatten: när lågvattnet kom, upplöstes det och försvann. Bolsjevikpartiet var tvärtom en solid och centraliserad organisation långt innan 1917. Det var därför det kunde spela sin ledande roll i revolutionen och sedan, när lågvattnet kom, spelade den i decennier samma roll som armén i det revolutionära England och Frankrike. Det säkrade en stabil regering och arbetade för en förening och förnyelse av det nationella livet.

Genom sitt temperament och sin politiska tradition var bolsjevikpartiet på samma gång ytterst väl och ytterst illa rustat att spela sin usurpatorroll. Lenin hade skolat sina disciplinar till arbetarrörelsens 'avant-garde' och elit. Bolsjevikerna hade aldrig låtit sig nöja med att enbart ge uttryck åt rådande stämningar och viljeyttringar inom arbetarklassen. De såg det som sin uppgift att forma dessa stämningar och omvandla och utveckla denna vilja. De betraktade sig själva som politiska förmyndare åt arbetarklassen och de var övertygade om att de själva, som konsekventa marxister, bättre än den förtryckta och obildade arbetarklassen kunde uppskatta dess verkliga historiska intressen och vad som borde göras för att befrämja dem. Det var som vi minns därför som den unge Trotskij anklagade dem för att vilja 'substituera' arbetarklassen med sitt eget parti och förbise arbetarnas egna önsknings och vilja.⁹ Denna anklagelse låg när den första gången utslungades år 1904, långt bortom de faktiska förhållandena. Såväl 1917 som 1905 vilade bolsjevikernas ingripande i revolutionen helt och hållet på den grad av proletärt masstöd de kunde uppbåda. Lenin och hans medarbetare granskade med kylig och nykter blick minsta politiska skiftning bland arbetarna, och härpå grundade de noggrant sin egen politik. Det föll dem aldrig in att de skulle kunna gripa makten och hålla den utan stöd från majoriteten av arbetarklassen eller arbetarna och bönderna. Fram till revolutionen, under den och en tid därefter var de alltid redo att böja sig för 'den proletära demokratins utslag', dvs. för arbetarklassens röst.

Men mot slutet av inbördeskriget hade 'den proletära demokratins utslag' blivit en meningslös fras. Hur skulle detta utslag komma till uttryck när arbetarklassen var skingrad och *déclassé*? Genom val till sovjeterna? Genom 'normalt' förfarande inom sovjetdemokratins ramar? För bolsjevikerna vore det höjden av galenskap att låta sina handlingar styras av en desperat spillra av arbetarklassen och tillfälliga stämningar hos en eller annan majoritetsbildning i de skugglika sovjeterna. Och till sist satte de – inklusive Trotskij sig själva istället för arbetarklassen. De identifierade sina egna idéer och sin egen vilja med vad de trodde skulle varit en fulltonig arbetarklass' idéer och vilja, om en sådan arbetarklass funnits till. Deras vana att betrakta sig själva som de enda uttolkarna av det proletära klassintresset, underlättade avsevärt denna substitution. Som gammal förtrupp fann partiet det naturligt att agera som ett *locum tenens** för arbetarklassen under denna märkliga och, förhoppningsvis, korta tid, då

⁹ Se *Den väpnade profeten*, slutet av kapitel 3.

* *Locum tenens*, kommer från latin "att hålla någons plats". Syftar på någon som tillfälligt utför en annans jobb.

arbetarklassen befann sig i upplösningstillstånd. Så rättfärdigade bolsjevikerna moraliskt sin usurpatorroll både med den egna historien och samhällets rådande tillstånd.

Emellertid var den bolsjevikiska traditionen en subtil kombination av olika element. Partiets moraliska självförtroende, dess överlägsenhet, dess känsla för den revolutionära kallelsen, dess inre disciplin och dess djupt rotade övertygelse att auktoritet var något outhärligt för den proletära revolutionen – alla dessa egenskaper hade format bolsjevismens auktoritära tendenser. Men de hade hållits i schack av partiets intima förbindelser med den verkliga, och inte bara teoretiska, arbetarklassen, dess verkliga hängivenhet inför den, dess brinnande tro att de förtrycktas och utsugas väl var början och slutet på revolutionen och att arbetaren till sist skulle bli den nya statens verkliga herre, ty Historien skulle en gång med dess mun uttala en sträng och rättvis dom över alla partier, inbegripet bolsjevikpartiet, och alla deras handlingar. Iden om den proletära demokratin var oskiljaktigt förbunden med denna attityd. När bolsjevikerna återopade den uttryckte han sitt förakt för bourgeoisins formella och bedrägliga demokrati, sin beslutsamhet att, om så vore nödvändigt, sätta sig på alla ickeproletära klasser, men också sin känsla av att vara förpliktad att respektera arbetarklassens vilja också när de tillfälligt var oense.

Under revolutionens första stadier dominerades den bolsjevikiska karaktären av den proletärdemokratiska tendensen. Men nu trädde draget av auktoritärt ledarskap i förgrunden. Bolsjevikerna, som agerade utan den normala arbetarklassen i bakgrunden, återopade sig av lång vana fortfarande på klassviljan för att rättfärdiga allt han företog sig. Men han behandlade den blott som ett teoretiskt postulat, som ett ideal, ja, som en sorts myt. Han började betrakta sitt parti inte bara som en förvaltare av de socialistiska idealen *in abstracto*, utan också av arbetarklassens konkreta behov. När bolsjevikerna, antingen han var politbyråmedlem eller vanlig celldeltagare, förklarade att 'proletariatet kräver' eller 'begär' eller 'skulle aldrig gå med på' det ena eller det andra, menade han att partiet eller dess ledare 'krävde', 'begärde' eller 'aldrig skulle gå med på'. Utan denna halvt omedvetna mystifiering fungerade inte bolsjevikens hjärna. Partiet kunde inte ens erkänna för sig själv, att det inte längre hade någon bas i arbetarklassen. Visserligen kunde bolsjevikledarna i ögonblick av brutal klarsyn, tala öppet om sin belägenhet. Men de hoppades att tiden, det ekonomiska återuppbygget och arbetarklassens återuppkomst skulle lösa problemen, och de fortsatte att tala och handla som om belägenheten aldrig funnits och som om de fortfarande handlade på ett fullt giltigt mandat från arbetarklassen.¹⁰

*

Bolsjevikerna hade nu slutgiltigt undanträngt alla andra partier och upprättat sitt eget politiska monopol. De insåg att de bara med största risk för sig själva och revolutionen kunde tillåta sina motståndare att uttrycka sig fritt och vända sig till sovjetväljarna. En organiserad opposition kunde desto lättare vända det kaotiska läget och missnöjet till sin egen fördel som bolsjevikerna var oförmögna att mobilisera arbetarklassens energi. De vägrade att utsätta sig

¹⁰ På en sovjetkongress i december 1921 sade Lenin i polemik mot dem som alltför ofta hänvisade till sig själva som 'proletariatets representanter': 'Förlåt, men hur vill ni beskriva detta proletariat? Den klass av arbetare som är anställd i storindustrin. Men var finns /er/ storindustri? Vad är detta för slags proletariat? Var är er industri? Varför står den stilla?' (*Sotjinenija*, vol. XXXIII, s. 148.) I mars 1922, på elfte partikongressen, påpekade Lenin åter: 'Efter kriget är det inte alls arbetarklassens folk utan äventyrare som sökt sig till fabrikena. Och är våra sociala och ekonomiska omständigheter sådana för närvarande, att verkliga proletärer går till fabrikena? Nej. Det borde de göra, enligt Marx. Men Marx skrev inte om Ryssland - han skrev om kapitalismen i allmänhet, dvs. kapitalismen så som den utvecklats sedan fjortonhundratalet. Allt detta har varit riktigt i 600 år, men det stämmer inte i dagens Ryssland.' (A.a., s. 268.) Sjljapnikov, som talade för Arbetaroppositionen, svarade Lenin med följande: 'Vladimir Iljitj sade igår att proletariatet som klass i marxistisk mening inte existerade (i Ryssland). Tillåt mig gratulera dig till att vara avantgarde för en icke-existerande klass.' *11 S'ezd RKP (b)*, s. 109. Piken uttryckte en bitter sanning, *ibid.*, ss. 408-9.

själva och revolutionen för denna fara. När partiet satte sig självt istället för proletariatet, satte det den egna diktaturen framför proletariatets diktatur. 'Proletär diktatur' var inte längre liktydigt med arbetarstyre, där arbetarna via sin organisering i sovjeterna delegerade makten till bolsjevikerna med författningsenlig rätt att avsätta eller 'återkalla' dem från ämbetet. Proletariatets diktatur hade nu blivit detsamma som bolsjevikpartiets ensidiga styre. Proletariatet kunde lika lite avsätta eller 'återkalla' bolsjevikerna som sig självt.

Genom att förbjuda alla partier, framkallade bolsjevikerna en så radikal förändring i den politiska miljön att de själva omöjligt kunde förbli oberörda. De hade vuxit upp under tsarismen inom ett delvis öppet och delvis underjordiskt flerpartisystem i en atmosfär av häftiga kontroverser och politisk konkurrens. Fastän de som en militant organisation av revolutionärer hade en egen lära och disciplin som redan då skilde ut dem från alla andra partier, andades de trots allt samma luft som sin omgivning, och flerpartisystemet bestämde deras eget inre partiliv. Med de ständiga kontroverserna med motståndarna följde kontroverser också i de egna leden. Innan en partimedlem gick upp i talarstolen för att polemisera mot en kadett eller mensjevik, försökte han inom sin egen particell eller kommitté reda ut de frågor som sysselsatte honom, motståndarens sak, hur han skulle bemötas och partiets hållning och taktik. Om han tyckte att partiet hade fel på någon punkt eller det fanns brister i ledningen, sade han sin mening rakt fram och försökte vinna kamraterna för sin ståndpunkt. Så länge partiet kämpade för arbetarnas demokratiska rättigheter, kunde det inte undanhålla sina egna medlemmar dessa rättigheter inom organisationen.¹¹

När nu bolsjevikerna upplöste flerpartisystemet, anade de inte vilka konsekvenser detta skulle få för dem själva. De trodde att de också utanför detta system skulle förbli vad de alltid varit: ett disciplinerat men fritt förbund av militanta marxister. De tog för givet, att partiets kollektiva liv också i framtiden skulle formas av det vanliga åsiktsutbytet, av den teoretiska och politiska debattens givande och tagande. De insåg inte att det var omöjligt att på en gång förbjuda all debatt utanför de egna leden och hålla den vid liv inom organisationen: de kunde inte avskaffa de demokratiska rättigheterna ute i samhället och bevara dem endast för sig själva.

Enpartisystemet var en självmotsägelse: det enda partiet kunde självt inte förbli ett parti i ordets vanliga mening. Endast centralismen kvarstod av den 'demokratiska centralismen', den bolsjevikiska organisationens grundprincip. Partiet behöll disciplinen men inte friheten. Något annat var otänkbart. Om bolsjevikerna nu gick ut i öppen debatt, om ledarna löste sina motsättningar offentligt och om basmedlemmarna fick kritisera sina ledare och deras politik, skulle de agera som föredöme för ickebolsjevikerna, vilka i så fall knappast kunde väntas avstå från debatt och kritik. Om medlemmarna i det regerande partiet kunde tillåtas att bilda fraktioner och grupper för att framföra skilda åsikter inom partiet, hur kunde då folk utanför partiet förbjudas att bilda egna föreningar och formulera egna politiska program? Ingen politisk sammanslutning kan vara stum till nio tiondelar och göra sin stämma hörd till en tiondel. Efter att ha tystat det icke-bolsjevikiska Ryssland, tvingades också Lenins parti så småningom till tystnad.

Partiet hade svårt att acceptera denna händelseutveckling. Revolutionärer som vant sig vid att inte ta några auktoriteter för givna, ifrågasätta den rådande sanningen och kritiskt granska det egna partiet, kunde inte plötsligt tänkas böja sig för auktoriteten med obrottslig lydnad. Även om de lydde, fortsatte de att ifrågasätta. Efter den tionde kongressens förbud mot inre partifraktioner pågick fortfarande en frisk debatt på bolsjevikernas möten. Medlemmar av liknande

¹¹ Hur oförsonade bolsjevikerna var med sitt eget enpartisystem ännu 5 år efter revolutionen, framgår *inter alia* av följande avsnitt av Zinovjevs tal på den elfte kongressen: '... vi är det enda legala partiet ... vi har så att säga monopol ... det skorrar illa i våra partipatriotiska öron . . . vi har fråntagit våra motståndare den politiska friheten ... men vi har inte kunnat handla annorlunda ...'. Ibid., ss. 412-13. (Min kurs, I.D.)

åsikter bildade fortfarande grupper, satte upp sina 'plattformar' och 'teser' och kom med svidande attacker mot ledarna. Men på så sätt hotade de att undergräva själva grunden för enpartisystemet. Efter att ha kvävt alla fiender och motståndare, måste bolsjevikpartiet fortsätta med ett ständigt självförtryck.

Det var inte minst själva dess framgångar och tillväxt som drev partiet in på denna kurs. I början av 1917 hade det bara 23 000 medlemmar i hela Ryssland. Under revolutionen tre- och fyrdubblades medlemsantalet. Under inbördeskrigets mest intensiva skede, år 1919, hade en kvarts miljon människor anslutit sig. Denna tillväxt återspeglade partiets verkliga dragningskraft på arbetarklassen. Mellan 1919 och 1922 tredubblades åter medlemsantalet och steg från 250 000 till 700 000. En stor del av denna ökning var emellertid redan bedräglig. För nu var rusningen till segrarsidan i full gång. Regeringen måste fylla ett oräkneligt antal platser inom stat, industri, fackföreningar osv., och det var en fördel om de kunde besättas av folk som accepterade partidisciplinen. I denna massa av nykomlingar krympte de egentliga bolsjevikerna till en liten minoritet.¹² De kände sig översvämmade av främmande element. De blev oroade och bemödade sig om att skilja agnarna från vetet.

Men hur skulle det gå till? Det var svårt nog att skilja ut dem som gick in i partiet av osjälvisk övertygelse från allehanda vindflöjlar och karriärister. Det var ännu svårare att avgöra om de som sökt medlemskap av fullt godtagbara skäl verkligen fattat partiets målsättningar och inriktning och var beredda att kämpa för dem. Så länge flera partier förde ut sina program och rekryterade anhängare, tryggade deras ständiga tävlan ett sunt urval av människomaterial och dess fördelning mellan partierna. Den politiska nykomlingen hade på så sätt alla möjligheter att jämföra de olika programmen, såväl som partiernas olika paroller och politiska praktik. Om han gick in i bolsjevikpartiet, skedde det efter ett medvetet val. Men för dem som blev politiskt aktiva 1921-22 fanns inget sådant val. Allt de kände till var bolsjevikpartiet. I ett annat läge skulle de kanske anslutit sig till mensjevikerna, socialrevolutionärerna eller någon annan grupp. Men nu drevs de av sina politiska behov att uppsöka det enda existerande partiet, det enda som erbjöd dem utlopp för deras energi och engagemang. Många av de nya medlemmarna var, som Zinovjev sade, 'omedvetna mensjeviker' eller 'omedvetna socialrevolutionärer',¹³ som ärligt trodde sig vara 'goda bolsjeviker'. Inflödet av dessa element hotade att förvanska partiets karaktär och förflacka dess tradition. Och Zinovjev hävdade faktiskt på den elfte partikongressen 1922, att det inom bolsjevikpartiet redan fanns två eller flera potentiella partier, bestående av dem som ärligen misstog sig för att vara bolsjeviker. Endast genom att vara det enda partiet, började det sålunda förlora sin eniga vilja, och oartikulerade substitut för de förbjudna partierna började dyka upp i dess egen mitt. Den sociala bakgrunden med alla dess förträngda intressen och politiska attityder började på nytt göra sig gällande med stort eftertryck inom den enda existerande politiska organisationen, och infiltrerade den från alla sidor.

Ledningen beslöt försvara partiet mot denna infiltration. Den satte igång en utrensning. Kravet på utrensning hade rests av arbetaroppositionen på tionde kongressen, och den första utrensningen ägde rum 1921. Polis och domstolar hade ingenting att göra med denna. På offentliga möten undersökte kontrollkommissionerna, som var ett slags partitribunaler, varje partimedlems insatser och moral oavsett rang. Vem som helst i publiken kunde gå fram och tala för eller mot den undersökta individen, som kontrollkommissionen sedan förklarade antingen värdig eller ovärdig förnyat medlemskap. De ovärdiga straffades inte, men förlusten

¹² Enligt Zinovjev utgjorde de bolsjeviker som kämpat underjordiskt före februari 1917 endast 2 % av medlemsantalet 1922. Ibid., s. 420.

¹³ Ibid., ss. 413-14.

av medlemskapet i det styrande partiet skulle antagligen komma att beröva honom möjligheten till befordran eller en ansvarspost.

Inom kort hade 200 000 medlemmar, ca en tredjedel av det totala medlemsantalet, uteslutits. Kontrollkommissionen klassificerade de uteslutna i olika kategorier: vulgära karriärister, tidigare medlemmar i anti-bolsjevikiska partier, särskilt före detta mensjevikier som anslutit sig efter inbördeskriget, bolsjevikier som korrumberats av makt och privilegier, och slutligen de politiskt omogna som saknade ett elementärt grepp om partiets principer.¹⁴ Det förefaller föga troligt, att folk, vars enda fel bestod i att de kritiserat partiet eller dess ledare, uteslöts. Men det blev snart uppenbart, att utrensningen var ett tveeggat vapen, hur nödvändigt det än var. Den försåg de samvetslösa med tillfällen till utpressning och hot och gav dem förevändningar att göra upp privata mellanhavanden. Basmedlemmarna applåderade uteslutningarna av karriärister och korrumberade kommissarier men oroades av utrensningens omfång. Det var känt att de skulle återkomma periodiskt, och därför undrade folk vad som skulle hända nästa år eller året därpå, när en tredjedel av medlemmarna kunde uteslutas under ett enda år. De modesta och försiktiga tänkte sig för mer än en gång, innan de vågade göra en riskabel anmärkning eller företa sig något som vid nästa utrensning skulle kunna anföras mot dem som politiskt omoget eller efterblivet. Från att ha varit ett medel att rena partiet och bevara dess karaktär, skulle utrensningen komma att tjäna som ett dödande instrument för självförtryck.

Som vi sett framträdde partiet i all sin väldiga verklighet som ett substitut för arbetarklassen, sedan denna upphört att vara en faktisk social kraft. Men nu tycktes också partiet förvandlas till något lika flyktigt och spökligt som det det ersatte. Fanns det verkligen någon substans och något självständigt liv i ett parti som på ett enda år förklarade hela 33 % av sina medlemmar ovärdiga och uteslöt dem? De 200 000 uteslutna männen och kvinnorna fick antas ha deltagit i partilivets alla normala aktiviteter ända fram till nu, röstat på resolutioner, valt delegater till kongresser och sålunda haft en avsevärd formell medbestämmanderätt i partipolitiska frågor. Ändå medförde deras uteslutning inga synbara förändringar av denna politik. Ingenting i partiets utseende avslöjade den väldiga kirurgiska operation genom vilken en tredjedel av dess kropp skalades bort. Det var nog för att visa, att medlemsmassorna för en tid saknat varje inflytande över beslutsprocesserna. Bolsjevikernas politik bestämdes av en liten grupp inom partiet, en grupp som satte sig själv i det helas ställe.

Av vilka bestod denna del av partiet? Lenin själv besvarade frågan utan att tveka. I mars 1922 skrev han till den dåvarande sekreteraren i centralkommittén, Molotov: 'om vi inte vill blunda för verkligheten, bör vi erkänna att partilinjens proletära karaktär för närvarande inte bestäms av dess medlemmars klassammansättning, utan av det mycket tunna medlemsskikt vi skulle kunna kalla partiets gamla garde'.¹⁵ I detta garde såg Lenin nu den enda förvaltaren av de socialistiska idealen, partiets förtroendeman och i sista hand arbetarklassens *locum tenens*. Det bestod allt som allt av några få tusen äkta revolutionsveteraner. Huvuddelen av partiet var, enligt Lenins nuvarande åsikt, en svampartad växt som var utsatt för ett kaotiskt och anarkiskt samhälles alla korrumberande inflytelser. Också de bästa av de unga medlemmarna var i behov av tålmodig skolning och politisk uppfostran innan de kunde bli 'riktiga bolsjevikier'. Sålunda visade sig identifieringen mellan proletariat och parti vara en än snävare identifiering mellan proletariatet och det Gamla Gardet.

Men t.o.m. detta garde kunde inte utan ansträngningar hålla sig kvar på de svindlande höjder det bestigit. Kanske inte heller det skulle kunna motstå tidens demoraliserande inflytelser, tröttheten, maktkorruptionen och den sociala miljöns tryck. Det gamla gardets enhet hade redan börjat spricka upp. Och Lenin anmärkte i sitt brev till Molotov: 'Också en obetydlig

¹⁴ *Izvestija* Ts. K. den 15 november 1921 (Nr. 34). Popov, N. *Outline History of the CPSU (b)*, vol. II, s. 150.

¹⁵ Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXIII, ss. 228-30.

åsiktsbrytning inom det ta skikt kan vara nog för att försvaga ... dess auktoritet så till den grad, att /det gamla gardet/ förlorar sin beslutandemakt' och blir oförmöget att kontrollera händelseutvecklingen. Det var därför nödvändigt att till varje pris upprätthålla solidariteten inom det gamla gardet, hålla medvetenheten om dess höga uppgifter vid liv och trygga dess politiska maktställning. Periodiskt återkommande utrensningar inom partiet var inte nog. Medlemsvärningen måste strikt regleras, och de nya medlemmarna sättas på hårda prov. Slutligen framhöll Lenin nödvändigheten av att inom partiet upprätta en speciell hierarki på grundval av den revolutionära tjänstgöringens meriter och längd. Vissa viktiga ämbeten skulle endast kunna innehas av folk som anslutit sig till partiet senast i början av inbördeskriget. Andra och än mer ansvarsfulla poster skulle endast vara öppna för sådana som tjänat partiet sedan revolutionens början, under det att toppositionerna skulle reserveras för veteranerna i den underjordiska kampen mot tsarismen.¹⁶

Dessa regler var ännu inte anstrukna av något vulgärt förmyndarskap. Det gamla gardet levde fortfarande enligt sin stränga revolutionära moralkod. Enligt regeln om *partmaximum* fick en partimedlem – och det gällde även på de högsta posterna – inte tjäna mer än en kvalificerad industriarbetare. Visserligen höll vissa dignitärer redan på att skaffa sig kryphål och drygade ut de magra inkomsterna med allehanda vinster. Men den typen av bedrägerier hörde fortfarande till undantagen. De nya regleringarna rörande fördelningen av ämbeten syftade inte till att muta det gamla gardet, utan var ett sätt att se till att partiet och staten i dess händer skulle förbli osvikliga instrument i det socialistiska uppbygget.

Det gamla gardet var en sällsam samling män. De förenades av minnet av hjältemodiga strider som de utkämpat tillsammans, en orubblig tro på socialismen och en övertygelse om att socialismens utsikter att lyckas i det radande läget av upplösning och apati berodde på dem och nästan bara på dem. De handlade med auktoritet men inte sällan med arrogans. De var osjälviska och på samma gång ärelystna. De var uppfyllda av de högsta känslor och i stånd till samvetslös hårdhet. De identifierade sig själva med revolutionens historiska öde, men identifierade ockra detta öde med sig själva. Genom sin djupgående hängivenhet för socialismen kom de att betrakta kampen för den som något som uteslutande angick dem själva, nästan som en privatangelägenhet. Och de var böjda att rättfärdiga sitt beteende och t.o.m. sina privata strävanden i socialismens teoretiska termer.

Det gamla gardets moraliska styrka var under dessa svåra år en ovärderlig tillgång för bolsjevismen. Privathandelns återuppvaknande och den partiella upprättelsen av ägandet spred modfärdighet i partileden. Mången kommunist undrade bekymrat vart Lenins 'reträtt' egentligen skulle föra revolutionen: Lenin tycktes redo att på alla sätt uppmuntra köpmannen och privatbonden. Eftersom bonden vägrade sälja livsmedel för värdelösa banksedlar 'återupprättades' och stabiliserades penningen, som under krigskommunismen betraktats som en kvarleva, en relik från det gamla samhället. Ingenting kunde fas utan den. Regeringen skar ned de statliga subventioner den tidigare givit åt de statsägda koncernerna, och arbetare som hållit sig kvar i verkstaden under de sämsta tiderna blev nu arbetslösa. De statliga bankerna använde sina knappa resurser för att främja den privata företagsamheten med sina krediter. Centralkommittén försäkrade dock partiet, att staten, genom att hålla storindustrins strategiska punkter i alla händelser hade kontrollen över den nationella ekonomin. Men dessa 'strategiska punkter' hade ett trist och nedslående utseende: den statsägda industrin stod stilla under det att den privata handeln började blomstra. Lenin inbjöd de gamla koncessionärerna och privatinvesterarna att åter komma till Ryssland för att göra affärer. Och bara därför att investerarna aldrig svarade, återuppstod aldrig detta viktiga kapitalistiska element. Men vad skulle hända,

¹⁶ Se resolutionerna från den elfte partikonferensen och den elfte kongressen i *KPSS V Rezolutsijach*, vol. I, ss. 595-6, 612, 628-30.

undrade många bolsjeviker, om koncessionärerna trots allt ändå svarade? Under tiden ökade NEP-mannens självmedvetande. Han festade om i utsvulna städer och gjorde narr av revolutionen. På landsbygden försökte kulaken åter få herraväldet över lantarbetaren, och här och där började han och hans underlydande att dominera landsbygdssovjeten, medan hans son blev ledare för den Kommunistiska Ungdomens lokalavdelning. På universiteten satte lärare och studenter igång antikommunistiska demonstrationer och strejker och kommunister miss-handlades för att de sjöng Internationalen, revolutionens hymn. Var skulle reträtten sluta? Arbetaroppositionen slungade frågan mot Lenin vid centralkommitténs sessioner och offentliga möten. Han lovade upprepade gånger att avsluta reträtten, och gång på gång tvingade honom händelseutvecklingen att ta ännu ett steg tillbaka. Idealisterna var chockade. Från leden kom rop om 'förräderi'. Ofta steg en arbetare, en veteran från Röda Gardet, fram inför partikommittén, rev med vämjelse sönder sitt medlemskort och kastade det i ansiktet på partisekreteraren. Detta var i så hög grad ett tidens tecken, att beskrivningar av liknande scener återfinns i många samtida romaner, och partiledare talade om dem med oförställd oro.¹⁷

I all denna hopplöshet tycktes revolutionen endast kunna lita på det gamla gardet och dess fasta tro och järnvilja. Men kunde den verkligen det?

*

Vid inbördeskrigets slut steg Trotskij av sitt militära tåg som tjänstgjort som högkvarter och längs en 8 000 km lång frontlinje fört honom från den ena farozonen till den andra. Han hade avbrutit sina resor endast för korta konsultationer och offentliga framträdanden i Moskva. Taget sattes på museum, dess besättning av förare, mekaniker, skyttar och sekreterare upplöstes, och Trotskij tog sin första semester sedan revolutionen. Han tillbringade den på landet inte långt från Moskva med att jaga, fiska, skriva och förbereda sig för ett nytt kapitel av sitt liv. När han återvände till Moskva, vars röst han varit under alla dessa år, fann han att han nästan var en främling där. Sin första glimt av den gamla huvudstaden hade han fått vid sekelskiftet, då han fördes till Butyrki-fängelset för att avvänta deportation till Sibirien. Så kom det sig att han första gången såg staden för sina framtida segrar och nederlag genom gallren på en fångvagn. Han kom inte tillbaka till Moskva förrän tjugo år senare, i mars 1918, under Brest Litovskkrisen, sedan bolsjevikregeringen evakuerat Petrograd och slagit sig ned i Kreml. Men snart måste han ge sig av till fronterna. När han återvände kände han sig alltid lite främmande i den slingrande 'tsarstaden', slavofilernas Tredje Rom, med dess byzantinska kyrkor och asiatiska basarer och dess likgiltiga orientaliska fatalism. Hans revolutionära gärning hade, både 1905 och 1907, varit knuten till Petrograd, Moskvas rival och Rysslands fönster mot Europa, och han kände sig alltid mer hemma bland Petrograds ingenjörer, skeppsbyggare och elektriker än bland Moskvaarbetarna, som ännu såg ut och uppförde sig mer som muzjiker än som stadsbor.

Han kände sig mer främmande innanför Kremls murar och torn, på den gamla fästningens smala krokiga gator, i skuggan av dess murar som genljöd av antika klockor, bland dess katedraler, arsenaler, baracker, fängelsetorn och klockstaplar, i de olika palatsens gyllene salar och dess oräkneliga undergörande ikoner som tsarerna samlat från alla länder de besegrat. Tillsammans med fru och barn bebodde han fyra små rum i Kavalerskijhuset, som förut varit hovmännens bostad. Mitt emot bodde Lenin och Krupskaja, de båda familjerna delade matsal och badrum i korridoren eller badrummet kunde man ofta få se Lenin leka med Trotskij's barn. Ibland stannade någon gammal vän, Rakovskij, Manuiskij eller någon annan, en tid hos

---

¹⁷ Manuiskij protesterade t.ex. på den elfte kongressen mot att veteranen från inbördeskriget, som rev sönder sitt partikort, omgavs av en heroisk gloria, fastän han borde behandlas som förrädare. Han jämförde de rådande stämningarna med den depression som följde på revolutionens nederlag 1849 och 1907. *11 S'ezd RKP (b)*, ss. 461-3.

familjen. Familjen Trotskij's hemliv var fortfarande lika blygsamt som det varit när de bodde som landsflyktiga i en vindsvåning i Paris eller i en hyreskasern i Wien. Kanske var det ännu torftigare, för det var ont om mat även i Kreml.¹⁸ Barnen – Ljova var femton och Serjozja tretton 1921 – fick inte mycket omvårdnad av föräldrarna: de fick inte ens vara tillsammans med modern annat än korta stunder, för hon tillbringade dagarna i utbildningskommissariatet och var chef för dess konstavdelning.

Kremlmiljöns storslagenhet kontrasterade skarpt mot dess nya invånares levnadssätt. Trotskij beskriver familjens roade förlägenhet när de i början blev upppassade av en gammal hovbetjänt, som serverade måltiderna på tallrikar med tsarens vapensköld och rättade till dem framför de vuxna och barnen så att tsarens örnar aldrig, gud det förbjude, skulle hamna upp och ned.¹⁹ Från alla håll stirrade 'Moskvas tunga barbari' ned på bolsjevikledarna, och när de gamla klockornas klämtande bröt in och störde deras samtal, 'såg /Trotskij och Lenin/ på varandra som om vi båda kommit på oss med att tänka detsamma. Vi höll på att överröstas av det förflutna .. De inte bara överröstades – det förflutna började slå tillbaka mot dem. I varje fall kunde Trotskij, som han bekänner, aldrig smälta in i Kremlmiljön. Han höll sig på avstånd från den och det var bara hans känslor för den historiska ironin som retades av revolutionens inträng i muskoviternas allra heligaste.

Han hade en gnagande känsla av att inbördeskrigets slut innebar en antiklimax för honom själv. Han förträngde denna känsla genom ett försök till medveten optimism, en optimism som aldrig skulle överge revolutionären, och han såg fram emot nya framgångar för sig själv och sin sak. Men i hans tal och skrifter fanns redan spridda nostalgiska antydningar om den nu avslutade revolutions- och inbördes-krigsperioden. Inte för att han gjorde sig någon idealbild av denna period då, som han uttryckte det, muzjikens klubba tjänade revolutionen som dess 'finaste instrument', denna urgamla klubba med vilken bönderna en gång drivit ut Napoleon och nu drev ut godsherrarna ur Ryssland. Inte heller bortsåg han från dess tunga arv – de destruktiva stormar som inbördeskriget släppte lösa och som nu slog tillbaka mot sovjetrepubliken, när den vände sig mot sina konstruktiva uppgifter. Men trots all misär, smuts och grymhet hade denna destruktiva period också varit en skapande period, och han vände tillbaka till dess obevekliga kraft, dess mod och dess höga förhoppningar, och han kände tomrummet den lämnat efter sig.²⁰

Hans energi och hjärna gick nu bara för halv maskin. Krigskommissariatet var inte längre regeringens centrum. Armén höll på att demobiliseras. Vid början av 1922 hade den nedbringats till en tredjedel av manskapsbeståndet. Den höll också på att förlora sin revolutionära idealism och glöd. Inbördeskrigets veteraner hade givit sig av, och de nyligen mobiliserade åldersgrupperna i barackerna verkade vara precis lika likgiltiga och apatiska som bondsönerna i samma baracker under tsartiden. Omständigheterna tvingade krigskommissarien att lägga sina omhuldade planer på att göra om armén till en modern, demokratisk och socialistisk milis på hyllan, och påtvingade honom förvaltningens och övningarnas enformiga rutin. Han använde tiden till att avlusa armén, lära den att smörja sina stövlar och rengöra sina gevär, och bönfalla de bästa befälhavarna och kommissarierna att stanna kvar på sina platser. Han anmodade centralkommittén att se till att det blev ett slut på massutvandringen av kommunister från armén, och centralkommittén försökte med formella förbud och restriktioner. Men de var utan verkan. På nationella konferenser vädjade Trotskij gång på gång till politiska kommissa-

¹⁸ Arthur Ransome berättar att, när han år 1919 gav Bucharin lite saccharin i teet, blev det ett riktigt kalas; en måltid i Zinovjevs högkvarter bestod av 'soppa med några bitar hästkött . . . lite kasja (gröt, övers. anm.) ... te och en sockerbit'. *Six Weeks in Russia*, ss. 13, 56.

¹⁹ *Moja Zjizn'*, vol. II, s. 77.

²⁰ Se t.ex. Trotskij's tal till Moskvagarnisonens befälhavare och kommissarier den 25 oktober och hans tal efter armmanövern i september 1921, *Kak Vooruzjas' Revolutsija*, vol. III, bok 1.

rier att de skulle motstå den infekterade pacifistiska andan' och han beklagade Röda Arméns sviktande moral. Han kämpade för att hålla armén fri från 'Sucharevka-andan' och göra den till ett instrument för marxistisk *Kulturkampf* mot moder Rysslands smuts, tröghet och vidskepelse och, framför allt, prägla den med revolutionär tradition och internationalistisk medvetenhet.²¹

Det var nu som inbördeskrigets unga befälhavare, däribland de framtida marskalkerna i andra världskriget, fick en djupgående utbildning och Röda Armén sina regler och reglementen. Och det var Trotskij som inspirerade dem och till en del författade dem. Det är t.ex. intressant att notera släktskapet mellan Trotskijs 'Infanteriregimente' och Cromwells Soldatkatekes. 'Du är en jämlike bland kamrater', instruerade Infanteriregimentet infanteristen, 'Dina överordnade är dina mer erfarna och bättre utbildade bröder. I strid, under övning, i barackerna eller i arbetet måste du lyda dem. Utanför barackerna är du absolut fri . . .' 'Om man frågar dig hur du slåss, svarar du: "jag slåss med gevär, bajonett och kulspruta. Men jag slåss också med det sanna ordet. Jag vänder mig till fiendens soldater som själva är arbetare och bönder, så att de skall förstå att jag i grunden är deras bror och inte deras fiende." '

Hans kärlek till de enkla såväl som de rika orden, och hans känsla för form och färg samverkade till att skapa en ny typ av glansfullhet, med vilken han sökte appellera till rekrytens fantasi och utveckla känslan att armén inte bara var regimenterad kanonmat. Flankerad av Moskvagarnisonens befälhavare red han på första maj och vid andra revolutionsjubileer ut genom Kremls Spaskij-portar till Röda Torget för att mönstra garnisonens uppställda kolonner. På hans 'Hälsning, Kamrater!' svarade trupperna: 'Vi tjänar Revolutionen!', och ekot danade mot Vassiljkatedralen och revolutionens martyrgravar längs Kremlmuren. Än fanns ingen ceremoniell och mekanisk pompa. Efter mönstringen förenade sig krigskommissarien med de övriga CK-medlemmarna, som från en skranglig träställning eller en överfull armélastbil åsåg soldaternas och arbetarnas parad.²²

Trotskijs framträdande och tal fångslade fortfarande massorna. Men han tycktes inte längre finna den intima kontakt med publiken som han ofelbart fann under inbördeskriget, just den kontakt som Lenin alltid fick till stånd genom sitt anspråkslösa uppträdande och enkla uttryckssätt. Trotskij växte i talarstolen, och hans tal genljöd av alla de gamla heroiska tonerna. Men landet var trött på hjältemod, storslagna perspektiv, högt ställda förväntningar och svepande gester, och Trotskij drogs fortfarande med en nedgång i populariteten efter sitt försök nyligen att militärisera arbetet. Hans talargeni förtrollade fortfarande alla möten. Hans storhet och revolutionära meriter betvivlades inte. Men var han inte för storslagen, för flammande och kanske för ärelysten? Hans dramatiska sätt och heroiska stil hade inte tett sig överdrivna under tidigare år, ty då stämde de överens med tidens drama. Nu fick de en teatralisk anstrykning. Han uppträdde som han gjorde, helt enkelt därför att det var hans enda sätt. Han gjorde inga ansträngningar för att verka övernaturlig i talarstolen – han rådde inte för att han faktiskt var det. Det var inte av tillgjordhet eller effektsökeri som han talade ett intensivt och dramatiskt språk, utan därför att det var hans naturliga språk, det språk som bäst lämpade sig för hans dramatiska tanke och intensiva känsla. Man skulle kunna använda Hazlitts beskrivning av en så annorlunda man som Burke på honom. Han 'gav sina motstån-

²¹ Se CK:s Årliga Rapport i Appendix till *11 S'ezd RKP (b)*, ss. 637-64; *Pjat' Let Sovjetskoj Vlasti*; och *Kak Vooruzjas' Revolutsija*, vol. III, passim.

²² Morizet, *Chez Lénine et Trotski*, ss. 108-11. Serge och Rosmer beskriver Trotskij vid denna tid på ett levande och vänskapligt sätt. Av de många ögonvittnes- och personskildringarna, som var både vänskapliga och fientliga, skall bara några få nämnas här: L.-O. Frossard, *Sous le Signe de Jaurés* och *De Jaurés à Lénine*; B. Bajanov, *Avec Staline dans le Kremlin*; R. Fischer, *Stalin and German Communism*; F. Brupbacher, *60 Jahre Ketzer*; Clare Sheridan, *Russian Portraits*, Radeks, Bucharins, Sadouls, Eastmans, Holitschers, L. Fischers tidiga skrifter.

dare en fördel genom att blanda in känsla och bildspråk i sina resonemang' och 'eftersom /folk/ var ovana vid sådant inom det politiska området bedrogs de och kunde inte skilja frukten från blommorna .. .' Men 'hans guld var inte mindre värt för att det var insvept i eleganta former', och 'styrkan hos en människas förnuft kan inte alltid uppskattas i exakt proportion till hennes behov av fantasi. Hans förnuft var inte mindre verkligt för att det inte var det enda han ägde.'

Liksom Burke var Trotskij 'öppen, vidlyftig, storslagen'. Också han konverserade privat på samma sätt som han talade offentligt. Han tilltalade familj och vänner med samma bilder, samma humor och t.o.m. samma rytmiska tonfall som han använde i talarstolen och i sina skrifter. Om han var aktör, så var det honom fullständigt likgiltigt huruvida han befann sig på scenen, bakom kulisserna eller hemma – för honom var teatern och livet ett. Han var verkligen hjälten i historisk handling, och därför måste han te sig överklig och onaturlig i en prosaisk och fördomsfull generations ögon, och därför föreföll han malplacerad – en främling – i det tidiga NEP-skedets icke-heroiska atmosfär.

Vi bör emellertid inte överdriva det romantiska draget i Trotskijs personlighet. Hans realism var lika stark som någonsin. Han var i alla händelser mist av allt en veteran som 'till ingen nytta släpar efter sin tid'. Han grep sig energiskt an de nya ekonomiska och sociala frågor som NEP-perioden ställde, och han betraktade på intet sätt NEP genom den revolutionära maximalismens prisma. Han fördjupade sig i finans-, industri-, handels- och jordbruksfrågor och lade fram en rad förslag för politbyrån och centralkommittén, förslag vilka vi får anledning att återkomma till. Han använde all sin inspirerande talekonst till att försvara den oinspirerande reträtten, och han framträdde som uttolkare av NEP inför den Kommunistiska Internationalen på dess tredje och fjärde kongresser 1921 och 1922.²³ Han ägnade mer tid och energi än förut åt Internationalen, på vars exekutivmöten han motstod Zinovjevs och Bucharins benägenhet att uppmuntra olägliga och äventyrliga resningar utomlands, som den tyske *Märzaktion* t.ex. Han var ordförande i Kominterns franska kommission och ingrep på olika sätt i varenda större sektion av Internationalen.

Men krigskommissariatet, de inhemska ekonomiska problemen och Komintern upptog inte all hans energi. Han sysslade med en rad andra uppgifter, som var och en skulle givit en mindre vital och begåvad människa ett heltidsjobb. Han ledde t.ex. ateistsällskapet innan det övertogs av Jaroslavskij. Han ledde det i en anda av filosofisk upplysning, som medvetet försökte undvika excesser av den typ som sårade de troendes känslor och förvanskade Sällskapets arbete under Jaroslavskij. (Han förestod t.o.m. en hemlig kommission för konfiskering och indrivning av kyrkliga tillgångar, vilka skulle användas som betalningsmedel för livsmedel som måste importeras utifrån för att lindra svälten i Volgaområdet.²⁴ Vid denna tid var han Rysslands främsta intellektuella impulsgevare och ledande litteraturkritiker. Han talade ofta inför vetenskapsmän, doktorer, biblioteksfolk, journalister och folk inom andra yrken och förklarade för dem var marxismen stod i frågor som engagerade dem. Samtidigt motsatte han sig inom partiet de redan tydliga tendenserna till att påtvinga landets kulturella liv en kvävande likformighet.²⁵ I ett otal artiklar och tal framhöll han i en mer populär form behovet av att civilisera det oborstade ryska levnadssättet, åstadkomma mer kultiverade vanor, höja den hygieniska standarden, förbättra det talade och skrivna språket som förfallit sedan revolutionen, vidga och humanisera partimedlemmarnas intressen och så vidare och så vidare. Med Lenin redan till hälften frånvarande från den offentliga scenen, blev han partiets ledare och främsta språkrör under dessa den leninistiska epokens sista år.

²³ *Tjetvertijj Vsemirnyj Kongress Kominterna*, ss. 74-111; och Trotskij, *Pjat' Let Komin-terna*, ss. 233-40, 460-510.

²⁴ *Trotskijarkiven*.

²⁵ Se Kapitel III.

Inte heller revolterade hans romantiska temperament ännu mot den hårdnackade realism med vilken partiet, eller snarare det gamla gardet, upprättade och konsoliderade sitt politiska monopol. Såväl före som efter tillkännagivandet av NEP, var han faktiskt en av de hårdaste disciplinäerna, även om hans argumentation byggde på övertalning och vädjade till förnuftet. Han fortsatte att hävda partiets 'historiska förstfödsrätt',²⁶ och han framhöll att den proletära demokratin spelregler inte kunde iakttas under tider av social oro och kaos, att revolutionens öde inte fick bli beroende av en krympande och demoraliserad arbetarklass, att det var bolsjevikernas plikt mot socialismen att vidmakthålla sin 'järndiktatur' med alla till buds stående medel. En gång hade han gjort gällande, att partiets politiska monopol var en nödåtgärd som skulle hävas så snart man kommit ur det kritiska läget, men så talade han inte längre. I en artikel i *Pravda*, mer än ett år efter Kronstadttupproret, där han behandlade de olika tecknen på ekonomisk återhämtning och den 'uppåtgående tendensen' inom alla områden, ställde han frågan om det inte nu var dags att ompröva enpartisystemet och häva förbudet åtminstone för mensjevikerna. Svaret blev ett kategoriskt 'Nej'.²⁷ Nu rättfärdigade han monopolet, inte så mycket på grund av republikens inre svårigheter som på grund av att den var en 'belägrad fästning', inom vilken ingen, inte ens den ringaste, opposition kunde tolereras. Han pläderade för ett förstärkande av enpartisystemet under hela den period då den ryska internationella isoleringen kunde väntas bestå, en period som han emellertid väntade skulle bli betydligt kortare än den faktiskt blev. Efter att ha erinrat om att han själv en gång förlöjligat olika regimers försök att förtrycka politisk opposition och påvisat dess grundläggande ineffektivitet, försvarade han sin skenbara attitydförändring med följande argument, som en dag skulle utslungas mot honom själv: 'Repressiva åtgärder kan aldrig', skrev han, 'uppnå sitt syfte när de utförs av en anakronistisk regering och regim mot historiskt progressiva krafter. Men i händerna på en historiskt progressiv regering kan de tjäna som fullt adekvata verktyg för en snabb utrensning av krafter som överlevt sig själva.'

Han hävdade återigen sin mening i juni 1922 under den berömda processen mot socialrevolutionärerna. Han skrev en lysande och fruktansvärd anklagelseakt mot de åtalade och gjorde dem politiskt ansvariga för Dora Kaplans mordförsök på Lenin och andra terroristiska handlingar. Processen ägde rum samtidigt med 'de tre Internationalernas konferens' i Berlin. Det var Bucharin och Radek som representerade bolsjevikerna på denna konferens som syftade till att upprätta en 'enhetsfront' mellan kommunistiska och socialistiska partier i väst. Västliga socialdemokratiska ledare protesterade mot rättegången, och för att underlätta förhandlingarna lovade Bucharin och Radek att de anklagade inte skulle dömas till döden. Lenin blev rasande över att Bucharin och Radek 'gav vika för utpressning' och tillät europeiska reformister att blanda sig i inre sovjetiska angelägenheter. Trotskij blev inte mindre uppbägt. Men för att undvika löftesbrott föreslog han en kompromiss som gick ut på, att dödsdomen skulle uttalas men sedan upphävas på det uttryckliga villkoret att det socialrevolutionära partiet avstod från att begå och uppmuntra ytterligare terroristiska attentat.²⁸

Trotskij's disciplinära attityd visade sig också inom partiet. På centralkommitténs vägnar anklagade han arbetaroppositionen inför partiet och Kommunistiska Internationalen. Sedan den tionde kongressen, då dess aktiviteter och åsikter fördömts, hade arbetaroppositionen attackerat partiledningen med allt större skärpa. Sjljapnikov och Kollontaj anklagade regeringen för att främja den nya bourgeoisins och kulakernas intressen, trampa på arbetarnas rättigheter och fullständigt förråda revolutionen. Sedan de besegrats i partiet och hotats med uteslutning av Lenin, överklagade de i Kommunistiska Internationalen. Trotskij förde talan

²⁶ Se *Den väpnade profeten*, ss. 376-7.

²⁷ *Pravda*, den 10 maj, 1922; och *Pjat' Let Kominternu*, ss. 373-4.

²⁸ *Pravda*, den 16, 18 maj och 18 juni, 1922; Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXIII ss. 294-8; *The Second and Third International and the Vienna Union*; Trotskij *Moja Zjizn'*, vol. II, ss. 211-12.

mot dem på Internationalens exekutivmöte och uppnådde avslag på deras överklagan.²⁹ Han talade om Oppositionen utan illvilja och hätskhet och t.o.m. med en viss värme och sympati, men inte desto mindre vidhöll han sin ståndpunkt med fasthet. Trotskij framträdde sedan åter igen som åklagare på det ryska partiets elfte kongress på våren 1922, som inkallats för att uttala sig i frågan.³⁰ Arbetaroppositionen hade, sade han, full rätt att ta det exceptionella steget att föra talan mot det ryska partiet inför Kommunistiska Internationalen. Vad han kritiserade Sjljapnikov och Kollontaj för var, att de infört en oacceptabelt våldsam ton i debatten och talade om sig själva och partiet i termer av 'vi' och 'de', som om Sjljapnikov och Kollontaj 'redan hade ett annat parti i reserv'. En sådan attityd ledde, sade han, till splittring och gav revolutionens fiender vatten på sin kvarn. Han försvarade regeringen och dess jordbrukspolitik, dess eftergifter till det privata ägandet och även dess åsikt att man kunde se fram emot en 'lång period av fredliga samexistens och affärsmässigt samarbete med borgerliga länder'.³¹

Arbetaroppositionen var inte ensam om att ge uttryck för desillusionering. På den elfte kongressen, som var Lenins sista, fick Trotskij och Lenin vara med om att bli angripna av gamla och närstående vänner: Antonov-Ovsejenko, som talade om partiets kapitulation inför kulakerna och den utländska kapitalismen,³² Rjazanov, som dundrade mot den rådande politiska demoraliseringen och det godtyckliga sätt, varpa politbyrån styrde partiet,³³ Lozovskij och Skrypnik, den ukrainska kommissarien, som protesterade mot regeringens ultra-centralism, som, sade han, alltför mycket liknade det gamla 'enda och odelbara' Ryssland,³⁴ Bubnov, som fortfarande var decemist och talade om faran av partiets 'små-borgerliga urartning',³⁵ och Preobrazjenskij, en av de ledande ekonomiska teoretikerna och före detta medlem i centralkommittén.³⁶

En dag skulle merparten av kritikerna bli framstående deltagare i den 'trotskistiska' Oppositionen, och en dag skulle Trotskij själv, precis som Sjljapnikov och Kollontaj, föra talan mot den ryska centralkommittén inför Internationalen. Men för närvarande framträdde han som språkrör för det gamla gardet och till Lenins kraftiga applåder bekämpade han Oppositionen och krävde disciplin, disciplin och åter disciplin.

Men han förblev en främling också inom det gamla gardet – även om han agerade som dess språkrör. Redan på denna kongress år 1922 kunde Mikojan, som ännu var en ung armenisk delegat, framhålla detta från talarstolen utan att bli motsagd. Under debatten hade Lenin, Zinovjev och Trotskij uttryckt sina betänkligheter mot ihopväxandet av stat och parti och talat om behovet att i någon mån skilja mellan deras respektive funktioner. Mikojan anmärkte då, att han inte var överraskad över att höra sådana åsikter från Trotskij, som var 'statsman men inte partiman', men hur kunde Lenin och Zinovjev föra fram sådana idéer?³⁷ Mikojan talade inte av egen inspiration. Han uttryckte vad många medlemmar av det gamla gardet tyckte men ännu inte yttrade offentligt: i deras ögon var Trotskij statsman men inte partiman.

När nu det gamla gardet fann sig höjt till sina drömmars skyar, ovan folket, arbetarklassen och partiet, började det odla sitt eget legendomspunna förflutna med en vördnad, som aldrig helt saknas hos veteraner med minnen av stora strider och gemensamma segrar. Nationen visste föga eller ingenting om de människor som framgått ur en underjordisk rörelses dunkel och nu

²⁹ *11 S'ezd RKP (b)*, appendix.

³⁰ *Ibid.*, ss. 138-57.

³¹ *Ibid.*, s. 144.

³² *Ibid.* ss. 80-83.

³³ *Ibid.* ss. 83-87.

³⁴ *Ibid.* ss. 77-79.

³⁵ *Ibid.* ss. 458-60.

³⁶ *Ibid.* ss. 89-90.

³⁷ *Ibid.*, ss. 453-7.

stod i dess ledning. Tiden var inne att berätta för folket om dessa män och kvinnor och vad de uträttat. Partihistorikerna grävde i arkiven och gav sig i kast med att rekonstruera deras episka historia. De berättade om en nästan övermänsklig heroism, vishet och hängivenhet för saken. Det var inte fråga om något kallsinnigt uppdiktande. Mycket var sant, och de trodde uppriktigt också på det som inte var helt sant. När det gamla gardet såg sig självt i det förflutnas dunkla spegel, tycktes denna oemotståndligt lysas upp och förstora deras egna spegelbilder i skenet av den segerrika revolutionen. Men när de såg in i spegeln, såg de ständigt Trotskij som motståndaren, mensjeviken, mensjevikernas allierade, augustiblockets ledare och den hätske polemikern som varit farlig också när han stod helt ensam. De läste åter igenom alla nedgörande epitet han och Lenin utväxlat i sina öppna kontroverser. Och arkiven, som innehöll okända manuskript och brev, avslöjade många andra hårda omdömen som de båda männen fällt om varandra. Hur trivialt ett dokument om partiets förflutna än var, togs det tillvara och publicerades med vördnad. Men nu frågade man sig om Trotskijs gamla anti-bolsjevikiska tirader skulle avhållas från publikation. Partiarkivets föreståndare, Olminskij, ställde frågan till honom, när ett brev till Tjcheidze från 1912, där Lenin beskrevs som en 'intrigör', 'splittrare' och 'en som väddar till den ryska efterblivenheten', upptäcktes i det tsaristiska gendarmeriets dokumentsamling.³⁸ Trotskij motsatte sig ett offentligtgörande: det var vansinne, sade han, att dra uppmärksamheten till för länge sedan glömda meningsskiljaktigheter, dessutom tyckte han inte att han haft fel i allt han någonsin sagt mot bolsjevikerna, men han var ovillig att ge sig in i långa historiska utläggningar. Det stötande dokumentet gick aldrig i tryck, men dess innehåll var alltför lockande för att hindra kopior från att cirkulera bland gammalt troget partifolk. Så kunde alltså Trotskij svärta ned Lenin i ett brev, löd kommentarerna. Och till vem? – Till Tjcheidze, den gamle förrädaren, och han menar fortfarande att han inte hade helt fel! Visserligen hade Trotskij för säkerhets skull gjort en rad tillrättalägganden: på Lenins femtioårsdag framförde Trotskij sin hyllning genom att skriva en personlighetsskildring av honom som var lika inträngande i sin psykologiska sanning som fylld av beundran.³⁹ Ändå var alla dessa episoder från det förflutna en påminnelse för alla dem som aldrig gjort annat än avgudat partiets grundare, om hur relativt sent Trotskij gått över till bolsjevismen.

Det var inte bara minnen av gamla gräl som avhöll det gamla gardet från att erkänna Trotskij som sin man. Hans starka personlighet hade inte kuvats i det gamla gardet eller tagit på sig dess skyddande färgning. Han höjde sig helt enkelt över de gamla 'leninisterna' genom sitt skarpsinne och sin viljekraft. Även när hans åsikter sammanföll med andras, kom han vanligen fram till dem utifrån egna premisser, på sitt eget sätt och utan referenser till de av partitraditionen sanktionerade axiomen. Han lade fram sin mening med en lätthet och frihet som stod i bjärt kontrast till det snirklade ortodoxa formelspråk, på vilket de flesta av Lenins lärjungar uttryckte sig. Han talade med auktoritet – inte som en skriftlär. Själva bredden och mångsidigheten av hans intellektuella intressen framkallade en smygande misstänksamhet hos människor, som av nödvång, självförnekelse eller böjelse vant sig vid en snäv koncentration på politik och organisation och gjorde en dygd av sin begränsning.

På så sätt ingav nästan allting hos honom, hans fruktbara tänkande, hans djärvhet som talare, hans litterära originalitet, hans administrativa förmåga och driftighet, hans högstämndhet, frånvaron av banalitet hos honom och även hans oförmåga till vardagsprat – allt detta ingav medlemmarna av det gamla gardet en känsla av mindervärdighet. Han brydde sig aldrig om att sänka sig till deras nivå, han var inte ens medveten om att han kunde det. Det var inte bara det att han hade svårt för dumbommar – han fick dem alltid att gå för vad de var. De kände sig betydligt mer hemmastadda med Lenin, vars ledarskap de alltid accepterat och som vanligen respekterade deras ömma punkter. När Lenin t.ex. angrep en politisk attityd som han visste

³⁸ *Trotskijarkiven*. Trotskijs brev till Olminskij är daterat den 6 december 1921.

³⁹ *Pravda*, den 23 april 1920.

delades av vissa av hans anhängare, såg han noga till att inte göra dem han ville vinna över ansvariga för den, och på så sätt gav han dem alltid tillfälle att ge vika utan att förlora ansiktet. När han ville vinna över någon till sin ståndpunkt, talade han med honom på ett sådant sätt att denne gick därifrån i känslan av att själv, med egna argument och inte under Lenins tryck, ha kommit fram till den nya ståndpunkten. Det fanns inte mycket av denna finess hos Trotskij, som sällan kunde motstå frestelsen att påminna andra om deras misstag och framhäva sin egen överlägsenhet och insikt.

Själva hans insikt, som inte var mindre verklig för att den var uppseendeväckande, var stötande. Hans rastlösa och uppfinningsrika sinne överraskade, störde och irriterade ständigt. Han tillät inte sina medarbetare och underordnade att ge sig hän åt omständigheternas och idéernas tröghet. Partiet hade inte hunnit besluta om en ny politisk linje, förrän han uppenbarade dess 'dialektiska motsättningar', såg dess konsekvenser, drog fram nya problem och svårigheter och påkallade nya beslut. Han ställde alltid till besvär. Trots att hans omdöme för det mesta visade sig vara korrekt, väckte det oundvikligen motstånd. Hans tankesnabbhet gjorde andra andlösa, harmsna, utmattade och alienerade.

Och trots att han nästan var en främling i Moskva, Kreml och det gamla gardet, dominerade han fortfarande, vid sidan av Lenin, den revolutionära scenen.

*

I april 1922 inträffade en händelse som i mycket bidrog till att försämra förhållandet mellan Lenin och Trotskij. Den 11 april hade Lenin på ett politbyråmöte föreslagit att Trotskij skulle utses till vice-ordförande i folkkommissariernas råd. Trotskij avböjde emellertid kategoriskt och något högdraget att besätta posten. Denna vägran och sättet på vilket den framfördes förargade Lenin. Och en stor affär gjordes av detta i de nya kontroverser som, tillsammans med en mängd gammalt groll, skapade motsättningar i politbyrån.⁴⁰

Lenin hade hoppats att Trotskij skulle gå med på att vara hans ställföreträdare i spetsen för regeringen. Han lade fram förslaget en vecka efter det att Stalin utnämnts till partiets generalsekreterare. Även om generalsekreteraren endast hade till uppgift att verkställa politbyråns och centralkommitténs beslut, var utnämningen av Stalin avsedd att förstärka disciplinen i leden. Som bekant hade Lenin redan krävt att Arbetaroppositionens ledare skulle uteslutas, och det fattades honom endast en röst för att uppnå den erforderliga två tredjedels majoriteten.⁴¹ Han väntade sig att Stalin skulle befästa förbudet för organiserad intern partiopposition som fattats av den tionde kongressen under en sluten session. Under sådana omständigheter var det nästan oundvikligt att generalsekreteraren fick vidsträckta diskretionära maktbefogenheter.

Lenin hade gjort sina invändningar mot utnämningen av Stalin, men när han nu genomfört den tycktes han tydligen försöka motverka den genom att placera Trotskij på en post av likvärdigt inflytande och ansvar inom kommissariernas råd. Kanske såg han fördelningen av poster mellan Stalin och Trotskij som ett sätt att skilja mellan stat och parti, för vilket han talat på kongressen. För att detta skiljande skulle bli effektivt tycktes det nödvändigt, att regeringsmaskinens arbete leddes av en man som var lika stark som den ansvarige för partimaskinen.

Enligt Lenins förslag skulle emellertid Trotskij inte bli den ende vice premiärministern. Rykov, som också var chef för Högsta rådet för folkhushållningen, och Tsurupa, förråds-kommissarien, innehade redan dessa poster. Senare föreslog Lenin att också Kamenev skulle

⁴⁰ Arkiven.

⁴¹ Det var den 9 augusti 1921 - detta faktum återopades ofta på den elfte kongressen, *11 S'ezd RKP (b)*, ss. 605-8 och passim.

få en sådan post.⁴² Varje vice premiärminister övervakade vissa administrativa branscher eller grupper av kommissariat. Men även om Trotskij bara skulle vara en av tre eller fyra vice premiärministrar, råder det knappast något tvivel om att Lenin hade för avsikt att göra Trotskij till sin närmaste man. Genom sin blotta initiativkraft på varje område, hade Trotskij faktiskt spelat denna roll också utan formell titel.

Hur mån Lenin var om att Trotskij skulle acceptera posten, framgår av att han gång efter annan återvände till frågan och lade fram samma förslag flera gånger under loppet av nio månader. När han första gången lade fram det i april, var han ännu inte sjuk, och frågan om vem som skulle kunna överta hans ledarskap hade antagligen ännu inte blivit aktuell för honom. Men han var utarbetad och trött. Han led av långa sömnlöshetsperioder och tvingades försöka lätta på sin egen arbetsbörda. Innan slutet av maj fick han sitt första slaganfall, och var inte tillbaka till arbetet förrän i oktober. Men den 11 september ringde han Stalin, trots att han fortfarande var sjuk och av läkare tillrättad absolut vila, och bad att frågan om Trotskijs utnämning återigen på det mest formella och angelägna sätt skulle tas upp i politbyrå. När successionsproblemet redan i hög grad upptog honom, i början på december, tog han slutligen upp frågan ännu en gång, denna gång direkt med Trotskij i enrum.

Varför vägrade Trotskij? Kanske hans stolthet sårades av ett arrangemang som formellt skulle placera honom jämsides med andra vice premiärministrar, som bara var Lenins underlydande medhjälpare. Han sade sig inte kunna förstå anledningen till förekomsten av så många vice premiärministrar, och han gjorde beska kommentarer om deras illa definierade och ofta sammanfallande funktioner.⁴³ Han gjorde också en distinktion mellan det politiska inflytandets substans och skugga, och hävdade att Lenin erbjudit honom skuggan. Alla regeringsnivåer låg i händerna på partisekretariatet, dvs. Stalin. Antagonismen mellan honom och Stalin fanns kvar sedan inbördeskriget. Den fanns ständigt närvarande i politiska menings-skiljaktigheter och i de tvister om utnämningar som pågick i politbyrå. Trotskij var övertygad om att han t.o.m. som Lenins ställföreträdare inte skulle kunna ta ett steg utan att stå i ett ständigt beroendeförhållande till generalsekretariatet, som utsåg den bolsjevikiska personalen till de olika regeringsdepartementen och enbart härigenom faktiskt utövade kontrollen över dem. På denna punkt intog han, liksom Lenin, en själv motsägande ståndpunkt: han ville att partiet, eller snarare det gamla gardet, skulle få full kontroll över regeringen. Samtidigt försökte han förhindra en inblandning från partimaskinen i regeringsarbetet. Detta kunde inte uppnås samtidigt, om inte annat därför att det gamla gardet och partimaskinen i stort sett, om inte helt och hållet, hade en identisk sammansättning. Efter att ha tillbakavisat Lenins förslag, utarbetade Trotskij till en början en egen plan för översyn av administrationen, men så småningom övertygades han om att en sådan plan saknade förutsättningar att åstadkomma de önskade resultaten, så länge generalsekretariatets (och orgbyråns) maktbefogenheter förblev obeskurda.

Personligt agg och administrativa meningsskiljaktigheter blandades som vanligt med djupare politiska motsättningar.

Politbyråns huvudintresse var nu inriktat på de ekonomiska frågorna. De allmänna ramarna för Den Nya Ekonomiska Politiken stod inte under debatt. Alla var överens om krigskommunismens misslyckande och nödvändigheten att ersätta den med en blandekonomi, där de privata och socialistiska (dvs. statsägda) sektorerna skulle samexistera och i någon mån konkurrera med varandra. Ingen såg NEP uteslutande som en temporär åtgärd. Den betraktades som en långsiktig politik som skulle lägga grunden till en gradvis övergång mot socialismen. Alla tog för givet att NEP hade ett dubbelt syfte: den omedelbara målsättningen

⁴² Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXIII, ss. 299-306, 306-18.

⁴³ Se Trotskijs kommentarer till politbyrå av den 18 april, 1922 i *Arkiven*.

var att få ekonomin på fötter med hjälp av privat företagsamhet, och det grundläggande målet var att gynna den socialistiska sektorn och säkra dess gradvisa utsträckning till hela det ekonomiska fältet. Men om det rådde allmän enighet om dessa allmänna politiska principer, uppkom skillnader när dessa skulle omvandlas till konkreta åtgärder. Vissa bolsjevikledare såg först och främst behovet av att uppmuntra den privata företagsamheten, under det att andra, utan att förneka detta behov, i första hand ville gynna den socialistiska sektorn.

Under de första NEP-åren rådde en utbredd stämning av stark reaktion gentemot krigskommunismen. Bolsjevikerna var måna om att övertyga landet, att det inte behövde frukta några återfall i krigskommunismen, och de var själva övertygade om det katastrofala i ett sådant återfall (utom i krigstid). Ingenting var viktigare än att rädda ekonomin från total ruin, och de insåg att endast bonden och den privata köpmannen kunde *börja* rädda den. Därför såg de positivt på allt som kunde sporra bonden och köpmannen, hur liberala dessa åtgärder än kunde vara. Resultatet lät inte vänta på sig. Redan 1922 uppgick skörden till 3/4 av en normal förkrigsskörd. Detta medförde en radikal förändring i landets försörjningssituation, ty i ett primitivt jordbrukssamhälle kan en enda god skörd åstadkomma underverk. Svält och farsoter övervanns. Men denna första framgång framhävde samtidigt starkt de stora faror som låg i själva NEP-systemet. Industrin återhämtade sig mycket långsamt. 1922 producerades bara 1/4 av dess förkrigsproduktion, men dessa blygsamma framsteg jämfört med tidigare år ägde huvudsakligen rum i den lätta industrin, framför allt inom textilbranschen. Den tunga industrin var fortfarande paralyserad. Landet var utan kol, stål och maskiner. Och detta hotade den lätta industrin, som inte kunde reparera och förnya sina maskiner och saknade bränsle. Priserna på industrivaror steg utom räckhåll för konsumenterna. Prisstegringen berodde på en stor uppdämd efterfrågan, underutnyttjande av de industriella resurserna, knapphet på råvaror och så vidare, och situationen förvärrades av bolsjevikernas oerfarenhet ifråga om industriell skötsel och byråkratisk ineffektivitet. Den industriella stagnationen hotade att få negativa verkningar på jordbruket och åter bryta det spända 'bandet' mellan stad och landsbygd. Bonden var ovillig att sälja livsmedel eftersom han inte kunde få några industrivaror för sina pengar. Hur nödvändiga eftergifterna till det privata jordbruket och handeln än varit, kunde de inte lösa problemen. Inte heller kunde marknaden, genom det spontana spelet mellan tillgång och efterfrågan, tänkas ta hand om och lösa dem utan allvarigare konsekvenser för regeringens socialistiska syften.

Regeringen hade ingen klar uppfattning om hur den skulle bemästra situationen. Den levde ur hand i mun. Den använde sig av palliativ, och valet av dessa dikterades av den rådande reaktionen mot krigskommunismen. Bolsjevikledarna hade blivit brända i sina vilda försök att avskaffa all marknadsekonomi, och de hade nu tröttnat på att slåss mot marknaden. Under krigskommunismen hade de skrupelfritt utverkat livsmedel och råmaterial av bönderna, och de var nu fr.a. ute efter att lugna bönderna. De hoppades att den fortsatta intensiva efterfrågan på konsumtionsvaror skulle hålla industrijulen igång, och att den tunga industrin på ett eller annat sätt skulle återhämta sig. Samma attityder gjorde sig gällande inom finanspolitiken. Under krigskommunismen väntade man sig att pengar och kredit, som föraktades som en kvarleva från den gamla ordningen, skulle dö bort. Men snart återupptäckte finanskommissariatet och statsbanken pengarnas och kreditens betydelse och investerade sina resurser i företag som var omedelbart lönsamma istället för i sådana med nationell betydelse. De pumpade in krediter i den lätta industrin och försummade den tunga industrin. Till en viss gräns var denna reaktion mot krigskommunismen naturlig och t.o.m. nyttig. Men partiledare som Rykov och Sokolnikov, vilka ledde ekonomi- och finansdepartementen, visade en tendens att driva reaktionen till ytterligheter.

Vi bör komma ihåg, att det inte fanns några skiljaktigheter mellan Trotskij och de andra ledarna ifråga om inrättandet av NEP. Han hade själv gjort sig till tolk för principerna bakom

NEP ett år innan de antogs av centralkommittén, och det var därför inte utan skäl som han privat förebrådde Lenin, för att regeringens ingripande i de viktigaste ekonomiska frågorna skedde med en försening på två eller ett och ett halvt år.⁴⁴ Men eftersom han var den förste som talat för NEP, dukade han inte under för den häftiga reaktionen mot krigskommunismen. I mindre grad än sina kolleger i politbyrån var Trotskij böjd att tro, att ytterligare eftergifter åt bönder och handelsmän skulle trygga en återhämtning, eller att marknadens fria spel skulle återupprätta balansen mellan jordbruk och industri och lätt och tung industri. Han delade inte heller Rykovs och Sokolnikovs nyvunna entusiasm för den finansiella ortodoxins återupptäckta förträfflighet.

Dessa meningsskiljaktigheter var av ringa betydelse 1921 och i början av 1922, innan jordbruket och privathandeln börjat komma igång. Men snart utvecklades de till en stor konflikt. Trotskij hävdade, att NEP:s första framgångar påkallade en brådskande omprövning av den industriella återhämtningen. 'Boomen' inom den lätta industrin var ytlig och snävt underbyggd, och den kunde inte väntas fortsätta länge till, såvida den lätta industrin inte fick möjlighet att reparera och förnya sina maskiner. (Också jordbruket behövde utrustning för att vidmakthålla sina framsteg.) En samlad kraftansträngning var därför nödvändig för att bryta dödläget inom den tunga industrin: regeringen måste utarbeta en 'genomgripande plan' för hela industrin, istället för att lita till marknadskrafterna och det spontana spelet mellan tillgång och efterfrågan. En ekonomisk prioritering måste fastställas, där den tunga industrin måste komma överst på listan. Resurser och arbetskraft måste ges en rationell användning genom att koncentreras till statsägda koncerner av grundläggande betydelse för den nationella ekonomin, under det att företag som var oförmögna att snabbt och effektivt bidra till återhämtningen fick läggas ned, även om deras arbetare härigenom blev utsatta för tillfällig arbetslöshet. Finanspolitiken måste underordnas den industriella politikens behov och styras av det nationella intresset istället för av vinsten. Krediter måste kanaliseras till den tunga industrin, och statsbanken måste göra långsiktiga investeringar i dess utrustning. En sådan omprövning var, enligt Trotskij's mening, desto mer brådskande på grund av den rådande obalansen mellan de privata och socialistiska sektorerna. Det privata affärslivet gick redan med vinst, ackumulerade kapital och expanderade, samtidigt som den största delen av den statsägda industrin gick med förlust. Kontrasten mellan de båda sektorerna var ett hot mot regeringspolitikens socialistiska målsättningar.

Dessa idéer, som trettio och fyrtio år senare blivit truismer, föreföll långsökta till en början. Och ännu mer långsökt föreföll Trotskij's insisterande på behovet av planering. Att planering var något väsentligt för en socialistisk ekonomi var ett marxistiskt axiom, som bolsjevikerna naturligtvis kände till och alltid accepterat i allmänna termer. Under krigskommunismen trodde de sig vara i stånd att omedelbart upprätta en fullt utvecklad planekonomi, och ingen opposition uppkom mot Trotskij när han på den tiden talade om behovet av en 'enhetlig plan' för att trygga en balanserad ekonomisk återuppbyggnad.⁴⁵ Strax innan slutet på den krigskommunistiska perioden, den 22 februari 1922, beslöt regeringen att upprätta den Statliga Planeringskommissionen, *Gosplan*. Men efter införandet av NEP, då alla krafter inriktades på att återuppliva marknadsekonomin, kom planeringsidéerna i skymundan. Dessa idéer var i så hög grad förbundna med krigskommunismen i folks medvetande, att en påminnelse om dem syntes inaktuell. Visserligen inrättades den statliga planeringskommissionen, med Krzjizjanovskij som chef, strax före införandet av NEP den 1 april 1921. Men den nya institutionen förde en skugglik tillvaro. Dess rättigheter var inte klart fastställda, få kände sig manade att

⁴⁴ Trotskij's uttalanden inför politbyrån av den 7 augusti och den 22 augusti 1922 i *Arkiven*.

⁴⁵ Trotskij, *Sotjinenija*, vol. XV, ss. 215-32. Redan då skrev emellertid Lenin i ett kort och talande meddelande till Kzjizjanovskij: 'Vi är fattiglappar. Hungriga, utblottade fattiglappar. En genomgripande ... plan hos oss = ett byråkratiskt Utopia.' Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXV s. 405.

försvara dem och den saknade fullmakt att framlägga en långsiktig politik och planera eller sätta planer i verket. Den fungerade endast som rådgivande instans åt industrin i dess dagliga administrativa problem.⁴⁶

Trotskij började nästan omedelbart rikta kritik mot detta sakernas tillstånd. Han hävdade att behovet av planering blivit större och inte mindre i och med övergången till NEP och att regeringen hade fel när den behandlade dessa problem som marginella eller enbart teoretiska. Just därför att de återigen levde i en marknadsekonomi, måste regeringen försöka få kontroll över denna marknad och rusta sig själv för uppgiften. Han upprepade kravet på en 'enhetlig plan', utan vilken, menade han, det var omöjligt att rationalisera produktionen, koncentrera resurserna till den tunga industrin och återställa balansen mellan de olika ekonomiska sektorerna. Slutligen bad han, att *Gosplans* befogenheter klart skulle definieras så att den skulle kunna bli en fullfjädrad planeringsmyndighet med möjligheter att fördela produktiv kapacitet, arbetskraft och lager av råmaterial, att fastställa mål för produktionen för år framåt och trygga 'den nödvändiga balansen mellan olika branscher inom den nationella ekonomin'. Så tidigt som den 3 maj 1921, skrev Trotskij till Lenin: 'Tyvärr fortgår vårt arbete planlöst och utan förståelse för behovet av en plan. Den statliga planeringskommissionen representerar en mer eller mindre planerad negation av nödvändigheten att utarbeta en praktisk och affärsmässig ekonomisk plan för den omedelbara framtiden.'⁴⁷

Han fann inget gensvar i politbyrån. Lenin var emot honom. I överensstämmelse med den klassiska marxistiska teorin hävdade Lenin, att en planering endast kunde bli effektiv i en högt utvecklad och koncentrerad ekonomi, inte i ett land med ett tjugotal miljoner småjordbruk, en upplöst industri och barbariskt primitiva former av privathandel. Det var inte så att Lenin förnekade behovet av långsiktiga utvecklingsplaner. Han hade själv, tillsammans med Kzjizjanovskij, lagt fram en plan för Rysslands elektrifiering och inlett den med det berömda uttrycket 'sovjeter plus elektrifiering är lika med socialism'. Men han betraktade idén om en 'genomgripande' plan, som skulle täcka hela den förstatligade industrin, som förhastad och fruktlös. Trotskij replikerade att också Lenins elektrifieringsplan hängde i luften så länge denna inte grundades på en genomgripande plan. Hur, frågade han, skulle elektrifieringen kunna vara planerad, när de industrier som skulle producera kraftstationerna inte var det. Också han var medveten om att den typ av planering som den klassiska marxistiska teorin väntat sig, under nuvarande omständigheter inte kunde genomföras, eftersom denna teori förutsatte ett modernt samhälle med högt utvecklade och fullt socialiserade produktivkrafter. Men den genomgripande plan han krävde tänktes bara omfatta de statsägda industrierna och inte den privata sektorn, och det var, hävdade han, inte för tidigt att börja tillämpa den. Han såg en motsättning mellan själva det statliga ägandet som sådant och regeringens benägenhet att låta varje statsägt företag sköta sina egna affärer på ett icke-samordnat sätt. Han framhöll, att det statliga ägandet förvandlat hela industrin till en enda koncern, som inte kunde drivas effektivt utan en enhetlig plan.⁴⁸

Vid denna tid var det en djärv åsikt. Och ännu djärvare var idén om den 'ursprungliga socialistiska ackumulationen', som Trotskij började framlägga år 1922.⁴⁹ Den var en anpassning av ett av Marx' historiska begrepp till den socialistiska revolutionens villkor i ett underutvecklat land. För Marx var den ursprungliga ackumulationens epok den initiala fasen i den moderna kapitalismens utveckling, när den normala kapitalackumulationen knappt börjat eller fort-

⁴⁶ *Pjat' Let Sovjetskoj Vlasti*, ss. 150-2.

⁴⁷ Trotskijs brev till Lenin ('Po povodu knizki Sjatunovskovo') finns i *Arkiven*. Se också *Leninskij Sbornik*, vol XX, ss. 208-9. I en not till Zinovjev anmärkte Lenin: 'Trotskij är på dubbelaggressivt humör.'

⁴⁸ Trotskij hade argumenterat på liknande sätt redan strax före NEP. Se *Sotjinenija*, vol. XV, s. 215-32, 233-5.

⁴⁹ Se hans inledning på Kommunistiska Ungdomens femte kongress den 11 oktober 1922. *Sotjinenija*, vol. XXI, s. 294-317.

farande var alltför svag för att möjliggöra en industriell expansion utifrån egna resurser, dvs. utifrån egna profiler. Den tidiga bourgeoisin drog sig inte för några våldsamma, 'utom-ekonomiska' metoder i sin strävan att samla produktionsmedlen i egna händer, och den fortsatte att använda dessa medel, ända till dess att den kapitalistiska industrin blivit tillräckligt stark och lönsam för att kunna plöja ner omfattande vinster i produktionen och uppnå en självförevigande och expanderande grundval inom det egna systemet. Huvudkällorna till denna ursprungliga ackumulation, som i det klassiska kapitalistiska landet England varat i århundraden, var expropriering av småbönder, plundring av kolonier, piratdåd och senare även underbetalning av löner. Det var först när denna process gått ganska långt som den normala ackumulationens epok kunde börja och 'legitima' profiler bilda den huvudsakliga, om ej enda, grunden för investeringar i stor skala och fortsatt industrialisering.

Men vad innebar ursprunglig socialistisk ackumulation? Marxisterna hade aldrig föreställt sig att också socialismen skulle behöva genomgå en med den kapitalistiska ursprungliga ackumulationen jämförbar utvecklingsfas. De hade alltid tagit för givet, att den socialistiska ekonomin skulle byggas på grundval av ett modernt industriellt välstånd som ackumulerats av det borgerliga samhället och därefter förstatligades. Men i Ryssland hade detta välstånd inte funnits i tillräcklig omfattning, och än mindre fanns kvar efter de gångna årens härjningar. Sedan bolsjevikerna proklamerat socialismen som sin målsättning, fann de att den materiella grundvalen för socialismen saknades i Ryssland. De måste skapa den. De var, enligt Trotskij, tvungna att ge sig in på en ursprunglig ackumulation, som skilde sig från sina föregångare därigenom att den skulle genomföras på grundval av samhälleligt ägande.

Han hade inte för avsikt att föreslå en socialistisk regering samma 'blodiga och skamlösa' utsugnings- och plundringsmetoder som Marx förknippat med den borgerliga ursprungliga ackumulationen, eller hävda, att socialismen kunde komma till världen på samma sätt som kapitalismen 'från topp till tå och ur varje por drypande av blod och smuts'. Men en intensiv och snabb kapitalbildning var nödvändig. Sovjetindustrin kunde ännu inte expandera på normalt sätt, genom att plöja ner sina profiler i produktionen. Den gick fortfarande till stora delar med förlust, och även om detta kunde undvikas, skulle den ändå vara oförmögen att producera tillräckligt stora överskott för att upprätthålla en snabb industrialisering, denna socialismens *conditio sine qua non*. Nationens ackumulationsfond kunde ökas antingen på bekostnad av den privata affärsverksamhetens och jordbrukets inkomster eller på bekostnad av nationens lönesumma. Det var först något senare som Trotskij började kräva en ökad skattebörda på NEP-mannen och rikebonden. Nu, år 1922, framhöll han med stor kraft, att ekonomin kunde drivas, återuppbyggas och expandera endast på arbetarens bekostnad. På en Komsomol-kongress i oktober sade han t.ex.: 'Vi har fått överta ett ruinerat land. Den härskande klassen i vår stat, proletariatet, tvingas gå in i en fas, som kan beskrivas som en ursprunglig socialistisk ackumulationsfas. Vi kan inte nöja oss med att använda våra industri-anläggningar från tiden före 1914. De har förstörts och måste återuppbyggas steg för steg genom en kolossal kraftansträngning av vår arbetskraft'. Och ytterligare: arbetarklassen 'kan endast närma sig socialismen med de största offer, genom att satsa all sin styrka och ge sitt blod och sina nerver ...'.⁵⁰

Hans idéer gav omedelbart upphov till motstånd. Arbetaroppositionens folk hade redan hävdats, att NEP var liktydigt med den Nya Exploateringen av Proletariatet, och det sarkastiska skämtet hade redan blivit något av ett slagord. Trotskijs argument kom som för att illustrera anklagelsens sanning och ge eftertryck åt den. Försökte han inte i själva verket intala arbetarna att underkasta sig den nya utsugningen? Han svarade, att man endast kunde tala om utsugning i egentlig mening, när en social klass tvingades arbeta och slava till förmån för en

⁵⁰ Loc. cit.

annan. Han bad arbetarna att slita för sin egen vinning. I sämsta fall, sade han, kunde han anklagas för att försöka intala dem till 'själv-utsugning', eftersom han uppmanade arbetarna att 'uppföra sig' och ge sitt 'blod och sina nerver' för den egna proletära staten och socialistiska industrin.⁵¹

Det var inte första gången Trotskij byggde upp sin argumentation på en identifiering mellan staten och arbetarklassen. 1920 och 1921 hade han argumenterat på samma sätt mot fackföreningarnas självständighet. Arbetarna, sade han, hade inga egna intressen att försvara gentemot sin egen stat. På detta hade Lenin svarat, att den av Trotskij åberopade proletära staten fortfarande var en abstraktion: den var ännu inte en egentlig arbetarstat, den var ofta tvungen att gå balansgång mellan arbetarna och bönderna och var dessutom byråkratiskt deformerad. Det var arbetarnas plikt att försvara sin stat, men de måste också försvara sig själva mot den.⁵² När Trotskij nu återigen påstod, att arbetarklassens och statens intressen var identiska, öppnade han sig för samma kritik. Var det inte i namn av en abstrakt idé han uppmanade arbetarna att påta sig huvudbördan för den ursprungliga socialistiska ackumulationen? Skulle det inte bli byråkratin och kanske t.o.m. kulaken och NEP-mannen som främst tjänade på den? Och hur skulle den ursprungliga socialistiska ackumulationen fullföljas om arbetarklassen vägrade bära huvudbördan? Dessa frågor skulle komma att spela en väldig roll under kommande år. För stunden svarade Trotskij, att den politik han förespråkade inte kunde och inte fick påtvingas arbetarklassen – endast med dess samtycke kunde den fullföljas. Den största svårigheten hade därför karaktären av 'uppföringsfråga': arbetarna måste bli medvetna om vad som var nödvändigt och vad som krävdes av dem, för utan deras vilja och socialistiska entusiasm kunde ingenting uppnås.⁵³ Än en gång försökte han slå an den heroiska strängen hos arbetarklassen som han med en sådan överväldigande framgång gjort 1919, när de vita arméerna hotade Moskva och Petrograd, och som han förgäves åter försökt vintern 1920-1, före Kronstadt-revolten. Det bör tilläggas att hans argumentation för den ursprungliga socialistiska ackumulationen på detta stadium inte föranledde några invändningar inom politbyrån, även om de flesta ledamöterna föredrog att inte kompromettera sin popularitet och ställa arbetarklassen inför det oförställda kravet på deras 'blod och nerver'.

Sådana var Trotskijs viktigaste ekonomiska idéer under de första NEP-åren, då han faktiskt agerade som den sovjetiska planekonomins förelöpare. Han var dock inte deras enda upphovsman. Det han sade uttryckte ett kollektivt tänkande hos en liten krets teoretiker och administratörer som stod Trotskij nära, även om några av dem inte gillade hans disciplinära attityd. Enligt Trotskij själv var det Vladimir Smirnov, decemistledaren som tjänstgjorde inom högsta rådet för folkhushållningen, som först myntade termen 'ursprunglig socialistisk ackumulation'.⁵⁴ Evgenij Preobrazjenskij måste betraktas som idens huvudteoretiker: hans år 1925 utkomna arbete *Den Nya Ekonomin* kännetecknas av ett större teoretiskt djup än det vi finner i Trotskijs skrifter, och han formade otvivelaktigt sina teser 1922-23. Jurij Pjatakov, som var folkhushållningsrådets drivande kraft och också argumenterade för en enhetlig plan, oroades av läget inom den tunga industrin och kritiserade finanskommissariatets och statsbankens kreditpolitik.⁵⁵ Utan tvekan lånade Trotskij från dessa personer och kanske också från andra. Men de var alltför upptagna av teoretiskt arbete eller alltför engagerade inom administrationen för att skapa mer än antingen abstrakta avhandlingar eller fragmentariska empiriska slutsatser. Endast Trotskij kunde omvandla deras idéer och slutsatser till ett politiskt program, som han försvarade inför politbyrån och lade fram inför en landsomfattande publik.

⁵¹ Loc. cit.

⁵² *10 S'ezd RKP (b)*, s. 208 ff.; *Den väpnade profeten*, slutet av kap. 14.

⁵³ *Sotjinenija*, vol. XXI, loc. cit.

⁵⁴ *12 S'ezd RKP(b)*, ss. 321; E. A. Preobrazjenskij, *Novaja Ekonomika*, vol. I, del 1, s. 57.

⁵⁵ *Trotskijarkiven*.

Lenin fortfor att visa måttlig entusiasm för den 'enhetliga planen' och 'utvidgandet av Gosplans maktbefogenheter'. Han beskrev sin elektrifieringsplan som 'det enda seriösa arbetet i denna fråga' och avfärdade allt 'tomt prat' om en 'genomgripande' plan. Detsamma gjorde Stalin, och han gjorde sitt yttersta för att vidga sprickan mellan Lenin och Trotskij.⁵⁶

De lägre ledarna Rykov och Sokolnikov betraktade Trotskijs politik som ett intrång på deras eget ansvarsområde. De ställde sig skeptiska till planering, och de motsatte sig ökade maktbefogenheter för Gosplan. I den egna kretsen – strax skulle de föra ut anklagelsen offentligt – påstod de att Trotskij begärde dessa maktbefogenheter för Gosplan, därför att han själv hoppades ta över ledningen, och att han efter att ha varit landets militära diktator nu strävade efter att bli dess ekonomiska herre. Vi vet inte om Trotskij verkligen ville bli chef för Gosplan. Och även om han ville det, var hans strävan knappast klandervärd. Han kritiserade dåvarande chefen för Gosplan, Kzjizjanovskij, för ineffektivitet,⁵⁷ men han kandiderade aldrig själv, och han grundade sina ställningstaganden på fakta. Men gång på gång bröt personlig ärelystnad och departementsrivalitet in. Hans motståndare menade sålunda, att ett förstärkt Gosplan skulle konkurrera med arbets- och försvarsrådet, där Lenin var ordförande och Trotskij vice ordförande. På ett centralkommittémöte den 7 augusti 1921 svarade Trotskij, att rådet enligt hans åsikt borde fortfara att ha ansvaret för de allmänna politiska riktlinjerna, men att Gosplan skulle överföra dessa riktlinjer till konkreta ekonomiska planer och övervaka deras verkställning. Han fick inte centralkommittén med sig.⁵⁸

Parallellt med dessa kontroverser pågick en konflikt om Rabkrin, arbetar- och bondeinspektionen. Stalin hade varit chef för Rabkrin från 1919 till våren 1922, då han blev utnämnd till generalsekreterare, men han utövade ett starkt inflytande över den även senare. Inspektionen hade vida och mångfaldiga funktioner: den hade till uppgift att granska ämbetsmannamoralen, att utan förvarning inspektera vilket kommissariat som helst, att övervaka hela administrationens effektivitet och föreslå åtgärder för att höja den. Lenin hade haft för avsikt att göra Rabkrin till ett sorts överkommissariat genom vilket administrationen, som inte var demokratiskt kontrollerad, skulle kunna kontrollera sig själv och upprätthålla en stram självdisciplin. I själva verket förvandlade Stalin Rabkrin till sin privata poliskår i staten. Redan så tidigt som 1920 angrep Trotskij Rabkrin och hävdade att dess inspektionsmetoder var krångliga och ineffektiva och att allt den gjorde var att sätta käppar i hjulet för regeringen. 'Det går inte', sade han, 'att skapa ett särskilt departement som är utrustat med regeringens samfälliga kloket och har förmågan att granska och övervaka alla de övriga departementen ... Det är ett välkänt faktum i alla regeringsavdelningar, att det är meningslöst att vända sig till rabkrin när ett behov av politisk förändring eller allvarliga organisatoriska reformer uppstår. Rabkrin är själv en slående illustration till den bristande överensstämmelsen mellan regeringsdekret och regeringsmaskineri, och är själv på väg att bli en mäktig faktor bakom allt krångel och godtycklighet.' Vad som i varje fall behövdes i ett organ av typ Rabkrin var en 'vid horisont, ett vitt perspektiv på de politiska och ekonomiska frågorna, ett mycket vidare perspektiv än hos dem som för närvarande leder dess arbete' Han beskrev rabkrin som en tillflyktsort och fristad för frustrerade oduglingar som avvisats av alla andra kommissariat och var 'synnerligen avskurna från varje form av genuint skapande och konstruktivt arbete'. Han nämnde inte Stalin en enda gång, denne man som han betraktade som den största oduglingen upphöjd till eminens.⁵⁹

⁵⁶ Se Stalins *Sotjinenija*, vol. V, s. 50-51, där han i ett brev till Lenin beskriver Trotskijs planeringsidéer som hemmahörande hos 'en medeltida hantverkare som tror att han är en ibsenskjälte som kallats att rädda Ryssland ...'.

⁵⁷ Lenin hänvisade till denna kritik i sitt brev till politbyrån av den 5 maj 1922. Se hans *Sotjinenija*, vol. XXXIII, s. 316-18.

⁵⁸ *Trotskijarkiven*.

⁵⁹ Trotskij, *Sotjinenija*, vol. XV, s. 223.

Lenin försvarade Stalin och Rabkrin. I sin förtvivlan över förvaltningens ineffektivitet och korruption, satte han stort hopp till inspektionen och irriterades över vad han betraktade som Trotskijs privata vendetta.⁶⁰ Trotskij hävdade att myglet, åtminstone i de ekonomiska departementen, var ett resultat av felaktig organisering som i sin tur återspeglade avsaknaden av vägledande principer för den ekonomiska politiken. Rabkrins inspektioner kunde inte göra något åt detta – botemedlet låg i planering och en reformerad *Gosplan*. Inte heller kunde inkompetensen motverkas genom den chockbehandling och de hotelser som Stalins kommissariat utsatte förvaltningen för. I ett efterblivet land med de värsta traditioner av ociviliserat och korrupt styre var huvuduppgiften, sade Trotskij, att systematiskt utbilda regeringspersonalen och skola den i civiliserade arbetsmetoder.

När vi betraktar alla dessa skiljaktigheter, blir Trotskijs vägran att bli vice-premiärminister mindre förvånande. Han kunde inte utan att motsäga sig själv acceptera en post, på vilken han skulle tvingas verkställa en ekonomisk politik som enligt hans mening saknade klara riktlinjer, och leda ett administrativt maskineri som han ansåg felaktigt uppbyggt. När Lenin på sommaren 1922 uppmanade honom att använda posten för en kampanj mot byråkratiskt maktmissbruk, svarade han att det värsta missbruket stod att finna i själva toppen på partihierarkin. Han klagade över att politbyrån och orgbyrån på ett outhärdligt sätt lade sig i regeringsangelägenheterna och fattade beslut om olika kommissariat, utan att ens nedlåta sig till att konsultera dessa kommissariats chefer. Det var därför meningslöst att försöka bekämpa godtycke inom administrationen, så länge det onda fick fritt spelrum i partiet.⁶¹ Lenin fäste inte mycket avseende vid Trotskijs antydningar. Han litade på Stalin som partiets generalsekreterare och han litade inte i mindre grad på honom som chef för Rabkrin.

På sommaren 1922 seglade en ny konflikt upp rörande Moskvas sätt att kontrollera de icke-ryska republikerna och provinserna inom Sovjetfederationen. Bolsjevikerna hade garanterat republikerna självbestämmanderätt, i vilken uttryckligen rätten att utträda ur Sovjetfederationen ingick: garantin var inskriven i 1918 års konstitution. Samtidigt insisterade de på en strikt centraliserad regering och satte i praktiken de icke-ryska republikernas självständighet ur spel. Som vi minns protesterade Trotskij i början av 1921 mot erövringen av Georgien, vars främste förespråkare var Stalin. Sedan försonade sig Trotskij med detta fullbordade faktum och försvarade t.o.m. erövringen i en särskild broschyr.⁶² Senare, på våren 1922, förblev han tyst när framstående bolsjevik på den elfte kongressen anklagade Lenins regering för att åsidosätta principen om självbestämmande och återupprätta det 'enda och odelbara' Ryssland från gångna tider. Strax därefter uttalade han emellertid själv denna anklagelse innanför politbyråns lyckta dörrar, och det var återigen om Georgien och Stalins verksamhet där som konflikten rasade.

I egenskap av nationalitetskommissarie hade Stalin beordrat förbud mot mensjevikpartiet i Georgien. När ledande georgiska bolsjevik, Mdivani och Macharadze, protesterade mot detta, försökte han hota dem och kväsa deras protest.⁶³ Till en viss gräns stod hans agerande i samklang med den bolsjevikiska politikens allmänna trend, för om det var korrekt att förbjuda mensjevikpartiet i Moskva, fanns ingen påtaglig anledning att inte göra samma sak i Tiflis. Trotskij hade stått bakom förbudet i Ryssland, men angrep dess utsträckning till Georgien. Han påpekade att de ryska mensjevikerna diskrediterat sig själva genom sitt kontrarevolutionära agerande, medan de georgiska mensjevikerna fortfarande åtnjöt starkt folkligt stöd.

⁶⁰ Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXIII, be. cit. och passim.

⁶¹ Se Trotskijs brev till politbyrån av den 22 augusti 1922 och av den 15, 20 och 25 januari 1923 i *Arkiven*. Vidare *Moja Zjizn*, vol. II, s. 216.

⁶² *Den väpnade profeten*, (mitten av kapitel 23)

⁶³ Mdivani, Macharadze, Ordzjonikidze, Jenukidze, Stalin och Bucharin redogjorde för konflikten vid *12 S'ezd RKP (b)*, s. 150-76, 540-65. Se även Deutscher, *Stalin, a Political Biography*, s. 236-46.

Detta var nog så riktigt, men argumentet skulle varit övertygande, endast om bolsjevikerna fortfarande grundade sitt styre på den proletära demokratin. Det lät ganska ihåligt när man, som Trotskij, accepterade tesen att bolsjevikerna i revolutionens intresse hade rätt att bevara sitt politiska monopol oavsett om de hade folkets stöd eller inte. Det var bara en hårsman som skilde upprättandet av enpartisystemet från förföljelsen av de georgiska bolsjevikerna som opponerade sig mot det, även om det var ett steg från följdriktighet till absurditet. För första gången utövade nu Stalin repression mot medlemmar av bolsjevikpartiet, när han försökte hota Mdivani och Macharadze. Han komprometterade också i hög grad bolsjevikernas politik gentemot de icke-ryska nationaliteterna, en politik som han själv inspirerat och vars vidsynhet varit bolsjevikernas stolthet.

Mdivani och Macharadze försvarade sig och vände sig mot den stalinistiska politikens ultra-centralistiska principer. Med vilken rätt, frågade de, kunde ett kommissariat i Moskva fatta beslut rörande det politiska livet i Tiflis? Var fanns självbestämmanderätten? Tvingades inte de små nationaliteterna tillbaka till det ryska kejsardömet, det 'enda och odelbara'? Det var bestickande frågor. Ty Stalin förberedde vid denna tid en ny konstitution som skulle bli mycket mer centralistisk än sin föregångare av år 1918 och beskära eller avskaffa de icke-ryska nationaliteternas rättigheter och förvandla den sovjetiska *federationen* av republiker till *Sovjetunionen*. Georgier, ukrainare och andra protesterade också mot denna konstitution.

När dessa protester togs upp i politbyrån, försvarades de av Trotskij. Hans misstankar, som från början föranlett honom att motsätta sig annekteringen av Georgien, bekräftades nu. Han betraktade Stalins agerande som ett skandalöst och skriande maktmissbruk som drev centralismen till farliga ytterligheter, förolämpade de icke-ryska nationaliteternas värdighet och väckte tanken hos dem att 'självbestämmandet' var en bluff. Stalin och Ordzjonikidze förberedde en anklagelseakt mot Mdivani och Macharadze och gjorde gällande att dessa 'nationalistiska avvikare' var motståndare till införandet av sovjetisk valuta i Georgien, vägrade samarbeta med intilliggande kaukasiska republiker och dela de knappa livsförnödenheterna med dem, och att de i allmänhet handlade i en anda av nationalistisk själviskhet till förfång för Sovjetfederationen som helhet. Om beskyllningarna var sanna, var detta ett otillåtet beteende för partimedlemmar. Trotskij trodde inte på beskyllningarna. Lenin och de flesta politbyrå-medlemmarna betraktade konflikten som ett familjegräl mellan två grupper av georgiska bolsjevikerna, och de menade att det klokaste politbyrån kunde göra var att godta Stalins syn. Stalin var politbyråns expert i dessa frågor och Lenin såg ingen anledning att misstänka att just Stalin av alla människor, författaren till den berömda skriften om *Marxismen och den nationella frågan*, som var partiets klassiska försvar för självbestämmanderätten, på ett så ondskefullt sätt skulle förolämpa sina egna landsmäns nationella värdighet. Det syntes Lenin som om Trotskij återigen handlade utifrån personligt agg eller med den 'individualism' som fått honom att motsätta sig politbyrån vid så många andra tillfällen. När Lenin var tillbaka i arbetet i oktober 1922 blev en av hans första åtgärder att fördöma Mdivani och Macharadze och upprätthålla Stalins auktoritet.

*

När vi följer dessa motsättningar i politbyrån och betraktar Trotskijs roll i dem, slås vi av den förändring Trotskij själv genomgick under loppet av ca ett halvårs tid. Under första hälften av 1922 talade Trotskij fortfarande fr.a. som den bolsjevikiska disciplinären. Under dess andra hälft hade han redan kommit i motsättning till 'disciplinärerna'. Kontrasten avspeglas på många sätt i hans beteende, men den framstår klarast om vi drar oss till minnes, att han i början av året på politbyråns vägnar förde talan mot arbetaroppositionen inför partiet och Internationalen. Vid årsslutet tycktes han själv framföra åsikter, som dittills varit förbehållna denna opposition (och decemisterna). Det var arbetaroppositionen som först på ett förvirrat sätt hade uttryckt bolsjevikledens missnöje med NEP och talat om behovet att ge NEP-

politiken ett socialistiskt perspektiv. Det var arbetaroppositionen som först angripit den nya byråkratin, protesterat mot maktmisbruk och fördömt nya privilegier. Det var denna opposition som tillsammans med decemisterna satte igång revolten mot partiapparats extrema maktställning och pläderade för återupprättandet av den inre partidemokratin. Trotskij tog dem till en början under upptuktelse och varnade dem för att opponera sig mot partiledningen i termer av 'vi' och 'de'. Under loppet av år 1922 tycktes han emellertid ansluta sig till de flesta av deras idéer och inta en attityd av 'vi' och 'de' i polemiken mot politbyråmajoriteten. Det verkade faktiskt som om han, under försöken att tygla Arbetaroppositionen, omvänts till dess ståndpunkter och blivit dess främsta nyförvärv.

I själva verket brottades han under hela denna tid med ett dilemma som sysselsatte hela partiet – det var bara det att han var mer intensivt sysselsatt med det än andra. Dilemmat låg i motsättningen mellan auktoriteten och friheten. Så länge revolutionen var tvungen att kämpa för att överhuvud taget överleva, satte han auktoriteten främst. Han centraliserade Röda Armén, militariserade arbetet, försökte suga upp fackföreningarna i staten, talade för behovet av en stark men civiliserad byråkrati och medverkade till att undertrycka den inre oppositionen. Men också under denna period var den socialistiska 'fritänkaren' inom honom vid liv. T.o.m. hans mest skoningslösa handlingar och strängaste ord genomlystes av en varm medmänsklighet, som skilde honom från de flesta andra 'disciplinärer'. Redan under revolutionens första stadium höjde han ett anklagande finger mot den obildade, misstänksamme och arrogante 'nya byråkraten', som var en fördärvlig 'ballast' och ett 'verkligt hot mot den kommunistiska revolutionens sak', en sak som 'får sin fulla mening först när varje arbetande man och kvinna känner att livet blivit lättare, friare, renare och mer värdigt'.⁶⁴

De väpnade fientligheternas upphörande skärpte spänningen mellan auktoritet och frihet inom bolsjevismen, och även inom Trotskij. Arbetaroppositionen och de den närstående grupperna uttryckte en häftig reaktion mot auktoriteten. Det som gjorde Trotskij motståndare till dem var hans fasta grepp om det verkliga läget. Han hade svårt att avfärda de krav på auktoritet som var rotade i lägets realiteter. Men han kunde inte heller bevara sitt sinneslugn när han såg att friheten – den socialistiska friheten – höll på att kvävas. Han brottades med ett verkligt dilemma, under det att arbetaroppositionen bara såg den ena sidan och bet sig fast vid den. Han försökte upprätta en balans mellan den bolsjevikiska disciplinen och den proletära demokratin, och ju mer den förra vägde över, desto starkare var hans benägenhet att försvara den senare. De avgörande omsvängningarna som rubbade balansen, inträffade under åren 1921-1923 och under loppet av dessa år började han i allt högre grad ställa kravet på inre partidemokrati mot kravet på disciplin.

Han blev dock ingen vanlig frihetsivrare med stark motvilja mot auktoritetens ingrepp. Han förblev en bolsjevikisk statsman, lika övertygad som någonsin om behovet av en centraliserad stat och en stark partiledning med alla dess befogenheter. Han angrep missbruket, inte principen. Hans argaste antibyråkratiska bredsidor och mest inspirerande tal för den inre partidemokratin genomsyrades fortfarande ofta av en stark disciplinär kontrapunktik. I medvetandet om att 'byråkratin representerade en ännu inte avslutad epok i mänsklighetens utveckling', och att dess negativa effekter uppträdde 'i omvänd proportion till massornas upplysning, kulturella nivå och politiska medvetenhet',⁶⁵ var han mycket noga med att inte inge några illusioner om att det var möjligt att i ett slag bli av med den byråkratiska rötan. Han vände sig ännu inte ens mot byråkratin som sådan – han appellerade snarare till dess progressiva och upplysta delar mot de efterblivna och despotiska elementen i hopp om att de förra, tillsammans med de avancerade arbetarna, skulle kunna tygla, omskola och om nöd-

⁶⁴ *Den väpnade profeten*, (mitten av kapitel 14, "Segerns nederlag").

⁶⁵ Trotskij, *Sotjinenija*, vol. XV, s. 218-21; *Den väpnade profeten*, s. ???.

vändigt eliminera de senare. Han hade verkligen bytt terräng, närmat sig arbetaroppositionen och liknande grupper och i praktiken erkänt den rationella sidan i deras reaktion mot auktoriteten, men i motsats till dem lät han sig inte hejdlöst ryckas med av denna reaktion. Han 'avvisade' inte bara byråkratin. Han brottades fortfarande med ett reellt dilemma, men nu på ett annorlunda sätt och från en annan sida.

Det är av denna anledning det är omöjligt att exakt karaktärisera Trotskijs förändring och mera precist definiera vad som utlöste den och när den inträffade. Den frambringades inte av någon enstaka händelse, och den utlöstes inte vid någon klart avgränsad tidpunkt. Politbyråns politik rörde sig kring många frågor under omvandlingsprocessen från arbetardemokratien till den totalitära staten. Trotskijs idéer rörde sig inom bolsjevikpolitikens rörelse – men i motsatt riktning. Han började protestera mot den extrema centralismen, när denna blev påtaglig. Han började försvara de små nationernas rättigheter när dessa rättigheter kränktes. Han samman-drabbade med partiets 'apparat' när apparaten växte sig oberoende av partiet och under-ordnade partiet och staten under sig själv. Eftersom den process han reagerade mot utvecklades sporadiskt och mångtydigt, blev hans reaktioner också sporadiska och vaga. Han kände aldrig något behov av en drastisk omprövning av sina ståndpunkter, eftersom det han nu, under sin anti-byråkratiska fas, förde fram var detsamma som han framfört under sin disciplinära fas, även om han gjorde det med mindre eftertryck och i ett annorlunda sammanhang. Han övergick nästan omärkligt från den ena fasen till den andra.

Bland alla politiska växlingar fanns det en fråga som bevarade en hög grad av stabilitet: rivaliteten mellan Stalin och Trotskij. Som vi minns, hade den trängt sig på t.o.m. under själva inbördeskriget, och den hade på ett nästan instinktivt sätt framgått ur antagonistiska temperament, erfarenheter, politiska böjelser och personliga ambitioner. Det var Stalin som spelade den aktiva och offensiva rollen i denna rivalitet – han kände sig förorättad av underlägsenheten i sin egen position. Trotskij började först på ett mycket sent stadium komma till insikt om rivaliteten, och det var med stor motvilja han visade sina första reaktioner och så småningom engagerade sig i frågan. Än så länge befann sig rivaliteten i bakgrunden, där Lenins starka personlighet höll den kvar. Och den hade ännu inte antagit någon djupare innebörd, för den identifierades ännu inte med några klara motsättningar på det politiska planet. Det var 1922 som denna identifiering började. Som chef för partimaskinen kom Stalin, just då med stöd av Lenin, att representera den extrema auktoriteten, förstärka dess krav och kräva lydnad. En stor politisk intressekonflikt började ta form, suga upp den personliga antagonismen och t.o.m. göra sig själv till dess brännpunkt, ända fram till en punkt då den personliga antagonismen sålunda på en gång överskuggades och förstörades av den utvidgade konflikten.

En redogörelse för de meningsskiljaktigheter som ställde Trotskij mot Lenin, Stalin och politbyråns majoritet kan ge en ensidig bild av hans faktiska ställning inom bolsjevikledningen. Författaren måste belysa de händelser och situationer som gav upphov till Trotskijs senare strider med Stalin, och som därför var av största betydelse för hans vidare öden. Dessa händelser och situationer framträdde emellertid inte i samma klara ljus för samtiden. Inte heller var de här återgivna motsättningarna den huvudsakliga grunden för Trotskijs plats bland bolsjevikledarna, fr.a. hans förhållande till Lenin. Kontroverserna var begränsade till politbyrå. Partiet och landet var ovetande om dem. I den allmänna opinionens ögon sammankopplades fortfarande Trotskijs namn med Lenins, och i världens ögon var han en av bolsjevismens främsta inspiratörer. Och faktum är att hans meningsskiljaktigheter med Lenin, mot bakgrund av deras samlade gemensamma arbete, inte kunde uppväga deras solida och närstående åsiktsgemenskap inom ett ojämförligt mycket bredare spektrum av in- och utrikesfrågor.

Som krigskommissarie hade Trotskij fortfarande fullt stöd av Lenin. Också efter inbördeskriget var han tvungen att tampas med 'militäroppositionen' som tidigare motsatt sig hans

politik. Tjuchatjevskij försökte fortfarande vinna partiets stöd för sin älsklingsidé om en den Röda Arméns internationella generalstab. Frunze och Vorozjilov försökte fortfarande, med stöd av Zinovjev och Stalin, uppnå officiella sanktioner för sin uppfattning om 'proletär strategi' och sin 'offensiva militärdoktrin'. Dessa frågor var av sådan vikt, att de behandlades under en speciell hemlig session på den elfte kongressen.⁶⁶ Trotskij uppnådde ett slutgiltigt förkastande av motståndarkraven, och han kunde i detta fall stödja sig på det faktum, att han hade Lenins auktoritet bakom sig. Lenin hade kommit att värdera hans militärarbete så högt, att han nästan automatiskt accepterade hans omdöme inom detta område. För att illustrera detta kan vi återge följande kuriosas. Efter Kronstadt-upproret föreslog Lenin Trotskij en nedskrotning eller 'avstängning' av östersjöflottan. Han menade att sjömännen var opålitliga och flottan obrukbar. Den konsumerade kol, mat och kläder som det rådde sådan knapphet på inom landet och följaktligen skulle en nedläggning vara en ren vinst. Trotskij invände. Han var besluten att bevara flottan och övertygad om att han kunde omorganisera den och få till stånd en förändring av moralen. Frågan avgjordes på ett högst informellt sätt, med hjälp av små privata lappar som Trotskij och Lenin skrev ned till varandra under en politbyråsession. Lenin godtog Trotskijs försäkringar och flottan kunde räddas.⁶⁷

Lenin visade också vid upprepade tillfällen inför partiet och Internationalen sin aktning för Trotskij som uttolkare av marxismen, och han gav ett helhjärtat stöd åt Trotskijs framträdande ställning i det ryska kulturlivet. (Denna del av Trotskijs verksamhet behandlas i ett senare kapitel.) Båda förkastade högljudda författar- och konstnärsgruppers strävan att verka för en 'proletär kultur' och en 'proletär litteratur'. Detta gällde särskilt gruppen *Proletkult*. I utbildningsfrågor, som båda ansåg spela en dominerande roll efter kriget och i alla frågor som rörde framställningen och försvaret av marxismen, var bägge för en försiktig och tolerant hållning, och båda motarbetade bestämt det förgrovade synsätt, den ensidighet och fanatism som inflytelserika partimedlemmar började uppvisa.

Trotskij tog också en rad initiativ inom utrikespolitiken. De viktigaste diplomatiska ärendena avgjordes av en liten kommitté bestående av Lenin, Trotskij och Kamenev, vilken adjungerade Tjitjerin och ofta också Radek till diskussionerna. Sovjetdiplomatins aktuella ansträngningar var inriktade på att trygga freden och upprätta förbindelser med det borgerliga Europa. Som vi minns hade Trotskij satsat hela sitt inflytande på att säkra det slutliga fredsfördraget med Polen 1921, en fred som Lenin var betydligt mindre mån om. Han bemödade sig samtidigt om att vinna politbyråns samtycke för gränsdemarkationer och fredsfördrag med de små baltiska republikerna.⁶⁸ Så tidigt som 1921 hade Trotskij uppmanat Lenin att försöka få till stånd en försoning med Storbritannien, men det var först något senare som hans råd sattes i verket. Men hans viktigaste diplomatiska initiativ kom tidigt år 1921, då han påbörjade en rad djärva och högst ömtåliga manövrer, vilka så småningom ledde fram till Rapalloavtalet med Tyskland, sovjetdiplomatins utan jämförelse mest framträdande insats under de båda decennierna mellan Brest Litovsk-fördraget och den sovjet-tyska överenskommelsen 1939.

Som krigskommissarie arbetade Trotskij för att utrusta Röda Armén med moderna vapen. Den sovjetiska vapenindustrin, som var gammaldags och nedsliten, kunde inte få fram dem. Genom sina agenter utomlands köpte han upp ammunition där han kunde få tag på den, t.o.m. i USA. Men inköpen var slumpartade och Röda Armén blev farligt beroende av främmande tillförsel. Trotskij hade för avsikt att med utländsk hjälp bygga upp en modern vapenindustri i Ryssland. Men var kunde en sådan hjälp anskaffas? Vilken bourgeois skulle gå med på att

⁶⁶ Trotskijs tal vid detta tillfälle ingår i *Kak Vooruzjalas' Revolutsija*, vol. III, bok 2, s. 244 ff. Se *Den väpnade profeten*, s. 338-339.

⁶⁷ Detta hände vid sammanträdet den 21 mars 1921. *Trotskijarkiven*. Några månader senare nämnde Trotskij det inträffade i ett offentligt tal. *Kak Vooruzjalas' Revolutsija*, vol. III, bok 1, s. 81.

⁶⁸ Se *Den väpnade profeten*, (mitten av kapitel 13)

bygga upp en kommunistisk regims militärapparat? Det fanns bara ett land han kunde vända sig till med vissa utsikter att lyckas, och det var Tyskland. Enligt Versailles-fördraget hade Tyskland förbjudits att producera krigsmaterial. Dess vapenfabriker – Europas modernaste – stod stilla. Kunde inte deras ägare frestas att leverera utrustning och teknologisk rådgivning om företaget gjordes tillräckligt attraktivt? I början av 1921 upprättade Victor Kopp, den gamla mensjeviken som en gång arbetat för Wienpravdan, på Trotskijs vägnar hemliga kontakter med storkoncernerna Krupp, Blohm und Voss och Albatross Werke. Redan den 7 april 1921 rapporterade han, att dessa koncerner var samarbetsvilliga och beredda att leverera utrustning och teknologiskt bistånd för rysk tillverkning av plan, u-båtar, artilleri och annan materiel. Under hela detta år reste sändebud mellan Moskva och Berlin och Trotskij höll Lenin och Tjitjerin informerade om varje fas. Politbyrån bemyndigade honom att fortsätta förhandlingarna under strängaste sekretess och han höll i trådarna under hela detta förspel till Rapalloavtalet, ända tills stunden var inne för diplomaternas framträdande.⁶⁹

Under förhandlingarnas gång vidgades omfånget av transaktionerna. Det var inte bara vapenindustrin som stod stilla i Tyskland. Den gamla lysande officerskåren var också arbetslös. Dess medlemmar var därför glada över uppgiften att utbilda ryska soldater och piloter, och i utbyte tilläts de att i hemlighet i Ryssland utbilda tyska militära styrkor som de inte fick utbilda hemma. Så lades grunden till det långa samarbete mellan Reichswehr och Röda Armén som skulle komma att fortsätta ett helt decennium efter det att Trotskij lämnat krigskommissariatet och i hög grad bidrog till moderniseringen av de sovjetiska väpnade styrkorna innan andra världskriget.

Alla dessa manövrer gjordes emellertid fortfarande på försök före våren 1922 och det rådde tveksamhet både i Moskva och Berlin, ty på båda håll hoppades diplomatin fortfarande på ett närmande till ententemakterna vid den kommande Genuakonferensen, som var den första internationella sammankomst, till vilken diplomatins båda utstötta, Tyskland och Sovjetunionen, inbjudits. Först när detta hopp uppgivits kunde Rapalloavtalet slutas. Avtalet var en 'nykter och affärsmässig' uppgörelse snarare än en verklig allians. Bolsjevikerna var angelägna om att i ett givande och tagande uppnå så stora fördelar som möjligt, men de var som regel noga med att inte uppmuntra revisionism och revanschistiska rörelser i Riket, även om de själva av princip fördömt Versaillesfördraget från början, innan deras egen regering ens erkänts av Tyskland och medan minnena av Brest Litovsk *Diktat* ännu var levande.

Särskilt Trotskij arbetade på att förhindra varje slags beblandning av sovjetisk politik och tysk nationalism. Såväl före som efter Rapallo försökte han förbättra Rysslands förbindelser med Frankrike. På hösten 1922 mottog han Edouard Herriot i Kreml, vilken i egenskap av ledare för *le Cartel de Gauche* snart skulle bli fransk premiärminister. Herriot ger en detaljrik beskrivning av besöket och erinrar sig den starka övertygelse med vilken Trotskij argumenterade för förbättrade förbindelser mellan de båda länderna. Han försäkrade Herriot, att det enbart var ententens blinda fientlighet som drivit Ryssland att komma överens med Tyskland, först i Brest Litovsk och sedan i Rapallo och att Rapalloavtalet inte innehöll några mot Frankrike riktade klausuler. Han åkallade den franska jakobinska traditionen och vädjade till franska statsmän och fransk opinion om större förståelse för den ryska revolutionen. När han talade om släktskapet mellan jakobinismen och bolsjevismen, berättar Herriot, marscherade en avdelning av Röda Armén förbi, sjungande Marseljäsen på franska, och genom det öppna fönstret bröt orden '*Nous saurions mourir pour la liberté*' in i konferensrummet.⁷⁰

*

⁶⁹ Kopp's rapport och Trotskijs och Lenins meddelanden ingår i *Trotskijarkiven*.

⁷⁰ E. Herriot, *La Russie Nouvelle*, s. 157-8.

Den roll diplomatin börjat spela i sovjetisk politik sammanhänge med kommunismens nederlag utanför Ryssland. I Europa hade revolutionsvågen ebbat ut och Kommunistiska Internationalen gått på grund. Dess partier ledde bara en minoritet av den europeiska arbetarklassen och var inte i stånd att med några utsikter att lyckas gå till frontalangrepp mot den borgerliga ordningen. Ändå vägrade de flesta kommunistpartierna att erkänna nederlagen och var istället inriktade på att fortsätta att iscensätta revolter och kupper i förlitan på den egna styrkan och på att de skulle få majoriteten av arbetarna med sig, bara de försökte tillräckligt enträget. Det var hög tid att lägga om kurs i Internationalen, och det tillkom gemensamt Lenin och Trotskij. När det gällde Internationalen hade de ett nära och intimt samarbete som veterligen aldrig stördes av minsta oenighet.⁷¹

Varken Trotskij eller Lenin hade övergivit sin uppfattning, att oktoberrevolutionen öppnade en epok av internationella proletära revolutioner, och Trotskij skulle komma att hålla fast vid sin mening under de kommande två decennier, dvs. livet ut. Men han kom nu till insikt om att klasskampen utanför Ryssland var mer komplicerad och utdragen än han och andra först räknat med. Han tog inte längre utgången av denna kamp för given, och han vann sig om att skingra denna och andra 'vänsteristiska' illusioner i Internationalen. I juli 1921 riktade han sålunda skarp kritik mot de kommunister som hävdade att socialismens seger var 'oundviklig'.⁷² En sådan tro på ett förutbestämt samhälleligt framåtskridande grundades, sade han, på en 'mekanistisk' vantolkning av den marxistiska historieuppfattningen.

Mänskligheten har inte alltid och beständigt rört sig framåt . . . Den har genomgått långa historiska stagnationsperioder. Den har genomgått återfall i barbari. Det har funnits fall . . . då samhället, sedan det nått en viss utvecklingsnivå, inte kunnat hålla sig kvar på den nivån ... Mänskligheten står aldrig stilla. Varje jämvikt den kan uppnå som en följd av kampen mellan klasser och nationer är till själva sin natur ostadig. Ett samhälle som inte går framåt måste gå tillbaka. Ett samhälle där ingen klass med förmågan att trygga dess framsteg uppträder, måste upplösas. Vägen ligger sedan öppen för barbari.

Detta var huvudorsaken till de antika civilisationernas undergång: den romerska och grekiska överklassen hade förfallit och de utsugna klasserna, slaverna, var helt oförmögna till revolutionär handling och politiskt ledarskap. Det var ett förebud för vår egen tid. Den borgerliga ordningens nedgång var obestridlig. Visserligen var den amerikanska kapitalismen fortfarande en dynamisk och expansiv kraft, även om socialismen också i Förenta Staterna redan skulle kunna utveckla nationens resurser på ett mer rationellt sätt och med större samhällelig utdelning än kapitalismen. Men den europeiska kapitalismen hade förbrukat sitt historiska kapital. Den utvecklade inte längre produktivkrafterna i nämnvärd omfattning. Den hade upphört att spela en progressiv roll. Den kunde inte öppna några nya perspektiv. Om det inte förhöll sig på detta vis, skulle varje tanke på proletära revolutioner i vår tid vara donquijotisk. Men fastän den europeiska kapitalismen var på nedåtgående, skulle inte den borgerliga ordningen kollapsa av sig själv. Den måste störtas, och bara arbetarklassen kunde störta den, i revolutionär handling. Om arbetarklassen misslyckades med det, skulle Oswald Spenglers dystra förutsägelser i *Untergang des Abendlandes* besannas. Historien ställde arbetarna inför en väldig utmaning och sade liksom till dem: 'Ni måste förstå, att om ni inte störtar bourgeoisin, kommer ni att gå under tillsammans med civilisationen. Försök att genomföra ert uppdrag?'⁷³

Under tiden hade den europeiska kapitalismen uthärdat världskrig och efterkrigskriser. Den ryska revolutionen hade lärt Västeuropas ägande klasser en läxa: de skulle inte låta sig tas

⁷¹ Lenin och Trotskij var de enda sovjetledare som valdes till hedersordföranden på Internationalens tredje kongress. *Tretij Vsemirnyj Kongress Komintern*, s. 16.

⁷² *Let Komintern*, s. 266-305.

⁷³ Loc. cit.

med överraskning som tsarismen. Och de mobiliserade alla resurser och hela sin arsenal av strategiska idéer. Fascismens uppkomst var – Trotskij sade detta år 1922, samma år som Mussolinis marsch mot Rom ägde rum – ett symptom på denna mobilisering, och, tillade han, det finns en risk för att 'en tysk Mussolini' också kan komma till makten.⁷⁴

Allt detta var ett dystert förebud om den socialistiska revolutionens kommande öden. Hela denna särskilda utveckling med sina av tidigare marxister oförutsedda faser, skulle kunna försätta socialismen i 'ett ofördelaktigt läge. Den proletära revolutionen skulle nått sina bästa resultat om den inträffat först i USA eller, som näst bästa alternativ, i England, mot bakgrund av högt utvecklade produktiva resurser. Istället hade revolutionen segrat i Ryssland, där den endast fann begränsade möjligheter att påvisa sina fördelar. Den skulle få ett ännu större handikapp i de asiatiska och afrikanska länderna som var ännu mer underutvecklade än Ryssland. Detta fick Trotskij att göra den dystra anmärkningen att '*Historien tycks nysta upp sitt garn från fel ände*', dvs. från de minst mogna länderna.⁷⁵

Han slutade emellertid inte att hoppas på att 'garnet' ändå skulle nystas upp också från den västra, den europeiska änden. Revolutionens försening, kontrarevolutionens mobilisering, perspektivet av ett stillestånd i klasskampen och den europeiska civilisationens förfall var för honom inga sanningar som fatalistiskt måste godtas, utan faror man måste reagera mot och avvärja. Fortfarande var det revolutionen som hade de ojämförligt största utsikterna att lyckas, men mycket berodde på de kommunistiska partiernas förhållningssätt. De hade till uppgift att leda de europeiska samhällena ut ur återvändsgränderna. De måste kämpa för ledarskapet. De kunde endast lyckas om de blev militanta och medvetna partier, kunniga i revolutionär strategi och taktik och vana att samla sina krafter under strikt internationell disciplin. De var dömda att misslyckas om de inte blev annat än radikalare varianter av de gamla socialdemokratiska partierna, om de hyste illusioner om den borgerliga parlamentarismen och arbetade enbart inom ramen för den nationella politiken. Men de skulle misslyckas i lika hög grad om de, i reaktion mot den socialdemokratiska traditionen, blev inskränkta, självcentrerade sekter med en stelbent ideologi och taktik, om de nöjde sig med en rent negativ och steril bojkott av det borgerliga samhällets institutioner, istället för att propagera de revolutionära idéerna också inifrån dessa institutioner, och om de fortsatte med sina försök att storma kapitalismens fästningar, utan att ta tillräcklig hänsyn till omständigheterna och styrkeförhållandena.

Kommunistpartierna ställdes inte omedelbart inför revolutionära tillfällen. Deras uppgift var att samla styrka och vinna över majoriteten av arbetarna utan vars stöd ingen revolution kunde lyckas.

Tillsammans med Lenin utarbetade Trotskij 'enhetsfronts'-taktiken.⁷⁶ Kärnan i den var följande: kommunistpartierna, som fortfarande var alltför svaga för att störta den bestående ordningen, skulle bli de mest aktiva deltagarna i arbetarnas 'dags'kamp för bättre löner, kortare arbetstid och demokratiska friheter. Det var inte fråga om att göra om den socialistiska idén till tradeunionistisk femörespolitik eller parlamentarisk reformism, utan det gällde att i själva kampen för 'delkrav' föra in den egna revolutionära andan, det egna socialistiska målet. De skulle få arbetarna att inse hur lite det de kunde uppnå var värt under kapitalismen, och på så sätt samla dem för den sista striden genom kampen även för sådana små framgångar. Socialdemokraterna ledde kampen för 'delkrav' på ett sådant sätt att de kvarhöll arbetarnas militanta energi inom ramen för kapitalismen. Och de använde reformer som en avledning

⁷⁴ A.a., s. 563.

⁷⁵ A.a., s. 429-30.

⁷⁶ Trotskij lade fram sin 'Rapport om världskrisen och Internationalens uppgifter' vid kongressens andra session den 23 juni 1921. Radek lade fram 'Rapport om taktiken' istället för Zinovjev som tenderade åt 'ultravänster'-oppositionen. *Tretij Vsemirnyj Kongress Kominterna*.

från revolutionen. Kommunisterna skulle tvärtom använda dem som en språngbräda för revolutionen.

Men eftersom kommunisterna kämpade för delkrav och reformer hade de åtminstone något gemensamt med socialdemokraterna och de moderata fackföreningarna, hur lite det än var. De skulle försöka gå till gemensam aktion med dem i en enhetsfront. Detta skulle åtminstone undanröja en farlig effekt av den fundamentala och ohjälpliga klyftan mellan reformismen och kommunismen: det kunde motverka arbetarklassens splittring och förhindra slöseriet med dess energi. Trots att de hade skilda målsättningar och gick skilda vägar, kunde kommunister och reformister slå gemensamt mot bourgeoisin varhelst de hotades av den och de kunde tvinga den till eftergifter. Det gemensamma handlandet skulle utsträckas till parlament och val, i vilka kommunisterna måste vara beredda att stödja socialdemokrater. Men enhetsfrontens huvudarena låg utanför parlamenten, i fackföreningarna, i industrin och 'på gatan'. Kommunisterna måste arbeta för en dubbel målsättning: de måste försöka säkra enhetsfrontens omedelbara seger och framgång, och samtidigt klargöra sin egen ståndpunkt inom enhetsfronten, för att fjärma socialdemokratiska arbetare från reformistiska tankevanor och istället utveckla en revolutionär medvetenhet hos dem.

Lenin hade framlagt dessa idéer redan 1920 i sin *Radikalismen: Kommunismens barnsjukdom*, där han uppehöll sig vid den skada som tillfogades kommunismen av oresonliga radikalistiska sekterister. Det uppstod ett pressande behov av att bestämt och formellt avvisa 'ultraradikalismen' efter den tyska marsresningen 1921. Det var då Lenin lade fram ett förslag om enhetsfronten inför Internationalens exekutiv. Han möttes av stark opposition från Zinovjev, Bucharin, Bela Kun och andra. Ett tag tycktes det som om ultraradikalerna skulle få överhanden. Det var först efter livliga debatter, under vilka Lenin och Trotskij gemensamt gick mot oppositionen, som exekutiven övertalades att anta enhetsfrontspolitiken och uppdra åt både Lenin och Trotskij att lägga fram den på Internationalens kommande kongress.⁷⁷

På kongressen i juli 1921 tog ultraradikalerna strid. De utövade ett stort inflytande på de tyska, italienska och holländska partierna och byggde sin styrka på en kraftfull emotionell strömning i hela Internationalen. Kommunistpartierna hade kommit till i desperat kamp mot de gamla socialistpartiernas ledare, vilka de anklagade för att ha stött den 'imperialistiska slakten' 1914-18, undertryckt den därpå följande revolutionen i Europa, mördat Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht och intagit en tvetydig attityd till den europeiska interventionen i Ryssland. Det var inte underligt att många kommunister blev förvirrade och upprörda när de nu hörde Lenin och Trotskij uppmana dem att erkänna sig tillfälligt besegrade och samarbeta med de förhatliga 'socialimperialisterna' och 'socialförrädarna'. Det var för ultraradikalerna liktydigt med kapitulation eller t.o.m. förräderi. Som tidigare på exekutivmötet fick Lenin och Trotskij använda hela sitt inflytande och all sin vältalighet för att hindra oppositionen från att få överhanden – de hotade t.o.m. att splittra Internationalen om den gav ultraradikalerna sitt stöd.

Kongressen röstade för enhetsfronten. Men den gjorde det med reservationer och utan ett klart grepp över frågorna. Lenin och Trotskij ställde kommunistpartierna inför den dubbla

⁷⁷ Alfred Rosmer ger en upplysande redogörelse för dessa dagar i Moskva under Lenin, s. 127-138. Radek, *Pjat' Let Kominternu*, vol. II, förord. På exekutivmötet höll Lenin ett tal, där han deklarerade sitt fulla stöd åt Trotskij och häftigt angrep Bela Kun, ultravänsterns talesman, som han upprepade gånger beskrev som en 'galning'. Den fullständiga texten till talet, som jag läste för många år sedan, var inte tillgänglig i skrivande stund. Trotskij publicerade utdrag ur det i sin *Bulleten Oppozitsii* (december 1932). Lenin sade: 'Jag har kommit hit för att protestera mot Bela Kun som gick till angrepp mot kamrat Trotskij istället för att försvara honom - vilket han borde gjort om han velat handla som en verklig marxist ... Kamrat Trotskij hade tusen gånger rätt ... Jag anser det vara min plikt att i allt väsentligt stödja allt vad kamrat Trotskij sagt ...' Lenin stödde också Trotskij mot Cachin och Frossard som representerade den yttersta högerflygeln på kongressen (ibid.)

uppgiften att kämpa hand i hand med reformisterna mot bourgeoisin och rycka undan det reformistiska inflytandet över arbetarklassen. Enhetsfrontsidén förkroppsligade bolsjevikernas samlade taktiska erfarenheter från kampen först mot tsarismen, därefter mot kadetterna och Kornilov-anhängarna i en sorts enhetsfront med mensjevikerna och socialrevolutionärerna, tills de till sist besegrade dem också. Hemligheten bakom bolsjevismens framgångar stod inte att söka endast i ledarnas uppfinningsrikedom, utan i en samhällsordnings sammanbrott och den följande omsvängningen från höger till vänster som kännetecknat alla klassiska revolutioner. Kunde en sådan taktik, även om det från kommunistiska utgångspunkter saknades realistiska alternativ, tillämpas även utanför Ryssland med jämförbara utsikter att lyckas? I Europa hade den gamla ordningen återvunnit en viss stadga som framkallade en diffus men fullt urskiljbar övergång *från vänster till höger*. Bara detta faktum skapade en tendens till reformistisk dominans i enhetsfronten. Inte heller fanns det några europeiska kommunistiska ledare med tillnärmelsevis samma grad av taktiska mästerskap som Lenin och Trotskij. Och följaktligen kom de europeiska kommunisterna att visa sig oförmögna att tillämpa enhetsfronten i båda dess aspekter. Några gick in för att i all uppriktighet samarbeta med socialdemokraterna. Andra inriktade sig fr.a. på att diskreditera dem. Några betraktade enhetsfronten som ett verkligt försök att ena arbetarklassen i kampen för delkrav. Andra betraktade den enbart som ett listigt knep. Andra åter vacklade mellan de motsatta ståndpunkterna. På så sätt började Internationalen klyvas i höger- och vänsterflyglar och mellan- och ytterlighetsgrupper, 'centrister' och 'vänsterister'.

På kongressen tampades Lenin och Trotskij huvudsakligen med den ultraradikala oppositionen, och därför tycktes de tidvis uppträda till stöd för högerflygeln. Särskilt Trotskij gjorde förintande och föraktfulla utfall mot ultraradikalerna, t.ex. Arkadi Maslov och Ruth Fischer, ledarna för den kommunistiska organisationen i Berlin, och beskrev dem som tomma känslomänniskor utan förståelse för marxismen, av vilka man kunde vänta sig den mest principlösa opportunism.⁷⁸ Han fick entusiastiska applåder av alla moderata element på kongressen, och applåderna övergick i ovationer när Klara Zetkin, den tyska kommunismens berömda veteran, på kongressmajoritetens vägnar gav honom en högtidlig och medryckande hyllning.⁷⁹

På nästa kongress, den fjärde, gjorde den redan sjuke Lenin endast korta inlägg och han gjorde det med stor ansträngning. Det blev istället Trotskij som framträdde som Internationalens främsta uttolkare av strategi och taktik. Än en gång förespråkade han enhetsfronten. Han gick ett steg längre och uppmanade kommunistpartierna att på vissa villkor stödja socialdemokratiska regeringar och t.o.m. delta i dem under speciella omständigheter då det rådde förrevolutionära situationer och då sådana koalitioner kunde bana väg för proletariats diktatur.⁸⁰ Oppositionen blev rasande. Från sina allra första dagar hade Internationalen som ett politiskt axiom slagit fast, att ett kommunistiskt parti aldrig fick inträda i någon som helst koalitionsregering: det hade till uppgift att krossa den borgerliga statsapparaten och inte ta över den inifrån. Kongressen godtog emellertid den taktiska innovationen, och kommunistpartierna instruerades att bevaka möjligheterna att bilda regeringskoalitioner med socialdemokraterna. Detta beslut skulle bli av avgörande betydelse för den tyska kommunismens kris på hösten 1923.

Sådana var de taktiska medel med vilka Trotskij (och Lenin) fortfarande hoppades 'nysta upp revolutionens garn' från dess 'rätta', dvs. dess europeiska, ända.

*

⁷⁸ Trotskij, *Pjat' Let Komintern*, s. 288 ff.

⁷⁹ *Tretij Vsemirnyj Kongress Komintern*, s. 58.

⁸⁰ Se Trotskijs rapport om fjärde kongressen i hans *Pjat' Let Komintern*.

Under hela sommaren 1922 förblev politbyråns motsättningar i de inrikespolitiska frågorna olösta. Oenigheten mellan Lenin och Trotskij fanns kvar. Den 11 september tog Lenin kontakt med Stalin från sitt vilohem i Gorkij utanför Moskva och bad honom att återigen och för omedelbart beslut lägga fram en motion inför politbyrån med förslag om att utnämna Trotskij till vice-premiärminister. Stalin vidarebefordrade motionen per telefon till de ledamöter och suppleanter av politbyrån som befann sig i Moskva. Han själv och Rykov var för utnämningen, Kalinin förklarade sig inte ha några invändningar, medan Tomskij och Kamenev lade ner sina röster. Ingen röstade mot. Trotskij vägrade än en gång att acceptera posten.⁸¹ När Lenin framhöll utnämningens brådsakande karaktär, eftersom Rykov just skulle ta semester, svarade Trotskij att han också just skulle ta semester och att han dessutom hade händerna fulla med arbete inför Internationalens kommande kongress. Det var irrelevanta ursäkter, eftersom Lenin inte såg utnämningen som en utfyllnad under semestersäsongen. Utan att invänta politbyråns beslut lämnade Trotskij Moskva. Den 14 september sammanträdde politbyrån och Stalin lade då fram en för Trotskij högst graverande resolution. Den innehöll nämligen anmärkningar mot honom för försumlighet.⁸² Omständigheterna kring denna händelse ger vid handen, att Lenin måste ha uppmanat Stalin att redigera denna resolution eller att Stalin åtminstone fått hans samtycke till den.

En oförutsedd händelse satte emellertid stopp för grälet mellan Trotskij och Lenin mindre än en månad senare. I början av oktober fattade centralkommittén vissa beslut rörande monopolet på utrikeshandeln. Sovjetregeringen hade reserverat alla handelsrättigheter med främmande stater för sig själv och centraliserat alla utländska kommersiella transaktioner. Det var en avgörande åtgärd inom ramen för 'den socialistiska protektionismen' – termen hade myntats av Trotskij⁸³ – i syfte att skydda den svaga sovjetekonomin mot fientliga påtryckningar och oförutsägbara fluktuationer på världsmarknaden. Monopolet förhindrade också det privata affärslivet från att tränga in i utrikeshandeln, där det kunde exportera viktiga varor, importera oviktiga och på så sätt öka obalansen i den sovjetiska ekonomin. Centralkommitténs nya beslut, som fattades i Lenins och Trotskijs frånvaro, gick inte ända därhän, att de tillät den privata företagsamheten att komma in i utrikeshandeln, men de lättade på den centrala kontrollen över sovjetiska handelsagentur utomlands. Detta kunde få individuella statskoncerner att handla helt självständigt och i första hand för egen vinning, och på så sätt slå en bräsch i den 'socialistiska protektionismen'.⁸⁴

Lenin motsatte sig omedelbart beslutet och beskrev det som ett allvarligt hot för sovjetekonomin. Han var oroad, irriterad och – förlamad. Under de korta ögonblick han kunde rycka åt sig från sina doktorer och sköterskor, dikterade han anteckningar, pm, protester och förmaningar, men han kunde inte personligen ingripa i centralkommitténs arbete. Till sin lättnad fick han dock snart reda på att Trotskij tagit exakt samma ställning som han själv. Frågan förblev oavgjord under nära två månader. Den 13 december skrev Lenin till Trotskij: 'Jag ber dig uppriktigt att på kommande plenarsession påta dig försvaret av vår gemensamma ståndpunkt om det ytterst angelägna behovet av att bevara och stärka monopolet på utrikeshandeln.' Trotskij accepterade omedelbart. Men efter alla påpekanden till Lenin och politbyrån, att deras politik uppmuntrade administrationen till passiv underkastelse under marknadsekonomin okontrollerbara krafter, framhöll han nu att centralkommitténs senaste beslut visade att hans farhågor endast varit alltför berättigade. Än en gång betonade han behovet av samordning och planering och vidgade maktbefogenheter för *Gosplan*. Lenin försökte fortfarande förhålla frågan om Gosplan, och uppmanade Trotskij att koncentrera sig

⁸¹ *Trotskyjarkiven*.

⁸² Ibid.

⁸³ Preobrazjenskij, a.a., s. 79.

⁸⁴ Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXIII, s. 338-40.

på handelsmonopolet. 'Jag tror vi har kommit fram till fullständig enighet', skrev han på nytt till Trotskij, 'och jag ber dig klargöra vår solidaritet under plenarsessionen.' Om de bägge nedröstades där, skulle Trotskij klargöra att ingen av dem tänkte sky några medel för att få beslutet omprövat: de skulle båda angripa centralkommittén offentligt.⁸⁵

De behövde aldrig tillgripa så drastiska metoder. Tvärtemot Lenins farhågor kunde Trotskij lätt övertala centralkommittén att riva upp beslutet, när den samlades för att ta upp frågan på nytt under senare hälften av december. Lenin blev eld och lågor. 'Vi har intagit ställningen utan ett enda skott ...', kommenterade han till Trotskij i ett meddelande skrivet 'med professor Forsters tillåtelse',⁸⁶ och jag föreslår att vi inte stannar upp utan går vidare med våra attacker ...'⁸⁷

Händelsen förde de båda männen närmare varandra än de varit på länge. Under de kommande dagarna tänkte Lenin igenom Trotskijs kritik mot den ekonomiska politiken under de senaste två åren. Han meddelade resultatet av sina funderingar till politbyrån i ett brev daterat den 27 december:

Det ser ut som om kamrat Trotskij framförde denna idé (om Gosplans befogenheter) för länge sedan. Jag motsatte mig den ... men efter att noggrant ha omprövat den har jag funnit att det ligger något väsentligt och sunt här: Gosplan står lite vid sidan av våra lagstiftande institutioner ... trots att den förfogar över de bästa tänkbara data för ett korrekt omdöme i (ekonomiska) frågor ... Här, menar jag, kan och bör vi göra något för att gå kamrat Trotskij till mötes ...⁸⁸

Han insåg att detta skulle göra vissa politbyråmedlemmar besvikna – därav den apologetiska tonen. Politbyrån blev verkligen irriterad av hans plötsliga svängning och beslöt trots Trotskijs protester att inte publicera anmärkningarna.⁸⁹

Under årets sista veckor och dagar sträckte sig Lenin mycket långt för att 'gå kamrat Trotskij till mötes'. I början av december uppmanade han än en gång Trotskij att acceptera posten som vice premiärminister.⁹⁰ Denna gång gjorde han det i ett privatsamtal och inte på ett politbyråmöte med dess formella procedurer. Successionsfrågan var redan det problem som upptog honom mest – han skulle snart skriva sitt testamente. Men han antydde ingenting om det för Trotskij. Istället talade han med djup oro om maktmissbruket som bredde ut sig och om behovet att hejda det. Trotskij sade inte blankt nej till erbjudandet denna gång. Han upprepade, att en kampanj mot byråkratiskt maktmissbruk inom staten skulle ge ringa eller inget resultat så länge detta missbruk tolererades i partiets ledande organ. Lenin svarade, att han var beredd att ingå ett 'block' med Trotskij, dvs. ta upp en gemensam kamp mot parti-såväl som statsbyråkratin. Ingen av dem upplevde något behov att nämna namn. En sådan aktion kunde inte riktas mot någon annan än Stalin. De fick inte tid att fortsätta och diskutera en handlingsplan. Några få dagar senare fick Lenin ett nytt slaganfall.

⁸⁵ Se korrespondensen mellan Lenin och Trotskij mellan den 12 och 27 december 1922 i *Trotskijarkiven*, och Trotskij, *The Stalin School of Falsification*, s. 58-63 [[Stalins förfalskarskola](#)]

⁸⁶ Professor Forster var en av Lenins läkare.

⁸⁷ Jag skrev de två första kapitlen i denna volym 1954 och grundade i hög grad dokumentationen på *Trotskijarkiven*. Först två år senare, efter Chrusjtjovs avslöjanden på det sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress, publicerades några av dessa dokument för första gången i Moskva och har därefter införts i en särskild volym (vol. XXXVI) som lagts till fjärde upplagan av Lenins *Verk*. Vid en jämförelse mellan texterna, behövde jag inte ändra så mycket som ett komma i citaten från *Trotskijarkiven*. Men fortfarande har endast en bråkdel av all den Leninkorrespondens *Arkiven* innehåller publicerats, för att inte tala om andra dokument.

⁸⁸ *Arkiven*. Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXVI, s. 548-9. Lenin godtog i själva verket Trotskijs grundläggande idé helt och hållet, men gick inte med på hans påstående om Kzjizjanovskijs inkompetens som chef för Gosplan.

⁸⁹ *Arkiven*. Stalin anmärkte flyktigt: 'Det är väl knappast någon idé att publicera dem, särskilt som vi inte fått någon auktorisering av Lenin.'

⁹⁰ Trotskij, *Moja Zjizn*, vol. II, s. 215-17.

Lenin antydde inte för Trotskij under deras sista diskussion, att han även omprövat den andra större fråga de varit oense om: Stalins Georgienpolitik. Också här skulle han till sist 'gå kamrat Trotskij till mötes'. Han liknade någon som med ena benet i graven och illa till mods blickar tillbaka på sitt livsverk och grips av en skärande medvetenhet om dess sprickor. Några månader tidigare, på den elfte kongressen, sade han, att han ofta hade en känsla av att köra ett fordon som inte rör sig i styrriktningen. Mäktiga krafter förde sovjetstaten på avvägar: den ryska halvbarbariska bondeindividualismen, trycket från den kapitalistiska omgivningen och fr.a. de djupt rotade inhemska traditionerna av ociviliserat absolutistiskt styre.⁹¹ För varje gång Lenin efter en sjukdomsperiod på nytt återvände för att övervaka statsmaskinens rörelse, växte hans oro, och med patetisk beslutsamhet tog han upp kampen för att få grepp om styret med sina förflamade händer.

Han upptäckte att 'fordonet' kört fast i den ack så välbekanta storryska chauvinismen. Under andra hälften av december gick han åter igenom omständigheterna kring konflikten med de georgiska bolsjevikerna, den konflikt där han tagit Stalins parti. Med stor noggrannhet samlade, sovrade och ordnade han alla fakta. Han informerade sig om Stalins och Ordzjonikidzes, Stalins underordnade, brutala agerande i Tiflis, han fann deras anklagelser mot de georgiska 'avvikarna' falska och förebrädde sig själv för att ha låtit Stalin missbruka sitt förtroende och fördunkla sitt omdöme.

Det var i denna sinnesstämning som Lenin den 23 och 25 december dikterade det brev till sina efterföljare som kom att bli hans sista vilja och testamente. Hans avsikt var att vägleda partiet ifråga om dem som snart skulle kallas att leda det. Han gjorde en kort karaktäristik av det ledande skiktets män, så att partiet skulle få veta hans uppfattning om deras positiva och negativa sidor. Han höll tillbaka sina känslor och vägde sina ord för att kunna uttrycka ett omdöme på basis av fleråriga observationer, och inte en åsikt formad i stundens hetta.

Han skrev, att partiet måste gardera sig mot faran av en splittring där Stalin och Trotskij 'de två mest framstående ledarna i den nuvarande centralkommittén, skulle stå mot varandra som huvudantagonister. Antagonismen återspeglade ännu inte någon grundläggande klass- eller principkonflikt: det var fortfarande, framhöll han, fråga om rent personliga motsättningar. Trotskij var 'den dugligaste' av alla partiets ledare, men han hade 'ett alltför starkt självförtroende', en 'benägenhet att alltför mycket dras till den rent administrativa sidan av saken' och en tendens att individualistiskt motsätta sig centralkommittén. För en bolsjevikledare var detta naturligtvis allvarliga fel, som nedsatte förmågan till lagarbete och omdöme. Men samtidigt tillade Lenin, att Partiet inte fick vända hans förrevolutionära meningsskiljaktigheter med bolsjevismen mot honom. Detta innebar, att meningsskiljaktigheterna för länge sedan överspelats, men Lenin var medveten om att denna ståndpunkt kanske inte delades av hans discipler.

Om Stalin hade han bara detta att säga: 'Som generalsekreterare har Stalin samlat en väldig makt i sina händer, och jag är inte säker på, att han alltid kommer att förstå att använda den med tillräcklig försiktighet.' Det var en suggestiv men hypotetisk varning. Lenin avstod från att ge några uttryckliga råd och redogöra för sina personliga preferenser. Han tycktes lägga något större vikt vid Trotskijs fel än Stalins, kanske därför att han uppehållit sig mer i detalj vid Trotskijs kvaliteter. Han blev emellertid snart betänksam, och den 4 januari 1923 skrev han det korta och skarpa postscriptum, vari han hävdade att Stalins grovhet redan började 'bli outhärdlig i generalsekretariatet' och rådde sina efterföljare att 'avlägsna Stalin' från detta ämbete och utnämna någon annan ... tålmodigare, lojalare, hövligare,

⁹¹ Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXIII, s. 235-76.

mer hänsynsfull gentemot kamrater, mindre nyckfull, osv. Om man undanlät att göra så, skulle konflikten mellan Stalin och Trotskij bli allt bittrare och medföra stora faror för partiet som helhet.⁹² Lenin hyste inga tvivel om att hans råd att 'avlägsna' Stalin endast kunde placera Trotskij i ledningen.

Testamentets och även efterskriftens måttfulla formuleringar kunde inte ge någon föreställning om den samlade kraften bakom Lenins nyvunna ursinne över Stalin och hans fasta beslutsamhet att en gång för alla göra slut på hans auktoritet. Det var mellan den 25 december och 1 januari som Lenin kom till denna övertygelse. Sovjetkongressen hade just samlats, på vilken Stalin proklamerade de Socialistiska Rådsrepublikernas *Union* istället för den i 1918 års författning inrättade *Federationen*.⁹³ Efter att först ha stött denna författningsändring, misstänkte Lenin nu, att den fullkomligt skulle göra slut på de icke-ryska republikernas autonomi och återupprätta det 'enda och odelbara' Ryssland. Han började tro att Stalin utnyttjat behovet av en centraliserad regering för att dölja förtrycket av de små nationerna. Misstanken hårdnade till övertygelse när Lenin fick ny insikt om Stalins karaktär: han såg honom som rå, slug och falsk. Den 30 december, just när Stalin proklamerade unionen, började Lenin, efter att än en gång ha lurat sina läkare, diktera en rad anteckningar om politiken gentemot de små nationerna. Det var i själva verket hans sista uttalande i frågan, och det var fyllt av hjärtslitande, passionerad anger och helig vrede.⁹⁴

Han skrev att han kände sig 'djupt skyldig inför Rysslands arbetare för att inte nog kraftfullt och drastiskt ha ingripit i denna beryktade affär .. '. Sjukdom hade hindrat honom från att göra det, även om han anförtrott Zinovjev sina farhågor och tvivel. Men det var först nu, efter att ha hört Dzerzjinskijs rapport om Georgien, som det började gå upp för honom i 'vilket träsk' partiet gått ned sig. Allt som hänt i Georgien, eller på annat håll, rättfärdigas med att regeringen måste förfoga över en enhetlig och sammanhållen administrativ maskin eller 'apparat'. 'Varifrån härrör sådana uttalanden?' frågade Lenin. 'Kommer de inte från samma gamla ryska apparat ... /som vi/ övertog från tsarismen och bara belade med lite sovjetisk fernissa?' För de små nationerna höll 'rätten till utträde' ur Unionen på att förvandlas till ett tomt löfte. De var nämligen utsatta för denne sanne ryss, den storryske chauvinisten som i grund och botten är en skurk och förtryckare, på samma sätt som den ryska byråkraten'. Det var hög tid att försvara de icke-ryska nationaliteterna mot denne 'sant ryska *dzerzjymorda* (den stora brutala tyrannen i Gogols satir) ... Stalins forcerade administrativa nit och illvilja har spelat en ödesdiger roll. Jag är rädd att också Dzerzjinskij ... utmärkt sig för en sant rysk mentalitet (det är väl bekant att förryskade utlänningar alltid är mycket mer ryska än ryssarna själva).'

Lenin fortsatte på nyårsafton:

... internationalismen hos en ... s k "stor" nation (fastän den är stor endast genom sina våldshandlingar, stor endast på samma sätt som grobianen) består i att iaktta inte bara formell jämlikhet mellan nationerna, utan också en ojämlikhet som från den förtryckande nationens, den stora nationens sida gottgör den ojämlikhet som faktiskt uppstår i verkligheten... En georgier som nonchalerar denna sida av saken och överlägset slänger ut beskyllningar för "socialnationalism" (medan han själv är inte bara en verklig och äkta "socialnationalist", utan också en brutal storrysk grobian), en sådan georgier kränker i själva verket den proletära klassolidaritetens intressen. Ty ingenting hämmar den proletära klassolidaritetens utveckling och stärkande i så hög grad som nationell orättvisa... Därför är det i detta fall bättre att ta till i överkant än i underkant då det gäller medgörlighet och hänsyn gentemot de nationella minoriteterna.

⁹² Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXVI, s. 545-6.

⁹³ Stalin, *Sotjinenija*, vol. V, s. 145-59.

⁹⁴ Lenin, a.a., s. 553-9. Se också L. A. Fotjevas minnen som publicerats i *Voprosij Istorij KPSS*, nr 4, 1957.

Georgiernas, ukrainarnas och andras rättigheter var viktigare än behovet av administrativ centralisering, som Stalin åberopade för att rättfärdiga 'en nästan imperialistisk hållning gentemot de förtryckta nationerna'. Om det blev nödvändigt, slutade Lenin, fick man göra sig av med hela den av Stalin initierade nya författningen tillsammans med den nya centraliserade regeringsorganisationen.

Efter att ha uttryckt sig med en sådan oro och en sådan oförsonlig rättframhet, avsåg Lenin uppenbarligen att tänka över saken för sig själv och överväga vilka mått och steg han skulle ta. Han visade inte sina anteckningar för någon i politbyrån på över två månader.

*

Denna omvälvning hos Lenin, som fick honom att ompröva så mycket av sin politik kan tyckas ännu mer häpnadsväckande och plötslig än den förändring Trotskij genomgick under 1921 och 1922. Den var också ett resultat av den häftiga konflikten mellan dröm och makt i revolutionen, en konflikt som upptog Lenin, men inte bara honom. I drömmen såg bolsjevikpartiet sig självt som en disciplinerad men invärtes fri och hängiven organisation av revolutionärer, som var immun mot maktkorruption. Det såg sig förpliktat att värna om den proletära demokratin och respektera de små nationernas frihet, ty detta förutan fanns det ingen möjlig väg framåt för socialismen. För att fullfölja drömmen hade bolsjevikerna byggt upp en ofantlig centraliserad maktsmaskin, till vilken de uppgav alltmer av sin dröm: den proletära demokratin, de små nationernas rättigheter och slutligen den egna friheten. De kunde inte avvara makten i sin strävan att uppfylla idealen, men nu hade makten börjat förtrycka och överskugga dem. Överallt tornade problemen upp sig och en djup klyfta uppstod mellan dem som sökte sig till drömmen och dem som föredrog makten.

Men klyftan var svår att urskilja, ty inom vissa gränser gick det inte att skilja mellan drömmen och makten. Det var av lojalitet gentemot revolutionen som bolsjevikerna byggt upp och satt i verket den maktsmaskin som nu fungerade med sina egna lagar och sin egen rytm, och gjorde anspråk på all deras hängivenhet. Därför var de som höll fast vid drömmen på intet sätt beredda att krossa maktsmaskinen, och de som identifierade sig med makten övergav inte drömmen helt. Det var samma människor som i det ena ögonblicket stod för en sida av bolsjevismen, bara för att i nästa hastigt gripa sig an dess motsatta aspekt. Ingen hade 1920-21 gått längre än Trotskij i kraven på att varje intresse och strävan helt skulle underordnas 'järndiktaturen'. Ändå var han den förste av bolsjevikledarna att vända sig mot denna diktaturmaskin, när den började uppsluka drömmen. När Trotskij sedermera engagerades i striden om vem som skulle efterträda Lenin, tvivlade många, som hörde honom åberopa revolutionens ideal, på hans uppriktighet och undrade om han inte var ute efter att skaffa sig förevändningar i maktkampen. Lenin var höjd över varje sådan misstanke. Han var partiets oomtvistade ledare och han varken hade eller kunde tänkas ha några baktankar, när han under sina sista verksamma veckor med en viss skuld känsla bekände, att han inte tillräckligt kraftfullt motstått den starkes nya förtryck av de svaga och när han använde det sista unset av sin styrka till att rikta ett dräpande slag mot den övercentraliserade maktsmaskinen. Han gjorde sig till tolk för revolutionens egna målsättningar utifrån en djup, opartisk och ångerfylld hängivelse. Och när han äntligen, i dödens närhet, gick till verket, för att med glödande sinne befria revolutionen från dess tunga påhäng, var det i Trotskij han sökte sin allierade.

2. Anatemat

Från inbördeskrigets början fungerade politbyrån som partiets hjärna och högsta myndighet, trots att partistadgarna inte ens innehöll några bestämmelser om dess existens. De årliga kongresserna valde en centralkommitté, som tilldelades de mest vidsträckta befogenheter att avgöra partiets politik och styra dess organisation. Den var ansvarig inför nästkommande kongress. Det var centralkommittén som valde politbyrån. Först skulle politbyrån bara fatta beslut i brådskande ärenden som uppkom under vecko- eller fjortondagarsuppehållen mellan centralkommitténs sessioner. Men när sedan denna kommittés uppgifter ökade i omfattning och kom att innefatta alltmer av regeringsgöromål, och i och med att kommittéledamöterna blev alltmer indragna i departementsysslor och ofta var borta från Moskva, delegerade centralkommittén gradvis och informellt vissa av sina befogenheter till politbyrån. Förr hade centralkommittén bara bestått av ca ett dussin ledamöter, men snart blev den alltför stor och otymplig för att kunna verka effektivt. 1922 sammanträdde den bara en gång varannan månad, under det att politbyrån arbetade under dagliga kontakter. De arbetade enligt strikt demokratiska metoder. Vid meningsskiljaktigheter beslöt man med enkel majoritet. Det var inom denna ram, såsom *primus inter pares*, som Lenin utövade den högsta makten.¹

Från december 1922 stod problemet om vem som skulle efterträda Lenin högst på politbyråns lista. Men i princip kunde problemet överhuvud taget inte existera. Med eller utan Lenin var det politbyrån som kollektiv (och genom den centralkommittén) som skulle styra partiet; och politbyråns vilja var majoritetens vilja. Frågan var följaktligen inte vem som skulle efterträda Lenin, utan hur allianserna i politbyrån skulle utformas utan Lenin, och vilken majoritet som skulle kunna utöva en stabil ledning. Stabiliteten i ledningen hade hittills, åtminstone delvis, vilat på Lenins oomstridda auktoritet och hans förmåga till övertalning och taktiska skicklighet, som i regel tillförsäkrade honom majoriteten av rösterna i de olika frågor som behandlades. Lenin behövde aldrig skapa någon egen fraktion inom politbyrån för detta ändamål. Den förändring som inträffade i december 1922 eller januari 1923 då Lenin för gott upphörde att ta del i politbyråns arbete, var att det skapades en speciell fraktion, vars enda syfte var att hindra Trotskij från att få en majoritet bakom sig och på så sätt kunna fylla Lenins tomma plats. Fraktionen utgjordes av ett triumvirat bestående av Stalin, Zinovjev och Kamenev.

De motiv som drev Stalin att sätta sig upp mot Trotskij är fullt klara. Deras antagonism gick tillbaka till de tidiga Tsaritsyn-striderna från 1918,² och den skärptes av Trotskij's kränkande kritik av Rabkrinkommissarien och generalsekreteraren. I december 1922 eller januari 1923 kunde Stalin inte haft någon kännedom om det av Trotskij och Lenin diskuterade 'blocket' mot honom, Lenins beslutsamhet att få honom avlägsnad från generalsekretariatet eller attacken som Lenin planerade mot hans Georgien-politik och hans 'storryska chauvinism'. Men han anade fara.³ Han såg hur Lenin och Trotskij gick till gemensam aktion i frågan om handelsmonopolet och därefter *Gosplan*. Han hörde Lenin fara ut mot byråkratiskt vanstyre, och han hade antagligen fått reda på av Zinovjev, att Lenin var missnöjd med händelserna i Georgien. Som generalsekreterare hade Stalin redan uppnått en enorm maktställning: sekretariatet (och organisationsbyrån) hade tagit över de flesta exekutiva funktioner från politbyrån och lämnat kvar besluten i de övergripande politiska frågorna. Politbyrån utövade emellertid den nominella kontrollen över sekretariatet och orgbyrån, och den kunde förlänga eller vägra förlänga Stalins tjänstgöringstid. Stalin kände sig övertygad om att han inte hade något gott att vänta från en politbyrå som behärskades av Trotskij. På detta stadium var han snarare inriktad på att behålla sitt inflytande än att överta Lenins plats. Han var medveten om att partiet blott

¹ *KPSS V Rezolutsijach*, vol. I, ss. 525,576-7,657-8.

² *Den väpnade profeten*, kap 12 (mitten).

³ Se Fotjeva, 'Iz Vospominanii O Lenine', i *Voprosy Istorii KPSS*, Nr 4,1957.

betraktade honom som den högste teknikern och maskinisten, och inte som den stora politiker och marxist man kunde vänta sig att Lenins efterföljare skulle vara. Utan tvivel sårades Stalins stolthet av denna brist på uppskattning, men hans försiktighet fick honom att ta hänsyn till den.

Vid sidan av Lenin och Trotskij var Zinovjev den långt populäraste politbyråmedlemmen. Han var ordförande i Kommunistiska Internationalen, och under dessa år, innan det ryska partiet börjat utnyttja Internationalen som ett enkelt redskap och fortfarande såg sig självt underställt dess moraliska auktoritet, var ordförandeskapet för Internationalen den högsta post en bolsjevik kunde besätta. Zinovjev var också chef för den norra kommunen, Petrograd-sovjeten. Han var en agitator och talare av väldiga mått, och i partiets ögon framstod han nästan alltid som en av revolutionens jättar, en inkarnation av den bolsjevikiska dygden, okuvlig och obönhörlig. Men den folkliga bilden av hans personlighet motsvarade inte hans verkliga karaktär som var komplicerad och ostadig. Hans temperament växlade mellan feberartade energiutbrott och apati, mellan stark tillförsikt och perioder av misströstan. Han attraherades vanligen av djärva idéer och politiska planer som för sitt genomdrivande krävde den yttersta djärvhet och fasthet. Men han hade en svag, vacklande och t.o.m. feg vilja.⁴ Han hade en ypperlig förmåga att tillägna sig Lenins tankar och uppträda som Lenins högljudda och stormande språkrör, men han ägde ingen stark och självständig personlighet. Han kunde uppamma de högsta känslor. I sina bästa stunder kunde han med sin idealistiska ådra göra ett sådant intryck på sina åhörare, att det lyckades honom att i ett enda tretimmarstal på ett främmande språk i polemik mot den europeiska socialismens mest lysande och auktoritativa personligheter, övertala det tyska oberoende socialistiska partiets splittrade och tveksamma kongress att ansluta sig till Kommunistiska Internationalen.⁵ Hans makt över de ryska massornas föreställningsvärld beskrivs av ögonvittnen som 'demonisk'.⁶ Men från de höga känslorna kunde han plötsligt sänka sig till de tarvligaste knep och de billigaste och mest demagogiska kvickheter. Under de många åren vid Lenins sida i Västeuropa hade hans snabba huvud sugit åt sig avsevärda kunskaper om världen, men de förblev obearbetade och opolerade. Han hade ett varmt och tillgivet temperament, men det var samtidigt otyglat och brutalt. Han kände sig uppriktigt knuten till de internationalistiska principerna och ville vara en man med 'global utblick', men på samma gång liknade han en småstadspolitiker som avgör de största frågor med hästhandel och småslugt manipulerande. Han hade stigit till höjder han aldrig vågat drömma om, och förtärd av ärelystnad försökte han stiga ännu högre. Men han gick till verket med inre osäkerhet och tvivel på sig själv.

Zinovjevs största stolthet var att han varit Lenins närmaste anhängare under de 10 åren mellan 1907 och 1917, åren av reaktion, isolering och förtvivlan, när de båda kämpade för att hålla ihop partiet och förbereda det för den stora dagen, och tillsammans, vid tiden för Zimmerwald- och Kienthalkonferenserna, lanserade idén om den Tredje Internationalen. Men Zinovjevs största skam, det tyckte i varje fall han själv och hans kamrater, var att han inte klarat prövningen i oktober 1917, då han motsatte sig resningen och brännmärktes av Lenin som 'revolutionens strejkbrötare'. Mellan denna skam och stolthet slets hela hans politiska liv. Han gjorde sitt bästa för att komma över minnena från 1917; och här fick han hjälp av

⁴ I ett brev till Ivan Smirnov (skrivet i Alma Ata 1928) relaterar Trotskij detta 'korta samtal' med Lenin kort efter oktoberrevolutionen: 'Jag sade till Lenin: "Någon som förvånar mig är Zinovjev. När det gäller Kamenev har jag känt honom länge nog för att veta var någonstans revolutionären tar slut och opportunisten träder fram. Men jag kände aldrig Zinovjev personligen (före 1917); och jag trodde efter vad jag hört om honom att han var en människa som inte väjde för någonting och inte fruktade någonting." Vladimir Iljitj svarade: "om han inte är rädd, betyder det bara att det inte finns någonting att vara rädd för" . . .' Arkiven.

⁵ Se *Protokoll über die Verhandlungen des Ausserordentlichen Parteitags zu Halle*, och Zinovjev, *Zwölf Tage in Deutschland*.

⁶ Så har Heinrich Brandler och Angelica Balabanoff m.fl. beskrivit det.

Lenin, som t.o.m. i sitt testamente vädjade till partiet att inte påminna Zinovjev och Kamenev om deras 'historiska misstag'. Omkring 1923 hade de flesta partimedlemmar glömt den graverande händelsen eller var ovilliga att gräva ner sig i det förflutna. Det gamla gardet föredrog att låta det förgångna förbli förgånget, om inte annat så därför att sprickan strax före oktoberrevolutionen gick tvärs igenom det och många av dem stått på Zinovjevs sida. Desto mer riktade det gamla gardets historiker och legendmakare strålkastarna mot den tidigare perioden, dit Zinovjevs stolthet var förlagd. Om någon kunde tala för det gamla gardet i Lenins frånvaro var det sannerligen Zinovjev.

Det var otänkbart att han nu skulle acceptera Trotskijs ledarskap. Det var inte bara hans minne som var fullt av de många episoderna från deras förrevolutionära strider, då han ofta, med Lenins stöd, häftigt farit ut mot Trotskij.⁷ Det var inte bara hans skam som var förbunden med den händelse, på vilken Trotskijs största ära var grundad, nämligen oktoberrevolutionen. Ända sedan 1917 hade han varit oense med Trotskij vid så gott som varje viktigare vändpunkt i bolsjevikisk politik. Han var den mest extrema förespråkaren för Brest Litovsk-freden; och han gav ett vagt stöd åt militäroppositionen mot Trotskij under inbördeskriget. På våren 1919 kom Trotskij till Petrograd för att organisera stadens försvar mot Judenitjs offensiv efter att Zinovjev, stadens officiella ledare, sträckt upp händerna i panik. Under Kronstadt-upproret anklagade Trotskij Zinovjev för att i onödan ha provocerat det. Å andra sidan var Zinovjev en av Trotskijs mest högljudda kritiker i debatten om arbetets militarisering och fackföreningarna.⁸ Därefter lade han sin röst mot Trotskij i politbyrån ifråga om den ekonomiska politiken och *Gosplan*, bara för att se sig besegrad när Lenin 'gick över' till Trotskij. Också i Internationalens exekutiv besegrades han av Trotskij, när denne tillsammans med Lenin genomdrev enhetsfronts-politiken. Det var inte undra på, att han såg på Trotskij med förstucken beundran, som blandades med avund och den mindervärdeskänsla som Trotskij ingav så många av det gamla gardets folk.

Zinovjevs åsikter delades i regel av Kamenev. Det politiska samarbetet mellan dessa båda män var så intimt att bolsjevikerna betraktade dem som sina Castor och Pollux. Paradoxalt nog var det emellertid inte likheten utan kontrasten i sinnelag och temperament som gjorde dem till politiska tvillingar. Fastän Kamenev var chef för Moskvas partiorganisation var han långt mindre populär än Zinovjev men långt mer respekterad i ledarnas inre krets. Han var mindre självsäker på den offentliga scenen och inte mycket för oratoriska utsvävningar och hjälteposor, men han hade ett starkare och mer kultiverat intellekt och en fastare karaktär. Men han saknade Zinovjevs glöd och fantasi. Han var förr en idéernas än en parollernas man. Till skillnad från Zinovjev drogs han till moderata idéer och moderat politik, men styrkan i hans marxistiska övertygelser hindrade honom i hans moderation – hans teoretiska tänkande stod mot hans politiska böjelser. Hans försonliga karaktär gjorde honom väl lämpad som förhandlare; och förr i tiden hade Lenin ofta använt honom som partiets chefsrepresentant i kontakterna med andra partier, särskilt när Lenin var angelägen om att träffa en överenskommelse. (Också i interna partikontroverser försökte Kamenev verka dämpande och söka en gemensam grund för de motsatta ståndpunkterna.) Men genom sin moderation kom han upprepade gånger i konflikt med Lenin. Under 'förräderi' rättegången mot de bolsjevikiska riksdagsmännen i Duman i början av världskriget, förklarade Kamenev från de anklagades bänk att han inte var anhängare av Lenins 'revolutionära defaitism', i mars och april 1917 förde han, innan Lenins ankomst till Ryssland, partiet mot en försoning med mensjevikerna; och i oktober var han en av motståndarna till resningen. Han saknade dock inte mod. Inte heller var han en vindflöjel. Han var sval och reserverad och fri från överdriven fåfänga och ärelystnad, och bakom sin flegmatiska uppsyn dolde han en oändlig lojalitet mot partiet. Hans

⁷ Zinovjev, *Sotjinenija*, vol. I, II och V; och *Gegen den Storm*.

⁸ *Den väpnade profeten*, kapitel X-XIII.

karaktär visade sig på själva dagen för oktoberrevolutionen: efter att offentligt ha gått emot resningen, dök han upp på rebellernas högkvarter från första början, ställde sig till deras förfogande och inledde ett helhjärtat samarbete med dem, och tog på så sätt ansvar för den politik han motsatt sig med alla de politiska och personliga risker det innebar.⁹

Det var antagligen själva kontrasten mellan deras personligheter som drog honom så starkt till Zinovjev. De hade båda två spontana tendenser som egentligen borde fört dem långt ifrån varandra; men hos var och en fanns också starka motverkande krafter som höll de konfliktfyllda impulserna i styr, med påföljd att de båda männen vanligen möttes halvvägs mellan de motsatta ytterligheter mot vilka de tenderade.

Kamenev kände ingenting av Zinovjevs och Stalins häftiga fiendskap mot Trotskij, hans före detta svåger; och han skulle haft betydligt lättare att stå under hans ledning än de. Det var av ren vördnad för det gamla gardet och vänskap med Zinovjev som han vände sig mot Trotskij. Vilka privata intressen och böjelser han än hade, var han synnerligen känslig för stämningarna bland de gamla bolsjevikerna och det var dessa som styrde honom. När de började rikta sig mot Trotskij, följde Kamenev efter med starka tvivel och brustet hjärta. Han hade ingenting att hoppas på för egen räkning, när han anslöt sig till triumviratet: han hade inga ambitioner att bli Lenins efterträdare. Men han stödde och uppmuntrade den rastlösa maktlystnaden hos sin tvillingbror, delvis av övertygelse att den var harmlös, att Zinovjev ändå aldrig skulle kunna ta Lenins plats och att triumvirerna i realiteten skulle komma att leda partiet kollektivt; och delvis därför att Kamenev i sin moderation var uppriktigt rädd för Trotskijns dominerande och betvingande personlighet och hans vågade politiska idéer.

Hur mycket än Zinovjev, Stalin och Kamenev skilde sig åt till karaktär och motiv var de ett med det gamla gardet; och de tycktes förkroppsliga alla aspekter av partiets liv och traditioner. Hos Zinovjev fanns bolsjevismens elån och folkliga dragningskraft, hos Kamenev dess mer seriösa doktrinära aspirationer och sofistikerade sida; och Stalin besatte självsäkerheten och det praktiska sinnet hos dess härdade stödtrupp. När de förenades för att blockera vägen för Trotskij, uttryckte de ett misstroende och en instinktiv motvilja, som delades av många i det gamla gardet. Ännu hade de inga avsikter att utesluta honom ur partiet eller ens från några ledande instanser. De erkände hans kvalifikationer. De såg honom gärna på en framskjuten post i politbyrån. Men de ansåg honom inte värdig att ta Lenins plats, och de förfasades över att han skulle kunna göra det om ingen försökte hindra det.

Triumvirerna kom överens om att samordna sitt agerande och framträda enigt.¹⁰ Därmed fick de automatiskt kontrollen över politbyrån. I Lenins frånvaro bestod politbyrån bara av sex medlemmar: triumvirerna, Trotskij, Tomskij och Bucharin. Även om Trotskij lyckades vinna över Tomskij och Bucharin, kunde han inte uppnå mer än tre mot tre vid röstningen. Men så länge han, Bucharin och Tomskij inte utgjorde någon fraktion, var det tillräckligt att en av dem röstade med triumvirerna eller lade ner sin röst för att ge dem majoritet. Triumvirerna visste på förhand att Tomskij inte skulle göra gemensam sak med Trotskij. Som rakryggad arbetare, bolsjevikveteran och fackföreningsledare, var Tomskij den mest blygsamma av politbyråledamöterna. Inom vissa gränser och med viss försiktighet var han angelägen om att försvara arbetarnas krav på löner och andra förmåner, och därför var han den förste att motsätta sig Trotskij på frågan om arbetets militarisering, och röra upp en storm när Trotskij försökte 'skaka om' fackföreningarna. Trotskij riktade skarp kritik mot honom för att vara en gammaldags fackföreningsman, som från sin för-revolutionära horisont gynnade en 'konsumtions'attityd hos arbetarna och var utan förståelse för den socialistiska statens 'produktions-

⁹ *Protokoly Tsentralnovo Komiteta*, ss. 141-3; *Den väpnade profeten*, ss. 228-9.

¹⁰ Stalin gjorde det första offentliga erkännandet av triumviratets existens på den tolfte kongressen i april 1923. Se hans *Sotjinenija*, vol. V, s. 227 och vidare min *Stalin*, ss. 257-8.

tiska' åskådning. Under en tid ledde Tomschij fackföreningarna i en sannskyldig revolt mot partiet. Han avsattes från deras centralråd och sändes 'på uppdrag' till Turkestan, något som inte var annat än en illa dold exilering. Efter införandet av NEP återvände han till Kreml och befordrades till politbyrån. Men såret han fått värkte, och hans hållning återspeglade en fientlighet mot Trotskij, denne förespråkare för arbetets militarisering, som många bolsjevikerna inom fackföreningsrörelsen kände sedan 1920.

Bucharin var den ende politbyråledamoten som fortfarande var vänligt inställd till Trotskij. Han var trots sina drygt trettio år en 'gammal' bolsjevik och partiets ledande teoretiker, en lysande och djupt bildad man. Lenin kritiserade hans tendenser till skolastik och den doktrinära stelbentheten i hans idéer. Men dessa idéer utövade ett stort inflytande också på Lenin, som ofta godtog dem och gav dem ett mer realistiskt och smidigt uttryck.¹¹ Bucharin hade verkligen ett drag av fyrkantighet. Han fascinerades mer av den logiska elegansen hos abstrakta påståenden, än den förvirrade och förvirrande verkligheten. Men den intellektuella fyrkantigheten förenades hos honom med konstnärlig känslighet och impulsivitet, en finhet i karaktären och en uppsluppen, ibland nästan skolpojksartad, humor. Hans stela deduktiva logik och strävan till abstraktion fick honom att inta extrema positioner: under många år var han 'vänsterkommunisternas' ledare – och efter en radikal omsvängning skulle han bli ledare för partiets högerflygel.

Bucharin hade stått i konflikt med Trotskij lika ofta som han varit enig med honom. Under Brest Litovsk-krisen ledde han krigsfractionen och motsatte sig den 'skamlösa freden'. Under inbördeskriget sympatiserade han med dem som opponerade sig mot Trotskijs disciplinära och centralistiska organisering av Röda Armén. Men han närmade sig Trotskij under fackföreningsdebatten. Liksom Trotskij – och kanske än mer passionerat – försvarade han de icke-ryska nationaliteterna och ställde sig bakom de georgiska 'avvikarna'. Men vare sig han var överens med Trotskij eller inte, upplevde han en stark dragning till honom och fångades av hans personlighet.¹² Trotskij beskriver hur Bucharin 1922 besökte honom, när han låg till sängs i en lindrigare sjukdom och berättade för honom om Lenins första slaganfall.

Vid denna tid var Bucharin fäst vid mig på sitt speciella halvt hysteriska, halvt barnsliga sätt. Han avslutade sin berättelse om Lenins sjukdom, gled ner på sängkanten och muttrade, medan han grep tag om mig genom filten: 'Jag bönfaller dig, bli inte sjuk du också, bli inte det ... Det finns två människor vars död jag fasar för, Lenin och du.'

Vid ett annat tillfälle snyftade han mot Trotskijs axlar: 'Vad gör de med partiet, de drar ner det i rännstenen.'¹³ Men det var inte mycket Trotskij kunde göra med denna enda vän i politbyrån: Bucharins snyftningar och suckar var av föga hjälp när han ställdes öga mot öga med triumvirerna.

Förutom dessa fullvärdiga politbyråledamöter fanns det två suppleanter: Rykov, chefen för högsta rådet för folkhushållningen och Kalinin, det nominella statsöverhuvudet. Båda var 'moderata' bolsjevikerna. Båda var av bondeursprung och hade behållit en hel del av muzjikens karaktär och åskådning. Båda var mer mottagliga för det lantliga Rysslands stämningar, böndernas förhoppningar och farhågor och en del av deras fördomar än kanske några andra ledare. Båda förkroppsligade ett drag av inföddhet i partiet – en sorts 'genuin ryskhet' – med allt vad det innebar: en tydlig anti-intellektuell tendens, en mistrogenhet mot det europeiska elementet, en stolthet för det sociala ursprunget och en viss tröghet. Allt detta predestinerade dem mot Trotskij. Som vi känner till, vårdade bönderna ömt den nyvunna friheten för privat-

¹¹ Bucharins intellektuella förhållande till Lenin kommer att diskuteras i min *Lenins Liv*.

¹² 'Trotskij, oktoberrevolutionens lysande och heroiska folktribun, revolutionens outröttliga och eldiga förkunnare . . .', skrev Bucharin i sin redogörelse för händelserna 1917.

¹³ Trotskij, *Moja Zjizn'*, vol. II, s. 207.

egendomen och handeln och kunde inte tänka sig något värre än ett återfall i krigskommunismen. Rykov och Kalinin gjorde sig till tolkar för dessa farhågor i partiet. Mer än andra såg de en fara för ett sådant återfall i Trotskijs planeringstänkande. När Trotskij talade om bristen på medvetet tänkande i högsta rådet för folkhushållningen och dess tendenser att utbilda en sovjetisk variant av *laissez faire*, var det Rykov han hade i åtanke. Rykov betraktade för sin del Trotskijs plan på ett nytt Gosplan som ett intrång i hans egna befogenheter och inte nog med det – ett intrång i de grundläggande principerna bakom NEP. Han var nu den förste som utslungade anklagelsen mot Trotskij om fientlighet mot bönderna, en anklagelse som skulle ge eko genom alla kampanjerna mot Trotskij under kommande år.¹⁴

Kalinin hade tvärtom en djup respekt för Trotskij och en vänlig inställning, som han skulle komma att ge uttryck för också under den antitrotskistiska kampanjens höjdpunkt. Det faktum att Trotskij 1919 stödde Kalinins presidentkandidatur på grund av dennes exceptionella dragningskraft på bönderna, kanske spelade in här.¹⁵ Men när Rykov började prata om Trotskijs fientliga inställning till bönderna, gjorde det otvivelaktigt intryck på Kalinin. Han hade inga uttalade åsikter om Trotskijs förslag i olika frågor som han i alla händelser inte begrep mycket av, men utan att hysa agg till honom drog han slutsatsen, att ingenting kunde vara säkrare och riktigare än att hålla Trotskijs inflytande i schack. Ty detta inflytande kunde sätta 'alliansen mellan arbetare och bönder' i fråga.

Det fanns vid denna tid ytterligare två personer, Dzerzjinskij och Molotov, som stod i nära förbindelse med politbyrån utan att vara medlemmar. Chefen för Tjekan och G.P.U., Dzerzjinskij, var i detta ledarskikt ensam om att inte tillhöra det gamla gardet. Han kom från det av Rosa Luxemburg grundade socialdemokratiska partiet i kungadömet Polen och Litauen, och han anslöt sig först 1917 till bolsjevikerna, dvs. ungefär samtidigt med Trotskij. Hans ursprungsparti hade under Rosa Luxemburgs inflytande antagit en hållning gentemot bolsjevikerna som var omöjlig att skilja från Trotskijs, och det var det enda partiet inom Socialistiska Internationalen som var ense med Trotskij om hans teori om den permanenta revolutionen. Dzerzjinskij förblev, också sedan han anslutit sig till bolsjevikerna, motståndare till Lenin ifråga om de icke-ryska nationaliteternas självbestämmande, och han hävdade, återigen med Rosa Luxemburg som förebild, att socialismen måste övervinna och inte uppmuntra separatistiska tendenser bland de små nationerna. För denne polack av adligt ursprung blev resultatet av detta internationalistiska resonemang paradoxalt nog ett stöd för Stalins ultracentralistiska politik, och gentemot georgierna kom han att handla som språkrör för det nya 'odelbara' Ryssland.

Dzerzjinskijs åsikter hade emellertid hittills vägt lätt inom partiet. När bolsjevikerna beslöt inrätta den Extraordinära Kommissionen för Kamp mot Kontrarevolution, vilket var det första namnet på deras politiska polis, såg de sig om efter en människa med absolut rena händer för att utföra det 'smutsiga jobbet', och i Dzerzjinskij såg de en sådan människa. Han var omutlig, osjälvisk och modig – en själ av djup poetisk känslighet som ständigt rördes till medlidande med de svaga och lidande.¹⁶ Samtidigt var han fanatiskt hängiven sin uppgift och ryggade inte för någon terrorhandling så länge han var övertygad om att den var nödvändig för saken. Han levde i den ständiga spänningen mellan de höga idealen och den slakt som var hans dagliga arbete och brände ut sig själv i den, och han betraktades av kamrater som ett märkligt 'revolutionens helgon' av Savonarolas slag. Tyvärr var hans omutliga karaktär inte förbunden med ett lika starkt och omdömesgillt tänkande. För honom var det väsentliga att tjäna saken, och han började identifiera saken med partiet och partiet med ledarna, nyss Lenin

¹⁴ 13 Konferentsija RKP, ss. 6-7; 8 Vserossiskij S'ezd Sovjetov, ss. 100-2.

¹⁵ Trotskij, *Sotjinenija*, vol. XVII, bok 2, s. 542.

¹⁶ Dzerzjinskijs privata korrespondens, som publicerats i *Z Pola Walki* och andra polska tidskrifter, ger en god inblick i hans karaktär.

och Trotskij och nu triumvirerna, bakom vilka han såg det gamla gardet. Det faktum att han inte tillhörde det gamla gardet gjorde honom bara desto mer angelägen om att arbeta för dess intressen, och så blev han mer bolsjevikisk än de gamla bolsjevikerna själva, precis som han, enligt Lenin, var mer storrisk än ryssarna själva.

Av ren färglöshet är Molotov en slående kontrast till Dzerzjinskij. Redan som knapp trettio-åring besatte han höga poster i hierarkin: han var sekreterare i centralkommittén innan Stalin blev generalsekreterare, och tjänstgjorde sedan under Stalin som dennes närmaste man. Redan på den tiden var hans inskränkthet och långsamhet beryktade i bolsjevikretsar, han tycktes vara i avsaknad av varje slags politisk talang och oförmögen till initiativ. Vid partikonferenser talade han vanligen som rapportör under en lågprioriterad punkt, och hans tal var alltid färglöst som diskvatten. Han kom från en intellektuell familj, var släkt med Skrjabin, den store musikern, men tycktes vara raka motsatsen till den intellektuella typen – han var en människa utan egna idéer. Han kunde inte varit helt utan gnista – den hade visat sig 1917 – men var nu helt slocknad.

Molotov var ett nästan fulländat exempel på den till ämbetsman omformade revolutionären, och hans befordran berodde på fullständigheten i denna omvandling. Han ägde en del särskilda dygder som var en god hjälp på vägen: ett oändligt tålamod, en orubblig uthållighet, undergivenhet gentemot överordnade och en outtröttlig, nästan mekanisk flit som i hans överordnades ögon kompenserade hans medelmåttighet och inkompetens. Mycket snart började han följa Stalin som en skugga, och lika snart fattade han en häftig motvilja, blandad med fruktan, mot Trotskij. Det berättas, att Trotskij en gång kom upp på sekretariatet och var missnöjd med något som gjorts där. När han börjat läxa upp de tjockskalliga byråkraterna på sekretariatet, stammade Molotov: 'kamrat Trotskij, alla kan inte vara genier'.¹⁷

*

Trotskij stod alltså praktiskt taget ensam i politbyrån, även innan successionskampen börjat. Han kunde iaktta de första tecknen på en samlad aktion mot sig själv under de första veckorna 1923 – ett helt år innan Lenins död – när han fann sig angripen av Stalin på ett sällsynt våldsam och giftigt sätt.¹⁸ Stalin attackerade honom för hans fortsatta vägran att bli vice-premiärminister. Han ifrågasatte Trotskij's motiv och insinuerade att Trotskij vägrade att följa pliktens kallelse, därför att han i sin maktlystnad inte ville nöja sig med att bli en av Lenins ställföreträdare. Sedan överhopade han Trotskij med anklagelser om pessimism, bristande förtroende och t.o.m. defaitism, allt på de mest bräckliga grunder. För att således visa upp Trotskij's 'defaitism' gjorde han mycket väsen av ett yttrande Trotskij en gång fällt i ett privat-samtal med Lenin då han sade att 'göken snart skulle låta höra sitt dödsgräl över sovjet-republiken'.¹⁹

Stalin hade flera olika syften. Han räknade fortfarande med möjligheten av Lenins återkomst, och därför tog han upp frågan om den av Lenin föreslagna utnämningen, i hopp om att driva in denna kil mellan Lenin och Trotskij. Han visste att ingenting kunde besvara Trotskij mer än insinuationen, att han strävade efter att ärva Lenins plats. Det var en slug kalkyl. Trotskij träffades ända in i själen. Han hade större anledning än Stalin att hoppas på Lenins återkomst, som skulle omsätta deras 'block' i handling. Och bortsett från det, var han så säker på sin ställning inom partiet och landet och sin överlägsenhet gentemot motståndarna, att han saknade motivation för att kämpa om successionen. Han försökte inte rekrytera kompanjoner och medhjälpare, och det föll honom inte ens in att manövrera sig till en plats. Ändå var Stalins anklagelser så beskaffade, att det var lika absurt för Trotskij att vederlägga dem som

¹⁷ Bajanov, *Avec Stalin dans le Kremlin*, s. 139.

¹⁸ *Trotskijarkiven*.

¹⁹ I den slaviska folkfantasin är göken en olycksfågeln.

det var farligt att ignorera dem. De drog ned honom och avkrävde honom de förnekanden och förklaringar, om vilka det sägs *qui s'excuse s'accuse*. När en människa i Trotskij's ställning anklagas för maktlystnad, finns det inga möjligheter att med förnekanden skingra de väckta misstankarna. Det enda som hjälper är, att omedelbart avsäga sig alla poster, ge sig ut i vildmarken och överhuvud taget inte ens tillkännage sina åsikter. Det var naturligtvis inte Trotskij beredd att göra. Gång efter annan hade han förklarat, att han inte kunde se vilken nytta han kunde göra som en av vice-premiärministrarna med deras överlappande funktioner, och att arbetsfördelningen inom regeringen var felaktig, eftersom 'varje kommissarie gjorde för mycket och allt gjordes av för många kommissarier'. Nu tillade han, att han som vice premiärminister skulle sakna maskineri att arbeta med och vara utan något verkligt inflytande. 'Utnämningen av mig till ett sådant arbete skulle, enligt min mening, utsudda mig politiskt.' Han förnekade beskyllningarna om pessimism och defeatism: han hade verkligen fällt yttrandet om 'göken som skulle låta höra dödsgälet över Sovjetrepubliken', när han försökte övertyga Lenin om de ruinerande effekterna av ekonomiskt slöseri och röda mattor, men hans syfte var – var det verkligen nödvändigt att tala om det – att avhjälpa dessa brister och inte att utså panik.²⁰ Det var till sådana irrelevanta debatter, som grälet i politbyrån sjunkit, och det fortsatte i veckor, medan Trotskij i väntan på Lenins återkomst höll på hanen.

Han saknade inte anledning att vänta. De medicinska rapporterna om Lenins hälsa var uppmuntrande. Också från sin sjukbädd riktade Lenin slag efter slag mot Stalin med en skoningslös beslutsamhet som förvånade Trotskij. Det var inte mer än rätt menade Trotskij att lämna över initiativet till Lenin i denna fråga. I början av februari skrev Lenin *inter alia* en hård kritik av Rabkrin och vidarebefordrade den till politbyrån. Fastän Stalin redan dragit sig undan Rabkrin, berörde Lenins attacker honom personligen, eftersom Lenin klargjorde att han betraktade Rabkrin som synnerligen misslyckat under Stalins tid. Han talade om kommissariatets fel i nära nog samma termer som Trotskij: 'avsaknad av kultur', 'mygel', 'byråkratiskt vanstyre och godtycklighet' osv., och han tillfogade förklädda anmärkningar mot 'byråkratin också inom partiet'. Han avslutade med att föreslå en översyn av Rabkrin, en nedskärning av dess personal och ett upprättande av en central kontrollkommission som skulle överta många av Rabkrins funktioner. I flera veckor krävde Trotskij att Lenins kritik skulle publiceras, men politbyrån vägrade.²¹

Vid samma tid framlade Trotskij en plan för en radikal omorganisering av centralkommittén och dess olika utskott, och han underbyggde den med en kritisk genomgång av läget i partiet. Han framhöll med eftertryck, att centralkommittén förlorat kontakten med de lägre nivåerna och förvandlats till en självtillräcklig byråkratisk maskin. Det var kring dessa frågor en öppen konflikt skulle bryta ut nästa höst, men redan i januari och februari togs de upp i politbyrån av Trotskij med en rättframhet som t.o.m. var större än han kunde tillåta sig senare i den offentliga debatten. Ifråga om en del detaljer såsom centralkommitténs storlek och dess förhållande till den centrala kontrollkommissionen, skilde sig hans plan från Lenins. Triumvirerna gjorde sitt yttersta för att utnyttja dessa skillnader och sade, att Trotskij inte bara slog mot Lenin genom att vägra att bli hans ställföreträdare, utan också försökte avleda partiet från Lenins organisationsidéer. Vid denna tidpunkt började de övre skikten i hierarkin få kännedom om politbyrådispyterna, och ingenting kunde vara skadligare för Trotskij's ställning som trolig efterföljare till Lenin i deras ögon än en viskningskampanj, där han utmålades som motståndare till Lenin i snart sagt varje fråga. Deras anklagelser fördes till politbyråprotokollen och var tillgängliga för centralkommittéledamöterna, vilka inte var sena att vidareföra sina hemligheter till vänner och underordnade.

²⁰ Se hans anteckningar från januari 1923 i *Arkiven*.

²¹ Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXIII, ss. 440 ff. Trotskij's brev till centralkommitténs samtliga ledamöter av den 23 februari 1923 i *Arkiven*. (Se också Fotjev's minnen i *Voprosy Istorii KPSS*, 4, 1957.)

Kampanjen hade redan pågått en tid när Trotskij först reagerade på den. Den 23 februari tillställde han centralkommittén ett brev där han skrev: 'Några kamrater ... har uttalat meningen, att kamrat Lenins plan syftar till att bevara partiets enhet, medan syftet med mitt förslag är att skapa splittring.' Denna insinuation hade kokats ihop och bearbetats av en klick, som i själva verket undanhöll Lenins skrifter från partimedlemmarna. Han avslöjade vad som hänt i politbyrå: 'Under det att majoriteten menade det vara omöjligt att ens publicera Lenins brev ... insisterade jag inte bara på dess publicerande, utan försvarade de väsentliga idéerna i brevet, eller rättare sagt, de idéer jag bedömde som väsentliga.' 'Jag förbehåller mig rätten', slutade han, 'att om nödvändigt framlägga dessa fakta inför hela partiet för att tillbakavisa en insinuering (vars författare) åtnjutit alltför stor tolerans, eftersom jag nästan aldrig reagerar på insinuering.'²² Tiden för 'avslöjandet' skulle vara den till april sammankallade tolfte partikongressen. Hotet var typiskt för Trotskij: han kände sig bunden av den inre partiloyalitetens oskrivna lag, att ge sina antagonister vederbörlig kännedom om varje manöver han kunde tänkas överväga mot dem. Därmed berövade han sig själv fördelen av överraskningsmomentet och gav dem tid att parera angreppet – detta var den direkta motsatsen till Stalins taktik. Trotskij hade emellertid inte ens för avsikt att sätta sitt hot i verket. Hans syfte var endast att hålla Stalin på mattan och vinna tid i väntan på att Lenin skulle bli bättre. Han uppnådde ett omedelbart resultat: den 4 mars publicerade *Pravda* äntligen Lenins attack på Rabkrin.

Den 5 mars då han också låg till sängs och var sjuk, mottog Trotskij ett synnerligen viktigt och brådskande meddelande från Lenin.²³ Lenin bad honom tala till de georgiska 'avvikarnas' försvar vid den kommande centralkommittésessionen. Det var Trotskijs första kontakt med Lenin sedan decembersamtalet om 'blocket' och den första antydning han fick om Lenins förändrade hållning i den georgiska frågan. 'För närvarande', skrev Lenin, 'står deras fall under åtal' av Stalin och Dzerzjinskij och jag kan inte lita på Stalins och Dzerzjinskijs opartiskhet. Tvärtom. Om du gick med på att påta dig försvaret, skulle jag vara lugn'. Lenin bifogade en kopia av sina anteckningar om Stalins politik gentemot nationaliteterna (vilka redogörs för i föregående kapitel). Dessa anteckningar gav Trotskij för första gången en klar bild av obevekligheten med vilken Lenin tänkte genomföra attacken – jämfört med detta, verkade Lenins kritik av Rabkrin mild. Lenins sekreterare tillade, att Lenin förberedde ett 'bombnedslag' mot Stalin på kongressen. I ett sista ögonblick av utmattande tanke- och viljeanssträngning, uppmanade han vidare Trotskij att inte visa någon svaghet eller vacklan och lita till någon 'rutten kompromiss' som Stalin kunde föreslå, och sist men inte minst avstå från att ge Stalin och hans medhjälpare någon förvarning om attacken. Nästa dag sände han själv ett meddelande till de georgiska 'avvikarna', delgav dem sina varma sympatier och lovade att bryta tystnaden. Samtidigt fick Trotskij höra av Kamenev, att Lenin skrivit ett brev till Stalin, där han hotade att 'avbryta alla personliga förbindelser'.²⁴ Stalin hade förolämpat Krupskaja när hon höll på att samla information åt Lenin i den georgiska frågan. Och när Lenin fick reda på det, kunde han knappt hålla tillbaka sin vrede. Han beslöt, berättade Krupskaja för Kamenev, 'att krossa Stalin politiskt'.

Vilket ögonblick av moralisk tillfredsställelse och seger var inte detta för Trotskij. Som vid så många andra tillfällen, erkände Lenin till sist att Trotskij haft rätt hela tiden. Som så ofta förut, hade Trotskijs djärva framsynthet tidvis dömt honom till politisk isolering och skapat oenighet mellan honom och Lenin. Och precis som praktiken gav honom rätt först ifråga om

²² Arkiven.

²³ *Moja Zjizn*, vol. II, ss. 220-1; *The Stalin School of Falsification*, ss. 69-70.

²⁴ Detta brev lästes upp av Chrusjtjov på tjugonde kongressen och ingår i den avskrift av talet som publicerades i USA och Storbritannien, men inte i vol. XXXVI av Lenins *Sotjinenija* – och inte i *Kommunist*, nr 9, 1956. Fotjeva bara antyder detta brevets existens. [Brevet publicerades senare i *Sotjinenija* vol. 54 och engelska *Collected Works* vol 45. Det finns i svensk översättning här: [Sista breven](#) – Red]

Gosplan, sedan ifråga om Rabkrin och 'partibyråkratin', gav den honom rätt ifråga om Georgien. Trotskij var övertygad om att triumviratet var slut och Stalin besegrad. Han var segraren och kunde diktera villkoren. Detsamma ansåg hans motståndare. När Kamenev kom för att träffa Trotskij den 6 mars var han modfälld, skuldmedveten och angelägen om att blidka Trotskij.²⁵

Det var inte svårt att blidka Trotskij. Trotskij hämnades genom att visa storsinhet och ge förlåtelse. Glömsk av Lenins varning, gav han sig rakt in i 'en ruten kompromiss'. Lenin avsåg att degradera Stalin och Dzerzjinskij och t.o.m. utesluta Ordzjonikidze ur partiet på 'minst två år' på grund av dennes brutala handlingar i Tiflis (Ordzjonikidze var en gång Lenins favoritlärjunge). Trotskij lugnade omedelbart ner Kamenev och klargjorde att han själv aldrig skulle föreslå så hårda repressalier. 'Jag är mot', sade han, 'att avlägsna Stalin och mot uteslutning av Ordzjonikidze och förflyttning av Dzerzjinskij . . . men jag håller med Lenin i sak.'²⁶ Allt han begärde av Stalin var att denne skulle bättra sig: uppträda lojalt gentemot kollegor, be Krupskaja om ursäkt, och upphöra med toppridningen av georgierna. Stalin hade just redigerat 'teser' inför partikongressen om politiken gentemot de ickeryska nationaliteterna – han skulle på denna punkt inleda som centralkommitténs rapportör. Eftersom han var angelägen om att rättfärdiga sitt eget handlande, hade han lagt stor tonvikt vid fördömandet av 'lokal nationalism'. Trotskij föreslog att Stalin skulle omformulera sin resolution, tillfoga ett fördömande av storrysk chauvinism och 'det enda och odelbara' Ryssland och ge georgierna och ukrainarna en beslutsam försäkran om att deras rättigheter hädanefter skulle respekteras. Detta var allt han begärde av Stalin – inga slag för bröstet och inga personliga apologier. Han var beredd att på dessa villkor låta Stalin fortsätta som generalsekreterare.

På dessa villkor var naturligtvis Stalin beredd att kapitulera eller åtminstone låtsas som om han gjorde det. I ett läge då han hotades av politisk ruin och hade Lenins vrede hängande över sig, var det en sällsam släng av lyckan att se Trotskij sträcka ut en förlåtande hand, något han bara kunde vara tacksam för. Han accepterade omedelbart Trotskijs villkor. Han omformulerade sina 'teser' och tillfogade Trotskijs ändringsförslag. Vad gällde de andra 'villkoren', så var ju alla förolämpningar och sår ett resultat av rena missförstånd och han var bara alltför mån om att klara upp dem.

Lenin föll offer för ett andra slaganfall, medan Kamenev ännu fungerade som mellanhand. Han skulle leva i ytterligare tio månader, men han var förlamad, mestadels stum och periodvis medvetlös, vilket plågade honom desto mer, eftersom han dessemellan var klart och hjälplöst medveten om intrigerna i bakgrunden. Nyheten om Lenins återfall fick en lugnande inverkan på triumvirerna. Några få dagar efter sin fogliga kapitulation för Trotskij, började de åter arbeta på att eliminera honom från posten som Lenins efterträdare, nu med fördubblad energi men under större diskretion. Han ansåg sig fortfarande ha övertaget. Han hade inte upphört att hoppas på att Lenin skulle tillfriskna. Under alla omständigheter hade han Lenins meddelanden och manuskript i sin hand. Och om han lade fram dem på kongressen, särskilt då anteckningarna om den georgiska affären, skulle partiet inte behöva tvivla ett ögonblick om var Lenin stod. Triumvirerna måste naturligtvis känna till det här, slöt han, och av rädsla för att bli avslöjade hålla fast vid kompromissen.

Triumvirerna visste, att Trotskij lovat Lenin att ta upp fallet med de georgiska avvikarna och inför kongressen avslöja Lenins åsikter. (Kamenev hade redan läst anteckningarna om Georgien). Stalins huvudsakliga sysselsättning blev nu att få Trotskij att avstå från att handla i enlighet med detta löfte. Hade han, Stalin, inte gjort allt Trotskij begärt av honom? Jo, visst

²⁵ Trotskij, *Moja Zjizn'*, vol. II, ss. 223-4.

²⁶ Loc. cit.

hade han det. Och så gick Trotskij med på att överföra Lenins anteckningar till politbyrån och låta den avgöra huruvida och i vilken form de skulle meddelas kongressen. Politbyrån beslöt, att anteckningar under inga förhållanden skulle publiceras, och att bara utvalda delegater under sträng sekretess skulle få tillgång till dem. Det var knappast så Lenin hade väntat sig att Trotskij skulle handla, när han uppmanade honom att vara skoningslös, vända sig till kongressen med fullständig rättframhet och se till att inga motsättningar slätades över. Men alla dessa uppmaningar och varningar gick upp i rök och Trotskij hjälpte i sin storsinhet triumvirerna att hålla världen i okunnighet om Lenins skam- och skuldbekännelser från dödsbädden om den tsaristiska andans pånyttfödelse i den bolsjevikiska staten. Lenins anteckningar om politiken mot de icke-ryska nationaliteterna kom att förbli okända för partiet i trettio år.²⁷

I efterhand förefaller oss Trotskijs beteende ofattbart och vanvettigt. Det ägde rum just vid en tid då hans motståndare arbetade på att konsolidera sina positioner. Och alla hans steg tycktes ha för avsikt att underlätta detta. Långt senare anmärkte han drömskt, att han troligen skulle ha besegrat Stalin på den tolfte kongressen om han talat ut med Lenins auktoritet bakom sig, men att Stalin ändå kunde ha segrat i det långa loppet.²⁸ Sanningen är den att Trotskij avstod från att angripa Stalin på grund av att han kände sig så säker. Ingen samtida, och allra minst han själv, kunde i 1923 års Stalin se den blivande hotfulla och mäktiga gestalten. För Trotskij var det nästan ett dåligt skämt att den viljestarke och sluge men torftige och oartikulerade Stalin kunde vara hans rival. De kunde inte bekymra honom, han skulle inte nedlåta sig till några förehavanden med honom eller ens med Zinovjev. Och fr.a. skulle han se till att partiet inte fick intrycket, att också han deltog i det ovärdiga spelet kring Lenins ännu tomma kista tillsammans med dennes lärjungar. Trotskijs beteende var lika tafatt och bakvänt som det måste bli när man från ett högstämt drama plötsligt hamnar i den lägsta fars.

Det rädde verkligen ingen brist på fars. När politbyrån sammanträdde strax innan kongressen, föreslog Stalin att Trotskij skulle tala till kongressen, som centralkommitténs politiska rapportör, dvs. uppträda i den roll som hittills varit förbehållen Lenin. Trotskij vägrade och menade att Stalin skulle rapportera *ex officio*. Stalin, som var ytterst blygsam och spak svarade: 'Nej, partiet skulle inte förstå ... rapporten måste lämnas av den populäraste medlemmen i centralkommittén.'²⁹ Den 'populäraste medlemmen', som bara för några veckor sedan anklagats för maktlystnad, gav nu verkligen prov på motsatsen för att visa att anklagelsen var utan grund. Och på så vis gjorde han det desto lättare för triumvirerna att störta honom. Politbyrån beslöt att Zinovjev skulle avge den rapport som partiet vant sig vid att höra av Lenin.

När den tolfte kongressen äntligen samlades i mitten på april, gav dess öppnande tillfälle till en uppvisning i spontana hyllningar till Trotskij. Som vanligt läste ordföranden upp hälsningar till kongressen som strömmade in från particeller, fackföreningar och arbetar- och studentgrupper över hela landet. I så gott som vartenda meddelande hyllades Lenin och Trotskij. Bara då och då hälsades Kamenev och Zinovjev och Stalins namn nämndes knappast alls. Uppläsningen av hälsningar pågick under flera sessioner, och den lämnade ingen i tvivelsmål om vem partiet skulle valt till Lenins efterföljare, om man bett det välja nu.³⁰

Triumvirerna var överraskade och bekymrade, men de hade inte mycket att frukta. Lenin var inte närvarande för att spränga sin bomb, och Trotskij, som lovat att inte heller spränga den, höll sitt löfte. Han gav inte ens kongressen den minsta antydning om meningsskiljaktigheterna

²⁷ De publicerades för första gången i *Kommunist* i juni 1956.

²⁸ *Moja Zjizn'*, vol. II, s. 219.

²⁹ Trotskij, *Stalin*, s. 366.

³⁰ *12 S'ezd RKP (b)*, ss. 89,488,496,502-3.

mellan sig och triumvirerna. Och han höll sig ordentligt i bakgrunden. Under tiden agerade triumvirerna bakom scenen. Deras agenter informerade delegaterna om krisen inom ledningen och vände t.o.m. hyllningarna till Trotskij mot honom. De gjorde sitt bästa för att inpränta hos landsortsdelegaterna vilken fara Trotskij utomordentliga popularitet utgjorde: hade inte Bonaparte, den franska revolutionens dödgrävare, kommit till makten under liknande bifall? Kunde man lita på att den övermodiga och ärelystna Trotskij inte skulle missbruka sin makt? Var inte i Lenins frånvaro ett 'kollektivt ledarskap' av mindre storslagna, men mer välkända och förtroendegivande, personer att föredra framför honom? Sådana frågor, som framfördes i bekymrade viskningar, gjorde många delegater misstänksamma. Bolsjevikerna hade vant sig vid att blicka tillbaka till den stora franska föregångaren och tänka i historiska analogier. Ibland såg de sig om efter den okontrollerbara person bland ledarna, den potentiella Danton eller kommande Bonaparte, som skulle kunna bereda revolutionen en farlig överraskning. Ingen bland alla ledare tycktes ha så mycket gemensamt med Danton som Trotskij. Och ingen, föreföll det, skulle klä så bra i Bonaparte-mask som han. För mången gammal bolsjevik var Trotskij ledande roll en fara, och vid närmare eftertanke verkade det faktiskt tryggare om partiet leddes av en grupp mindre lysande men pålitliga kamrater.³¹

Triumvirerna agerade med utstuderad blygsamhet. De förklarade, att allt de krävde av partiet var att det skulle erkänna dem som lojala och beprövade lärjungar till Lenin. Det var på denna kongress Zinovjev och Kamenev inledde det exalterade förhålligande av Lenin som senare skulle bli en statskult.³² Utan tvekan var det exalterade tillståndet delvis äkta: det var den första bolsjevikkongressen utan Lenin, och partiet kände sig redan utan sin ledare. Triumvirerna spelade på dessa stämningar i medvetande om, att en del av glansen från förhålligandet av Lenin skulle återkastas på dem som var kända i partiet som hans äldsta lärjungar. Men de fick arbeta hårt för att få kongressen övertygad om att de talade med Lenins tunga. Delegaterna kände sig illa till mods. De mottog Zinovjev under butter tystnad, när han trädde fram som rapportör. Hans överdrivna och t.o.m. löjeväckande tillbedjan av Lenin väckte avsmak bland de mer sofistikerade och kritiskt sinnade. Men de befann sig i minoritet och avstod från att protestera för att inte bli missförstådda.

Triumvirerna lät detta följas av uppmaningar till disciplin, enhet och enhällighet. När partiet nu var utan ledare, måste det sluta leden. 'Varje kritik av partilinjens', utropade Zinovjev, 'och det gäller också s.k. "vänster"kritik, är nu objektivt sett en mensjevikisk kritik.'³³ Han utslungade denna varning mot Kollontaj, Sjljapnikov och deras anhängare, och medan han jagade upp sig alltmer under talets gång, lät han dem förstå, att de var än värre än mensjevikerna. Hans ord, som till synes endast gällde arbetaroppositionen, hade en vidare innebörd: de klargjorde för varje potentiell kritiker, vilken sorts fördömande han hade att räkna med. Det var en helt ny princip att *a priori* betrakta varje kritik som mensjevikisk – något liknande

³¹ En kritiker av min Stalin, där jag nämner denna viskningskampanj (s. 273) skriver: 'Att han av somliga kommunister betraktades som en potentiell Bonaparte är något som upptäckts helt nyligen av författare som Mr. Deutscher ... Det uppfattades inte så på den tiden.' (G. L. Arnold i *Twentieth Century*, juli 1951.) Det är inte alltid en författare kan ge exakta källor till en 'viskningskampanj'; och i *Stalin* refererade jag till denna speciella kampanj på basis av vad jag hört om den i Moskva, när minnet av den ännu var ganska färskt. Under tiden har Alfred Rosmer, som var i Moskva 1923 som ledamot av Kominterns Exekutiv och är utomordentligt väl insatt i förhållanden som rörde Trotskij person, givit ut sina memoarer: och han säger följande: 'Men ett rykte som nu gick överallt avslöjade en manöver som var väl förberedd ...: "Trotskij inbillar sig vara Bonaparte" eller "Trotskij vill spela Bonaparte". Detta rykte var i omlopp i hela landet. Kommunisterna som kom från Moskva berättade det ibland för mig. De förstod att något var på gång mot Trotskij och sade till mig: "Du borde informera honom om det"'. Rosmer, *Moskva under Lenin*, s. 195. Hänvisningar till denna viskningskampanj förekommer också i den samtida litteraturen. I Eastmans *Since Lenin died* fanns ett helt kapitel om den under titeln 'Anti-Bonapartefraktionen'.

³² Se Kamenevs och Zinovjevs öppningsanföranden i *12 S'ezd RKP (b)*.

³³ *12 S'ezd RKP (b)*, ss. 46-47.

hade aldrig förut uttalats. Men den kunde spåras till Zinovjevs resonemang på förra kongressen, som gick ut på att, eftersom bolsjevikerna hade politiskt monopol, så fanns det två eller flera potentiella partier inom det egna, varav ett av dem bestod av 'omedvetna mensjevik'. Zinovjev, som var inriktad enbart på den förestående maktkampen, tog i sitt svällande självförtroende ytterligare ett steg och förklarade, att varje motståndare till det ledande skiktet var ett faktiskt språkrör för dessa 'omedvetna' och oartikulerade mensjevik. Härav följde att ledarna, vilka de nu än var, inte bara hade rätten utan också plikten att förbjuda opposition inom partiet, på samma sätt som de förbjudit de verkliga mensjevikerna. Härmed formulerade Zinovjev vad som skulle komma att bli en ledstjärna för bolsjevikisk själv censur.

Maningen till disciplin och den nya synen på enheten fick inte stå oemotsagda. Arbetaroppositionen och andra oliktankande gick upp i talarstolen för att fördöma triumviratet och kräva dess upplösning. Lutuvino, en framstående partiarbetsare, protesterade mot den 'påvliga ofelbarheten' och immuniteten mot kritik som Zinovjev gjort anspråk på för politbyråns räkning.³⁴ Kossior, en annan gammalbolsjevik, hävdade att partiet styrdes av en klick, att generalsekretariatet förföljde kritiker, att Stalin under sina första år i detta ämbete degraderat och bedragit ledarna i sådana viktiga organisationer som de i Ural och Petrograd. Och talet om kollektivt ledarskap var en bluff. Under tumultartade scener krävde Kossior att kongressen skulle riva upp 1921 års förbud mot gruppbildningar inom partiet.³⁵

Triumvirerna behärskade emellertid kongressen: Kamenev satt ordförande, Zinovjev framlade politiken och Stalin manipulerade partimaskinen. De gjorde inte längre någon hemlighet av sitt samarbete: som svar på arbetaroppositionens utmaning erkände de sturskt triumviratets existens.³⁶ Men inom triumviratet började en förskjutning ge sig till känna: Zinovjev höll på att mista sin ställning som förste triumvir. Han hade förtagit sig, fått många delegater mot sig och dragit på sig de flesta angreppen. Stalin vann på sitt mer diskreta uppträdande. Delegaterna vände uppskattande sina blickar mot honom när Nogin, en gammal inflytelserik och moderat medlem av centralkommittén, höll ett lovtal, där han berömde Stalins anspråkslösa men vitala ledande arbete inom generalsekretariatet. 'I grund och botten', sade Nogin, 'är centralkommittén den grundläggande apparat, från vilken all politisk aktivitet i landet utgår. Sekretariatet är den viktigaste delen i denna apparat.'³⁷ T.o.m några bland de missnöjda tilltalades, som kontrast mot den flammande och demagogiska Zinovjev, av Stalins bondförnuft.

Stalins ställning stärktes ytterligare under debatten om politiken gentemot de icke-ryska nationaliteterna, en debatt som kunde inneburi slutet på hans karriär. Georgierna hade kommit till Moskva i tron att de skulle få det starka stöd Lenin hade utlovat.³⁸ De blev besvikna. Rakovskij, som var ukrainsk regeringschef men saknade tillräckligt inflytande i Moskva, tog upp deras sak. Var Moskva ute efter att ryssifiera de små nationerna på samma sätt som de tsaristiska gendarmerna? frågade han.³⁹ Georgierna blev handfallna och förbryllade när de fick höra Stalin själv tala om den rättmätiga indignationen mot terroriserandet av de icke-ryska nationaliteterna, och när de fick se sina egna fördömanden av den storryska chauvinismen infogade i Stalins 'teser'. De tyckte att spektaklet, som var en följd av Trotskijs kompromiss med Stalin, var ett rent hån mot alla deras klagomål och protester. Förgäves

³⁴ Ibid., ss. 105-6.

³⁵ Ibid., ss. 92-95. En annan talare hänvisade till ett anonymt flygblad som cirkulerade på kongressen och krävde triumviratets avgång från centralkommittén. Han insinuerade att Arbetaroppositionen var ansvarig för flygbladet. Ibid., s. 136.

³⁶ Stalin, *Sotjinenija*, vol. V, s. 227.

³⁷ *12 S'ezd RKP (b)*, s. 63.

³⁸ Ibid., ss. 150-1.

³⁹ Ibid., ss. 528-34.

krävde de att Lenins anteckningar åtminstone skulle läsas upp. Politbyråledamöterna var gåtfullt förtegn. Det var bara en av dem, nämligen Bucharin, som bröt den konspirativa tystnaden och i ett stort och gripande tal – detta skulle bli Bucharins svanesång som ledare för vänsterkommunismen – försvarade han de små nationaliteterna och avslöjade Stalins spel. Stalins fördömanden av den storryska chauvinismen, utropade han, var rena hyckleriet och atmosfären på kongressen, där partieliten var församlad, bevisade det: varenda ord som yttrades från talarstolen mot georgisk eller ukrainsk nationalism möttes med stormande bifall, medan de mest försynta anspelningar på den storryska chauvinismen mottogs med ironi eller isande tystnad.⁴⁰ Det var med isande tystnad som delegaterna mottog Bucharins eget tal. Stalin, som styrkts av kongressens hållning, kunde nu tillåta sig att tillrättalägga innebörden och betydelsen av Lenins angrepp på hans politik och slå 'avvikarna' på flykten.

Trotskij följde passivt förhandlingarna när han inte var frånvarande. Han efterlevde samvetsgrant kompromissöverenskommelsen med triumvirerna och principen om politbyråns 'kabinettsolidaritet'. Det hindrade inte Zinovjev från att i antydande ordalag kritisera Trotskij för hans 'planeringshysteri'.⁴¹ Trotskij reagerade inte. Han visade upp ett uttryckslöst ansikte när Arbetaroppositionens talare krävde triumviratets upplösning och angrep generalsekretariatet. Han gav inte så mycket som en uppmuntrande nick åt de modfällda georgierna. Och när debatten om nationaliteterna började, lämnade han kongressalen och ursäktade sig med att han var tvungen att förbereda sin egen kongressrapport.⁴²

När Trotskij slutligen den 20 april höll sitt tal, avstod han från att beröra de frågor som orsakat så mycken hetta och lidelse och talade om den ekonomiska politiken i strikt mening.⁴³ Det var naturligtvis ett stort ämne och han såg i det nyckeln till alla andra problem. Och här hade han äntligen ett tillfälle att på ett samlat sätt och inför ett landsomfattande auditorium lägga fram de idéer han så ofta utvecklat på ett lösligare sätt eller endast inom det ledande skiktets trånga krets. Det ingick i uppgörelsen med triumvirerna, att han hade rätt att presentera sina åsikter som den officiella linjen, fastän politbyrå inte var mera ense med honom i dessa frågor än han var med Stalin i fråga om politiken gentemot de ickeryska nationaliteterna. Han lade den största vikt vid att kunna lansera sin ekonomiska politik som partiets officiella 'linje', och det rättfärdigade troligen delvis i hans ögon eftergifterna till triumviratet. Och ingen politbyråledamot motsade honom öppet medan kongressen debatterade hans inledning.

Han manade partiet att bemästra landets ekonomiska framtid och ge sig i kast med den stora och svåra uppgiften att genomföra den ursprungliga socialistiska ackumulationen. Han gjorde en genomgång av två års erfarenheter av den Nya Ekonomiska Politiken och definierade dess principer på nytt. Det dubbla syftet med NEP var, menade han, att utveckla Rysslands ekonomiska resurser och kanalisera utvecklingen i socialistiska banor. Ökningen av industriproduktionen gick fortfarande långsamt. Den släpade efter återhämtningen inom det privata jordbruket. På så sätt uppstod en klyfta mellan dessa båda sektorer i ekonomin, och den återspeglades i 'saxen som öppnades mellan de höga industri- och de låga jordbrukspriserna. (Denna metaforiska term som Trotskij myntade kom att snart ingå i all världens ekonomspråk).⁴⁴ Eftersom bönderna inte hade råd att köpa industrivaror och saknade egentlig motivation att sälja sina produkter, hotade 'saxen' att återigen skära av bandet mellan stad och landsbygd

⁴⁰ 12 S'ezd RKP (b), ss. 561-5.

⁴¹ Ibid., ss. 45-46.

⁴² Ibid., s. 577. Men bara en månad senare angrep Trotskij i *Pravda* åter Stalins politik i Georgien utan att nämna Stalin. Han skrev att om den storryska chauvinismen skulle tränga in i Kaukasus, då skulle den sovjetiska invasionen av Kaukasus komma att framstå som 'det grövsta brott'. *Sotjinenija*, vol., XXI, ss. 317-26.

⁴³ 12 S'ezd RKP (b), ss. 282-322.

⁴⁴ Ibid., ss. 292-3.

och upplösa den politiska alliansen mellan arbetarna och bönderna. 'Saxen' kunde slutas genom att sänka priserna på industrivaror snarare än att höja jordbrukspriserna. Det var nödvändigt att rationalisera, modernisera och koncentrera industrin. Och härför krävdes planering.

Hans huvudämne var planering. Han förespråkade inte, som hans motståndare senare hävdade, ett övergivande av NEP till förmån för en verklig planering. Han uppmanade partiet att lämna 'reträten' till förmån för en socialistisk offensiv inom ramen för NEP. 'Den Nya Ekonomiska Politiken är', sade han, 'den arena vi själva uppfört för kampen mellan oss och privatkapitalet. Vi har byggt den, vi har legaliserat den och på den skall vi nu ta upp en hård och långvarig kamp.'⁴⁵ Lenin hade sagt att NEP var någonting betydelsefullt och långsiktigt, och det yttrandet citerades ofta av planeringsmotståndarna. 'Ja, betydelsefullt och långsiktigt', svarade Trotskij, 'men inte för evigt. Vi har infört NEP för att bekämpa den på dess egen mark och i stor utsträckning med dess egna metoder. Hur då? Genom att göra effektivt bruk av marknadsekonomens lagar ... och samtidigt ingripa med vår statsägda industri i lagarnas spel och systematiskt bredda planeringsområdet. Slutligen kommer vi att kunna utsträcka planeringen till den totala marknaden och därigenom absorbera och avskaffa den'.⁴⁶

Bolsjevikernas åsikter om förhållandet mellan planering och marknadsekonomi var ännu ytterligt vaga. De flesta bolsjevikerna ansåg NEP vara så gott som oförenlig med planering. De betraktade NEP som ett sätt att blidka privategendomen, något de tvingats till på grund av sin svaghet. De menade att behovet av ett sådant blidkande skulle kvarstå i årtal, varför det var nödvändigt att betona NEP:s stabilitet och stärka böndernas och köpmännens förtroende för den. Först i en mer eller mindre avlägsen framtid skulle partiet kunna upphöra med sina eftergifter till privategendomen och avskaffa NEP. Och först då skulle det bli möjligt att skapa en planeekonomi. Detta synsätt kom att ligga bakom Stalins politik under hela decenniet, såväl när han till en början motsatte sig planering i namn av NEP, som när han senare för planeringens skull dekreterade 'avskaffandet' av NEP, 'likviderade' privathandeln och förstörde det privata jordbruket.

Som Trotskij såg det var NEP:s syfte inte bara att blidka privategendomen. Den hade skapat ramar för ett långsiktigt samarbete, i kombination med konkurrens och kamp, mellan de privata och socialistiska sektorerna inom ekonomin. Samarbete och kamp var för honom dialektiskt motsatta aspekter av en och samma process. I konsekvens härmed manade han partiet att skydda och utvidga den socialistiska sektorn, samtidigt som det försökte försona sig med och hjälpa den privata sektorn i dess utveckling. Den socialistiska planeringen skulle inte en vacker dag komma att avlösa NEP i ett slag. Planeringen skulle utvecklas inom blandekonomin, ända tills den socialistiska sektorn genom sin ökade tyngd gradvis sög upp, omvandlade eller eliminerade den privata sektorn och inte längre rymdes inom NEP. Sålunda fanns det ingen plats i Trotskijs plan för något plötsligt 'avskaffande' av NEP, något förbud mot privathandeln medelst dekret och någon våldsam destruktion av privatjordbruket, och inte heller för några administrativa proklamationer av 'övergången till socialismen'. Denna skillnad mellan Trotskijs och Stalins synsätt skulle i sin mest utpräglade form ge sig till känna först vid slutet av decenniet. Just nu tycktes emellertid Trotskij i grund och botten vara mot NEP, eftersom han så starkt tryckte på behovet av en offensivt socialistisk politik.

Vi behöver här inte gå in på alla detaljer i Trotskijs ekonomiska argumentation eller hans resonemang om den ursprungliga socialistiska ackumulationen – hans idéer har summerats i föregående kapitel. Låt oss nöja oss med att hans inledning och 'teserna' han framlade tillhörde de mest betydelsefulla dokumenten i den sovjetiska ekonomiska historien, och att han där

⁴⁵ Ibid., s. 285.

⁴⁶ *12 S'ezd RKP (b)*, s. 331.

drog upp ett perspektiv för sovjetekonomin för flera decennier framåt, decennier då Sovjetunionens utveckling kom att bestämmas av en process av tvångsmässig kapitalbildning i en underutvecklad men i stort sett förstatligad ekonomi. Den marxistiske historikern kan verkligen beskriva och analysera dessa decennier, de stalinistiska decennierna, som den ursprungliga socialistiska ackumulationens epok; och det kan han göra i termer som är lånade från Trotskijs framställning av idén 1923.⁴⁷

Men vilka de historiska meriterna av Trotskijs framträdande vid den tolfte kongressen än var, och av vilket intresse detta framträdande än kan vara för varje studium av marxismens idéhistoria, stärkte det inte Trotskijs ställning i den förestående kampen. Hans centrala idéer gick på det hela taget över huvudet på publiken. Kongressen var som vanligt imponerad, men den här gången var det talets *élan* snarare än innehållet som fängslade. De få konsekvenser av hans tänkande som massan av delegater kunde fatta tenderade att skapa oro och t.o.m. misstänksamhet. Somliga kunde inte låta bli att fråga sig om han ändå inte när allt kom omkring uppmanade partiet att överge NEP och återvända till den katastrofala krigskommunismen. När han krävde att industriproduktionen skulle koncentreras till ett fåtal stora och effektiva koncerner, uppstod frågan vad som skulle hända med de arbetare som förlorade sin sysselsättning vid nedläggningen av ineffektiva företag. När han framhöll att arbetarna skulle bli tvungna att bära huvudbördan under den industriella återuppbyggnaden, försökte han inte på något sätt dämpa den hårda effekten av sina ord. Istället gav han sin tanke ett väldigt eftertryck, vilket naturligtvis gjorde många arbetare bestörta och chockerade. 'Det kan komma tillfällen', sade han, 'då staten inte betalar dig någonting i lön eller bara betalar hälften och när du, arbetare, måste låna staten den andra halvan'.⁴⁸ Det var på detta sätt genom att 'dra in halva arbetarens lön', som Stalin sedermera främjade ackumulationen. Men han sade till arbetarna att de tjänade två eller tre gånger så mycket som förr. När Trotskij tog upp frågan på kongressen med all sin rättframhet och hänsynslösa ärlighet, slogs arbetarna snarare av hans hänsynslöshet än av hans ärlighet. Uppmanar han oss nu igen, kunde de inte låta bli att tänka, att precis som när han skapade arbetsarméerna, inta producentens och inte konsumentens ståndpunkt? Ingenting var lättare för triumvirernas agenter än att befästa denna misstänksamhet hos arbetarna.

Och vilka effekter, frågade andra, skulle Trotskijs politik få för bönderna? Skulle den inte leda till sammanstötningar med muzjiken? Jo det skulle den, hade Rykov och Sokolnikov redan sagt i politbyrån och i centralkommittén. En talande händelse på kongressen gav eftertryck åt frågan. Under debatten vände sig Krasin, Trotskijs gamla kamrat, direkt till honom och undrade om han verkligen dragit ut alla konsekvenser av den ursprungliga socialistiska ackumulationen? Krasin påpekade hur den tidiga kapitalismen inte bara underbetalade arbetare eller litade till företagarens 'abstinens' för att främja ackumulationen. Den utsög kolonier. Den 'plundrade hela världsdelar'. Den krossade de engelska självägande bönderna. Den ruinerade Indiens handvävare och på deras benknotor, som 'fick Indiens slätter att vitna', restes den moderna textilindustrin. Drev verkligen Trotskij analogin till sitt logiska slut?⁴⁹

Krasin ställde frågan utan fientliga avsikter. Han närmade sig den utifrån sin särskilda utgångspunkt: som kommissarie för utrikeshandeln försökte han övertala centralkommittén om behovet av mer utrikeshandel – och mer koncessioner till utländskt kapital. Han ville inpränta hos kongressen, att eftersom bolsjevikerna inte kunde expropriera bönder och plundra kolonier – alla tog detta för givet – så måste de försöka dra till sig främmande lån. Och detta främmande kapital kunde hjälpa Ryssland att fullfölja den ursprungliga ackumu-

⁴⁷ På senare år talade Trotskij själv sällan om någonsin om 'ursprunglig kapitalistisk ackumulation'.

⁴⁸ *12 S'ezd RKP (b)*, s.315.

⁴⁹ *Ibid.*, ss. 351-2.

lationen och undvika fasorna som följde på denna ackumulation i väst. Bolsjevikerna hade emellertid vid det här laget funnit, att de hade små utsikter att dra till sig utländska krediter på godtagbara villkor, och därav fick Krasins fråga sin fulla kraft: varifrån skulle resurserna till en snabb ackumulation tas? När Krasin talade om plundringen av bönderna och de hinduiska handvävarnas 'vita benknor', flög Trotskij upp från sin plats för att protestera och säga att 'han aldrig föreslagit något sådant.'⁵⁰ Och det var förvisso sant. Men ledde inte själva logiken i hans hållning till 'plundring av bönderna'? Att Trotskij flög upp för att förneka det, antyder att han kände ett moln av misstankar, som ännu inte var större än en människohand, torna upp sig över huvudet.

Efter att ha sagt allt detta, som sannolikt skulle leda till motstånd från arbetarna och skapa oro i partiet för en kollisionkurs i bondefrågan, uppväckte Trotskij så industridirektörernas och administratörernas vrede. Han kunde inte låta bli att säga de mest impopulära ting så snart han blivit övertygad om att det han hade att säga var av vital betydelse, och att det var hans plikt att säga det. Och därför målade han upp en så dyster bild av det industriella läget och skinnflådade den nya ekonomiska byråkratin med en sådan obarmhärtighet för dess självgodhet, högfärd och ineffektivitet, att den vred sig under hans piska och försökte kvittera anklagelserna. Direktörerna svarade, att Trotskij såg ekonomin i så mörka färger och var så missnöjd med deras arbete, bara för att han inte ville nöja sig med mindre än den planerade ekonomins Utopia.⁵¹

Sålunda började sakta men säkert de omständigheter framträda och hopas som slutligen skulle leda till Trotskijs fall. Han missade tillfället att förvirra triumvirerna och diskreditera Stalin. Han svek sina allierade. Han uraktlät att handla som Lenins språkrör med den fasthet Lenin väntat sig av honom. Han underlät att inför hela partiet ge georgierna och ukrainarna det stöd han givit dem i politbyrån. Han förblev tyst när kravet på intern partidemokrati steg upp från salen. Han utvecklade ekonomiska idéer vars historiska räckvidd gick över huvudet på auditoriet, men som hans motståndare lätt kunde vränga till i syfte att inpränta i arbetare, bönder och byråkrater, att Trotskij inte var deras man och att varje social klass borde darra vid blotta tanken på att han kunde bli Lenins efterföljare. Samtidigt arbetade triumvirerna oförtrutet på att göra alla till viljes, lova varje social klass eller grupp något, underblåsa all slags självgodhet och smickra all upptänklig högfärd.

Slutligen stärkte Trotskij direkt triumvirernas ställning när han uttalade sin 'orubbliga' solidaritet med politbyrån och centralkommittén och manade medlemmarna att 'vid denna kritiska vändpunkt' utöva den strängaste självdisciplin och den yttersta vaksamhet. I ett inlägg med anledning av en motion som uppmanade till enighet och disciplin i Lenins frånvaro, sade han: 'Jag skall inte bli den sista bland oss att försvara /denna motion/, verkställa den och obönhörligt bekämpa alla som försöker kränka den.'⁵² 'Om partiet för närvarande eftertryckligt påminner er om sådant som det bedömer som en fara för sig självt', fortsatte han, 'har det rätt även om det överdriver, ty sådant som kan vara ofarligt under andra omständigheter, måste i det nuvarande läget te sig dubbelt eller tredubbelt så farligt'. Detta tillstånd av oro och skärpt vaksamhet kom naturligtvis att underlätta triumvirernas ansträngningar för att göra sig själva gällande och undertrycka oppositionen. Trotskij delade deras rädsla för de påfrestningar som Lenins död kunde tänkas utsätta partiet för, och i sin iver att förstärka partiet försvagade han sin egen ställning inom det. Utan tvivel räknade han med triumvirernas lojalitet. Hur litet han än väntade sig av dem, behandlade han dem ändå som kamrater, av vilka han väntade sig en

⁵⁰ Loc. cit.

⁵¹ Ibid., ss. 322-50 och passim.

⁵² 12 S'ezd RKP (b), s. 320.

viss anständighet. Han kunde inte föreställa sig att de skulle vända hans osjälviska agerande till sin egen omedelbara fördel.

*

Den utvidgade centralkommitté som valts av tolfte kongressen utsåg åter Stalin till generalsekreterare. Trotskij gjorde inga försök att förhindra detta – han föreslog i varje fall ingen annan kandidat, som han visste att Lenin skulle ha gjort. I Lenins frånvaro hade han ändå ingen möjlighet att avsätta Stalin. Triumviratet hade liksom förut makten över politbyrån och genom denna kontrollerade de även centralkommittén. Det dominerade också den nya kontrollkommissionen som skulle fungera som partiets högsta disciplinära domstol. Till ordförande för denna valdes Kujbysjev, Stalins nära medarbetare.

Triumviratet hade ingen anledning att påskynda en kraftmätning med Trotskij. Han försökte inte provocera dem, och de var ännu inte säkra på hur partiet skulle, reagera om konflikten kom i öppen dag. Men Stalin lät inte en minut gå förlorad. Han använde sina vidsträckta maktbefogenheter ifråga om utnämningar till att, både i centrum och provinserna, eliminera medlemmar, som kunde tänkas följa Trotskij, från viktiga poster. Och han fyllde vakanserna med anhängare till triumviratet eller ännu hellre till sig själv.

Han vinnlade sig om att rättfärdiga befordringarna och degraderingarna genom de skenbara meriterna i varje fall. Han var mycket gynnad av en stadga som Lenin etablerat, att utnämningarna skulle ske med hänseende till antal år en medlem tjänat partiet. Denna regel gynnade automatiskt det gamla gardet, i synnerhet dess partiapparat.

Det var under loppet av detta år, 1923, som Stalin genom att till det yttersta utnyttja detta patronatssystem, omärkligt blev partiets herre. De tjänstemän han utsåg till regionala och lokala sekreterare visste att deras position och bekräftelse i tjänsten inte berodde på den lokala organisationens medlemmar utan på generalsekretariatet. Naturligtvis lyssnade de mycket mer noga på generalsekreterarens tongångar än på de åsikter som uttrycktes i de lokala avdelningarna. Denna sekreterarfalang kom nu att substituera partiet, och också det gamla gardet av vilket de bildade en viktig sektion. Ju mer vana de blev att handla likartat på order av generalsekretariatet, desto mer blev det generalsekretariatet som i verkligheten kom att substituera hela partiet. I teorin leddes partiet fortfarande av centralkommittén och besluten på partikongresserna. Men hädanefter kunde en partikongress endast bli ren humbug: som regel hade endast de som nominerats av generalsekretariatet en chans att bli valda som delegater.

Trotskij såg denna förändring i partiet, fattade dess betydelse, men kunde inte göra någonting för att förhindra den. Det fanns bara ett sätt på vilket han kunde försöka motarbeta den: genom att vädja till gemene man och begära av dem att de skulle gå emot generalsekretariatets ålägganden. Men eftersom Stalin backades upp av politbyrån och majoriteten av centralkommittén, skulle detta varit liktydigt med uppvigling mot den nyvalda och regelrätt bildade ledningen. Ingen enda politbyråmedlem, inte ens någon som åtnjöt det högsta förtroende, kunde riskera ett sådant steg. Minst av alla kunde Trotskij riskera detta nu, efter att ha undanhållit partiet skillnaderna mellan honom och triumviratet, efter att högtidligt ha förklarat sin fulla solidaritet med dem, och förpliktat sig att agera som den mest nitiska och vaksamme försvararen av disciplinen. Om han försökte uppresas partiet mot triumviratet skulle han tyckas agera hycklande, utifrån privat agg, eller utifrån ambitionen att ta Lenins plats.

För närvarande kunde han gå emot Stalin endast inom politbyrån och centralkommittén. Men han isolerad och hans ord vägde lätt. T.o.m. Bucharin gled mer och mer mot triumviratet. (Bland de fyrtio medlemmarna i den nya centralkommittén hade Trotskij inte mer än tre politiska vänner: Rakovskij, Radek och Pjatakov.) De politbyråsammanträden som hölls i hans närvaro blev enbart formaliteter: han hade alla odds emot sig. Och den verkliga polit-

byrån arbetade i hans frånvaro. Sålunda fick han kort efter tolfte kongressen börja betala priset för sin senfärdighet. Han var redan triumviratets politiska fånge. Oförmögen att uppnå något emot dem inom de ledande partiorganen och oförmögen att vidta åtgärder mot dem utifrån, kunde han endast bida sin tid och vänta på ett tillfälle som kunde öppna nya vägar.

*

På sommaren 1923 utbröt plötsligt en politisk feber i Moskva och Petrograd. Under hela juli och augusti pågick en rad oroligheter inom industrin. Arbetarna kände att de fick bära alltför mycket av den industriella återhämtningen. Deras lön var en spottstyver, och ofta inte ens det. Industridirektörer som drev förlustbringande koncerner och var utan statliga subsidier och krediter, hade länge varit oförmögna att betala arbetarna. De låg efter med utbetalningarna i månader och tillgrip pinsamma bedrägerier och tricks för att skära ned lönekontot. Fackföreningarna ville inte vara med om att störa den industriella pånyttfödelsen och vägrade driva de olika kraven. Slutligen utbröt 'vilda' strejker på många fabriker, spred sig och följdes av våldsamma missnöjesyttringar. Hotet om storstrejk hängde i luften, och rörelsen tycktes stå på gränsen till en politisk revolt. Det hade inte funnits så starka spänningar i arbetarklassen och så mycket oro i de styrande kretsarna sedan Kronstadtupproret.

Chocken blev desto mer påtaglig som den var oväntad. De styrande kretsarna hade betraktat den ekonomiska situationen med belåtenhet och skrutit om fortlöpande förbättringar. De hade inte alarmerats i tid om svårigheterna som närmade sig. Och även om så varit fallet, hade de skakat av sig varningarna. Sedan de väckts på detta oömma sätt, började de se sig om efter anstiftarna till oroligheterna. Längre ned, i partiavdelningarna, fick rörelsen folk att allvarligt fråga sig hur det kunde komma sig att det två år efter NEP:s införande fortfarande fanns så mycket missnöje. Vad var de officiella framstegsrapporterna egentligen värda? Var inte partiledarna för självgoa och hade de inte förlorat kontakten med arbetarklassen? Det var inte stor idé att se sig om efter anstiftare så länge frågor av den här typen förblev obesvarade.

Några anstiftare var det inte lätt att finna. Strejkagitationen kunde inte spåras tillbaka till resterna av de anti-bolsjevikiska partierna – de var grundligt kuvade och hade förhållit sig passiva. De officiella misstankarna riktade sig nu mot arbetaroppositionen. Men dess ledare hade också överraskats av strejkerna. På grund av det ständiga hotet om uteslutning hade arbetaroppositionen legat lågt och var nu stadd i sönderfall. Dess splittergrupper hade dock i någon mån varit inblandade i strejkagitationen som i huvudsak var spontan. Den viktigaste av dem var Arbetargruppen, som leddes av Mjasnikov, Kuznetsov och Moiseev, tre arbetare som alla varit medlemmar i partiet åtminstone sedan 1905. Strax efter den tolfte kongressen, i april och maj, lät de cirkulera ett manifest, som fördömde den Nya Exploateringen av Proletariatet och manade arbetarna till kamp för sovjetdemokratien.⁵³ I maj arresterades Mjasnikov. Men hans anhängare fortsatte att propagera hans åsikter. När strejkerna utbröt frågade de sig om de inte skulle gå ut i fabriker och uppmana till storstrejk. De höll fortfarande på med dessa diskussioner när GPU arresterade dem. De var ca tjugo personer allt som allt.⁵⁴

Upptäckten att denna och liknande grupper, som Arbetarnas Sanning, varit aktiva på fabriker gav upphov till en förfäran i partiledningen som inte tycktes stå i några som helst rimliga proportioner till dess upphov. Men hur små dessa grupper än var, hade de ändå en rad kontakter i partiet och fackföreningarna. Vanliga bolsjevikmedlemmar lyssnade på deras resonemang med öppen eller förtäckt sympati. Eftersom fackföreningarna vägrade att göra sig till tolk för arbetarnas klagomål och partiet tog allt för lite hänsyn till dem, kunde små politiska sekter få ett brett inflytande och ställa sig i spetsen för missnöjet, om de inte hindrades i

⁵³ Manifestet publicerades av tyska sympatisörer till gruppen i Berlin 1924. *Das Manifest der Arbeitergruppe der Russischen Kommunistischen Partei.*

⁵⁴ V. Sorin, *Rabotjaja Gruppy*, ss. 97-112. Gruppen hade tydligen 200 medlemmar i Moskva.

tid. Anstiftarna av Kronstadtrevolten var inte fler eller mer inflytelserika. Och där det är gott om eldfarligt material kan några få gnistor framkalla en eldsvåda. Partiledarna försökte undanröja gnistorna. De beslöt förbjuda Arbetargruppen och Arbetarnas Sanning på grund av att medlemmarna i dessa organisationer inte längre ansåg sig vara bundna av partidisciplinen och drev en halvt underjordisk agitation mot regeringen. Dzerzjinskij fick hand om affären. När han undersökte de förmenta anstiftarnas aktiviteter, fann han att t.o.m. erkänt lojala partimedlemmar betraktade dem som kamrater och vägrade vittna mot dem. Han vände sig då till politbyrån och bad den uttala, att det var varje partimedlems plikt att inför GPU fördöma dem som inom partiet ägnade sig åt angreppshandlingar gentemot de officiella ledarna.

Frågan togs upp i politbyrån strax efter det att Trotskij haft flera sammanstötningar med triumvirerna, vilket förgiftade förhållandet mellan dem. Och Dzerzjinskijs krav var alltför magstarkt för honom. Han var inte på något sätt redo att försvara Arbetargruppen och liknande oliktkänkande. Han protesterade inte när de kastades i fängelse. Fastän han såg det berättigade i mycket av deras missnöje och hävdade att en hel del i deras kritik var välgrundat, hade han ingenting till övers för deras grova och anarkiska demagogi. Han var inte heller benägen att stödja oroligheterna inom industrin. Han förstod inte hur staten skulle kunna tillfredsställa arbetarkraven när industriproduktionen fortfarande var obetydlig: att utbetala högre löner var meningslöst så länge dessa inte kunde köpa några varor. Han insåg att strejkerna bara försämrade läget genom att försena återhämtningen. Och han vägrade att försöka skaffa sig popularitet genom att saluföra löften som inte gick att uppfylla eller genom att utnyttja missnöjet. Istället försökte han åter genomdriva de nu starkt försenade förändringarna inom den ekonomiska politiken. Inte heller var han det minsta villig att stödja kravet på sovjetdemokratien i den extrema form arbetaroppositionen och dess splittergrupper framförde det. Men han reagerade mot det sätt på vilket triumvirerna och Dzerzjinskij försökte handskas med svårigheterna och den envishet varmed de sysslade med symptomen på missnöjet istället för att vända sig mot de bakomliggande orsakerna. När han förstod, att politbyrån just höll på att beordra partimedlemmarna att spionera på och fördöma varandra, greps han av avsky.

Dzerzjinskijs krav reste ett besvärligt problem, ty bolsjevikernas hållning till GPU hade ingenting gemensamt med den högdragna avsmak som den goda borgerliga demokraten i normala fall visar varje politisk polis. GPU var 'revolutionens svärd'. Och varje bolsjevik var stolt över att hjälpa till med arbetet på att bekämpa revolutionens fiender. Men efter inbördeskriget, när reaktionen mot terrorn satte in, var många som frivilligt gått in i GPU glada att lämna dess led. 'Bara helgon och skurkar kan arbeta i GPU', klagade Dzerzjinskij till Radek och Brandler ungefär vid denna tid, 'men nu flyr helgonen mig och jag får bara skurkarna kvar.'⁵⁵ Men detta försvagade GPU var fortfarande det bolsjevikiska maktmonopolets väktare. Hittills hade det bara försvarat det mot yttre fiender, de vita gardena, mensjevikerna, socialrevolutionärerna och anarkisterna. Nu ställdes frågan om GPU skulle försvara monopolet också mot dess förmenta bolsjevikiska fiender? Om så var fallet, kunde det inte göra detta på annat sätt än genom att verka inom själva partiet.

Trotskij uppmanade inte politbyrån att kort och gott avslå Dzerzjinskijs krav. Han undvek frågan och höll sig till det bakomliggande problemet. 'Man kan tycka', skrev han i ett brev till centralkommittén den 8 oktober 1923, 'att det är en så grundläggande skyldighet för varje medlem att underrätta partiorganisationen om att avdelningarna används av fientliga element, att det vore onödigt att sex år efter oktoberrevolutionen anta en speciell resolution i frågan. Själva kravet på en sådan resolution är ett synnerligen anmärkningsvärt symptom i raden av

⁵⁵ Detta har återgivits för författaren av Brandler.

andra inte mindre tydliga . . .⁵⁶ 'Det framhävde klyftan mellan ledarna och basen, den klyfta som blivit särskilt djup efter den tolfte kongressen och fördjupades av Stalins patronatssystem.

När Trotskij framhöll detta, påminde triumvirerna honom om att han själv under krigskommunismen styrde fackföreningarna genom sina utsedda. Han svarade att 'utnämningssystemet inom partiet inte ens uppgick till en tiondel av dess nuvarande omfattning t.o.m. under inbördeskrigets kulmen. Det är nu regel att utnämna sekreterarna till landsortskommittéerna. Detta gör sekreterarna i praktiken oavhängiga av den lokala organisationen ...'. Trotskij ifrågasatte inte explicit generalsekreterarens befogenheter – han uppmanade honom bara att använda dem med moderation och försiktighet. Han bekände att, när han på den senaste kongressen lyssnat till de olika pläderingarna för den proletära demokratin, många av dem 'tycktes mig överdrivna och i hög grad demagogiska, ty en fullt utvecklad arbetar demokrati är oförenlig med en diktaturregim'. Partiet borde emellertid upphöra att leva under det hårda trycket av inbördeskrigsdisciplinen. Den 'borde lämna plats för en livligare och bredare partiansvarighet. Den nuvarande regimen . . . står mycket längre ifrån varje form av arbetardemokrati än regimen under den värsta krigskommunistiska perioden.' 'Kopprationen av sekreterare' bar ansvaret 'för partiapparatsens exempellösa byråkratisering.' Sekreterarhierarkin 'skapade partiopinionen', försökte hindra medlemmarna från att uttrycka eller ens ha egna åsikter och meddelade sig med dem enbart i form av befallningar och uppmaningar. Det var inte att undra på att missnöjet, som inte kunde 'få utlopp i debatter på partimöten och inflytande över partiorganisationen från massan av medlemmar ... lagrades i det fördolda och gav upphov till spänningar och stress.'⁵⁷

Trotskij förnyade också sina angrepp på triumvirernas ekonomiska politik. Han ansåg att jäsningen i partiet intensifierades av den industriella oron. Och den hade framkallats av bristande ekonomiskt förutseende. Han hade vid det här laget kommit fram till att den enda fördel triumvirerna låtit honom få på den tolfte kongressen och som han försakat så mycket för, var obefintlig: kongressen hade antagit hans förslag inom industripolitiken, men de hade stannat på pappret. Nu som förut manipulerade och myglade den ekonomiska administrationen. Ingenting hade gjorts för att få *Gosplan* till ekonomins ledande centrum. Politbyrån tillsatte en mängd kommittéer för att undersöka olika krissymptom istället för att gå till botten med frågan. Trotskij hade själv inbjudits att medverka i en kommitté som skulle undersöka priserna, men han vägrade. Han hade ingen lust, förklarade han, att delta i en verksamhet som hade till funktion att dölja problem och uppskjuta beslut.

Strax innan Trotskij kom med denna kritik, hade han de ovan nämnda sammanstötningarna med triumvirerna. Vissa av dem uppstod under diskussioner om situationen i Tyskland, som på grund av det kaos som framprovocerades av den franska Ruhr-ockupationen, enligt Trotskijs åsikt gav de tyska kommunisterna enastående möjligheter att ingripa. Andra sammanstötningar inträffade när triumvirerna föreslog förändringar i det militära revolutionära rådet, där Trotskij var ordförande. Zinovjev ville i detta råd placera Stalin själv eller åtminstone Vorosjilov och Lasjevitj. Det är inte helt klart vad som låg bakom förslaget och huruvida han handlade i samförstånd med Stalin för att skaffa triumvirerna ett avgörande inflytande i militära frågor, eller om han redan var i färd med ett subtielt manövrerande mot Stalin i syfte att få bort honom från generalsekreterariatet.⁵⁸ Här räcker det med att konstatera att Trotskij i sårat vredesmod förkunnade att han tänkte avgå från alla sina poster, dvs krigskommissariatet, det militära revolutionära rådet, politbyrån och centralkommittén, sedan

⁵⁶ Max Eastman, *Since Lenin died*, ss. 142-3

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Se vidare, kapitel 5 xxx (bok 241)

Zinovjev lagt fram sin motion. Han bad att få bli skickad utomlands för att 'som en revolutionens soldat' hjälpa det tyska kommunistpartiet att förbereda revolutionen. Idén var inte fallen från skyarna. Heinrich Brandler, ledaren för det tyska kommunistiska partiet, hade just kommit till Moskva. Och tvivlande på sin egen och sina kamraters förmåga att leda en resning, hade han i all uppriktighet hört sig för hos Trotskij och Zinovjev om inte Trotskij kunde komma *incognito* till Berlin eller Sachsen för att ta ledningen över de revolutionära operationerna.⁵⁹ Trotskij fascinerades av idén, och uppdragets farlighet eggade hans äventyrslystnad. Han var besviken på händelseutvecklingen i Ryssland, kände avsmak för politbyråintrigerna och var kanske redan utled på dem, och därför begärde han att få ta på sig uppdraget. Det passade honom bättre att än en gång medverka till en kämpande revolutions seger, än att smaka en segerrik revolutions maskätta frukter.

Triumvirerna kunde inte låta honom fara. I Tyskland kunde han bli ytterligt farlig. Om han for, segrade och återvände i triumf skulle han utkonkurrera dem i egenskap av både den ryska och tyska revolutionens erkända ledare. Men om något oförutsett inträffade med honom, om han föll i klassfiendens händer eller stupade i strid, skulle partiet misstänka dem för att ha skickat ut honom på ett hopplöst uppdrag för att bli av med honom. Och varken Stalin eller hans kompanjoner kunde ännu riskera någonting liknande. De kunde varken tillåta Trotskij att skörda frukterna av en ny revolutionär seger eller få martyrgloria. De tog sig ur svårigheterna genom att förvandla den pinsamma scenen till en fars. Zinovjev svarade att han själv i egenskap av ordförande för Kommunistiska Internationalen skulle åka till Tyskland som 'revolutionens soldat' istället för Trotskij. Då ingrep Stalin och i en uppvisning av godmodighet och snusförnuft förklarade han, att politbyrå omöjligen kunde undvara sina båda mest framstående och omtyckta ledamöter. Inte heller kunde den acceptera Trotskijs avgång från krigskommissariatet och centralkommittén, vilket skulle leda till en skandal av första ordningen. Vad gällde honom själv, Stalin, kunde han mycket väl tänka sig att förbli utanför det militära revolutionära rådet, om detta kunde återställa harmonin. Politbyrå godtog Stalins 'lösning'. Och Trotskij, som upplevde det groteska i situationen, lämnade salen mitt under mötet och 'smällde igen dörren efter sig'.⁶⁰

Sådant var lägt inom politbyrå strax innan Dzerzjinskij ställde sitt förslag och Trotskij skrev sitt brev av den 8 oktober, där han ställde triumvirerna inför en verklig utmaning. Men de blev inte särskilt oroad, eftersom han undvek att föra ut motsättningarna till offentligheten: hans brev var enbart adresserat till de medlemmar av centralkommittén som hade rätt att ta del av politbyråns hemligheter.

En vecka senare, den 15 oktober, avgav fyrtiosex framstående partimedlemmar ett högtidligt uttalande, som var riktat mot den officiella ledningen och kritiserade dess politik i ordalag som nästan var identiska med Trotskijs. De förklarade, att landet hotades av ekonomisk ruin på grund av att 'politbyråmajoriteten' saknade politik och var oförmögen till ändamålsenlig ledning och planering av industrin. De krävde inga direkta förändringar i ledningen. De uppmanade bara politbyrå att vakna och gripa sig an sina uppgifter. De protesterade också mot sekreterarhierarkins styre och bristen på diskussioner och påstod att de reguljära partikongresserna och konferenserna, handplockade som de var, förlorat sin representativa

⁵⁹ Källan till detta yttrande är Brandler.

⁶⁰ Stalins f.d. sekreterare understryker på följande sätt det groteska i situationen: 'Scenen utspelades i Tronhallen. Hallen har en dörr som är enormt massiv. Trotskij rusade fram mot den, drog i den av alla krafter men den var otroligt trögöppnad. Det är omöjligt att smälla igen vissa dörrar. Han glömde emellertid bort det i sitt raseri; och han gjorde ytterligare ett våldsamt försök att få igen dörren. Men ack, det var lika svårt att stänga dörren som det var att öppna den. Istället för att få bli vittnen till en dramatisk gest, som skulle ge eftertryck åt en historisk brytning, iakttog vi alltså en stackars hjälplös figur som stred med en dörr...', Bajonov, *Avec Stalin dans le Kremlin*, ss. 76-77.

karaktär. Men de fyrtiosex gick längre än Trotskij och krävde att förbudet mot tendenser inom partiet skulle avskaffas eller mjukas upp, eftersom det tjänade som täckmantel för en fraktions diktatur över partiet, tvingade missnöjda medlemmar att bilda underjordiska grupper och ansträngde deras lojalitet mot partiet. 'Den inre partistriden kommer att föras alltmer skoningslöst ju mer den tvingas föras i tystnad och hemlighet.' Slutligen uppmanade undertecknarna av uttalandet centralkommittén att sammankalla en extrakonferens för att diskutera läget.⁶¹

De fyrtiosex upprepade Trotskij's kritik så troget att triumvirerna inte kunde annat än misstänka honom för att direkt ha inspirerat, om inte organiserat, protesten.⁶² De antog att de fyrtiosex samlats i syfte att bilda en solid fraktion. Trotskij hade i själva verket fler förbehåll än triumvirerna kunde ana. Visserligen fanns hans nära politiska vänner bland de fyrtiosex: Jurij Pjatakov, den skickligaste och mest upplysta av industriadministratörerna, Evgenij Preobrazjenskij, ekonom och f.d. sekreterare i centralkommittén, Lev Sosnovskij, *Pravdas* begåvade medarbetare, Ivan Smirnov, Koltjaks besegrare, Antonov-Ovsejenko, oktoberresningens hjälte, nu chefskommissarie i Röda Armén, Muralov, Moskvagarnisonens överbefälhavare m.fl. Trotskij hade anförtrott dessa män sina tankar och sin oro, och han höll t.o.m. somliga av dem informerade om sina privatsamtal med Lenin.⁶³ De utgjorde den ledande gruppen i den s.k. 1923 års opposition och representerade det 'trotskistiska' elementet i den. Men de fyrtiosex var inte någon enhetlig grupp. Bland dem fanns också anhängare till arbetaroppositionen och decemisterna, såsom V. Smirnov, Saprionov, Kossior, Bubnov och Ossinskij, vars ståndpunkter skilde sig från trotskisternas. Många undertecknare bifogade starka reservationer på speciella punkter eller gav uttryck för direkta meningsskiljaktigheter med det gemensamma uttalandet. Detta uppehöll sig i lika mån vid två frågor: ekonomisk planering och demokratin inom partiet. Men vissa undertecknare var i första hand intresserade av det förra området, under det att andra främst var inriktade på det senare. Män som Preobrazjenskij och Pjatakov krävde kritikfrihet och debatt fr.a. i egenskap av motståndare till en särskild ekonomisk politik, och de hoppades genom denna debatt vinna över andra till sina ståndpunkter, medan medlemmar som Saprionov och Sosnovskij befann sig i opposition fr.a. därför att de värderade friheten inom partiet som sådan som något ytterst värdefullt. De förra uttryckte stämningar hos den avancerade och högt skolade eliten inom själva den bolsjeviska byråkratin, medan de senare uttryckte en reaktion mot byråkratin i allmänhet. Långt ifrån att utgöra en enad fraktion, var de fyrtiosex en lös koalition av grupper och individer som enats på en vag gemensam grund av missnöje och strävanden.

Huruvida och i vilken utsträckning Trotskij kan betraktas som direkt ansvarig för denna koalition är oklart. Själv förnekade han det, men hans motståndare tog hans nekande för en krigslist med syfte att undgå ansvar för att ha organiserat en fraktion.⁶⁴ De lyckades emellertid inte få fram några direkta bevis, och de fyrtiosex handlade inte som en enhetlig fraktion med egna organisationsprinciper och egen disciplin. T.o.m. långt efter Trotskij's död hävdade människor som stått honom nära, att han iakttog disciplinreglerna så strängt att han omöjligen kunde ha varit ansvarig för just den här typen av protestdemonstration. I ljuset av allt vi vet om Trotskij's uppträdande i sådana sammanhang, kan vi betrakta detta som sant. Däremot är det tveksamt om han, som också hävdas, inte hade någon förkännedom om de fyrtiosex' aktion eller överraskades av den. Preobrazjenskij, Muralov eller Antonov-Ovsejenko höll honom otvivelaktigt informerad om vad de höll på med och skulle knappast gjort vad de

⁶¹ *Trotskijarkiven*.

⁶² Trotskij's ansvar för de Fyrtiosex' aktion stod i centrum för debatten på den trettonde partikonferensen i januari 1924.

⁶³ *Moja Zjizn'*, vol. II, s. 215.

⁶⁴ *13 Konferentsija RKP (b)*, ss. 46, 92-102, 104-13; *13 S'ezd RKP (b)*, ss. 156 ff.

gjorde utan ett visst stöd från Trotskijns sida. Och även om Trotskij alltså inte var formellt ansvarig för deras aktion, måste han betraktas som dess egentliga upphovsman.

De fyrtiosex riktade sin protest till centralkommittén och krävde att den i överensstämmelse med långvarig praxis, skulle föras ut i partiet. Triumvirerna vägrade att gå med på kravet. De hotade dessutom att vidta disciplinära sanktioner om undertecknarna själva lät cirkulera dokumentet bland partimedlemmar. Samtidigt sändes centralkommittéagenter ut till cellerna för att fördöma författarna till den publicerade protestskrivelsen. Därefter sammankallades ett utvidgat centralkommittémöte för att behandla de fyrtiosex' uttalande och Trotskijns brev av den 8 oktober.⁶⁵ I sitt svar till Trotskij upprepade triumvirerna Stalins anklagelser på politbyråmötena i januari och februari. Trotskij var, hävdade de, fylld av maktbegär och genom att hålla fast vid mottot 'allt eller intet' vägrade han inte endast att tjänstgöra som Lenins ställföreträdare, utan också att utföra sina normala plikter. Sedan radade de upp alla frågor, där Trotskij de senaste åren varit oenig med Lenin. Men de förbigick med tystnad, att Lenin till sist blivit ense med Trotskij i nästan alla dessa frågor. Centralkommittén godkände anklagelserna och censurerade Trotskij. Den gav också de fyrtiosex en reprimand, och betecknade deras protest som en kränkning av 1921 års fraktionsförbud. Vad gäller Trotskij, undvek de att anklaga honom för att direkt ha organiserat fraktionen, men gjorde honom moraliskt ansvarig för de övertramp de fann de fyrtiosex skyldiga till.

Utslaget framhävde den onda cirkel, i vilken varje opposition befann sig under 1921 års disciplinära regler. De fyrtiosex hade stått upp just för att kräva en omprövning eller uppmjukning av dessa regler. Men det var tillräckligt att förorda en ändring av reglerna för att ha öppnat sig för anklagelsen att redan ha brutit mot dem. Förbudet mot tendenser inom partiet var självförevigande och oåterkalleligt: så länge det var i kraft kunde ingen rörelse för dess omprövande startas. Den inrättade en kadaverdisciplin i partiet, något som kan vara nyttigt i det militära men som är ett gift för den politiska organisationen – dvs den disciplin som tillåter en individ att klaga, men betraktar flera människors gemensamma klagomål som myteri.

Det var inte lätt för triumvirerna att kväsa den här sortens 'myteri'. Myteristerna var inga vanliga basmedlemmar – de var fyrtiosex revolutionsgeneraler. Varenda en bland dem hade innehaft viktiga poster i regeringen och partiet. De flesta av dem kunde peka på ett hjältemodigt handlande under inbördeskriget. Många hade varit ledamöter av centralkommittén. Några hade anslutit sig till bolsjevikerna 1917. Andra hade varit bolsjevikerna sedan 1904. Deras protest kunde inte döljas. Triumvirerna lät fördöma den i cellerna och uppmanade dessa att ansluta sig till förkastelse-domarna. Men genom att samtidigt vägra att offentliggöra dokumentet, framkallade de starka misstankar. Partiet hade kommit i rörelse och surrade av rykten. Triumvirerna måste åtminstone öppna en säkerhetsventil. Den 7 november, på sjuårsdagen av revolutionen, gjorde Zinovjev ett högtidligt uttalande, där han lovade att återställa demokratin i partiet. Snart öppnade *Pravda* och andra tidningar sina spalter för debatt och inbjöd alla medlemmar att öppenlydligt skriva om allt de hade på hjärtat.

Det var ett riskabelt företag att initiera en debatt efter 'tre års tystnad'.⁶⁶ Och triumvirerna visste om det. De öppnade debatten i Moskva och försinkade den i landsorten. Men knappt hade de öppnat säkerhetsventilen förrän de träffades av ett förvånansvärt tryck. Moskvans particeller revolterade. De mottog officiella ledare med fientlighet och applåderade oppositionens talesmän. På vissa möten i stora fabriker möttes triumvirerna själva av hån och blev

⁶⁵ *KPSS V Rezolutsijach*, vol. I, ss. 766-8.

⁶⁶ På trettonde partikonferensen talade Radek om 'tre års tystnad' som föregick diskussionen. *13 Konferentsija RKP (b)*, ss. 135-7.

kraftigt nedröstade.⁶⁷ Diskussionen inriktades med ens på de fyrtiosex' uttalande, och dessa kunde nu fritt framlägga sina synpunkter till medlemsmassorna. Pjatakov var deras mest aggressiva och effektiva talesman. Vart han än begav sig erhöll han en överväldigande majoritet för skarpt formulerade resolutioner. Antonov-Ovsejenko vände sig till garnisonens partiorganisationer, och strax efter det att debatten kommit igång, hade minst en tredjedel av dessa organisationer sällat sig till oppositionen. Den Kommunistiska Ungdomens centralkommitté och de flesta Komsomolceller i Moskva gjorde detsamma. Universiteten sjöd av oro, och en stor majoritet av studentcellerna uttalade ett entusiastiskt stöd för de fyrtiosex. Oppositionsledarna var på strålande humör. Enligt en version var de så självsäkra att de internt diskuterade hur mycket av kontrollen över partimaskinen de skulle dela med triumvirerna.

Triumvirerna blev rädda. När de såg åt vilket håll voteringen i garnisoncellerna bar, beslöt de att förbjuda dessa celler att fortsätta omröstningen. De avskedade omedelbart Antonov-Ovsejenko från hans post som Röda Arméns chefskommissarie och påstod, att han hade hotat centralkommittén med att de väpnade krafterna skulle resa sig 'som en man' för Trotskij 'ledaren, organisatören och mannen bakom revolutionens seger'.⁶⁸ Antonov-Ovsejenko hade i själva verket inte hotat med militär revolt. Vad han menat och också sagt var att de militära particellerna stod 'som en man' bakom Trotskij. Det var utan tvivel en känslomässig överdrift, men saknade inte en viss täckning. Inte heller hade Antonov-Ovsejenko handlat stadgevidrigt, när han förde ned diskussionerna i militärcellerna. Dessa hade samma rättigheter som de civila cellerna att delta i debatten och rösta om den politiska linjen. Och aldrig tidigare hade de förvägrats dessa rättigheter. Men vare sig Antonovs beteende var klanderfritt eller inte – Trotskij menade att han kunde handlat försiktigare i det ömtåliga läget – beslöt triumvirerna, att inte låta honom sitta kvar som chef för arméns politiska avdelning. Andra kritiker avsattes. Generalsekretariatet bröt mot stadgarna och upplöste centralkommittén i Komsomol och ersatte den med av dem utsedda ledamöter.⁶⁹ Man vidtog disciplinära repressalier också mot andra oppositionsanhängare och alla tänkbara åtgärder vidtogs för att hindra kontroversen från att vidareutvecklas.

Men ingenting av detta kunde undanröja spänningen. Då beslöt triumvirerna att skapa förvirring bland oppositionen genom att riva ut ett blad ur deras bok. De redigerade en särskild resolution som rakt upp och ned fördömde 'den byråkratiska regimen inom partiet' i termer som tycktes direkt hämtade från Trotskij och de fyrtiosex. Och de proklamerade införandet av en Ny Kurs, som skulle garantera partimedlemmarna full yttrande- och kritikfrihet.

Trotskij deltog inte alls i den offentliga debatten under november, då hela Moskva var i rörelse. Han hade drabbats av sjukdom och tvingats till tystnad. Under en veckoslutsjakt sent i oktober i kärrmarkerna utanför Moskva, drabbades han av en malariainfektion och fick ligga till sängs i feber under dessa avgörande månader. Det är märkligt att iaktta hur sådana tillfälliga händelser – först Lenins sjukdom och sedan hans – bidrog till händelseutvecklingen, som i sista hand bestämdes av situationens grundläggande faktorer. 'Man kan förutse en revolution eller ett krig', framhåller Trotskij i *Mitt Liv* 'men det är en omöjlighet att förutse följderna av en andjakt.'⁷⁰

Det var hårda tider (skriver hans fru) tider av hård kamp för Lev Davidovitj mot de övriga ledamöterna i politbyrån. Han var sjuk och ensam och tvingades bekämpa dem allihop. På grund av hans sjukdom, höll politbyrån sina möten i vår våning. Jag satt i det intilliggande sovrummet och

⁶⁷ Det erkändes av Rykov. Ibid., ss. 83-91. Se även Preobrazjenskij's beskrivning av krisen i partiet. Ibid., ss. 104-13.

⁶⁸ Ibid., s. 124.

⁶⁹ *14 S'ezd VKP (b)*, s. 459.

⁷⁰ *Moja Zjizn'*, vol. II, ss. 234 ff.

hörde hans tal. Han talade med hela sitt väsen. Det tycktes mig som om han med varje tal förlorade något i hälsa – han talade med så mycket 'blod'. Och som svar hörde jag kalla och likgiltiga röster ... Efter varje sådant möte steg L.D.s feber. Han kom ut genomsvettig från sitt arbetsrum, klädde av sig och gick och lade sig. Hans linne och kläder måste torkas som efter en regnstorm.⁷¹

När triumvirerna beslöt förvilla oppositionen genom en ståtlig proklamation av *Den Nya Kursen*, var de måna om att få Trotskij att ställa sig solidarisk. Han kunde inte vägra med mindre än att han gav partiet intrycket, att det var han som stod i vägen för dess frihet. Och han hoppades att det formella öppnandet av en offentlig debatt åtminstone skulle ge möjlighet till information om de frågor han brottats med i politbyråns sekretess. Men han kunde inte annat än misstänka, att man bad honom vara solidarisk med tomma löften. Bara några få veckor tidigare jämförde en av oppositionsledarna denna proklamation med Oktobermanifestet av år 1905, detta löfte om konstitutionella friheter som den sista tsaren givit i ett ögonblick av svaghet och som han tog tillbaka så snart han återfått sin styrka.⁷² När den unge Trotskij i oktober 1905 för första gången framträdde inför S:t Petersburgs revolutionära massor, kramade han tsarens manifest i handen och varnade folket: 'Idag har vi fått den och imorgon kommer vi att förlora den, denna pappersfrihet, precis som jag här, inför er, river detta papper i bitar.'⁷³ Men nu, 1923, kunde han inte gå ut till massorna och riva sönder det 'nya oktobermanifestet' inför dem. Det skulle proklamerats i politbyråns namn och i politbyrån var han själv medlem. Hans strävan var att reformera, inte omstörta, den nuvarande regeringen. Och när politbyrån kom till hans sjuksäng med motionen om *Den Nya Kursen*, kunde han endast införa vissa ändringar och tillägg i syfte att göra löftet om frihet inom partiet så klart och tydligt som möjligt och därigenom binda triumvirerna vid det. Politbyrån accepterade alla hans ändringsförslag, och den 5 december röstade de enhälligt för motionen.⁷⁴ Men fastän Trotskij röstat för motionen, kunde han inte låta bli att i någon mån upprepa sin åtbörd från 1905.

Han gjorde det i ett par korta artiklar för *Pravda*, som senare utkom i pamflettform under rubriken *Den Nya Kursen*.⁷⁵ Dessa artiklar innehåller i ett nötskal de flesta idéer som genast blev ett kännemärke för 'trotskismen'. Han började med en essä den 4 december, dagen innan politbyrån röstade igenom den Nya Kursen. Det var en ganska kryptisk attack mot 'byråkratism' i hans eget departement, armén, 'och på andra håll'. Byråkratismen, sade han, visar sig i att folk 'upphör att tänka igenom saker och ting, att de använder konventionella fraser utan att tänka över vad de innebär, att de utfärdar den gamla vanliga ordern utan att fråga sig om den är rationell, att de blir förskräckta över varje nytt ord, varje kritik, varje initiativ, varje tecken på självständighet ...'⁷⁶ Den 'upplyftande' lögnen var byråkratismens dagliga bröd. Man kunde finna den i historier om Röda Armén och inbördeskriget, där sanningen offrades för en byråkratisk legend. 'När man läser detta, får man intrycket att vår armé endast består av hjältar, att varje soldat brinner av stridslust, att fienden alltid är överlägsen i antal, att alla våra order är korrekta och anpassade till det rådande läget, att utförandet alltid är lysande och så vidare.' Den uppbyggliga effekten av sådana legender är själv en legend. Den röda soldaten lyssnar till dem precis som 'hans far lyssnade till helgonlegenderna: just som storslagna och upplyftande men inte sanna och verkliga.'

Det verkliga hjältemodet, såväl i det militära som i revolutionen, ligger i sanningsenlighet och ansvarskänsla. Vi talar om sanningsenlighet, inte utifrån en abstrakt moralism, som lär att man

⁷¹ A.a., vol. II, s. 240.

⁷² Se Sapronovs tal i *13 Konferentsija RKP (b)*, ss. 131-3.

⁷³ *Den väpnade profeten*, ss. 104-5.

⁷⁴ Texten återfanns i *Pravda* den 7 december 1923.

⁷⁵ Citaten på de följande sidorna är hämtade ur den amerikanska upplagan av pamfletten; men översättningen har i någon mån ändrats efter jämförelse med originalet.

⁷⁶ L. Trotskij, *The New Course*, ss. 99-105. [[Den nya kursen](#)]

aldrig får ljuga eller bedra sin granne. Sådant idealistiskt prat är rent och skärt hyckleri i ett klassamhälle med antagonistiska intressen, kamp och krig. Det militäras konst består med nödvändighet just i list, föreställning, överraskning och bedrägeri. Men det är en sak att medvetet och med vilja bedra fienden och göra det i namn av en sak för vilken man t.o.m. offerar livet. Och en helt annan – att sprida skadlig och falsk information och försäkra att 'allt går bra' i en anda av rent bedrägeri.

Därefter drog han en parallell mellan armén och partiet fr.a. i fråga om deras förhållande till traditionen. Den unge kommunisten stod i samma förhållande till det gamla gardet som den underlydande till sitt befäl i det militära. Både i partiet och armén kommer den unge in i en färdig organisation, som de äldre byggt upp från ingenting. I båda fallen är därför traditionen av 'vändig betydelse' – utan den är ett fortsatt framåtskridande omöjligt.

Men traditionen är varken en katekes eller en officiell handbok, den är inget evangelium och kan inte läras in utantill, man kan inte tro den äldre generationen enbart 'på dess ord'. Tvärtom måste traditionen så att säga erövrats genom ett inre arbete. Man måste arbeta fram den själv och uppta den kritiskt. Annars kommer den att byggas på lös sand. Jag har redan talat om det 'gamla gardets' representanter ... som förmedlar traditionen till de unga på Famusovs (en person i den klassiska ryska komedin) sätt: 'Lär genom att lyssna till de äldre: till oss t.ex., eller vår framlidne farbror.' Men det finns ingenting att lära vare sig av farbrodern eller hans brorsöner.

Det är obestriddt, att våra gamla kadrer som gjort revolutionen ovärderliga tjänster åtnjuter en mycket stor auktoritet bland de yngre militärerna. Och det är utmärkt, ty det tryggar det oupplösliga bandet mellan det högre och lägre befälet och deras förbindelse med mannarna. Men på ett villkor: att de äldres auktoritet inte tillåts utsudda de ungas personlighet och, än mindre, terrorisera dem ... Var och en som endast utbildats för att säga 'Ja kapten' är en nolla. Den gamla satirikern Saltykov beskrev sådana människor på följande sätt: 'De säger ja, ja, ja ända tills de trasslat till allt för dig.'⁷⁷

Det var Trotskijs första attack på det gamla gardet. Men den var insvept i så allmänna och antydande termer att mycket få förstod dess innebörd. Partiet och landet hade fortfarande ingen aning om hans meningsskiljaktigheter med politbyrå och betraktade honom som ansvarig för den officiella politiken. Det var fallet i så hög grad att Stalin, när de fyrtiosex vände sig till cellerna och hävdade att de hade Trotskijs stöd, kunde svara att de hade fel, ty Trotskij, som långt ifrån var enig med oppositionen, var en av de mest beslutsamma disciplinärerna bland ledarna.⁷⁸ Detta tycks ha varit droppen som kom Trotskij att förlora tålamodet. Den 8 december skrev han ett Öppet Brev till partimöten, där han klargjorde sin ställning.⁷⁹ Han beskrev *Den Nya Kursen* som en historisk vändpunkt, men varnade partimedlemmarna för att vissa ledare redan kommit på nya tankar och försökte omintetgöra *Den Nya Kursen* i praktiken. Det var, sade han, partiets uppgift och plikt att befria sig från sin egen partimaskins tyranni. Medlemmarna kunde endast lita till sig själva, sin egen insikt och sitt eget initiativ och mod. Visserligen kunde partiet inte avvara sin maskin. Och maskinen måste arbeta på ett centraliserat sätt. Men den måste vara ett instrument för partiet och inte dess herre. Och behovet av centralism måste harmonieras och förenas med kravet på demokrati. 'Under den senaste tiden har någon sådan balans inte funnits.'

'Insikten om eller åtminstone känslan av, att byråkratismen hotar att föra in partiet i en återvändsgränd, har börjat bli ganska allmän. Röster har höjts för att utpeka faran. Beslutet om *Den Nya Kursen* är det första officiella uttrycket för den förändring som ägt rum i partiet. Det kommer att fullföljas bara i den mån partiet, dvs dess 400 000 medlemmar, vill och kan fullfölja det.' Vissa ledare, som var rädda för utvecklingen, hade redan framhållit, att massan av medlemmarna ännu inte var mogen för demokratiskt självstyre. Men det var just det byråkratiska förmyndarskapet som hindrade dem att bli politiskt mogna. Det var riktigt 'att ställa

⁷⁷ Ibid., s. 104.

⁷⁸ Stalin, *Sotjinenija*, vol. V, ss. 369-70.

⁷⁹ *The New Course*, ss. 89-98.

stora krav på dem som ansökte om inträde i partiet'. Men när de en gång valts in, måste de få rätt att utöva alla medlemmens rättigheter. Sedan vände han sig uttryckligen till de unga och uppmanade dem att hävda sig själva och inte betrakta det gamla gardets auktoritet som absolut. 'Det är bara genom ett ständigt och aktivt samarbete med ungdomen som det gamla gardet kan bevara det gamla gardet som revolutionär faktor.' I annat fall kommer det att bli förstockat och urarta till en byråkrati.

Det var första gången Trotskij ställde det gamla gardet inför en fortfarande starkt modifierad, anklagelse för 'byråkratisk urartning'. Han underbyggde anklagelsen med en talande analogi; han erinrade om hur det gamla gardet i den andra internationalen förvandlats från en revolutionär till en reformistisk kraft och uppgivit sin storhet och historiska uppgift till förmån för sina egna partimaskiner. Och än farligare var klyftan mellan partiet och arbetarklassen. Bara 15 eller 16 procent av samtliga medlemmar var fabriksarbetare. Han krävde 'ett ökat tillflöde av arbetarelement till partiet', och han avslutade sitt brev med följande stormande stridsrop:

Bort med all passiv lydnad, allt personlighetsförtryck, bort med slaviskhet och karriärism! En bolsjevik är inte bara en disciplinerad människa: det är en person som i varje enskild fråga och varje enskilt fall formar en egen mening och modigt och självständigt försvarar den, inte bara mot sina fiender utan också i det egna partiet. Idag hamnar han kanske i minoritet . . . han måste underkasta sig ... men det behöver inte innebära att han har fel. Han kan ha insett och förstått betydelsen av en ny uppgift eller nödvändigheten av en förändring tidigare än andra. Han kommer ihärdigt att väcka frågan en andra, en tredje, ja en tionde gång om det visar sig nödvändigt. På så sätt kommer han att göra sitt parti en tjänst genom att hjälpa det att i full beredskap axla den nya uppgiften, eller genomföra den nödvändiga förändringen utan organisk upplösning och krampartad fraktionskamp.⁸⁰

Detta var just kruxet. Han framförde idén om ett parti som tillät olika tankeströmningar, så länge de var förenliga med programmet. Och han motsatte sig idén om det monolitiska partiet, som enligt triumvirerna hörde till bolsjevismens väsentligaste beståndsdelar. Naturligtvis fick inte partiet 'styckas upp i fraktioner'. Men 'fraktionsväldet' var bara en extrem och morbid reaktion mot den överdrivna centralismen och den dominerande byråkratin. Det kunde inte avskaffas så länge dess orsak kvarstod. Och därför var det nödvändigt att 'förnya partiapparatens', att 'ersätta de mumifierade byråkraterna med friska element som står i intim förbindelse med hela partiet' och fr.a. att från de ledande posterna avlägsna 'dem som vid första kritik, invändning eller protest slår tillbaka med hårda straff . . . *Den Nya Kursen* måste börja med att få var och en att känna, att ingen hädanefter vågar terrorisera partiet.'

Efter nära tio månaders försening sprängde han till sist ensam den bomb han hade hoppats detonera tillsammans med Lenin på den tolfte kongressen. Förseningen var ödesdiger. Stalin hade redan vidtagit åtgärder inom partimaskinen och utplacerat sina och i någon mån Zinovjeps underordnade på varje utsatt post, i varje partiavdelning. Han hade förberett dem länge på den väntade sammanstötningen med Trotskij genom insinueringar, förtal och teaterviskningar. Och nu gick han till aktion i spetsen för sina härskaror av sekreterare.

När Trotskijs brev lästes upp på partimötena bröt helvetet löst. Många mottog brevet som ett länge efterlängt budskap, som en inspirerande kallelse från den store revolutionären, som till sist vänt fariséerna ryggen och än en gång ställt sig i spetsen för de svaga och förödmjukade. T.o.m. medlemmar av oppositionsgrupper, mot vilka han nyligen uppträtt som åklagare, gav ett brinnande gensvar och tillstod, att han även om han varit hård mot dem, endast väglets av rena och ädla motiv. 'Vi vänder oss till dig, kamrat Trotskij,' skrev en av dem, 'som det Ryska Kommunistiska Partiets och den Kommunistiska Internationalens ledare, vars revolutionära tänkande förblivit främmande för klickmentalitet och trångsynthet.' 'Jag tilltalar dig,

⁸⁰ *The New Course*, s. 94.

kamrat Trotskij', skrev en annan, 'som en av ledarna för Sovjetryssland, för vilken politiskt hämndbegär är något främmande.'⁸¹ Men många bolsjeviker häpnade över den mörka bild av partiet han målade upp och det skarpa språk han använde. Och några blev ursinniga över vad de betraktade som en omotiverad förolämpning av partiet, om inte ett hugg i ryggen. Överallt ledde och organiserade sekreterarna denna del av den bolsjevikiska opinionen, skärpte den, hetsade upp den till det yttersta och gav den en tyngd, som inte stod i någon som helst rimlig proportion till dess verkliga styrka. Till deras förfogande ställde de alla uttrycksmedia, det mesta av den för debatt och möten reserverade tiden och de flesta diskussionsspalterna i ledande tidningar och lokala bulletiner och blad, som spelade en enorm roll för opinionsbildningen i landsorten.

På avdelningsmötena överväldigade ofta oppositionsanhängarna partimaskinen genom sitt antal och sin förmåga att artikulera sig. Men när avdelningsmötena var över och de hetaste vågorna lagt sig, var det sekreterarna som talade på avdelningarnas vägnar, handlade de antagna resolutionerna och beslöt om huruvida de skulle förbjudas eller inte, och om inte, hur stor spridning de skulle ges. Efter att en gång ha ställts inför den okontrollerbara stämningen på ett möte förberedde sig sekreteraren noga för nästa, fyllde det med sitt folk och uteslöt eller tystade oppositionen.

Debatten skulle avslutas på den trettonde partikonferensen. Förberedelserna för konferensen låg i sekreterarnas händer. Delegaterna valdes indirekt och i flera led. På varje nivå kontrollerade sekreterarna hur många oppositionssympatisörer som blivit valda och såg till att de blev utslagna på nästa nivå. Det avslöjades aldrig hur många röster oppositionen fick av primärcellerna i Moskva. De fyrtiosex hävdade, och det förnekades aldrig, att de vid den regionala konferensen, som var nivån direkt över primärcellerna, erhölet inte mindre än 36 procent av rösterna. Men redan på nästa nivå, *gubernija*-konferensen, hade röstetalet krympt till 18 procent. Oppositionen drog slutsatsen att om dess mandat minskade i samma proportion hela vägen från primärvalen till de avslutande omröstningarna, så hade oppositionen den överväldigande majoriteten av Moskvaorganisationen bakom sig.⁸² Det var mycket sannolikt, men sekreterarna stod över majoriteten.

Triumvirerna försökte få ett snabbt slut på striden. De svarade på Trotskijs brev med en öronbedövande spärreld av motanklagelser. Det var, menade de, illojalt av Trotskij att rösta som hela politbyrån i fråga om *Den Nya Kursen*, bara för att sedan börja förtala politbyråns avsikter. Det var kriminellt att uppvigla ungdomen mot det gamla gardet, förvaltaren av den revolutionära dygden och traditionen. Det var illasinnat av honom att försöka vända partiets massa mot maskinen, för varje gammal god bolsjevik var medveten om den vikt partiet alltid lagt vid sin maskin och den omsorg och hängivenhet det alltid visat den. Han var tvetydig ifråga om fraktionsförbudet: han visste att förbudet var väsentligt för partiets enhet och vågade inte öppet kräva dess upphävande. Istället försökte han undergräva det i smyg. Han spelade falskt när han beskrev partiregimen som byråkratisk, och han lekte med elden när han uppväckte en glupsk och farlig aptit på demokrati hos massorna. Han låtsades tala till arbetarna, men spelade ut inför studenterna och intelligentsian, dvs. de småborgerliga gallerierna. Han talade om basmedlemmarnas rättigheter och ansvar bara för att dölja sin egen oansvarighet, *folie de grandeur* och frusturerade diktatorsambitioner. Hans hat mot partimaskinen, hans hänfulla hållning till det gamla gardet, hans omåttliga individualism, hans vanärande av den bolsjevikiska traditionen och, naturligtvis, hans 'underskattning' av bönderna – allt detta visade klart, att han innerst inne förblivit något av en främling i partiet,

⁸¹ Jaroslavskij citerade dessa brev på trettonde partikonferensen i avsikt att diskreditera Trotskij. *13 Konferentsija RKP (h)*, s. 125.

⁸² *Ibid.*, ss. 131-3.

främmande för leninismen och en oomvänd halvmensjevik. Efter att ha gått med på att bli ett språkrör för alla de spridda oppositionsgrupperna, hade han etablerat sig som en, i bästa fall omedveten, agent för alla de småborgerliga element som ansatte partiet från alla håll i ett försök att bryta dess enhet och prägla det med sina egna stämningar, fördomar och anspråk.⁸³

*

Under de interna partioppositionernas långa historia hade ingen nedkämpats med ett så tungt lass av anklagelser och ingen hade malts sönder så samvetslöst av partimaskinen som 1923 års opposition. I jämförelse härmed hade arbetaroppositionen behandlats relativt mildt, nästan generöst, och de oppositioner som verkat före 1921 hade som regel åtnjutit oinskränkt yttrande- och organisationsfrihet. Vad låg bakom våldsamheten och raseriet, med vilka partimaskinen nu kastade sig över sin huvudkritiker.

Triumvirerna var oförmögna att möta Trotskij på hans egen mark, i en uppriktig debatt. Hans angrepp var alltför farligt: hans öppna brev och få artiklar om den Nya Kursen fungerade som väckarklockor och framkallade oro, vrede och militans. Men triumvirerna tillgrip inte bara förfalskning och påtryckningar. De exponerade också och drog ut det mesta ur de verkliga eller skenbara svagheter och inkonsekvenserna hos Trotskij själv. Han hade hela tiden tagit ställning för det bolsjevikiska maktmonopolet. Och han hade betydligt mer övertygande än triumvirerna uppmanat partiet att bevara det som den enda garantin för att revolutionen skulle överleva. Han invände bara mot det gamla gardets maktmonopol inom partiet och deras utnyttjande av partimaskinen. Det var inte svårt för hans belackare att påvisa, att det senare var en följd av det förra, och att partiet kunde bevara sitt monopol endast genom att delegera det till det gamla gardet. Trotskij menade, att de 400 000 medlemmarna skulle få använda sitt omdöme och få fullt medinflytande när det gällde att utforma politiken. Varför hade då partiet, frågade hans motståndare, under Lenins överinseende och med Trotskijs samtycke vägrat medlemsmassorna detta förtroende på senare år? Berodde inte det på att partiet infiltrerats av främmande element, exmensjevik, överlöpare och t.o.m. NEP-män. Hade inte också äkta bolsjevikerna lämnat sina kamrater och korrumpierats av makt och privilegier? Trotskij framhöll, att utrensningen med hundratusentals uteslutna borde varit tillräcklig för att rena partiet och återställa dess integritet. Men hade inte Lenin och centralkommittén upprepade gånger fastslagit att det inte förhöll sig så. Hade de inte förutsett nya, periodiskt återkommande utrensningar? Var de inte alla överens med Zinovjev om att partiet oundvikligen, på grund av sin monopolställning, skulle komma att innefatta 'omedvetna mensjevik' och 'omedvetna socialrevolutionärer?' Dessa främmande element, för att inte tala om de omogna, kunde omöjligen elimineras i en enda utrensning. Även om de uteslöts, skulle de med säkerhet åter dyka upp: de kom in i partiet med goda eller onda avsikter med varje grupp nya medlemmar. Hur kunde 'partiet', sedan det befunnits nödvändigt att utesluta en tredjedel av medlemsskaran på ett år, lita på massornas omdöme och tillåta dem att utöva sina fulla rättigheter?

Trotskij protesterade mot bolsjevismens irrationella självförtryck, som emellertid var en obönhörlig konsekvens av bolsjevismens undertryckande av alla sina fiender. Om fri konkurrens mellan politiska tendenser tolererades, skulle inte det skapa goda möjligheter för de 'omedvetna mensjevikerna' att artikulera sig, utbilda en avgränsad åsiktsgruppering och splittra partiet? Det monolitiska systemet höll den heterogena massan ovetande om sin heterogenitet och förhindrade den att artikulera sig, och på så sätt tryggade det mekaniskt en viss enhet. Vissa av triumvirernas mer sofistikerade anhängare betraktade de av Trotskij utpekade farorna som fullt verkliga: det gamla gardet kunde urarta. Och det monolitiska systemet var dömt att utgöra en grogrund för missnöje och uppväcka sporadiska motreaktioner, som också kunde

⁸³ Se t.ex. Stalins svar i *Sotjinenija*, vol. V, ss. 383-7, och vol., VI, ss. 5-40.

leda till schismer. Men partiet skulle ställas inför faror vilken väg det än valde. Under monolitisk kontroll skulle det åtminstone bli svårare för en splittringsrörelse att sprida sig än i en demokratiskt styrd organisation. Partimaskinen skulle upptäcka den i tid, kväva den i sin linda och göra resten av partiet mer eller mindre immunt. Partiet riskerade m.a.o. att förlora sin proletärt-socialistiska åskådning och degenerera vare sig det anförtrodde sin framtid åt medlemmarna eller åt det gamla gardet. Denna belägenhet hade sin grund i att nationens majoritet inte delade den socialistiska åskådningen, att arbetarklassen fortfarande var upplöst och att Ryssland, eftersom revolutionen inte spritt sig västerut, materiellt och andligt endast hade sina egna resurser att lita till. Möjligheten till 'degenerering' låg i själva situationen. Vad som återstod att avgöra var huruvida dess främsta källa var den heterogena medlemsmassan eller det gamla gardet. Det var inte mer än naturligt att det gamla gardet, eller snarare dess majoritet, litade mer på sin egen socialistiska tradition och karaktär än på omdömet och den politiska instinkten hos de 400 000 nominella partimedlemmarna. Visserligen krävde inte Trotskij att det gamla gardet skulle utsudda sig självt – han uppmanade det att upprätthålla sin auktoritet med demokratiska metoder. Men det gamla gardet kände – och här hade det troligen rätt – att detta inte stod i dess makt. Det vågade inte ta risken. Och det hade intresse av att bevara sina politiska privilegier.

Den inomorganisatoriska reform som Trotskij förespråkade kunde ses som ett första steg i försöket att återupprätta de fria sovjetinstitutioner som partiet försökt etablera 1917, dvs. som början på en tillbakagång till arbetardemokratin och en gradvis avveckling av enpartisystemet. Trotskij var inte främmande för idén.⁸⁴ Men han förde inte ut den öppet antingen därför att han tyckte den var självklar men inte ansåg att tiden var inne att ifrågasätta och försvaga enpartisystemet, eller därför att han inte ville öppna sig för nya våldsamma angrepp och i onödan tilltrassla konflikten. Båda dessa motiv spelade troligen en roll. I själva verket gjorde han emellertid anspråk på ett dubbelt privilegium för bolsjevikerna: han begärde monopol både på friheten och makten. Dessa båda privilegier var oförenliga. Om bolsjevikerna ville bevara makten, måste de offra friheten.

Det fanns ytterligare en svaghet i Trotskijs hållning. Han uppmanade partiet att bevara sin proletärt-socialistiska åskådning. Samtidigt påpekade han att arbetarna från fabriksgolvet bara utgjorde en liten minoritet – en sjättedel närmare bestämt – av partimedlemmarna. Majoriteten bestod av industridirektörer, statstjänstemän, arméofficerare, kommissarier, partifunktionärer osv. (Vissa av dem var av proletärt ursprung, men de höll på att bli alltmer assimilerade i den yrkesbyråkrati som sovjeterna ärvt av tsarismen.) Det var följaktligen just vid ett demokratiskt styre inom partiet som arbetarnas inflytande var dömt att bli ytterst ringa och de byråkratiska elementen med nödvändighet skulle få överhanden. Trotskij uppmanade därför partiet att rekrytera fler arbetare till partiet och 'stärka dess proletära celler'. Men han insisterade också på att partiet skulle gå försiktigt tillväga och noggrant reglera invalet av nya medlemmar från arbetarklassen, för att det inte skulle översvämmas av en politiskt oerfaren och ociviliserad massa.⁸⁵ Detta sakernas tillstånd föreföll högst paradoxalt ur vilken vinkel det än betraktades. Tillämpandet av demokratiska regler kunde inte göra partiet demokratiskt, eftersom det endast skulle stärka byråkratin, och partiet kunde inte bli upplyst och socialistiskt till sinnet genom att öppna portarna på vid gavel för arbetarklassen.

Vari bestod då partiets proletära åskådning? Det vore inte svårt att dra slutsatsen, att bolsjevikledarna, inklusive Trotskij, var indragna i en mytologi utan relationer till partiets sociala sammansättning och dess verkliga hållning till arbetarklassen. De interna bolsjevikdebatterna fördes åtminstone delvis på ett mytologiskt språk, vilket återspeglade substitutismen som fått

⁸⁴ Se Trotskijs anmärkningar om slutna votering i SU i ett 'Brev till Vänner' av den 21 oktober 1928. *Arkiven*.

⁸⁵ *The New Course*, ss. 20-21.

partiet (och därefter det gamla gardet) att se sig själv som ett *locum tenens* för arbetarklassen. Ingendera sidan i debatten kunde helt och fullt erkänna substitutionen. Ingendera kunde tillstå, att de var tvungna att försöka fullfölja det proletära idealet om socialismen utan proletariatets stöd – ett sådant påstående skulle varit oförenligt med hela den marxistiska och bolsjevikiska traditionen. De fick bygga upp komplicerade resonemang och ett speciellt och tvetydigt språk med egna konventioner, som var avsedda att beslöja och bortförklara detta sorgliga tillstånd. Triumvirerna var de värsta syndarna härvidlag: och substitutismens mytologi flöt slutligen samman med den rigorösa kulten under den senare stalinismen. Men inte heller Trotskij, som delvis försökte vända substitutionsförloppet och kämpade för att riva upp den nya mytologins tätande väv, kunde undgå att dras in i den.⁸⁶

Den bolsjevikiska byråkratin var i själva verket redan den enda organiserade och politiskt aktiva kraften både inom samhället och staten. Den hade tillägnat sig den politiska makt som glidit ur arbetarklassens händer, och den stod över alla sociala klasser och var *politiskt* oberoende av dem alla. Och ändå var partiets socialistiska åskådning inte en ren myt. Det förhöll sig inte bara så, att den bolsjevikiska byråkratin subjektivt såg sig själv som socialismens uttolkare och på sitt eget sätt odlade den proletära revolutionens tradition. Också i objektiv mening, i kraft av omständigheterna, måste det arbeta som den främsta bäraren och drivkraften för landets utveckling mot socialism. Vad som i sista hand styrde byråkratins beteende och politik var det faktum att den hade hand om Sovjetunionens offentligt ägda industriella resurser. Den representerade intressena hos ekonomins 'socialistiska sektor' gentemot den 'privata sektorn', snarare än någon specifik social klass' intressen. Och bara i den mån den 'socialistiska sektorns' allmänna intresse sammanföll med arbetarklassens allmänna eller 'historiska' intresse, kunde den bolsjevikiska byråkratin hävda, att den handlade på denna klass' vägnar.

Den 'socialistiska sektorn' hade sina egna krav och sin egen utvecklingslogik. Först och främst krävde den garantier mot ett fullständigt återupprättande av kapitalismen och även ett partiellt men massivt återinförande av privat företagsamhet. Dess utvecklingslogik krävde planering, samordning och snabb expansion av alla de offentligt ägda branscherna i ekonomin. Alternativet var åtstramning och nedgång. Expansionen måste, åtminstone till en del, fortgå på den 'privata sektorns' bekostnad genom ett tillägnande av dess resurser. Det skulle utmynna i en konflikt mellan staten och privategendomen. Och i denna konflikt kunde den bolsjevikiska byråkratin inte annat än ta ställning för den 'socialistiska sektorn'. Visserligen innebar inte heller detta socialism. Härför krävdes ekonomiskt överflöd, en hög folklig levnads-, utbildnings- och allmän civilisationsnivå, ett försvinnande av slående sociala kontraster, upphävandet av människans behärskande av människan och ett andligt klimat som svarade mot denna allmänna samhällsomvandling. Men för marxisten var den förstatligade ekonomin den väsentligaste förutsättningen för socialismen, dess verkliga grund. Det var fullt tänkbart att det socialistiska bygget inte skulle skjuta i höjden ens på denna grund. Men utan den kunde det omöjligen uppföras. Det var denna socialistiska grundval som den bolsjevikiska byråkratin var tvungen att försvara.

Vid den tidpunkt vi nu befinner oss i vår berättelse, dvs. åren 1923-24, var den bolsjevikiska byråkratin bara vagt medveten om naturen hos de intressen den var knuten till. Den var osäker och liksom brydd över sitt exempellösa herravälde över nationens industriella resurser, och

⁸⁶ Med hänvisning till 'ytliga och inkonsekventa' analogier mellan bolsjevismen och jakobinismen från mensjevikernas sida, skrev sålunda Trotskij att jakobinernas fall orsakats av den sociala omognaden hos deras anhängare och att bolsjevikernas situation var 'ojämförligt mycket fördelaktigare' i detta avseende. 'Proletariatet utgör såväl kärnan som vänsterflygeln i den (ryska) revolutionen ... *Proletariatet är politiskt tillräckligt starkt för att på samma gång låta en ny bourgeois formas, inom vissa gränser, och tillåta direkt bondeinflytande... i utövandet av statsmakten.*' Ibid., s. 40. (Min kurs., I. D.)

visste inte riktigt hur den skulle använda dem. Den betraktade de egendomsälskande bönderna med oro och t.o.m. fruktan. Och den var tidvis benägen att t.o.m. lägga större vikt vid de senares krav än den 'socialistiska sektorns'. Det var bara efter en rad chocker och inre strider som den bolsjevikiska byråkratin drevs att identifiera sig helt och fullt med den 'socialistiska sektorn' och dess behov.

Trotskij befann sig i den märkliga situationen att på en gång behöva utfärda krigsförklaringar mot byråkratins politiska anspråk och arrogans, och väcka den till dess 'historiska uppgift'. Det var syftet med hans förespråkande av den ursprungliga socialistiska ackumulationen. Men under förhandenvarande omständigheter kunde en sådan ackumulation svårigen förenas med arbetardemokrati. Arbetarna kunde inte väntas uppge 'halva sin lön' till staten, som Trotskij uppmanade dem att göra för att gynna de statliga investeringarna. Staten kunde bara ta hälften av deras lön med våld, och för att lyckas med det måste den beröva dem varje möjlighet till protest och undanröja de sista spåren av arbetardemokratin. De båda sidorna i Trotskijs program av år 1923 skulle visa sig oförenliga inom en snar framtid. Och här låg den grundläggande svagheten i hans position. Byråkratin rasade ursinnigt mot den ena delen av hans program, den om arbetardemokratin. Men efter mycket motstånd, tvekan och försening skulle den genomdriva den andra delen, den som talade om ursprunglig socialistisk ackumulation.

*

Vid årsskiftet, medan förberedelserna för den trettonde konferensen och kampanjen mot oppositionen var i full gång, försämrades Trotskijs hälsa. Febern höll i sig och han led av fysisk utmattning och depression. Han började gripas av en känsla av förestående nederlag. Kampanjen mot honom tedde sig fortfarande, med alla sina skoningslösa anklagelsesalvor, sina förvrängningar och knep, nästan överklig. Ändå ingav den honom en känsla av hjälplöshet. Han kunde bara argumentera för sin sak, men hans resonemang dränktes i larmet. (Utgivningen av *Den Nya Kursen* försenades också av de offentliga tryckerierna, så att pamfletten inte kunde nå cellerna förrän vid öppnandet av den trettonde konferensen.) Han var omväxlande spänd och apatisk. Och när hans läkare rådde honom att lämna det frusna Moskva – vintern var ovanligt sträng det året – för att kurera sig vid den kaukasiska svarta havskusten, blev det för honom ett tillfälle att fly den tryckande atmosfären i huvudstaden.⁸⁷

Han gjorde sig klar för resan, när den trettonde konferensen öppnades den 16 januari 1924. Triumvirerna arbetade med en resolution som i våldsamma ordalag fördömde Trotskij och de fyrtiosex som skyldiga till 'småborgerliga avvikelser från leninismen'. Förhandlingarna upptogs nästan helt och hållet av denna fråga. I Trotskijs frånvaro försvarade Pjatakov, Preobrazjenskij, V. Smirnov och Radek oppositionens sak. Triumvirerna och deras anhängare svarade med mycket gift, och deras svar fyllde tidningarna. Konferensens utgång var given på förhand. Generalsekretariatet hade manipulerat valen så grundligt, att endast tre röster avgavs mot fördömandet av Trotskij. Resultatet var så absurt, att det, t.o.m. i ljuset av de uppskattningar av oppositionens inflytande som på konferensen gjordes av Stalins och Zinovjevs anhängare, borde ha fungerat som ett dåligt och malplacerat skämt.⁸⁸ Men triumvirerna tog medvetet ingen hänsyn till det normala politiska beteendets oskrivna lagar. Deras avsikt var

⁸⁷ En bulletin om Trotskijs hälsotillstånd som undertecknats av Semasjko, hälsokommissarien och fem Kremlläkare, talade om influensa, katarr i övre andningsorganen, svullna luftrörskörtlar, ihållande feber (ej överstigande 38° C.), vikt förlust, nedsatt aptit och reducerad arbetskapacitet. Doktorerna ansåg det nödvändigt att befria patienten från alla uppdrag och råda honom att lämna Moskva och ta en klimatisk kur på minst två månader'. Bulletinen, som var undertecknad den 21 december 1923, återfanns i *Pravda* den 8 januari 1924.

⁸⁸ Enligt Rykov fick Pjatakov majoritet för oppositionens motioner i alla particeller i Moskva där han talade. (*13 Konferentsija RKP (h)*, ss. 83-91.) Jaroslavskij påstod, att en tredjedel av Moskvas militära particeller röstat för oppositionen innan diskussionen i garnisonen stoppades, och att majoriteten av studentcellerna gjort detsamma. Ibid., ss. 123-6.

att inpränta i partiet, att de inte drog sig för någonting och att allt motstånd var meningslöst. Nu visste cellerna att de saknade möjligheter till minsta påverkan av de officiella besluten, hur mycket de än stormade och protesterade. Det var tillräckligt för att avslöja oppositionens impotens och sprida modfällighet i dess led.

Den 18 januari gav sig Trotskij av på en långsam resa söderut, utan att invänta utslaget. Tre dagar senare gjorde tåget ett uppehåll i Tiflis. Medan tåget höll på att växlas om, fick han där ett kodat meddelande från Stalin, som informerade honom om Lenins död. Det var som om ett oväntat slag träffat honom – in i det sista hade Lenins läkare och i än högre grad Trotskij trott, att de skulle kunnat rädda livet på Lenin. Med stor ansträngning kastade han ner några korta rader till pressen, för att uttrycka sin sorg över den avlidne ledaren. 'Lenin finns inte mer. Dessa ord kommer över oss lika tungt som när ett jättelikt klippblock faller ut i havet.'⁸⁹ Den sista strimman av hopp om att Lenin skulle återkomma, omintetgöra triumvirernas planer och riva upp deras fördömande resolutioner, hade slocknat.

Trotskij funderade ett ögonblick på om han inte borde återvända till Moskva.⁹⁰ Han satte sig i förbindelse med Stalin för att få råd. Stalin meddelade honom, att han inte skulle hinna i tid till begravningen nästa dag och rådde honom att stanna och fortsätta behandlingen. I själva verket ägde Lenins begravning rum flera dagar senare, den 27 januari. Stalin hade naturligtvis sina skäl att hålla Trotskij borta från de högtidliga ceremonier då triumvirerna skulle framträda som Lenins efterträdare inför hela världen. Med febern dunkande i huvudet fortsatte Trotskij till badorten Suchum. Där, i den halvtropiska solen, bland palmer, blomstrande mimosa och kamelior, låg han i sin ensamhet på sanatoriets veranda och mindes under långa dagar sin märkliga förbindelse med Lenin, vänskapligheten med vilken Lenin mottagit honom i London 1902, deras följande skarpa meningsskiljaktigheter, den slutliga föreningen och de översvallande triumfåren då de tillsammans stod vid revolutionens roder. Det var som om den triumferande delen av honom själv gått ner i graven tillsammans med Lenin.

Ytterligare minnen, feber, mörker, ensamhet. Ett varmt meddelande från Lenins svaga och otröstliga änka gav en smula lindring åt den man vars bravur och makt nyligen förbluffat världen: hon skrev, att Lenin, strax före sin död läst om Trotskijs skildring av honom och blivit påtagligt rörd, särskilt av jämförelsen Trotskij gjort mellan honom och Marx. Och hon ville att Trotskij skulle veta att Lenin ända till slutet bevarat samma vänskapliga inställning han visat honom vid det första mötet i London.⁹¹

Sedan återkom tristessen, och den sjuke mannens fantasi närdes åter av minnen, ända tills ett brev från sonen Ljova ryckte honom tillbaka till de aktuella problemen. Ljova beskrev den dramatiskt iscensatta begravningen i Moskva och de väldiga processionerna till Lenins grav. Och han uttryckte ängslan och förvåning över faderns frånvaro.

Först nu när han läste det modstulna brevet från sin unge son, tycktes det gå upp för Trotskij att han kanske gjort ett misstag när han inte återvände till Moskva. När massorna drog förbi Lenins grav, iakttog de spänt politbyråmedlemmarna som stod vakt vid den och lade märke till Trotskijs frånvaro. Deras fantasi hade kommit i rörelse av ceremoniernas symbolism, och i denna stämning frågade de sig varför han inte var där. Berodde det kanske på de meningsskiljaktigheter som, enligt triumvirerna, avskilt honom från den avlidne och på hans 'småborgerliga avvikelse från leninismen?'

⁸⁹ Trotskij, *O Lenine*, ss. 166-8.

⁹⁰ *Moja Žizn*, vol. II, s. 250.

⁹¹ Många år senare, efter det att Trotskij förvisats, berättade Krupskaja för greve M. Karolyi och hans hustru: 'Han (Trotskij) älskade Lenin mycket djupt; när han fick reda på hans död svimmade han och återfick inte medvetandet förrän efter två timmar.' *Memoirs of Michael Karolyi*, s. 265.

Trotskijs frånvaro framkallade inte bara rykten och skvaller i Moskva. Det lämnade fältet fritt för hans motståndare. I Kreml pågick just nu en intensiv aktivitet och en rad viktiga beslut fattades. Successionen efter Lenin fastställdes på det mest formella sätt både ifråga om regeringen och partiet. Rykov övertog Lenins plats som *Predsovnarkom*, dvs. ordförande för folkkommissariernas råd. Och Rykovs plats vid högsta rådet för folkhushållningen övertogs av Dzerzjinskij. (Rykov utnämndes till *Predsovnarkom*, eftersom han var Lenins ställföreträdare – om Trotskij accepterat denna post, skulle det blivit svårt att befordra Rykov över huvudet på honom.) Därefter gjorde triumvirerna ett nytt och mer bestämt försök att överta kontrollen över krigskommissariatet. De avskedade Skljanskij, Trotskijs hängivna medhjälpare, och skickade en särskild delegation till Suchum för att informera Trotskij om att Frunze, som var anhängare till Zinovjev, skulle överta Skljanskijs plats – ett år senare skulle Frunze efterträda Trotskij själv som krigskommissarie. Politbyrån och centralkommittén verkställde också den trettonde konferensens beslut om oppositionen: ännu fler oppositionsanhängare avskedades, degraderades eller tillrättavisades. Propagandadepartementet arbetade för full maskin för att upprätta Leninkulten, under vilken Lenins skrifter skulle komma att citeras som Evangeliet gentemot alla oliktankande och kritiska, en kult som i första hand var avsedd som ett 'ideologiskt vapen' mot trotskismen.

Och sist men inte minst stal triumvirerna ännu mer av Trotskijs krut. Han hade uppehållit sig vid de 'proletära cellernas' svaghet som en huvudanledning till partiets byråkratiska deformation och uppmanat partiet att rekrytera fler medlemmar från arbetarklassen. Det kravet hade otvivelaktigt givit honom sympatier bland arbetarna. Triumvirerna beslöt att omedelbart sätta igång en omfattande rekryteringskampanj på fabrikerna. Men under det att Trotskij förordade ett noggrant inval, beslöt de att rekrytera *en masse*, ta in varje arbetare som ville bli medlem och slopa alla sedvanliga prövningar och villkor. På den trettonde konferensen rekommenderade de en rekrytering av 100 000 medlemmar i ett slag. Efter Lenins död öppnade de partiets portar på än vidare gavel: mellan februari och maj 1924 registrerades 240 000 arbetare.⁹² Det var ett hån mot bolsjevismens organisationsprinciper, som fordrade att partiet, som proletariats elit och förtrupp, endast skulle invälja de politiskt avancerade och kampfärdade. I avsevärd grad utgjordes de nya medlemmarna av de politiskt omogna, de efterblivna, de trögtänkta och underdåniga, karriärister och lycksökarna. Triumvirerna drog hektiskt över nykomlingarna på sin sida, dunkade dem i ryggen, smickrade dem och förhärligade den uppmärksamma och osvikliga klassinstinkten och klassmedvetandet som fört dem till partiet.

Denna rekrytering – 'Leninuppbådet' – framställdes som arbetarklassens spontana hyllning till Lenin och en föryngring av partiet. Triumvirerna sade faktiskt till Trotskij: 'du trodde att du kunde göra dig omtyckt bland arbetarna genom att spela ut dem mot byråkraterna och argumentera för att det proletära elementet skulle stärkas i partiet. Vi har stärkt det, och det har vi gjort utan några av dina skrupler – vi har lockat en kvarts miljon arbetare till partiet. Och vilket har resultatet blivit? Har partiet härigenom förädlats, demokratiserats eller fått en mer proletär-socialistisk åskådning? Har byråkratin försvagats?' 'Leninuppbådet' försåg i själva verket triumvirerna med en hängiven bas, till vilken det omedelbart vände sig i kampen mot oppositionen. Trotskij förstod vad detta demagogiska utnyttjande av hans idé innebar, men han kunde inte yttra ett ord om 'Leninuppbådet'. Om han gjort det, skulle han blivit utdömd som arbetarnas fiende och en hycklare som först låtsades att han ville se fler proletärer i partiet, men nu avslöjade sin fruktan för dem och sin rätta småborgerliga natur.

⁹² Se Molotovs rapport om 'Leninuppbådet' i *13 S'ezd RKP (b)*, ss. 516 ff.

Han gjorde god min i elakt spel, och han stämde till och med in i den officiella lovsången för Leninuppbådet.⁹³

Trotskijs dystra högdragenhet vid ett så kritiskt ögonblick för partiets och hans egna öden orsakades naturligtvis till en del av hans sjukdom. Men något som ytterligare försvagade honom var känslan av att arbeta mot strömmen. Det var en utforskad ström och han försökte värdera och bestämma den i marxistiska termer. Han konstaterade, att revolutionen befann sig i nedgång och att han och hans vänner nåtts av en väldig reaktionsdynning. Reaktionens karaktär var förvirrad och förvirrande: den såg ut som, och var i viss mån, en förlängning av revolutionen. Han var övertygad om att det var hans plikt att göra motstånd. Men han hade ingen klar bild av de medel han skulle använda och vilket perspektiv han skulle anlägga. Det var en grumlig och dygig våg som kastade honom tillbaka. Ingen av de stora frågor de brottades med i politbyrån kunde fås att träda fram i klara linjer. Allt var suddigt. De största frågor drogs ned till en nivå av simpelt intrigmakeri. Hade han, som hans belackare hävdade, strävat efter personlig makt, skulle han naturligtvis betett sig helt annorlunda. Men med hela sin varelse ryggade han tillbaka för käbblet. Och kanske var han halvt omedvetet nöjd med att kunna undfly det i sin melankoliska ensamhet i Kaukasus.

På våren förbättrades hans hälsa och han återvände till Moskva. Partiet höll på med förberedelserna för den trettonde kongressen som skulle äga rum i maj. Centralkommittén och kongressdelegaterna samlades den 22 maj för att ta del av Lenins testamente som hittills varit i Krupskajas ägo. Testamentet kom som en blixtrå från klar himmel. De närvarande lyssnade i total förvirring till avsnittet där Lenin gisslade Stalins grovhet och illojalitet och uppmanade partiet att avlägsna honom från generalsekretariatet. Stalin tycktes krossad. Än en gång svävade han i yttersta fara. Mitt i all tillbedjan till Lenins minne, bland de ändlösa knäböjningarna och löftena att 'hålla Lenins ord heliga', tycktes det otänkbart, att partiet skulle ignorera Lenins råd.

Men än en gång räddades Stalin av tilliten hos hans framtida offer. Zinovjev och Kamenev, som höll hans öde i sina händer, skyndade till undsättning. De bönföll sina kamrater att låta Stalin kvarstå på sin post. De använde all sin kraft och hela sin skådespelartalang för att övertyga dem om att, vad än Lenin anklagade honom för, det inte var så allvarligt menat, och att Stalin i hög grad bättrat sig. Lenins ord var heligt, utropade Zinovjev, men Lenin skulle själv inte uppmanat partiet att avlägsna honom, om han som de alla kunnat iaktta Stalins uppriktiga försök att förändra sig. (Stalins belägenhet passade i själva verket Zinovjev, som redan börjat frukta honom, men inte vågade bryta samarbetet. Zinovjev hoppades vinna Stalins tacksamhet och återinträda som förste triumvir.)

Allas blickar fästes nu vid Trotskij: skulle han stå upp, avslöja farsen och kräva att Lenins vilja respekterades? Han yttrade inte ett ord. Han meddelade sitt förakt och sin avsky inför spektaklet endast genom uttrycksfulla grimaser och axelryckningar. Han kunde inte förmå sig att tala ut i en sak, där hans egen ställning så påtagligt stod på spel. Man beslöt att lämna Lenins råd ifråga om Stalin utan åtgärd. Men i så fall kunde Lenins testamente inte publiceras. Ty det skulle avslöja och göra hela Leninkulten till ett gyckelspel. Under Krupskajas protester

⁹³ I ett tal i Tiflis (den 11 april 1924) sade Trotskij: 'Den viktigaste politiska händelsen under de senaste månaderna ... har varit tillskottet av fabriksarbetare till våra partiled. Det är det bästa sätt som (arbetarklassen) ... kan visa sin vilja ... och förtroende för det ryska kommunistiska partiet ... Detta är en sann, tillförlitlig och ofelbar prövning ... mycket mer äkta än något parlamentsval.' (Citerat från Trotskij, *Zapad i Vostok*, s. 27.) Tolv år senare såg Trotskij tillbaka på denna 'prövning' och skrev: 'Den härskande gruppen drog fördel av Lenins död och proklamerade ett "Leninuppbåd" ... Det politiska syftet med denna manöver var att upplösa det revolutionära avantgardet i ett oerfaret och fogligt mänskligt råmaterial . . . Planen lyckades... "Leninuppbådet" blev dödsstöten åt Lenins parti.' *Den förrådade revolutionen*, ss. 73-74.

röstade centralkommittén med överväldigande majoritet för hemlighållandet av testamentet. Trotskij, som var stel av avsmak, bevarade sin tystnad ända in i det sista.⁹⁴

Den trettonde kongressen ägde rum de sista veckorna i maj. Triumvirerna bad den återupprepa det anatema över Trotskij som den mindre auktoritativa konferensen gjort i januari. Kongressen förvandlades till en orgie i fördömanden. Zinovjev svor och dundrade: 'det var nu tusen gånger mer nödvändigt än någonsin att partiet var monolitiskt.'⁹⁵ I månader hade han uppmanat sina kollegor att utesluta Trotskij ur partiet och t.o.m. arrestera honom, men Stalin vägrade kallblodigt och skyndade sig att förklara i *Pravda* att inga åtgärder övervägdes mot Trotskij och att en partiledning utan Trotskij var 'otänkbar'.⁹⁶ På kongressen slog Zinovjev till igen. Och i ett ödesmättat ögonblick begärde han att Trotskij inte bara skulle 'sträcka vapen' utan också träda fram och göra avbön inför partiet.⁹⁷ Det var första gången i partiets historia som en medlem ställts inför kravet på avbön. Och t.o.m. denna kongress, som var så ivrig att uttala anatema över Trotskij, chockerades. Delegatmassorna reste sig för att ge Krupskaja sin hyllning när hon utan att stödja Trotskij uttalade en skarp och värdig protest mot Zinovjevs 'psykologiskt omöjliga krav'.⁹⁸

Endast vid ett tillfälle försvarade Trotskij sig.⁹⁹ Han talade lugnt och övertygande, med en underliggande resignation över ett accepterat nederlag. Men han vägrade obönhörligt att ta tillbaka ett enda ord av sin kritik. Han var angelägen om att inte gjuta olja på elden och bränna sina skepp. Han framhöll att han utformat hela sin kritik inom ramen för politbyråns resolution om den Nya Kursen, och att det inte fanns något i det han sagt och skrivit som inte också sagts och skrivits i den ena eller andra formen av hans motståndare. Han tog t.o.m. avstånd från vissa av de fyrtiosex som krävt tendensfrihet inom partiet. 'Påståendet att jag skulle vara för att tillåta tendenser är felaktigt', sade han. 'Visserligen begick jag misstaget att bli sjuk i det kritiska ögonblicket och fick aldrig tillfälle ... att förneka detta och en rad andra påståenden ... Det går inte att skilja mellan en fraktion och en tendens.' Han upprepade emellertid, att det var på grund av felaktig politik och bristfälliga inomorganisatoriska förhållanden som åsiktsskillnader, vilka borde varit av övergående natur, stelnade och hårdnade och gav upphov till 'fraktionsvälde'. På Zinovjevs uppmaning till avbön svarade han:

Ingenting är moraliskt och politiskt enklare och lättare än att inför sitt eget parti erkänna att man begått misstag . . . För detta krävs inget stort moraliskt hjältemod ... Kamrater, ingen bland oss önskar eller kan ha rätt mot partiet. I sista hand har partiet alltid rätt, eftersom det är *det enda historiska instrument arbetarklassen äger för att lösa sina grundläggande uppgifter*. Jag har redan sagt att ingenting vore lättare än att inför partiet säga, att all denna kritik, alla dessa uttalanden, varningar och protester var felaktiga från början till slut. Men, kamrater, jag kan inte säga det, eftersom jag inte anser det. Jag vet att man inte bör ha rätt gentemot partiet. Man kan bara ha rätt med och genom partiet, ty historien har inte skapat några andra medel för att förverkliga ens riktiga omdöme. Engelsmännen har ordspråket 'Fosterlandet framför allt'. Vi skulle med mycket större berättigande kunna säga: Partiet framför allt, även när det har fel i vissa partiella, speciella frågor i ett givet läge ... Det vore löjligt och kanske nästan oanständigt, att här göra några personliga

⁹⁴ Bajanov som var sekreterare vid mötet ger en ögonvittnesskildring av scenen (a.a., ss. 43-47). Trotskij erkänner indirekt det autentiska i Bajanovs redogörelse. (Trotskij, s. 376.) I *The Suppressed Testament of Lenin*, tillägger Trotskij följande detalj: 'Radek ... satt bredvid mig under uppläsningen ... och böjde sig fram mot mig med orden: "Nu kommer de inte våga gå emot dig". Jag svarade: "Tvärtom, de kommer att gå så långt de kan och det så snabbt som möjligt." ' s. 17.

⁹⁵ *13 S'ezd RKP (b)*, s. 112.

⁹⁶ *Pravda*, 18 december 1923.

⁹⁷ *13 S'ezd RKP (b)*, s. 112.

⁹⁸ *Ibid.*, ss. 235-7.

⁹⁹ *Ibid.*, ss. 153-68.

uttalanden, men jag hoppas att jag vid behov inte skall vara den sista soldaten på den sista bolsjevikiska barrikaden.’¹⁰⁰

Han avslutade sitt anförande med att säga, att han skulle acceptera partiets domslut även om det var orättvist. Men att acceptera innebar för honom att underkasta sig handlingsdisciplinen men inte tankedisciplinen. ‘Jag kan inte säga det eftersom jag inte anser det’ – dessa ord stod fram i sin nakna enkelhet och obeveklighet mitt bland alla subtila resonemang, genomträngande argument och fantasirika vädjanden. Hans fattade lugn gjorde partisekreterarna ursinniga. Han var böjd men obruten, disciplinerad men inte ångerfull, och det fick honom att framstå som än mer trotsig. Hans röst ljöd i öronen på dem som deras eget dåliga samvete, från vilket de försökte befria sig med sina invektiv. Han gav dem inget svar. Först mot slutet av kongressen gick han ut på Röda Torget för att tala till ett möte med Moskvas ‘kommunistiska’ barn, ‘pionjärerna’. Han hälsade dem som det ‘nya skift’ som en dag skulle träda in i revolutionens verkstad för att ersätta de gamla, kraftlösa och korruperade.¹⁰¹

*

Vid denna tid hade hela Kommunistiska Internationalen dragits in i kontroversen. Triumvirerna var tvungna att rättfärdiga och förklara sin hållning för de utländska kommunisterna, vars stöd för fördömandet av Trotskij de behövde visa upp för det ryska partiet. Men de europeiska kommunisterna – och under dessa år var Internationalens inflytande praktiskt taget begränsat till Europa – oroades av vad som pågick i Moskva och chockerades av de våldssamma attackerna mot Trotskij. För dem förkroppsligade Trotskij den ryska revolutionen, dess heroiska legend och den internationella kommunismen. Han hade, på grund av sitt europeiska sätt att uttrycka sig, appellerat till dem mer än någon annan rysk ledare. Det var han som låg bakom Internationalens gripande manifest, vilka till idéer, tankar och *éclat* förde tanken till Marx’ och Engels’ *Kommunistiska Manifestet*. Han var Internationalens strateg och taktiker, såväl som dess inspiratör. De europeiska kommunisterna kunde inte fatta vad det var som fick Internationalens ordförande Zinovjev och de övriga ryska ledarna att gå emot Trotskij. Och de var rädda för konsekvenserna av konflikten för den ryska och internationella kommunismen. Deras första impuls var därför att försvara Trotskij.

Före slutet av 1923 protesterade två viktiga kommunistiska partiers centralkommittéer, det franska och det polska, mot förtalet av Trotskij och vädjade till antagonisterna att bilägga tvisterna i en vänskaplig atmosfär.¹⁰² Detta inträffade strax efter det att Brandler, på sitt partis vägnar, bett att Trotskij skulle ta ledningen för den planerade kommunistiska resningen i Tyskland. Triumvirerna tog illa vid sig av protesterna och fruktade att Trotskij, trots att han besegrats i det ryska partiet, fortfarande skulle vända sig till Internationalen i kampen mot dem. Zinovjev såg de tre partiernas handlande som en utmaning mot sin auktoritet som ordförande.

Vid denna tid skakades Internationalen av det nederlag det nyss lidit i Tyskland. Frågorna i samband med nederlaget, krisen som föregick det och det tyska partiets politik, dvs. frågor

¹⁰⁰ Ibid., ss. 165-6. (Min kurs. I. D.)

¹⁰¹ Talet har bifogats kongressprotokollet. Ibid. Max Eastman, som var närvarande på kongressen, berättar att han uppmanade Trotskij att inta en mer militant hållning och läsa upp Lenins testamente, men Trotskij ville inte höra på det örat. Eastmans berättelse bekräftas av Trotskij själv i ett brev till Muralov skrivet från hans exil i Alma Ata 1928 (*Arkiven*).

¹⁰² Souvarine talade om den franska protesten på det ryska partiets trettonde kongress (*13 S’ezd RKP (b)*, ss. 371-3). Den polska protesten finns i det polska kommunistiska partiets arkiv. (Deutscher, ‘La tragedie du communisme polonais entre deux guerres’, i *Les Temps Modernes*, mars 1958.)

som i sig själva utgjorde en tillräcklig grund för kontroverser, länkades med ens in i de ryska partistriderna.¹⁰³

Den tyska krisen tog sin början i och med Frankrikes ockupation av Ruhr i början av 1923. En tysk motståndsrörelse blossade upp i Ruhr, och snart var hela Riket indraget i en nationalistisk proteströrelse mot Versailles-freden och dess konsekvenser. Först leddes rörelsen av de borgerliga partierna och kommunisterna sopades undan. Men sedan började dessa partier, som var osäkra om kampens utgång, vackla och dra sig tillbaka, särskilt när den sociala kampen hotade att skärpa den politiska jäsningen. Den tyska ekonomin försattes helt ur balans. En penningdevalvering utvecklades med katastrofal fart. Arbetarna, som berövades sina löner av inflationen, blev rasande och otåliga. Kommunisterna, som legat lågt sedan marsresningen 1921, kände en stark vind i seglen. I juli uppmanade deras centralkommitté arbetarklassen att förbereda sig för ett revolutionärt avgörande. Tron på den egna styrkan och revolutionära handlingskraften satt emellertid inte djupt. Den delades inte heller av alla som var insatta i dess politik. Radek, som var i Tyskland som representant för Internationalens exekutiv, underrättade Moskva om att det tyska partiet såg alltför hoppfullt på situationen och kanske var på väg mot en ny misslyckad resning. Zinovjev och Bucharin sporrade tyskarna, men utan att föreslå någon definitiv handlingslinje. I detta läge, i juli närmare bestämt, menade sig Trotskij vara alltför dåligt informerad om förhållandena i Tyskland för att kunna ta ställning.

Trotskij kom snart till slutsatsen att Tyskland verkligen var på väg in i en akut revolutionär situation och att det tyska partiet inte bara skulle uppmanas att utforma en djärv linje, utan också bistås i utarbetandet av en klar plan för revolutionär handling som skulle utmynna i väpnad resning. Datum för resningen skulle fastställas i förväg, så att det tyska partiet skulle kunna föra kampen genom de första faserna, förbereda arbetarklassen och utnyttja de egna krafterna med avseende på den avgörande drabbningen. Exekutiven tvekade. Det var inte bara Radek, utan även bl.a. Stalin som var tveksam till 'den revolutionära situationens' realitet och hävdade att tyskarna måste bromsas.¹⁰⁴ Zinovjev fortsatte att sporra dem, men hejdade sig inför planen för resningen. Politbyrån, som var upptagen av de inhemska problemen, diskuterade frågan i förbigående, och Zinovjev meddelade Internationalens ledare dess allmänna åsikter. Man beslöt halvhjärtat att ge det tyska partiet klartecken för revolutionen, stödjade det vid militära operationer och till sist också fastställa ett datum för resningen. Detta datum skulle läggas i så nära anslutning som möjligt till den bolsjevikiska resningens årsdag – det skulle bli 'ett tyskt oktober'.

I september kom det tyska partiets ledare Heinrich Brandler till Moskva för konsultationer med exekutiven. Han var en f.d. murare och lärjunge till Rosa Luxemburg, en listig och försiktig taktiker och duglig organisatör. Han var inte övertygad om att förhållandena gynnade en revolution. När han framlade sina tvivel för Zinovjev – tvivel som i hög grad liknade dem Zinovjev själv hyst just före oktoberrevolutionen – försökte denne, som slets mellan tveksamhet och en önskan om bestämt handlande, gendriva Brandlers invändningar med hetsiga resonemang och demagogi. Brandler gav efter. I hans eget parti hade otåligheten och tilliten ökat kraftigt, och det gällde i synnerhet dess Berlinavdelning som leddes av Ruth Fischer och Arkadi Maslov. Han trodde sig ha funnit samma tillit i Moskva, för han antog att Zinovjev

¹⁰³ Källorna till denna redogörelse för den tyska krisen är: Trotskijs talrika essäer, Brandlers hågkomster och förklaringar inför författaren, Ruth Fischer, *Stalin and German Communism*, Thalheimer, 1923, *Eine Verpasste Revolution?*, Radeks, Zinovjevs och Bucharins analyser, Kuusinenens essä i *Za Leninizm, The Lessons of the German Events* (ett protokoll från Kominterns Exekutivs sammanträde i januari 1924 ägnat debatten om Tysklandsfrågan); protokollen från Kominterns konferenser och kongresser, och från de sovjetiska och tyska partiernas, där frågan behandlades; och slutligen den omfattande diskussion som pågick i den internationella kommunistpressen i över 10 år efter 1924.

¹⁰⁴ Se min *Stalin*, ss. 393-4.

talade för hela politbyrån. Han drog tveksamt slutsatsen att om ledarna för det enda segerrika kommunistpartiet, liksom berlinarna, ansåg att timmen var slagen, måste också han ge upp sina invändningar.

Det var då Brandler, som kände att han, som han sade, inte var någon 'tysk Lenin', bad politbyrån att uppdra åt Trotskij att leda resningen. Men istället för Trotskij delegerade politbyrån Radek och Pjatakov. En handlingsplan utarbetades, som förlade centrum till Sachsen, Brandlers hembygd, där det kommunistiska inflytandet var starkt, socialdemokraterna satt i regeringen och där de redan gått i enhetsfront med kommunisterna. Brandler och några av hans kamrater skulle gå in i regeringen i Sachsen och utnyttja sitt inflytande till att beväpna arbetarna. Från Sachsen skulle resningen sprida sig till Berlin, Hamburg, det centrala Tyskland och Ruhr-området. Enligt Brandler – och hans vittnesmål bekräftas av andra källor – blev han påtvingad denna plan av både Zinovjev och Trotskij.¹⁰⁵ Dessutom forcerade Zinovjev, genom sina agenter i Tyskland, händelsernas gång i sådan grad, att koalitionsregeringen i Sachsen bildades per telegramorder från Moskva. Det var *en route*, på väg tillbaka till Tyskland som Brandler i Warszawa kunde läsa i tidningen att han blivit minister.¹⁰⁶

Även om omständigheterna hade gynnat en revolution i Tyskland, var den artificiella och klumpiga planen och den avlägsna ledningen och kontrollen tillräckligt för att resultera i nederlag. Betingelserna var troligen mindre gynnsamma än de antogs vara och den sociala krisen i Tyskland mindre djup. Ekonomin hade börjat återhämta sig sedan sommaren, marknaden var stabiliserad och den politiska atmosfären hade blivit lugnare. Centralkommittén misslyckades med att uppväcka arbetarmassorna och förbereda dem för resningen. Planen för arbetarnas beväpning gick inte i lås: kommunisterna fann vapenförråden i Sachsen tomma. Från Berlin sände centralregeringen en militärexpedition mot den röda provinsen. Och när så ögonblicket för resningen var inne, upphävde Brandler med Radeks och Pjatakovs stöd stridsorderna. Endast på grund av kommunikationsfel gick rebellerna till aktion i Hamburg. De kämpade ensamma och efter en hopplös strid som varade i flera dagar, kapitulerade de.

Dessa händelser skulle få allvarliga konsekvenser för Sovjetunionen. De gjorde slut på de revolutionära utsikterna i Tyskland och Europa för många år framåt. De demoraliserade och splittrade det tyska partiet, och genom att de sammanföll med liknande tillbakagångar i Polen och Bulgarien, fick de liknande effekter i Internationalen som helhet. De gav den ryska kommunismen en djup och definitiv känsla av isolering, ett misstroende mot de europeiska arbetarklassernas revolutionära kapacitet – ja t.o.m. ett förakt för dem. Utifrån dessa stämningar utvecklades så småningom en rysk revolutionär självtillräcklighet och egocentrism som skulle få sitt uttryck i doktrinen om Socialismen i Ett Land. Det tyska debaclet blev omedelbart ett ämne i den ryska maktkampen. Både i Ryssland och Tyskland grävde kommunister ner sig i diskussioner om orsakerna till nederlagen och var angelägna om att fastställa ansvarigheten. I politbyrån lade triumvirerna och Trotskij skulden på varandra.

Ytligt sett existerade inget samband mellan det tyska fiaskot och den ryska kontroversen. Skiljelinjerna var annorlunda och de skar t.o.m. igenom varandra. De båda 'trotskisterna' Radek och Pjatakov var från början minst lika skeptiska som Stalin mot möjligheten av en revolution i Tyskland. Det var de som rådde Brandler att upphäva resningsordern. Å andra sidan hade Zinovjev med tvekan sanktionerat planen för resningen, vars upphovsman var Trotskij, men han godkände också upphävandet av beslutet. Trotskij var övertygad om att det tyska partiet och Internationalen missat ett unikt tillfälle, och hävdade att Stalin och Zinovjev

¹⁰⁵ Ruth Fischer, a.a., ss. 311-18; Zinovjevs tal i *The Lessons of the German Events*, ss. 36-37 ff. och *13 Konferentsija RKP (b)*, ss. 158-78; och Trotskij, *Uroki Oktjabrja*.

¹⁰⁶ Det har återgivits för författaren av Brandler själv.

hade minst lika stor del i det som Brandler. Triumvirerna svarade att resningen oimintetgjorts på platsen av de båda trotskisterna. Och de insisterade på Brandlers 'opportunism' och framhöll nödvändigheten att avsätta honom som ledare för det tyska partiet.

Triumvirerna drevs av olika motiv ifråga om Brandler. De djupa leden i det tyska partiet vände sig bittert mot honom och Berlinorganisationen krävde hans avgång. Zinovjev försökte dämpa oron och rädda sin egen och Internationalens prestige genom att göra Brandler till syndabock. Genom att avsätta honom och insätta Fischer och Maslov i ledningen för det tyska partiet, gjorde Zinovjev partiet till sin egen förläning. Han hade ytterligare ett skäl att insistera på en exemplarisk bestraffning av Brandler: han misstänkte Brandler och hans vänner i den tyska centralkommittén för Trotskij-sympatier. Genom att fördöma Brandler som Trotskij's anhängare, försökte Zinovjev också belasta Trotskij med Brandlers 'kapitulation'. Brandler, som inte kunde få någon rätsida på rivaliteterna och som var angelägen att lösgöra den tyska frågan från de ryska problemen, förklarade till sist, i ett försök att rädda sin ställning, sitt stöd för den officiella ryska ledningen, dvs. triumvirerna. Det räddade honom emellertid inte.

Sådant var läget i januari 1924 när Internationalens exekutiv sammanträdde för att göra en formell undersökning av det tyska nederlaget. Mötet föregicks av en rad manövrer bakom kulisserna och åtskilliga skiften i utländska partiers centralkommittéer i syfte att i förväg trygga exekutivens stöd för Zinovjev. När exekutiven sammanträdde låg Trotskij sjuk i en by inte långt från Moskva. Han framförde inte sina åsikter, men bad Radek uttala en gemensam protest över avsättandet av Brandler och ommöbleringarna i den tyska centralkommittén. Radek framförde protesten, men eftersom han huvudsakligen var intresserad av att försvara sin egen och Brandlers politik, gav han exekutiven intrycket att Trotskij ställde sig bakom den politiken, och det gav triumvirerna tillfälle att än en gång förbinda Trotskij med den tyska 'högerflygeln'.¹⁰⁷ verkligheten upphörde aldrig Trotskij att se kritiskt på Brandlers agerande. Brandlers nyligen uttalade stöd till triumvirerna gjorde honom knappast mer tilltalande för Trotskij. Icke desto mindre opponerade sig Trotskij av principiella skäl mot att man i Moskva installerade en 'giljotin' för utländska kommunistledare. Utländska partier måste, hävdade han, få lära av egna erfarenheter och egna misstag, sköta sina egna angelägenheter och välja sina egna ledare. Avsättandet av Brandler skapade ett ödesdigert prejudikat.

Trotskij begärde således samma inre frihet i Internationalen som han krävt i det ryska partiet, och han gjorde det med samma resultat. Zinovjev behärskade nu Internationalen fullständigt. Han hade avsatt somliga av de utländska ledare som vädjat till politbyrån att begränsa utfallen mot Trotskij. Andra lät sig själva kuvas och bad om ursäkt för sina *faux pas*. Som en följd härav bevarade exekutiven Zinovjevs rykte obefläckat, fastän den misslyckats med att föra sin undersökning av Tyskland till några klara resultat. Och den stödde Zinovjevs avsättningar och befordringar. Detta gjorde att han snart fick Internationalens stöd för triumvirernas handlande mot Trotskij och de fyrtiosex.

På den trettonde partikongressen i maj gick gamla och nya ledare för alla europeiska partier upp i talarstolen för att upprepa anatemet över Trotskij. Det var endast en utländsk delegat, nämligen *L'Humanités* redaktör Boris Souvarine, själv till hälften ryss och till hälften fransman, som höjde rösten mot det och förklarade att den franska centralkommittén med tjugotvå röster mot två beslutat protestera mot attackerna mot Trotskij, utan att därför nödvändigtvis uttala sin solidaritet med oppositionen. Men personligen delade han Trotskij's åsikter och vägrade uppge dem. Souvarines ensamma röst framhävde endast Trotskij's nederlag.¹⁰⁸

¹⁰⁷ *The Lessons of the German Events*, s. 14. Se också Trotskij's brev om detta till A. Treint och A. Neurath, som skrevs 1931 och 1932 och publicerades i *The New International* (Februari 1938).

¹⁰⁸ *13 S'ezd RKP (b)*, ss. 371-3.

En månad senare ägde Internationalens femte kongress – den s.k. ‘bolsjeviseringskongressen’ – rum i Moskva för att bekräfta bannlysningen av Trotskij, till vilken ett fördömande av Radek och Brandler lades. Ett tal av Ruth Fischer, det tyska partiets nya ledare, var karaktäristiskt för stämningen på kongressen. Hon var en ung kvinna med vass tunga utan revolutionära erfarenheter eller meriter men ändå en idol bland Berlinkommunisterna. Hon gisslade Trotskij, Radek och Brandler, dessa mensjeviker, opportunisterna och ‘likvidatorerna av revolutionära principer’, vilka ‘förlorat tron på den tyska och europeiska revolutionen’. Hon pläderade för en på den ryska modellen grundad monolitisk International, där inget oliktankande och ingen kamp mellan olika åsikter fick förekomma. ‘Denna världskongress får inte göra Internationalen till ett hopkok av alla sorters tendenser. Den måste ta säkra kliv framåt och slå in på en väg som leder till ett enda bolsjevikiskt världsparti.’¹⁰⁹ Sedan följde talesmän för de franska, engelska och amerikanska delegationerna. Och utan att dra sig för några förolämpningar, utmanade de Trotskij att lägga fram sina åsikter för kongressen.¹¹⁰ Trotskij vägrade att ge sig in på någon som helst diskussion. För det första kände han, att allt debatterande nu blivit meningslöst. För det andra kan han ha misstänkt, att utmaningen var en fälla, ty han hade redan hotats med uteslutning ur partiet om han gav sig in i ytterligare kontroverser. Och därför förklarade han, att han godtog det ryska partiets utslag och inte hyste några planer på att dra saken inför Internationalen. Även hans tystnad mottogs emellertid som ett bevis på hans förbrytelser: som ett eko av Zinovjev, krävde delegaterna ingenting mindre än avbön av honom.¹¹¹ Han slog dövörat till, och under loppet av tre hela veckor hörde kongressen ingenting annat än grova smädelser mot den man, till vilken de förra fyra kongresserna lyssnat med djup respekt och beundran. Nu höjdes inga röster till hans försvar. (Souvarine hade vid det här laget uteslutits ur det franska partiet för att ha översatt och publicerat Trotskij's *Den Nya Kursen*.¹¹² Men trots allt skrev Trotskij sitt sista stora Kominternmanifest för denna kongress. Men han återvaldes inte som fullvärdig medlem av exekutiven. Stalin tog hans plats.

Vad låg bakom de förändringar Internationalen genomgick? För endast ett par månader sedan hade dess tre största partier visat prov på tillräckligt mod och värdighet, för att gå till rätta med triumvirerna. Nu var allt underkastelse och självförnedring. Som bekant hade Zinovjev under tiden godtyckligt ommöblerat, avsatt eller upplöst de tyska, franska och polska centralkommittéerna. Men hur kunde dessa kommittéer och partierna bakom dem acceptera hans diktat? De flesta av de avsatta ledarna hade lett sina partier sedan grundningsdagen och åtnjutit hög moralisk auktoritet. Men trots det ställde sig ingenstans medlemmarna bakom dem och vägrade att godta exekutivens order och godkänna Zinovjevs folk som nya ledare. Zinovjev behövde bara ett par veckor eller på sin höjd ett par månader för att få till stånd något som tycktes vara en fullkomlig omvälvning i hela den kommunistiska rörelsen. Men hela lättheten med vilken han genomförde den, avslöjade djupgående svagheter i Internationalen. Endast en sjuk kropp kan på så sätt omstörtas i ett enda slag.

Lenin och Trotskij hade grundat Internationalen med föresatsen att snabbt samla åtminstone huvuddelen av den europeiska arbetarrörelsen under sina banér.¹¹³ De väntade att den snart skulle göra skäl för sitt namn och bli ett världsparti, som överskred nationsgränser och nationella intressen, istället för en belevad och platonsk samling nationella partier av Andra Internationalens typ. De trodde att det fanns en grundläggande enhet i de olika revolutionära processerna runtom i världen. Och denna enhet nödvändiggjorde enligt deras mening, en stark

¹⁰⁹ 5 Vsemirnyj Kongress Kominterna, vol. ss. 175-92.

¹¹⁰ Ibid., ss. 550-9.

¹¹¹ Ibid., vol., II, ss. 156-7.

¹¹² Ibid., s. 181.

¹¹³ Den väpnade profeten, början av kapitel 13.

internationell ledning och disciplin inom den nya organisationen. De Tjugoen Villkoren för medlemskap, som antogs av den andra kongressen 1920, syftade bl.a. till att ge Internationalen stadgar som var avpassade för sin målsättning och göra exekutiven till en centraliserad och stark ledning. Trotskij stödde dessa stadgar helhjärtat.¹¹⁴ Det fanns ingenting i dessa stadgar som i och för sig gav det ryska partiet en dominerande ställning i Internationalen. Alla partier var i demokratisk ordning representerade i exekutiven. Dess få ryska medlemmar åtnjöt i princip inga privilegier. Internationalismen innebar ett underordnande av nationella synpunkter under hela rörelsens intressen, och definitivt inte under några nationalryska särintressen. Om revolutionen lyckades i några viktiga europeiska länder eller om de kommunistiska partierna där åtminstone kunde växa sig starka och trovärdiga, skulle en sådan internationell ledning och disciplin kunnat bli verklighet. Men revolutionens nedgång i Europa tenderade att göra Internationalen till ett bihang åt det ryska partiet. De europeiska sektionernas självförtroende var svagt och det blev allt svagare med åren. De besegrade partierna utvecklade en mindervärdighetskänsla. Och de började vända sig till bolsjevikerna, som var de enda segerrika revolutionärerna, för att lösa sina problem och fatta sina beslut. Bolsjevikerna svarade först av solidaritet, sedan av vana och slutligen av intresse, sedan de bara blivit alltför angelägna om att hålla i de ledande trådar som de utländska partierna så villigt lät sig styras av. Den internationella ledningen och disciplinen förvandlades i själva verket till rysk ledning och disciplin. Och alla de vidsträckta maktbefogenheter som de Tjugoen Villkoren tilldelat exekutiven av Lenins och Trotskij's modell, övergick nästan omärkligt till dess ryska medlemmar.

Lenin oroades av dessa sakernas tillstånd. Han erinrade om Engels' varningar för det tyska partiets dominans i Andra Internationalen och framhöll att det ryska partiets överhöghet kunde bli lika skadlig.¹¹⁵ Han försökte stärka de utländska kommunisternas självförtroende och föreslog t.o.m. att exekutiven skulle överföras till Berlin eller någon annan europeisk huvudstad för att avlägsna den från det ständiga trycket från ryska intressen och förhävanden. Men de flesta utländska kommunister föredrog att ha Internationalens centrum i säkerhet i det Röda Moskva, framför att utsätta det för förföljelser och polisraider i de borgerliga huvudstäderna.

Lenins farhågor bekräftades till fullo. Med åren blev de ryska exekutivledamöternas inblandning i den utländska kommunismens angelägenheter alltmer långtgående. Zinovjev styrde Internationalen på ett flammande, taktlöst och skrupelfritt sätt. Och som ledamot av exekutiven drogs också Trotskij in i förmynderiet – det låg på något sätt i själva situationens natur. Han var ordförande i Kominterns franska kommission och från denna post övervakade han med obegränsad fullmakt de franska kommunisternas dagliga arbete. De tyska, italienska, spanska och brittiska partierna sökte ivrigt hans råd i alla större frågor men också i detaljer. Och han var generös i sitt givande.

Detta fick honom att göra uttalanden och utveckla en omfattande korrespondens, vilka utgör en löpande kommentar till dessa avgörande års historia, en kommentar med ett rikt tankeliv, en gnistrande slagfärdighet och en ofta förvånansvärd klarsynthet.¹¹⁶ Men delar av korrespondensen vittnar också om förmynderskapet. Än kallar han t.ex. den franske ledaren Frossard att stå till svars inför Internationalens domstol i Moskva för allvarliga men ej oberättigade anklagelser. Än censurerar han kommunistiska redaktörer och föreskriver den taktiska linjen och t.o.m. ämnena och stilen i deras tidningar. Än klandrar han *L'Humanité* för

¹¹⁴ Ibid., s. 346.

¹¹⁵ Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXXIII, ss. 392-4. Mera direkta anmärkningar i dessa frågor finns i Lenins fortfarande opublicerade uttalanden vid Internationalens Exekutiv.

¹¹⁶ Se hans *Pjat' Let Kominternu*, som också finns utgiven på engelska med titeln *The First Five Years of the Communist International*, vol. 1 och II.

att ha publicerat inlägg av tvivelaktiga medarbetare. Än, åter, fastställer han ett datum då det franska partiet, som det lovat, måste utesluta alla frimurare och 'karriärister'. Vid flera tillfällen fungerar han som skiljedomare vid rivalitet mellan olika grupper och fastlägger lagen för dem.¹¹⁷ Visserligen rör det sig här om undantagsfall. Han tyranniserade och hetsade aldrig sina underordnade i Komintern som Zinovjev och sedan Stalin, och han väntade sig alltid, att de skulle säga sin mening om det ryska partiet lika uppriktigt som han uttryckte sig om deras partier. Det var inte hans fel, att de utländska kommunisterna så sällan kände sig självsäkra nog att säga sin mening. Han behandlade fortfarande exekutiven som en sant internationell instans och agerade i dess namn utifrån allmänna och inte specifikt ryska kommunistiska principer. Det var i denna anda han använde sig av exekutivens omfattande befogenheter enligt de Tjugoen Villkoren.

Men det ryska partiets dominans gjorde det bara alltför lätt att använda de Tjugoen Villkoren som en stadgemässig ram för ett upprättande av en rysk *de facto* diktatur. Det var vad Zinovjev gjorde redan innan 1923, då han visserligen ännu kunde tyglas av Lenin och Trotskij. Därefter försvann alla hämningar. Dessutom kunde den interna demokratin omöjligen överleva i Internationalen sedan den upphört i det ryska partiet. 'Substitutismen' spred sig till hela rörelsen. Och pamparna inom det bolsjevikiska gamla gardet började betrakta sig själva som förmyndare inte bara för den ryska utan för hela världens arbetarklass.

1923-1924 gick Zinovjev och Stalin beslutsamt till verket för att förändra den europeiska rörelsen i enlighet med den nya ryska modellen. De kunde inte tolerera någon opposition i Internationalen av samma typ som den de gick in för att undertrycka i det egna partiet. Precis på samma sätt som de använt sig av 1921 års fraktionsförbud för att krossa Trotskijs inflytande i hemlandet, använde de sig nu av de vidsträckta befogenheter de erhållit genom de Tjugoen Villkoren, för att krossa hans inflytande utomlands. Trotskij hade ställt sig bakom både 1921 års förbud och de Tjugoen Villkoren. Hans motståndare manövrerade så att varje steg de tog tycktes vara en ren tillämpning av de principer och prejudikat som fastställts, om inte på Trotskijs initiativ så med hans samtycke. De slog ner honom med hans egna vapen – det var bara det, att han aldrig använt dem i något liknande syfte eller med någon liknande brutalitet. Han hade vid olika tillfällen hotat utländska kommunister med disciplinära sanktioner. De degraderade, avsatte och fördömde dem. Han hade krävt att Komintern, i enlighet med sitt program, skulle vägra att tolerera borgerlig pacifism, frimureri och 'socialpatriotism'. De rensade ut 'trotskismen' som hittills nära nog varit synonym med kommunismen.

*

Det ryska partiets trettonde kongress avslutade i maj den debatt som påbörjades vid utropan- det av NEP. Trotskij kunde inte återuppta debatten utan att utsätta sig för anklagelser för disciplinbrott. Och han gjorde inga försök att återuppta den. Vid ett tillfälle beskrev han i be- undrande ordalag den självdisciplin som fått Jaurés att, när det var nödvändigt, 'böja sin tjur- nacke under partidisciplinens ok'. Nu fick han böja sin egen nacke under ett betydligt tyngre ok och han avstod från att offentligt debattera partiets ekonomiska politik och inre förhållan- den, vilket hade tabubelagts. Han kunde dock inte försona sig med att brännmärkas som en halvmensjevik med 'småborgerliga avvikelser från leninismen'. Då de centrala och aktuella politiska frågorna var blockerade, fick han gå till historien för att försvara sig. Ett utmärkt till- fälle uppenbarade sig, när det statliga förlaget, som var i färd med att genomföra ett tidigare centralkommittébeslut på att ge ut Trotskijs *Verk* i en upplaga på flera volymer, just skulle trycka upp volymen med tal och skrifter från 1917. Han skrev en lång essä som förord under titeln '*Oktobers lärdomar*'. Volymen utkom på hösten 1924, och rev genast upp en storm.

¹¹⁷ Ibid., vol. II, ss. 124-84; Rosmer, *Moskva under Lenin*.

Trotskijs tal och skrifter från 1917 var ett starkt försvar mot anklagelsen för att han var den oförfärdiga halvmensjevikern, ty de påminde partiet om hans roll i revolutionen och den okuvliga militärens vilken han konfronterat mensjevikerna. Nationer, sociala klasser och partier har dåligt minne, särskilt i tider av väldiga omvälvningar då det ena årets laddade händelseförlopp tränger ut det föregående årets händelser ur folks medvetande, då generationer och åldersgrupper i det politiska livet avlöser varandra i rasande fart, när de tidiga stridernas veteraner snabbt avtar i antal, skingras och blir utmattade eller kraftlösa och när de unga, som är mer eller mindre medvetna om det förflutna, kastar sig in i nya strider. 1924 utgjorde de som tillhört bolsjevikpartiet sedan början av 1917 mindre än en procent av medlemsantalet. För de unga var revolutionen redan en lika heroisk som vag myt. De tidiga politiska striderna med alla sina invecklade allianser framstod som än mer avlägsna och överkliga. Ungkommunisterna tog exempelvis för givet att bolsjevik och mensjevik alltid bekämpat varandra i total fiendskap, på samma sätt som de gjort så länge de kunde minnas. För dem var det nästan ofattbart, att de under många år utgjort två fraktioner inom samma parti, åberopat samma principer, kämpat och brutit med varandra men också upprepade gånger försökt hela sprickan. Det var än mer ofattbart att flera bolsjevikledare försökt sluta fred med mensjevikerna så sent som 1917.

Det kom därför som en chock för de unga, när de fick veta att krigskommissarien en gång var mensjevik eller halvmensjevik. Och många var böjda att hålla med triumvirerna när de framhöll: en gång mensjevik alltid mensjevik! Ingenting kunde vara mer uppskakande för denna tro än en läsning av Trotskijs tal och skrifter från 1917, som avslöjade den anti-trotskyistiska kampanjens lögnaktighet. Enbart genom att ge ut sina gamla texter tvingade han alltså fram ett agerande från sina motståndares sida. Men i '*Oktobers lärdomar*' utmanade han dem öppet.

I sin skrift förde Trotskij fram sin egen tolkning av partiets historia och tradition, en tolkning som inte enbart var ett försvar för honom själv utan också ett ifrågasättande av hans belackares prestationer. Partihistorien innehöll tre skilda perioder, skrev han: åren av förberedelser för 1917, den avgörande kraftmätningen 1917 och den efterrevolutionära epoken. Var och en av dessa perioder hade sina egna problem, säregenheter och betydelser. Men det var under den andra perioden som bolsjevismen nådde sin höjdpunkt. Det revolutionära partiet prövas i den verkliga revolutionen, precis som armén prövas i den verkliga striden. Dess ledare och deltagare värderas i sista hand efter sitt handlande i denna kraftmätning. Deras handlande under förberedelseperioden är i jämförelse med detta av ringa betydelse. En bolsjevik borde inte dömas efter vad han sagt och gjort före 1917, under 'emigrantpolitikens delvis irrelevanta (och förvirrade) manövrer', utan efter vad han sade och gjorde 1917. Fastän Trotskij resonerade i den historiska skildringens opersonliga form, var argumentationen *pro domo sua*: hans egna förrevolutionära förbindelser med bolsjevismen tillhörde 'emigrantpolitikens irrelevanta manövrer', men hans ställning som ledare för oktoberresningen var oantastlig. Enligt samma kriterium talade hans motståndares förflutna mot dem: de hade kanske varit goda 'leninister' under förberedelseåren, men svek 1917.

Han redogjorde för de två stora kriser partiet genomgått 1917: i april, då Lenin måste övervinna motståndet från partiets högerflygel, 'gammalbolsjevikerna', som Lenin själv kallade dem, innan han kunde övertala partiet att slå in på den revolutionära socialistiska kursen, och strax innan oktoberrevolutionen, när samma högerflygel ryggade inför resningen. Tveksamheten och bristerna hos några ledare gjorde, enligt Trotskij, inte den bolsjevikiska prestationen mindre betydelsefull. Partiet var en levande organism med friktioner och menings-skiljaktigheter. Men bolsjevikerna måste vara medvetna om två saker: också ett revolutionärt parti innehåller med nödvändighet konservativa element som hämmar dess utveckling, särskilt när partiet ställs inför en skarp vändning och måste fatta djärva beslut. Här riktades udden i

första hand mot Zinovjev och Kamenev, 'revolutionens strejkbrytare', men också mot Rykov, Kalinin och de andra ledare som 1917 motsatte sig Lenins linje. I själva verket ifrågasatte Trotskij triumvirernas rätt att tala som de enda rätta uttolkarna av bolsjevidoktrinen och, mera allmänt, det gamla gardets anspråk på att representera den rena leninistiska traditionen. Den outtalade men uppenbara sensmoralen i denna historieskrivning var att traditionen långt ifrån var så enkel och beständig som det gjordes gällande: det gamla gardet representerade den 'gammalbolsjevism' som Lenin avsvurit sig, eftersom den klamrade sig fast vid föråldrade paroller och irrelevanta minnen, medan Trotskijs hållning stod i fullkomlig överensstämmelse med 1917 års bolsjevism i vars tecken partiet hade segrat.

Trotskij övergick därefter från historien och anspelningarna på det aktuella skeendet till den senaste kritiska händelseutvecklingen, kommunismens misslyckande i Tyskland. Hans huvudämne i *'Oktobers lärdomar'* var ledningens roll i den revolutionära situationen och resningens strategi och taktik. Ett kommunistiskt parti, menade han, kan aldrig viljemässigt skapa revolutionära betingelser, ty dessa uppkommer bara som ett resultat av ett relativt långsamt samhälleligt sönderfall. Men partiet kan missa tillfället genom avsaknad av en fast ledning. Också revolutionen har 'sitt rätta ögonblick'. Om man missar det, kanske det inte återkommer på decennier. Det finns inga samhällen som kan existera någon längre tid i ett akut socialt kristillstånd. Om spänningen inte urladdas i revolution, leder den till kontrarevolution. Det är en fråga om veckor eller t.o.m. dagar om vågskålen skall väga över åt det ena eller andra hållet. Om kommunisterna under dessa veckor avstår från att genomföra en resning och uppskjuter ingripandet i tron att den revolutionära situationen kommer att fortsätta och ge dem nya tillfällen, 'kommer hela deras livs kamp att gå till spillo'. Så skulle det gått med bolsjevikernas kamp om motståndarna till resningen hade fått sin vilja fram, och så gick det för den tyska kommunismen 1923. Ryssland hade bevisat den revolutionära ledningens avgörande roll på ett positivt sätt. Tyskland var det negativa beviset. Det var samma konservatism som bolsjevikernas högerflygel gav prov på 1917, som låg bakom det tyska nederlaget. Det var uppenbart vem Trotskij åsyftade med dessa avslutande nålsting: den person som 1917 talade för bolsjevikernas högerflygel var nu ordförande i Kommunistiska Internationalen.

Triumvirerna gick till massiv motoffensiv. Och de tillkallade horder av propagandister och historiker och t.o.m. utländska kommunister för motattacken.¹¹⁸ Under hela hösten och vintern överskuggades landets politiska liv fullständigt av denna kontrovers, som gått till bolsjevismens annaler under det besynnerliga namnet 'den litterära debatten'. Eftersom det var omöjligt att helt enkelt förneka Trotskijs påståenden om Zinovjevs och Kamenevs hållning 1917, svarade deras försvarare, att han förstörde misstagen enormt, att det bara funnits övergående och ytliga skiljaktigheter mellan dem och Lenin och att ingen speciell högerflygel eller konservativ åsiktsgruppering någonsin funnits i partiet. Trotskij hade hittat på det här, sade de, för att diskreditera inte bara det gamla gardet utan också hela den leninistiska traditionen, och tillskriva sig själv och trotskismen fullkomliga fantasimeriter.

För att bevisa sin sak, måste triumvirerna och deras historiker gentemot Trotskijs redogörelse ställa sina egna versioner av händelserna 1917, vilka var avsedda att öka den egna prestige och förringa Trotskijs roll. De började försiktigt men blev snart allt djärvare och tog allt mindre hänsyn till sanningen. Sålunda förnekade de till en början inte att Trotskij spelat en framstående roll. Men inte större, framhöll de, än den som hans nuvarande motståndare spelat. Därefter ingrep Stalin med en egen version. Han förklarade att den militära revolutionära kommittén i Petrogradsovjeten, där Trotskij suttit ordförande, inte alls varit oktober-

¹¹⁸ De viktigaste svaren till Trotskij samlades i en stor volym *Za Leninizm* - medarbetare var Stalin, Zinovjev, Kamenev, Bucharin, Rykov, Sokolnikov, Krupskaja, Molotov, Bubnov, Andrejev, Kviring, Stepanov, Kuusinen, Kolarov, Gusev och Melnitjanskij.

revolutionens högkvarter, vilket alla historiska redogörelser utan undantag hittills påstått. Han försäkrade, att ett mer eller mindre fiktivt 'Centrum', där Trotskij inte ens varit medlem, men där Stalin suttit, ledde resningen.¹¹⁹ Det var en så grovt hoptotad historia, att t.o.m. stalinisterna till en början mottog den med generad ironi. Men när den nu en gång spritts ut, började den snart krypa in i nya historiska redogörelser, ända tills den hittade fram till läroböckerna, där den skulle komma att stanna i ca trettio år som den enda godkända versionen. Så började den kolossala historieförfälskning som snart, likt en destruktiv lavin, skulle rulla ned över Rysslands intellektuella horisont: den började helt enkelt som ett försök att bättra på Zinovjevs och Kamenevs rykte. Så småningom skulle den emellertid komma att utmåla dem, såväl som Bucharin, Rykov, Tomskij och många andra bolsjevikledare, som förrädare av oktoberrevolutionen och utländska spioner. 1924 förenades de flesta kommande offer för förfälskningen i en ursinnig ansträngning för att förpassa Trotskij till skuggornas rike.

Men Trotskij hade en överväldigande position så länge den grundades i 1917 års händelser. Därför gjorde triumvirerna sitt yttersta för att få honom bort från den grunden, tillbaka till den förrevolutionära epoken, tiden för hans opposition mot bolsjevismen. De upprättade en legend om den stränga kontinuiteten i partiets politik och dess faktiska ofelbarhet. Var och en som likt Trotskij konsekvent motsatt sig bolsjevismen under långa tider, måste ha grundläggande brister. Och det måste få konsekvenser även för hans senare beteende. Legendernas upphovsmän gjorde en parodi på determinismen och inskräpte hos partiet, att inget politiskt fel eller avvikande beteende, vare sig det var kollektivt eller individuellt, kunde behandlas som en slumpmässig företeelse. (Denna regel gällde förstås inte triumvirernas egna misstag.) Varje misstag hade sina djupa orsaker eller 'rötter' i varje given grupps eller individs speciella karaktär, antingen denna nu var småborgerlig eller av annat slag. Den som var drabbad av en ursprunglig synds ödesdigra tyngd, begick särskilt svåra misstag. Trotskijs fall gick tillbaka till hans tidiga mensjevikperiod, inte bara till 'emigrantpolitikens manövrer', utan till hans grundläggande hållning till tidens viktigaste problem. Under oktobers mellanakt kämpade hans småborgerliga själ för att få nåd. Partiet hade hoppats kunna hjälpa honom och 'assimilera' honom. Men gång efter annan gjorde sig hans envisa mensjeviknatur gällande.

I detta ljus antog Trotskijs meningsskiljaktigheter med Lenin efter revolutionen en hittills oant onskefull karaktär. Det gällde fr.a. två sådana oenigheter: dels Brest Litovsk-freden och dels politiken mot fackföreningarna. (De övriga meningsskiljaktigheterna, där Lenin erkände sina egna misstag lämnades utan beaktan.) Oräkneliga pamfletter och broschyrer om dessa fall gavs ut och drog upp nya sidor, som skulle bevisa Trotskijs obotliga anti-leninism och upprätta en rak förbindelse mellan hans opposition mot Lenin och hans angrepp på Lenins efterföljare. Sammanhanget bakom de gamla kontroverserna, de verkliga allianserna, motiven, tveksamheten, själv motsägelserna och aktörernas mänskliga styrka och svaghet – allt detta uteslöts ur de nya versionerna. Partiet fick se en bild av sig självt och sina ledare som liknade dessa medeltida fresker, föreställande Sista Domen, där de dygdiga, vars ansikten inte uttrycker något annat än fromhet, stiger rakt till himlen, medan syndarna, dessa mättade lastbarhetssymboler, störtar ned i fördärvet.

Genom att kontroversen kom att kretsa en hel del kring åren 1905-1906, upptäcktes slutligen att källan till alla Trotskijs misstag och avvikelser stod att finna i hans teori om den permanenta revolutionen. Den förklarades vara hans huvudkätteri. Ändå hade partiet inte haft några problem med denna teori ända sedan 1917. Trotskijs tidiga uppsatser om den hade givits ut i faksimilupplaga och översatts till många språk som en auktoriserad del av den kommunistiska läran. Dess båda huvudteser – att den ryska revolutionen måste övergå från den borgerliga till den socialistiska fasen, och att den var förspelet till världsrevolutionen – tillhörde fortfarande

¹¹⁹ Stalin, *Sotjinenija*, vol. VI, ss. 324-31.

partiets axiom. Och de kunde inte tillbakavisas öppet. Polemikerna grävde fram några gamla anmärkningar av Lenin från 1906: i dessa framhöll Lenin, som fortfarande ansåg att den ryska revolutionen skulle bli enbart borgerlig till sin karaktär, att Trotskij kunde tala om socialism eftersom han 'hoppade över' det borgerliga stadiet och 'undervärderade' böndernas betydelse. I ljuset av vad som hände 1917, var dessa anmärkningar utan någon som helst betydelse. Det hindrade emellertid inte polemikerna att i cirkelresonemang upprepa att Trotskij hade en karaktäristisk benägenhet att 'hoppa över nödvändiga mellanstadier' och 'underskatta bönderna'. Visserligen var det inte lätt att förena dessa anklagelser med dem som gick ut på att han var en oförbätterlig mensjevik – mensjevikerna 'hoppade' inte över något borgerligt stadium i revolutionen, de vägrade istället att gå utöver det – och det krävdes stora mängder ren skolastisk argumentation för att klara av den sortens logiska övningar. Som i alla dispyter av detta slag, var det emellertid inte resonemangets logik eller historiska sanning som räknades, utan dess andemening, dess betydelse för dagspolitiken och det intryck den kunde göra på de okunniga.

Det är uppenbart att framhållandet av Trotskijs tendens att 'underskatta bönderna' hade betydelse för dagspolitiken: triumvirerna och Rykov hade redan året innan börjat beteckna Trotskij som muzjikens fiende. Nu gav de etiketten retroaktiv giltighet och historisk färgning. Än mer betydelsefull var den underliggande innebörden. För det folkliga medvetandet antydde den permanenta revolutionen ett perspektiv av ständiga omvälvningar och oavbrutna strider, och en frånvaro av lugn och stadga i den ryska revolutionen. När de fördömde den permanenta revolutionen appellerade triumvirerna till folkets längtan efter fred och stabilitet.

Nu var det så, att Trotskijs teori verkligen hävdade att bolsjevikrysslands öde *i sista hand* hängde på revolutionens spridning utomlands. Men förhoppningarna om dess spridning hade krossats många gånger och nyss hade den allvarliga motgången i Tyskland ägt rum. Bolsjevikerna kände sig mer isolerade än någonsin. De byggde upp ett psykologiskt försvar genom en självgod känsla av att den ryska revolutionen var 'sig själv nog'. Trotskijs teori förolämpade och hånade denna känsla. Härav följde en häftig irritation vid själva omnämnandet av den permanenta revolutionen bland bolsjevikkadrer. En våldsam emotionell kraft drev dem till ett försök att beröva Trotskijs teori all ideologisk trovärdighet. Det var ingen tillfällighet att Stalin på hösten 1924 omprövade sina egna åsikter och formulerade läran om Socialismen i Ett Land, som blev en motvikt till den Permanenta Revolutionen. Stalin hyllade den ryska revolutionens själv tillräcklighet och gav därmed partiet en ideologisk tröst för dess frustrerade internationalistiska förhoppningar.¹²⁰

Det är inte svårt att se hur och varför den 'litterära debatten' ytterligare försvagade Trotskijs ställning. I det allmänna medvetandet skapade den en motsägelsefull bild av Trotskij som å ena sidan en inbiten halvmensjevik och å den andra en lika inbiten 'ultraradikal' och extremist som ständigt försökte dra in partiet i farliga äventyr hemma och utomlands. Hemma försökte han, påstods det, inveckla bolsjevikerna i stridigheter med bönderna, vilka han aldrig förstått. Utomlands såg han revolutionära tillfällen överallt, trots att det inte fanns några. Samma villfarelse fick honom att motsätta sig Brest Litovsk-freden och skylla revolutionens nederlag i Tyskland på Zinovjev. Att Trotskij också kritiserat Zinovjev för att uppmuntra utsiktslösa resningar utomlands, att han motsatt sig marschen mot Warszawa 1920, att han konsekvent försökt normalisera förbindelserna med de kapitalistiska länderna och att han varit den förste att förespråka en NEP-politik för att tillfredsställa bönderna – dessa och liknande fakta som motsade bilden av den ultraradikala äventyraren tog man ingen hänsyn till. Så rördes fakta, fiktion och skolastiskt käbbel ihop tills Trotskij blev en kanske patetisk men dock farlig

¹²⁰ Se Stalin, *A political Biography*, s. 281-93.

kommunistisk don Quijote, som bara triumvirernas visdom och statsmannaskap kunde hålla i schack och oskadliggöra.

Många partimedlemmar, däribland några av Trotskijs egna anhängare, ansåg att han i 'Oktobers lärdomar' valt fel kampterräng.¹²¹ Han borde ha koncentrerat sig på de viktiga frågorna istället för att gräva upp Zinovjevs och Kamenevs misstag från 1917. Han hade visserligen handlat i självförsvar efter det att triumvirerna skrapat fram alla för länge sedan glömda omständigheter kring hans polemik mot Lenin och sedan de hindrat honom att diskutera dagspolitiken. Men de flesta människor glömde fort 'vem som började', och förebrädde honom för att inte låta det skedda vara glömt. Officiella författare citerade utdrag ur Lenins hemlighållna testamente, där Lenin vädjar till partiet att inte använda Zinovjevs och Kamenevs 'historiska misstag' mot dem. T.o.m. Krupskaja, som mindes detta råd, tog sig för att kritisera Trotskij och framhålla att han gjort en för stor affär av meningsskiljaktigheterna mellan Lenin och hans lärjungar, ty revolutionens öde berodde på inställningen hos partiet och arbetarklassen i dess helhet och inte på oenighet inom en trång ledarkrets.¹²² Det var en träffande kritik, särskilt när den riktades mot en förespråkare för den interna demokratin. Den bolsjevikiska självvakningen hade i varje fall sårats av Trotskij, i vars minnen partiledningen uppträdde som en trög och vacklande skara som aldrig skulle gått i land med sina uppgifter om de inte sporrats och drivits på av Lenin.

Debatten fick ytterligare en konsekvens som i hög grad besvärade Trotskij. Vissa element av den skingrade anti-bolsjevikiska oppositionen, som hittills hatat honom som pesten, började sätta sitt hopp till honom.¹²³ Det var oundvikligt. I ett enpartisystem kommer vissa av de nedtystade fienderna till regeringen, vilka inte kan strida under egen fana, att applådera varje mer betydelsefull person som opponerar sig, vilka skälen till hans opposition än är och bortsett från om han tillhör det styrande partiet eller inte. De har en tendens att betrakta var och en, som regeringen brännmärker och gör till sin fiende, som sin hjälte. Trotskijs förespråkande av yttrandefriheten tilltalade åtminstone några antibolsjeviker som inte kunde se någon framtid för sig själva utan yttrandefrihet. Det var dock på intet sätt den dominerande hållningen bland antibolsjevikerna. Många, kanske de flesta hälsade hans fall med glädje, ty de gav honom det mesta av skulden för sitt nederlag under inbördeskriget. Men triumvirerna försökte göra allt av varje tecken på verkliga eller skenbara sympatier för Trotskij utanför partiet, medan han blev desto mer angelägen om att inte göra eller säga något som kunde uppmuntra denna sorts sympatier. Det var detta som i första hand låg bakom hans återhållsamhet och långa tystnader och hans eftertryckliga framhållande av sin solidaritet med triumvirerna gentemot gemensamma fiender.

Slutligen fick den 'litterära debatten' en viktig konsekvens också för triumvirerna själva. Den diskrediterade alla huvudinblandade, alla utom Stalin, vars prestige tvärtom ökade. Trotskij hade koncentrerat sina attacker på Zinovjev och Kamenev som klart uttryckt dokumenterade invändningar mot oktoberresningen. Eftersom Stalin varit mycket mindre stringent, var han nu betydligt mindre sårbar. Zinovjev och Kamenev behövde verkligen hans moraliska stöd i det nuvarande läget, och de mottog gärna hans vittnesbörd om den goda bolsjevismen.¹²⁴ Detta hjälpte Stalin att definitivt etablera sig som förste triumvir. På så sätt bidrog Trotskij till att besegra sina framtida allierade och gynna sin chef och farligaste motståndare.

*

¹²¹ Trotskij, *The Stalin School of Falsification*, s. 90. [[Stalins förfalskarskola](#)]

¹²² Krupskaja, 'K Voprosu ob Urokh Oktjabrja' i *Za Leninism*, ss. 152-6.

¹²³ M. Eastman, *Since Lenin died*, ss. 128-9; Bajanov, *Avec Staline dans le Kremlin*, s. 86.

¹²⁴ Stalin, *Sotjinenija*, vol. VI, 326-7. (Stalins uttalande till försvar av Zinovjev och Kamenev, där han omnämner dem som 'gamla goda bolsjeviker' har tonats ned något i hans *Verk* (jämfört med originalet som publicerades i *Za Leninizm*, ss. 88-89 men är tydligt nog.)

Efter stormen som revs upp av 'Oktobers Lärdomar' blev Trotskijs ställning som krigskommissarie ohållbar. Triumvirerna hade fördömt honom i sådana ordalag att de inte kunde låta honom handha landets militärangelägenheter, fastän de för bara ett år sedan fortfarande var rädda för att bevilja honom avgång. Nu arbetade de öppet för att avlägsna honom från kommissariatet.

Trotskij gjorde under stridernas gång inte det bittersta försök att vända sig till armén. Han höll tillbaka dem bland sina anhängare som, likt Antonov-Ovsejenko, var frestade att dra in militärcellerna i konflikten, vilka enligt partiets stadgar och reglementen hade rätt att säga sin mening. Det bör tilläggas att de officiella talesmännen aldrig anklagade Antonov-Ovsejenko för någon grövre förbrytelse än denna – det var aldrig fråga om någon konspiration eller några förberedelser för en kupp och de erkände vid ett flertal tillfällen Trotskijs bromsande inverkan.¹²⁵ Antydningarna om hans bonapartistiska ambitioner gjordes bara i privat skvaller. Trotskij anklagades inte för en enda manöver i syfte att utnyttja posten som krigskommissarie till sin egen fördel. Han erkände faktiskt politbyråns domsrätt över armén. Följaktligen accepterade han, ehuru inte utan protester, att hans anhängare avskedades och degraderades från de mest inflytelserika posterna i kommissariatet, samtidigt som man tillsatte hans motståndare.¹²⁶

Det är fruktlöst att spekulera över huruvida Trotskij skulle ha lyckats om han försökt en militärkupp. På ett tidigt stadium av konflikten, innan generalsekretariatet hade påbörjat sina ommöbleringar av partipersonalen i armén, kunde hans utsikter att lyckas möjligen betraktas som goda. De avtog emellertid snart. Han försökte aldrig pröva möjligheterna. Han kände sig övertygad om att ett militärt *pronunciamento* skulle innebära ett ohjälpligt bakslag för revolutionen, även om han själv deltog i det. På den trettonde kongressen hade han förklarat, att han såg partiet som 'arbetarklassens enda historiska instrument för att lösa sina grundläggande uppgifter'. Och det instrumentet fick han aldrig försöka krossa med arméns hjälp. Han ansåg att armén, i varje konflikt med partiet, skulle tvingas lita till stöd från de kontrarevolutionära krafterna och därmed skulle den vara dömd att spela en reaktionär roll. Visst såg han att partiet 'degenererade'. Men urartningen bestod i klyftan mellan ledarna och medlemmarna och partiets förlust av sin demokratiska bas. Uppgiften var, enligt honom, att återupprätta den basen och försona basen och ledningen. I sista hand stod revolutionens räddning att finna i samhällets djup, i ett politiskt uppvaknande 'där nerifrån'. Militära aktioner 'från ovan' kunde endast resultera i en regim som var än mer avlägsen arbetardemokratin än den nuvarande regeringen. Sådan var situationens 'logik', och han trodde sig inte kunna motstå den. Han placerade sin egen person och sitt eget handlande inom ramen för de samhällskrafter som bestämde händelsernas gång. Han såg sin egen roll som underordnad dessa krafter, och hans målsättning, återupplivandet av den proletära demokratin, var det som dikterade valet av handlingsmetod.

Under loppet av år 1924 gled ledningen av krigskommissariatet honom ur händerna. Genom Frunze och Unsicht utsträckte triumvirerna gradvis sin kontroll över arméns politiska kommissarier. Och nu visade de inga betänkligheter mot att dra in de väpnade styrkorna i den inre partikonflikten. De lade fram resolutioner i militärcellerna som fördömde Trotskij för att ha publicerat 'Oktobers Lärdomar', och de sammankallade en nationell konferens med de politiska kommissarierna och lade fram en motion med krav på Trotskijs avgång från krigsdepartementet. Vid denna tid drabbades Trotskij återigen av en malariaattack och försvarade sig troligen inte ens inför kommissarierna. Konferensen antog i vederbörlig ordning den

¹²⁵ På trettonde konferensen hänvisade t.o.m. officiella talare till Trotskijs bromsande inverkan, se t.ex. Lominadzes tal i 13 Konferentsija RKP (b), s. 113.

¹²⁶ *Moja Zjizn'*, vol. II, ss. 253-4.

motion som krävde hans avgång. Därefter behandlades hans fall på samma sätt av den kommunistiska cellen vid det militära revolutionära rådet, där han suttit ordförande sedan dess bildande. Till råga på allt sammankallades centralkommittén till plenarsammanträde den 17 januari 1925, där 'fallet Trotskij' var upptaget som första punkt på dagordningen.

Den 15 januari tillställde Trotskij centralkommittén ett brev, i vilket han beklagade sin sjukfrånvaro från det kommande sammanträdet, men omtalade att han uppskjutit sin avresa från Moskva för att besvara frågor och avge förklaringar som eventuellt skulle avkrävas honom. Koncist och med tillbakahållen vrede besvarade han huvudanklagelserna mot sig själv – det blev hans enda svar på kritiken av 'Oktobers Lärdomar'. Därefter bad han att omedelbart få befrias från sina uppdrag som ordförande för militära revolutionära rådet och förklarade: 'Jag är redo att utföra varje uppdrag som påläggs mig av centralkommittén, på vilken post det vara må – också utan post och, det behöver inte sägas, under alla tänkbara former av parti-kontroll.'¹²⁷

I politbyrån föreslog Zinovjev och Kamenev att man hos centralkommittén skulle begära att få Trotskij utesluten ur politbyrån och centralkommittén. Än en gång vägrade till deras irritation Stalin att medverka. Och Zinovjev och Kamenev undrade om han inte tänkte sluta fred med Trotskij på deras bekostnad. Centralkommittén beslöt att Trotskij också i fortsättningen skulle sitta i centralkommittén och politbyrån. Men den hotade honom åter med uteslutning om han gav sig in i nya kontroverser.¹²⁸ Därefter förklarade centralkommittén den 'litterära debatten' formellt avslutad. Men i samma andetag instruerade den alla propaganda-departement att fortsätta kampanjen 'som skulle medvetandegöra hela partiet . . . om trotskismens antibolsjevikiska karaktär, från år 1903 till 'Oktobers Lärdomar.' Ytterligare en kampanj skulle klargöra för landet i dess helhet, och inte bara för partimedlemmarna, den fara för 'arbetar- och bondealliansen' som trotskismen innebar. Eftersom Trotskij inte tilläts gå i svaromål, blev det en 'ensidig debatt'. Slutligen förklarade centralkommittén att 'han omöjligt kunde fortsätta arbetet i militära revolutionära rådet'.

Med vanärans märke fastnaglat över ärebetygelserna, med fördömandena ringande i öronen, tvingad till tystnad och t.o.m. förbjuden att försvara sig, lämnade han så kommissariatet och armén, som han lett i sju långa och ödesdiga år.

¹²⁷ Brevet återges oavkortat i Eastman, *Since Lenin died*, ss. 155-8.

¹²⁸ Popov, *Outline History of the CPSU*, vol. II, s. 216; *KPSS V Rezolutsijach*, vol. I, ss. 913-21.

3. 'Icke allenast av politik! ...'

'Icke allenast av politik lever människan...' var titeln på en kort essä Trotskij publicerade i *Pravda* sommaren 1923.¹ Själv kunde han minst av allt leva enbart av politik. Hans litterära och kulturella verksamhet tog en stor del av hans energi också under den häftigaste perioden av maktkampen. Och han engagerade sig allt djupare i den sedan han lämnat krigskommissariatet och den interna partikontroversen tillfälligt avmattades. Det var inte så, att han försökte fly undan politiken. Hans intresse för konst, litteratur och utbildning var fortfarande politiska i vid mening. Men han vägrade att ensidigt hålla sig till det offentliga livets ytskikt. Han gjorde maktkampen till en kamp om revolutionens 'själ', och därmed gav han den egna konflikten nya dimensioner och ett nytt djup.

Hans intensiva engagemang i det litterära arbetet under de avgörande sammanstötningarna i politbyrån framgår också av följande fakta. Statsförlaget hade sammanställt hans förrevolutionära litteraturessäer i en särskild volym av hans *Verk*, och som förord ämnade han göra en översikt över den ryska litteraturens läge efter revolutionen. 'Förordet' växte i omfång och blev ett fristående arbete. Han ägnade nästan all sin fritid åt det, men kunde inte få det färdigt. Han återtog skrivandet under nästa sommarsemester 1923, när hans konflikt med triumvirerna, som förvärrats av förväntningarna om revolution i Tyskland, gick mot sin höjdpunkt. Och den här gången återvände han till Moskva med manuskriptet till en ny bok, *Litteratur och Revolution*.

Samma sommar skrev han en serie artiklar om det efterrevolutionära Rysslands seder och moral, vilka senare sammanställdes i *Vardagslivets problem*. Ämnena han diskuterade var: familjeliv under den nya regimen, 'upplyst och oupplyst' byråkrati, 'hövlighet och artighet', 'vodka, kyrkan och filmen', 'att svära på ryska' och så vidare. Han talade på möten med utbildningsfolk, bibliotekarier, agitatorer, journalister och 'arbetarreportrar'. Och i sina tal uppehöll han sig vid hur tråkig, tarvlig och livlös pressen blivit och insisterade på behovet att återställa det ryska språkets renhet och kraft, ett språk som nu var nedsölat av partijargong och klichéer. Samma sommar och påföljande höst sysslade han med så vitt skilda ämnen som en jämförande analys av handelscykler under 1800- och 1900-talen (om vilket han publicerade en kort men vägande uppsats i Socialistiska Akademins *Vestnik*)² och kontroversen mellan Pavlovs och Freuds psykologiskolor. Han hade under lång tid varit bekant med Freuds teorier, och han studerade Pavlovs arbeten och förberedde sig för att blanda sig i kontroversen och plädera för frihet för forskning och experimenterande och tolerans mot Freuds skola. 1924 skrev han också, och publicerade i bokform, de biografiska skildringarna av Lenin, där han implicit kritiserade den officiella Lenin-'ikonen' och den begynnande Leninkulten.

Han försökte i dessa skrifter gå till botten med det onda som ansatte revolutionen och han beskrev Moder Rysslands andliga efterblivenhet, som inte var mindre avgörande än hennes ekonomiska fattigdom. Han talade om behovet av 'ursprunglig kulturell ackumulation' som något minst lika angeläget som den industriella ackumulationen. Han exponerade själva marken där stalinismen började växa och försökte förändra klimatet i vilket den skulle komma att blomma. Härav framgick betydelsen han lade vid seder och moral och vardagslivets 'detaljer': han visade hur de påverkade statens läge. Hans behandling av dessa ämnen kan bäst illustreras av det han skrev om det speciellt ryska sättet att svära:

Grovt tal och svordomar är ett arv från slaveri, förödmjukelser och vanärande av den mänskliga värdigheten, såväl den egna som andras ... Jag skulle gärna vilja veta om våra filologer, språkmän och folklivsexperten känner till några andra språk än ryskan som använder sådana ohämmade, en-

¹ *Pravda*, den 10 juli 1923. *Sotjinenija*, vol. XXI, ss. 3-12.

² *Sotjinenija*, vol. XII, ss. 357-63.

visa och låga tillmälen. Så vitt jag vet, finns ingenting eller nästan ingenting liknande utanför vårt land. Våra lägre klassers svärande var ett resultat av förtvivlan, bitterhet och fr.a. slaveri utan hopp och möjlighet att undkomma. Överklassens svärande, det som utgick från lantadelns och ämbetsmannadelns strupar, var en effekt av klasstyre, slavägarstolthet och orubblig makt ... Två strömningar av ryskt grovt tal – herrarnas, ämbetsmännens och polisens, de nöjda och belåtnas svärande och massornas hungriga, desperata och plågade – har präglat allt ryskt liv med sitt usla mönster ..

Revolutionen är emellertid först och främst den mänskliga personlighetens uppvaknande bland massorna, dessa massor som antogs vara utan personlighet. Trots enstaka grymheter och dess metoders blodiga skoningslöshet, kännetecknas revolutionen av en växande respekt för individens värdighet och en ständigt ökande hänsyn till de svaga. En revolution har inte gjort sig förtjänt av sitt namn förrän den med all kraft och med alla till buds stående medel hjälper kvinnan, som var dubbelt och tredubbelt förslavad i det förflutna, att slå in på en väg av individuella och sociala framsteg. En revolution har inte gjort sig förtjänt av sitt namn förrän den gör allt för att ta hand om barnen ... för vars skull den har genomförts. Men hur kan det vara möjligt att skapa ... ett nytt liv byggt på ömsesidig hänsyn, självrespekt och kvinnans verkliga jämlikhet ... ett effektivt omhändertagande av barnen – i en atmosfär som förgiftas av herrars och slavars rytande, skallande och ständiga svärande, detta svärande som inte skonar någon eller stoppas av något? Kampen mot 'grovt språk' är en väsentlig förutsättning för den mentala hygienens, precis som kampen mot smuts och ohyra är en förutsättning för den fysiska hygienens ..

Psykologiska vanor som går igen från generation till generation och genomsyrar hela livsklimatet är ytterligt seglivade ... Hur ofta störtar vi ryssar oss inte våldsamt fram och spänner våra krafter, för att sedan låta saker och ting förbli vid det gamla? ... Det gäller inte bara de okultiverade massorna utan även de avancerade och s.k. ansvariga elementen inom den nuvarande samhällsordningen. Det går inte att förneka, att de gamla förrevolutionära formerna för grovt språk ännu sex år efter oktober är i svang, och att de t.o.m. är på modet högt upp i toppen ... Vårt liv är uppbyggt av de mest slående kontraster.³

I denna kamp mot de ihållande och återkommande levnadstraditionerna som hade sina rötter i livegenskapen, skulle Trotskij lida ett lika grymt nederlag som han gjorde på det politiska området. Men han gav prov på en djup historisk insikt om naturen hos de krafter som skulle dränka honom. De 'två strömningarna av ryskt grovt tal' skulle flyta samman i stalinismen och påtvinga sitt 'usla mönster' på själva revolutionen. Under de stora utrensningarna femton år senare växte de två strömningarna till en flod: det hade då blivit möjligt för en allmän åklagare att skymfa människor på de anklagades bänk, vilka haft de högsta poster inom stat och parti med ord som 'du son av en tjur och en sugga'; och de högsta domarna avslutade som besatta sina anföranden med ropet: 'skjut de galna hundarna!' Svordomarna rullade vidare från domstolarna till fabrikerna, gårdarna, förlagshusen och universitetssalarna. Och i flera år bedövades Ryssland av larmet från dem. Det var som om århundradens svärande förtätats i ett enda ögonblick, kommit till liv i stalinismen och slungats ut över världen.

*

Oktoberrevolutionen hade givit friska impulser till kulturlivet, men också ställt det på ända och skapat enorma svårigheter. Detsamma skulle inträffa i varje revolution, även under de mest gynnsamma omständigheter och med nationens bildade element på dess sida. Verkningarna blev emellertid oerhört mycket svårare, när revolutionens huvudsakliga drivkraft var en förtryckt, egendomslös och med nödvändighet obildad klass. Visserligen tillhörde de ledande bolsjevikerna intelligentsian, och några av dem var djupt bildade. Men de utgjorde bara en handfull. 'Kadrerna' bestod i huvudsak av självlärda arbetare och halvbildat folk av småborgerligt ursprung. Partiet hade skolat dem i allmän marxistisk filosofi. Men alltför ofta visade deras inställning till kulturfrågor att en smula kunskap ofta var värre än fullkomlig okunnighet.

³ *Pravda*, den 16 maj 1923. *Sotjinenija*, vol. XXI, ss. 26-31.

Majoriteten av intelligentsian hade mött oktoberrevolutionen med fientlighet. Några stupade i inbördeskriget. Många emigrerade. Bland dem som överlevde och stannade kvar kom en stor del att tjänstgöra som 'specialister' inom den nya regimen. Ett fåtal omvändes t.o.m. till entusiastiska anhängare av revolutionen och gjorde sitt bästa för att höja nationens kulturella nivå. Men den största delen av intelligentsian var antingen alltför rotad i konservativa tankevanor eller också alltför rädda, medelmåttiga och servila för att kunna utöva något stort och fruktbart intellektuellt inflytande. De tog illa upp när de placerades under självlärda eller halvtbildade kommissarier. Å andra sidan saknade kommissarierna ofta självförtroende, var misstänksamma och tenderade att dölja den inre osäkerheten med bluff och skrävel. De var också fanatiskt övertygade om det rätta i den egna saken och säkra på att de i marxismen, i vilken de med nödvändighet också endast var halvtbildade, funnit nyckeln till alla samhällsproblem, inklusive dem som rörde vetenskap och konst. Och intelligentsian befästes allt starkare i sina karaktäristiska fördomar och sin högdragna övertygelse om att marxismen inte hade något att lära dem, att dess *Weltanschauung* blott var 'ett hopkok av halvsanningar'. På så sätt befästes klyftan mellan dem och de nya styrande grupperna.

Liksom Lenin, Bucharin, Lunatjarskij, Krasin och ett fåtal andra, gjorde Trotskij sitt yttersta för att överbrygga klyftan. Han försökte få kommissarierna och partisekreterarna att behandla intelligentsian med omtanke och respekt, och han uppmanade intelligentsian att visa större förståelse för tidens krav och marxismen. Detta fick en viss effekt men även om klyftan avsmalnade, fanns den ändå kvar. Snart började den vidgas. I och med att partihierarkin började lösgöra sig från alla former av offentlig kontroll och vänja sig vid ett godtyckligt sätt att regera, blev den alltmer böjd att påtvinga vetenskapsmannen, den intellektuelle och konstnären sina diktat. Den började också utveckla egna ambitioner och uppmuntra 'kulturella' strävanden som smickrade dess uppkomlingsfåfänga samtidigt som de uppträdde med anspråk på att vara revolutionära innovationer. Paroller som 'proletär kultur', 'proletär konst' och 'proletär litteratur' myntades och fick snart samma popularitet som den 'proletära strategiläran' åtnjutit i armén något tidigare.⁴

Trotskij såg det som sin uppgift att motverka intolerans och avslöja det meningslösa i parollerna om proletär kultur och konst. Det var inte lätt. Iden om en proletär kultur tilltalade vissa bolsjevikiska intellektuella och unga arbetare, hos vilka revolutionen väckt en önskan om utbildning men också frigjort bildstormarinstinkter. I bakgrunden fanns böndernas anarkiska fientlighet mot allt som kunde sättas i samband med adelns levnadssätt, inklusive dess 'kulturvärden'. (När muzjiken satte eld på sin herres herrgård, lät han också biblioteket och tavlorna gå upp i lågorna –han såg dem enbart som en del av herrens ägodelar.) Vissa bolsjevikerna rationaliserade denna bildstormarmentalitet på teoretisk väg i ett pseudomarxistiskt avståndstagande från den gamla 'klasskulturen', som skulle sopas undan. *Proletkult* proklamerade uppkomsten av en proletär vetenskap och konst. Ideologerna inom denna grupp förde ett inte orimligt resonemang, där de hävdade att, precis som det förekommit feodala och borgerliga epoker i civilisationens historia, så skulle den proletära diktaturen inleda en egen kultur som var genomsyrad av marxistiskt klassmedvetande, stridbar internationalism, materialism, ateism och så vidare. Somliga vidhöll, att marxismen som sådan redan var den nya kulturen. Upphovsmännen och anhängarna till dessa åsikter försökte vinna partiets stöd för dem och t.o.m. göra dem till ledande principer för utbildningspolitiken.

Både Lenin och Trotskij förkastade *Proletkult*teorin. Lenin nöjde sig emellertid med några korta och skarpa uttalanden och lämnade fältet fritt för Trotskij, som var mer hemma på området. Vi skall strax se hur Trotskij förde kampen mot *Proletkult*. *Proletkults* anspråk var emellertid bara det mest långtgående uttrycket för en tendens som sträckte sig långt utanför

⁴ Se *Den väpnade profeten*, slutet av "Not om Trotskijs skrifter"

*Proletkult*kretsarna, och gjorde sig särskilt gällande hos partifolk som var ansvarigt för utbildnings- och kulturfrågor – en tendens att avgöra sådana frågor med order och dekret och utöva påtryckningar mot dem som var för bildade, intelligenta eller självständiga för att lyda. Det var denna attityd, ur vilken stalinismens kulturpolitik skulle framgå, som Trotskij outtröttligt försökte övervinna: 'Staten är en tvångsorganisation', sade han i ett anförande till utbildningsfolk, 'därför måste marxister i statlig tjänst känna sig frestade att bygga sitt kultur- och utbildningsarbete bland de arbetande massorna på principen: "här uppenbaras sanningen – ner på knä inför den"'. Naturligtvis har vi en sträng regering. Arbetarstaten har här rätten och plikten att använda tvångsmedel. Men ifråga om arbetarklassens skolning står denna "här-är-sanningen-ner-på-knä"-metod . . . i direkt motsättning till marxismens själva väsen.⁵

Sådana maningar och varningar fyller många sidor i Övergångsperiodens Kultur, Volym XXI av Trotskij's *Verk*. Att ge order åt vetenskapsmän och bannlysa deras teorier 'vällar bara skada och elände', framhöll han och förebådade den skada och det elände som blev följden av Stalins uttalanden om lingvistiska och biologiska, för att inte tala om sociologiska, kätterier. Det bör tilläggas att Trotskij resonerade i denna anda inte bara efter det att han drivits i opposition. Redan i januari 1919 skrev han t.ex.:

Vårt parti . . . har aldrig försökt och kommer aldrig att försöka ställa sig in hos arbetarklassen ... Själva erövrandet av makten omvandlar inte arbetarklassen eller gör den ren: den åstadkommer bara en reell möjlighet att lära, utvecklas och frigöra sig från gammalt bråte. Genom en kolossal ansträngning har den ryska arbetarklassens ledande skikt utfört ett arbete av jättelik historisk innebörd. Men också bland dessa grupper finns det fortfarande alltför mycket av halvbildning och halvkompetens.⁶

Gång på gång råkade han i konflikt med denna halvbildning och halvkompetens. När Lenin introducerade NEP, framhöll han för bolsjevikerna att de måste 'lära sig att handla'. Inte mindre viktigt var det, tillade Trotskij, att 'lära sig att lära'.⁷

Det var helt förkastligt, menade han, att närma sig det 'kulturella arvet' från det förgångna med nihilistiskt förakt. Arbetarklassen måste tillägna sig detta arv och bevara det. Marxisten fick inte urskillningslöst acceptera allt. Han måste se kulturarvet dialektiskt och förstå dess historiskt uppkomna motsättningar. Civilisationens landvinningar hade hittills tjänat ett dubbelt syfte: de hade hjälpt mänskligheten att få kunskaper och kontrollera naturen, och utvecklat dess egen kapacitet, men hade också tjänat till att bevara samhällets uppdelning i klasser och människans utsugning av människan. Sålunda var vissa element av arvet av historisk betydelse och giltighet, under det att andra var länkade till föråldrade och gammalmodiga samhällssystem.⁸ Den kommunistiska inställningen till kulturarvet måste därför bli selektiv. I regel hade huvuddelen av det strikt vetenskapliga tänkandet i det förflutna i ganska ringa utsträckning förvanskats av den orsaken att det framgått ur ett klassamhälle. Det var i det ideologiska skapandet, fr.a. ifråga om begrepp och föreställningar om samhället, som människans herravälde över människan fick sitt tydligaste uttryck. Men också här var de element som återspeglade klassförtrycket och bidrog till att bevara det intimt förbundna med andra element genom vilka människan blev medveten om sig själv, slipade sitt tänkande, utvidgade sin förståelse, vann insikt i sina känslor, lärde sig behärskning och kontroll och

⁵ Han höll detta tal i juni 1924, strax efter det att den trettonde kongressen fördömt hans 'avvikelse' från 'leninismen'. *Sotjinenija*, vol. XXI, ss. 133-63.

⁶ *Sotjinenija*, vol. XXI, ss. 97-98.

⁷ *Ibid.*, s. 260.

⁸ Trotskij talade om maskinens dubbla roll, maskinen som ökat arbetarens produktiva makt, men under kapitalismen samtidigt tjänat som instrument för utsugning. Socialismen kan inte och kommer inte att avstå från användandet av maskinen. Det står klart för alla, men samma resonemang kan tillämpas ifråga om nästan alla civilisationens landvinningar.

därmed i viss mån övervann sina samhälleliga begränsningar. Här låg förklaringen till att konstverk som skapats för hundratals och t.o.m. tusentals år sedan; fortfarande fascinerade människan och slog an en sträng hos henne, även om hon var sysselsatt i kampen för den proletära revolutionen eller höll på att bygga socialismen. Naturligtvis måste de som byggde socialismen använda sig av den dialektiska materialismens kriterier och kritiskt granska alla nedärvda värderingar. Men detta hade ingenting att göra med ett totalt förkastande eller pseudomarxistiskt prat. Innan det förgångnas kulturella värderingar kunde bli föremål för kritik måste de grundligt assimileras, och innan marxisten från sina egna utgångspunkter beslöt att ompröva något kunskapsområde, måste han först behärska det 'inifrån'.

*

När Trotskij vände sig till den gamla intelligentsian, resonerade han ur motsatt synvinkel: han försökte övertyga dem om att de inte enbart kunde leva av kulturarvet och att de borde om-skola sig och finna sig till rätta i sovjetsamhället. Han sysselsatte sig särskilt med vetenskaps-männens och teknikernas attityder och talade vid en mängd tillfällen inför dem om förhållan-det mellan marxismen och vetenskapen. Hans eget intresse för ämnet stimulerades när han, efter sin avgång från krigskommissariatet, blev ordförande för styrelsen för elektroteknisk utveckling och kommittén för industri och teknologi. Ett nytt studieområde öppnade sig för honom ett område som intresserat honom i hans tidiga ungdom, men som han senare tvinga-des överge på grund av revolutionär verksamhet. Han blev nu 'till hälften administratör och till hälften studerande'. 'Jag intresserade mig särskilt för kommittén för industri och tekno-logi', skriver han,⁹ 'som, till följd av den sovjetiska industrins centraliserade karaktär, hade utvecklats i relativt stor skala. Jag besökte flitigt många laboratorier, iakttog experiment ... och lyssnade till förklaringar av framstående vetenskapsmän. På fritiden studerade jag läroböcker i kemi och hydrodynamik ...' Detta intresse återspeglas kraftigt i hans skrifter från 1925-6. Under det att han satt vid vetenskapsmännens fötter, verkade han samtidigt som lärare åt dem i sociologi och marxistisk vetenskapsfilosofi. Han var troligen influerad av Engels' *Dialektik der Natur*, vars första tyska och ryska upplagor utkom i Moskva 1925. Han hänvisade aldrig direkt till detta verk, men det är osannolikt att han inte skulle ha läst det och på vissa punkter ligger han mycket nära Engels' tankebanor.

Minst tre av hans avstickare till vetenskapsfilosofin förtjänar att nämnas här: ett anförande om Mendelejev som hölls vid en allrysk vetenskapskongress i september 1925, på den stora kemistens födelsedag, en föreläsning om 'Kultur och Socialism' som hölls på Röda Torget-klubben i februari 1926 och ett tal om 'Radio, Vetenskap, Teknologi och Samhälle' på radio-främjandets kongress i mars samma år.

Trotskij hade ingenting av professionell filosof över sig. Han pejlade aldrig kunskapsteorins djup som Lenin i *Materialismen och Empiriokriticismen*. Han försökte inte göra någon syste-matisk framställning av dialektikens principer. Han föredrog att tillämpa dem i politiska och historiska analyser, snarare än att utveckla dem i det abstrakta. Men man kan knappast läsa hans arbeten utan att slås av den väl utvecklade bakomliggande filosofin, det djupa tänkande han ägnade metodfrågorna och hans omfattande, om än inte särskilt systematiska, bildning. Han bar denna bildning med lätthet, undvek den lärdes tunga utsagor och gick liksom in för att tala lekmannens språk. Trots allt detta, eller kanske just på grund av det, är hans få essäer om vetenskapens dialektik bland det klaraste och mest skarpsynta i den marxistiska litteraturen i fråga.

Ingenting var Trotskij mer främmande än att kräva politisk styrning av vetenskapen. Han hävdade vetenskapsmannens rätt och t.o.m. skyldighet att stå politiskt obunden i sina forsk-

---

⁹ Trotskij, *Moja Zjizn*, vol. II, s. 262.

ningar och studier. Det fick emellertid inte innebära, att vetenskapsmannen hindrades att se vetenskapens plats i samhället. Det fanns ingen motsättning mellan den individuella vetenskapsmannens politiska obundenhet och vetenskapens som helhet djupa engagemang i tidens sociala konflikter. På samma sätt kunde en individuell soldat eller revolutionär slåss och ge sitt liv i en helt annan mening än arméer och partier, som måste försvara speciella intressen och strävanden.

Obundenhet och strikt objektivitet i vetenskapen är nödvändigt men inte tillräckligt. Det ligger i högsta grad i vetenskapens eget intresse att forskaren har en vid och aktuell filosofisk utblick, något som han i regel saknar. Detta ger upphov till en karaktäristisk splittring hos forskaren. På sitt specialområde eller i sitt laboratorium är han en outtalad materialist, men hans tänkande är i övrigt oftast förvirrat, ovetenskapligt och tenderar till idealistiska eller rent reaktionära ståndpunkter. Kanske mer än hos någon annan stor tänkare fanns denna splittring hos Mendelejev. Som vetenskapsman var han en av alla tiders största materialister. Samtidigt delade han sin tids alla konservativa föreställningar och fördomar och var en varm anhängare av det sönderfallande tsarväldet. När han formulerade sin Periodiska Lag, påvisade han sanningen i den dialektiska lag som intar en central ställning i det marxistiska tänkandet och som hävdar att kvantitativa förändringar, antingen det rör sig om natur- eller samhällsförlopp, vid en viss tidpunkt slår över i kvalitativa förändringar. Enligt den Periodiska Lagen leder kvantitativa förändringar i atomvikten till kvalitativa skillnader mellan kemiska element. Ändå förblev den enda stora kvalitativa förändringen i det ryska samhället – revolutionen – någonting helt främmande för Mendelejev.

‘Lär för att kunna förutsäga och handla’ var den stora forskarens motto, och han jämförde det vetenskapliga skapandet med byggandet av en järnbro över ett bråddjup: det är inte nödvändigt, sade Mendelejev, att gå ned och söka stöd för bron i botten på klyftan. Det räcker med att finna ett fäste på ena sidan och sedan föra över en noggrant uppmätt båge, som kommer att vila tryggt på andra sidan.

Detsamma gäller allt vetenskapligt tänkande. Det måste grunda sig på erfarenhetens granitsockel. Men liksom brospannet avskiljer sig generaliseringen från världen av fakta för att åter genomkorsa den vid en annan given tidpunkt . . .

Detta ögonblick av vetenskapligt skapande ... då generaliseringen omvandlar sig till förutsägelse och förutsägelsen fortlöpande provas mot erfarenheten ger otvivelaktigt det mänskliga sinnet den stoltaste och sannaste tillfredsställelsen.¹⁰

Medborgaren Mendelejev avstod dock från varje sociologisk generalisering och politisk förutsägelse. Han ställde sig fullkomligt oförstående till framväxten av den marxistiska skolan i Ryssland, en skola som utvecklades under en kontrovers med narodnikerna just ifråga om förutsägelsen av det ryska samhällets framtid.

Fallet Mendelejev illustrerar alltså den moderna forskarens belägenhet: hans avsaknad av en samlad vision av världen eller ens vetenskapen. Vetenskapen arbetar med nödvändighet empiriskt. Men ju större specialiseringen och splittringen blir, desto mer angeläget blir behovet av en enande världsuppfattning – annars blir tanken begränsad till det egna specialområdet och framstegen hindras också inom detta. Bristen på filosofisk insikt och misstron mot generaliseringar är ansvariga för mycket onödig förvirring och famlande i mörker. Marxismen erbjuder forskaren en samlad vision av naturen och det mänskliga samhället, en vision som, långt ifrån

¹⁰ *Sotjinenija*, vol. XXI, s. 276.

att vara ett godtyckligt hopkok eller ett metafysiskt påfund, står i nära förbindelse med vetenskapens mångfaldiga empiriska erfarenheter.¹¹

Trotskijs stora ämne var det mänskliga tänkandets enhet och mångfald. Han gjorde en översikt över den moderna vetenskapens struktur, återigen med utgångspunkt från Mendelejevs arbeten. Mendelejev hade funnit, att kemin hade sin grund i fysiken och att kemiska reaktioner orsakas av fysiska och mekaniska egenskaper hos partiklar. Fysiologin står i samma förhållande till kemin, fortsatte Trotskij, som kemin i förhållande till fysiken – det är inte utan anledning den kallas 'de levande organismernas tillämpade kemi'. 'Den vetenskapliga, dvs. den materialistiska, fysiologin har inget behov av någon överkemisk Livskraft (i Vitalisternas och Neovitalisternas mening) för att förklara de olika processer som angår den. Psykologin vilar i sin tur på fysiologins grund. På samma sätt som fysiologen inte kan finna någon användning för begreppet Livskraft i sina strikt vetenskapliga forskningar, på samma sätt är det omöjligt för psykologen att komma till rätta med ett enda av sina speciella problem med hänvisning till "själen". Han måste relatera psykiska erfarenheter till fysiologiskt existerande företeelser.' Det är detta Freuds skola gör, när den avslöjar att människans sexuella drifter ligger bakom så många andliga tillstånd. Och det är *a fortiori* vad Pavlovskolan gör när den behandlar den mänskliga själen som ett sammansatt system av fysiologiskt betingade reflexer. I grund och botten är den moderna samhällsvetenskapen oskiljaktig från den insikt människan vunnit i de lagar som styr naturen. Den ser samhället som en särskild del av naturen.

På mekanikens och fysikens grund reser sig alltså den samtida vetenskapens vidsträckta byggnad, där alla olika delar hänger samman och formar ett enda helt. Enheten betyder dock inte enhetlighet. De lagar som styr en vetenskap kan inte ersättas av en annan vetenskaps lagar. Även om Mendelejev visat, att kemiska processer i sista hand är fysiska eller mekaniska, kan kemin inte direkt reduceras till fysik. I än mindre grad kan fysiologi reduceras till kemi, eller psykologi och biologi till fysiologi. Inte heller kan de lagar som styr det mänskliga samhällets utveckling, på ett enkelt sätt härledas ur lagar som kan tillämpas på naturen. På sätt och vis har kanske vetenskapen som slutmål att förklara den oändliga mångfalden av natur- och samhällsfenomen med några få allmänna och elementära lagar.¹² Men det vetenskapliga tänkandet rör sig mot detta mål på ett sätt som tycks avlägsna det alltmer från det, genom splittring och specialisering av kunskapen och ett ständigt formulerande av nya, särskilda och detaljrika lagar. Åsikten att kemiska reaktioner i sista hand bestäms av fysiska egenskaper hos partiklar, utgjorde t.ex. en grundval för hela kemin. Men som sådan erbjöd den inte någon som helst ledtråd för enskilda kemiska reaktioner. 'Kemin arbetar med sina egna nycklar, och den finner enbart dessa nycklar i de egna laboratorierna, genom empirisk erfarenhet och generalisering, hypoteser och teori.' Fastän fysiologin är förbunden med kemin i allmänhet genom den organiska och fysiologiska kemins solida kanaler, har den sina egna metoder och lagar. Detsamma gäller biologin och psykologin. Alla vetenskaper söker stöd i en annans

¹¹ I *Dialektik der Natur* påpekar Engels att Descartes med nära två hundra år föregick de vetenskapliga upptäckterna rörande bevarandet av energin, när han hävdade att rörelsens massa i universum inte förändras. Om vetenskapsmännen fattat Descartes tanke, kanske de hade kommit fram till sina upptäckter mycket tidigare. Detta gällde *a fortiori* Kants 'nebulosahypotes'. 'Om de flesta naturforskare känt mindre aversion mot det (filosofiska) tänkandet, den aversion som Newton uttryckte i sin varning: "Fysik, se upp för Metafysiken" – skulle de med nödvändighet från Kants ... upptäckt dragit slutsatser som besparat dem ändlösa utvikningar ... Kants upptäckt var utgångspunkten för alla vidare framsteg (dvs. ifråga om att övervinna den statiska och antaga den dynamiska synen på naturen som helhet). Om forskningen gått i denna riktning från början, skulle naturvetenskapen vara mycket mer avancerad än den är. Men vad gott kommer från filosofin? Kants arbeten fick inget omedelbart inflytande och det var först många år senare som Laplace och Herschel ... bekräftade dem: *Dialektik der Natur*, ss. 14, 62.

¹² I det redan citerade arbetet uttrycker Engels åsikten att dessa allmänna och elementära lagar, 'åtminstone i vetandets nuvarande tillstånd', endast kan formuleras i filosofiska termer, dvs i dialektikens termer, men inte i naturvetenskapens.

regler endast 'i sista hand'. Och varje vetenskap sysslar med ett så speciellt område, där elementära fenomen uppträder i så sammansatta former, att varje sådant område kräver ett unikt sätt att närma sig, ställa frågor och utarbeta hypoteser. Den vetenskapliga enheten manifesterar sig genom mångfald.

I studiet av naturen tas varje forskningsområdes autonomi för givet. Det finns inga allvarligt syftande forskare som blandar samman lagarna i olika sfärer med varandra. Det är bara i resonemang om samhälle, historia, ekonomi och politik som en sådan förvirring och godtycklighet fortfarande förekommer. Här behöver inga lagar erkännas. Eller också förs naturvetenskapens lagar in på ett osmält sätt, vilket exempelvis gäller darwinisternas fuskande i sociologi och neomalthusianerna.¹³

Därefter gjorde Trotskij en bred översikt över vetenskapens och teknologins framsteg 'under de senaste decennierna' och dess filosofiska implikationer. Dessa framsteg utgjorde, hävdade han, en nästan oavbruten triumf för den dialektiska materialismen, en triumf som filosoferna och vetenskapsmännen paradoxalt nog inte ville erkänna. 'Vetenskapens framsteg, när det gäller att behärska materien, följs tvärtom av en filosofisk kamp mot materialismen.' Särskilt upptäckten av radioaktiviteten hade fått filosoferna att dra anti-materialistiska slutsatser. Men deras argument var giltiga enbart när de var en kritik av den gamla fysiken och den mekaniska varianten av den härmed sammanhängande filosofiska materialismen. Den dialektiska materialismen hade aldrig bundit sig vid den gamla fysiken – filosofiskt hade den i själva verket överskridit den i mitten på artonhundratalet, långt före forskarna. Den hävdade endast varats – 'materiens' – primat över tänkandet och identifierade sig inte med någon speciell uppfattning av materiens struktur. Den behandlade varje sådan uppfattning som giltig endast i relativ bemärkelse – som ett stadium i den empiriska kunskapens utveckling. Vetenskapsmännen finner det å andra sidan svårt att hålla isär den filosofiska materialismen från den ena eller andra fasen i materieforskningen. Om de bara kunde lära sig att närma sig problemen i ett vidare perspektiv, kombinera induktiva och deduktiva resonemang och empiriskt och abstrakt tänkande, skulle de kunna betrakta sina egna upptäckter på ett mer adekvat sätt, undvika att tillmäta dem absolut filosofisk betydelse och t.o.m. på ett klarare sätt föregripa övergången från en vetenskaplig fas till en annan. Många vetenskapsmän som uppehöll sig vid radioaktivitetens förmenta anti-materialistiska implikationer, kunde inte ens inse vart upptäckten av radioaktiviteten förde dem. Och de såg med skepsis på möjligheten av att klyva atomen. I en kritik av denna attityd, skrev Trotskij ned följande förutsägelse:

Radioaktiviteten för oss rakt in i problemet med frigörandet av atomens inre energi . . . Den samtida fysikens största uppgift är att ur atomen dra fram dess latent energi – rycka upp dess plugg så att energin kan välla fram med all sin kraft. Det kommer då att bli möjligt att ersätta kol och olja med atomenergi, som kommer att bli vårt grundläggande bränsle och huvudsakliga drivkraft.

Han besvarade skeptikerna och utropade:

¹³ Trotskij illustrerar denna punkt genom att citera J. M. Keynes som, under ett besök i Moskva 1925, i en föreläsning i högsta rådet för folkhushållningen förklarade arbetslösheten i Storbritannien med takten i den brittiska befolkningsökningen. Keynes fortsatte med att säga (enligt en rapport i *Ekonomitjeskaja Zjizn* från den 15 september 1925): 'Jag anser att Rysslands fattigdom före kriget fr.a. orsakades av en alltför stark befolkningsökning. Vi kan också f.n. utläsa en alltför stark nativitet i förhållande till dödligheten. Detta är den största fan för Rysslands ekonomiska framtid.' Vid denna tid rådde det fortfarande arbetslöshet i Ryssland. Men redan tre år senare, då en planerad ekonomi hade upprättats, och under decennier, var en av 'de största farorna' brist på arbetskraft och en alltför långsam befolkningstillväxt, något som på ett slående sätt visar omöjligheten av att tillämpa det malthusianska eller neomalthusianska begreppet 'befolkningstrycket på existensmedlen' på ett industriellt expanderande samhälles ekonomi.

Detta är inte på något sätt en hopplös uppgift, och vilka möjligheter kommer lösningen av den inte att skapa! . . . det vetenskapliga och tekniska tänkandet närmar sig en stor omvälvning, och följaktligen sammanfaller den sociala revolutionen i vår tid med en revolution i människans utforskande av materiens natur och hennes kontroll av materien.¹⁴

Trotsky gjorde sin profetia den 1 mars 1926. Han skulle inte få se den besannas. Han skulle komma att dö på tröskeln till dess uppfyllelse.

Av hans avstickare till vetenskapsfilosofin förtjänar en vår särskilda uppmärksamhet – hans försvar för den freudianska psykoanalysen. Redan i början på tjugotalet utsattes den freudian-ska skolan för ett häftigt angrepp, som skulle komma att förvisa den från Sovjetunionen i många decennier. Inflytelserikt partifolk utan någon egentlig förstahandskännedom om Freuds teori blev misstänksamma mot denna skola med dess överbetoning av det sexuella, och de betraktade den som oförenlig med marxismen. Men intoleransen mot freudismen var inte begränsad till bolsjevikerna. Den var minst lika stark i politiskt konservativa akademiska kretsar, bland Pavlovs anhängare t.ex., som tenderade att vilja upprätta ett verkligt monopol för sina egna läror. De hade fördelen framför freudianerna att ha växt upp på rysk mark och för marxistiska intellektuella te sig som den klart mest materialistiska av de båda. På så vis bildade partifolk och akademiker en sällsam allians mot psykoanalysen.

Som vi vet upprördes Trotsky över detta redan 1922. Det året skrev han ett brev till Pavlov, där han försökte försvara freudismen och taktfullt gav Pavlov uppgiften att utöva sitt inflytande för att främja tolerans och frihet i forskningen. Det är inte känt huruvida han avsånde brevet. Men han lät det ingå i volym XXI av sina *Verk*. Pavlov tycks ha ignorerat pläderingen. Trotsky kunde inte föra saken vidare i den följande politiska krisens hetta. Men han tog upp den igen 1926, och denna gång protesterade han offentligt mot det kryperi som redan omgav Pavlov-skolan. Han talade med verklig respekt och beundran om Pavlovs egna läror och betraktade dem som stående 'i full harmoni med den dialektiska materialismen' och som ett medel att 'riva ned muren mellan fysiologi och psykologi'. Pavlov ser 'de grundläggande reflexerna som fysiologiska och hävdar att systemet av reflexer ger upphov till medvetandet. Han betraktar också 'ackumulationen av fysiologisk kvantitet som något som framkallar en ny "psykologisk" kvalitet'. Men Trotsky talade med ironi om Pavlov-skolans överdrivna pretentioner, särskilt dess skryt om att den kunde förklara de mest subtila händelser i det mänskliga sinnet, t.o.m. poetiskt skapande, enbart som en effekt av betingade reflexer. Pavlovs metod är verkligen 'experimentell och ambitiös', anmärkte Trotsky: 'den närmar sig generaliseringarna steg för steg: den utgår från hundens saliv och rycker fram mot poesin'. Men 'vägen till poesin kan knappast skönjas ännu'.

Han protesterade desto starkare mot nedvärderingen av freudismen, eftersom han menade att Freuds läror, liksom Pavlovs, var inneboende materialistiska. De båda teorierna skiljer sig ifråga om forskningssättet, framhöll han, men inte ifråga om filosofin.¹⁵ Pavlov använder den strikt empiriska metoden och går i själva verket från fysiologi till psykologi. Freud postulerar i förväg att fysiologiska drifter ligger bakom psykiska förlopp, och hans förhållningssätt är mer spekulativt. Man kan argumentera för att freudianerna lägger alltför stor vikt vid det sexuella på bekostnad av andra faktorer. Men en kontrovers om detta skulle fortfarande hålla sig inom ramen för den filosofiska materialismen. Psykoanalytikern 'går inte från de lägsta (fysiologiska) till de högsta (psykologiska) fenomenen och från de grundläggande till de sammansatta reflexerna. Istället försöker han ta alla mellanliggande stadier i ett enda hopp, ett

¹⁴ *Sotjinenija*, vol. XXI, s. 415. (Min kurs.)

¹⁵ I sitt brev till Pavlov argumenterade Trotsky ifråga om släktskapen mellan de båda skolorna på följande sätt: 'Er lära om de betingade reflexerna innefattar, tycks det mig, Freuds teori som en särskild instans. Sublimeringen av sexuell energi ... är ingenting annat än de på sexuell grund uppkomna betingade reflexerna n plus ett, n plus två, och reflexer av högre grader.' Ibid., s. 260.

hopp uppifrån och ned, från den religiösa myten, det lyriska poemet eller drömmen rakt ned till det mänskliga psykets fysiologiska bas.’ I en slående bild jämförde Trotskij de båda metoderna:

Idealisterna säger oss ... att ‘själen’ är en bottenlös källa. Både Pavlov och Freud menar att fysiologin utgör dess botten. Pavlov simmar likt dykaren ner till dess djupaste vatten och undersöker oförtrutet källan därifrån och uppåt. Freud står över den och försöker med sin genomborrande blick tränga in i dess ständigt skiftande och oroliga vatten och utforska eller ana tingens form djupt därnere.

Pavlovs experimentella metod hade naturligtvis vissa fördelar framför Freuds delvis spekulativa förhållningssätt, vilket ibland drev psykoanalytikern till fantastiska gissningar. Men

det skulle vara alltför enkelt och grovt att förklara psykoanalysen oförenlig med marxismen och vända den ryggen. Vi behöver i varje fall inte godta freudismen som ett färdigt alternativ. Freudismen är en arbetshypotes. Den kan producera, och producerar, deduktioner och antaganden som pekar mot en materialistisk psykologi. Experiment kommer i sinom tid att pröva hypoteserna. Under tiden har vi varken anledning eller rätt att bannlysa en metod som, även om den är mindre tillförlitlig, försöker föregripa resultat som den experimentella metoden endast långsamt kan nå fram till.¹⁶

Trotskijns pläderingar mötte döva öron. Den psykoanalytiska teorin förvisades snart från universiteten. Mindre ingående men mer kategoriskt försvarade han Einsteins relativitetsteori.¹⁷ Men också denna teori blev ett anatema för stalintidens ecklesiastiska ‘materialism’, och den kom att ‘rehabiliteras’ först efter Stalins död.

*

Även om Trotskij var kunnig och tidvis inspirerad i sina vetenskapsfilosofiska studier, förblev han något av en amatör på detta område. Men det låg däremot ingenting amatörmässigt över hans litteraturkritik. Han var Rysslands ledande kritiker under dessa år. Hans *Litteratur och Revolution* utövade ett stort inflytande på skribenterna i *Krasnaja Nov*, den tidens ledande intellektuella tidning och särskilt dess utgivare A. Voronskij, som var en uttalad trotskist och framstående essäist. Nu, nästan fyra decennier sedan den skrevs, är denna bok fortfarande oöverträffad, inte bara som översikt över den revolutionära *Sturm und Drang*-perioden i rysk litteratur, och ett tidigt fördömande av stalinismens kvävningseffekt på det konstnärliga skapandet, utan även i vidare mening, som studie i marxistisk litteraturkritik. Boken har en djup känsla för konst och litteratur, originella idéer, en fängslande livfullhet och humor och – på de avslutande sidorna – en visionär kraft som stiger till sällsamma höjder av sublim poesi.

Också på det litterära området förklarade Trotskij krig mot bildstormarna och alla former av pseudorevolutionär högdragenhet och arrogans. Han krävde yttrandefrihet för alla konstnärliga och litterära skolor, åtminstone så länge de inte missbrukade den i direkt kontra-revolutionära syften. Återigen framträdde bildstormarattityden inte bara, och inte ens huvudsakligen, bland partifolk. De var ännu mer utmärkande för olika grupper av unga författare och konstnärer. Nya rebelliska skolor inom konst och litteratur grep omkring sig. Under normala omständigheter skulle dessa skolor med sina innovationer och angrepp på etablerade konstauktoriteter ha kunnat väcka en viss nyfikenhet och skapa en hel del uppståndelse inom ganska snäva kretsar, och sedan kanske kämpa sig fram, som så många av sina föregångare, från obemärkthet till erkännande utan särskilt mycket politiskt flaggviftande på vägen. Men i den rådande situationen gick konstnärskotteriernas rivalitet och kontroverser över alla gränser.

¹⁶ Ibid., ss. 430-1. Det ankommer på experterna att uttala sig om huruvida Trotskij hade rätt när han sade att Pavlovs metod gav resultat långsammare än Freuds. Han underströk att hans försvar av freudismen inte fick tas som ett överseende med ‘den vulgära pseudofreudismen’, som var på modet bland den borgerliga publiken.

¹⁷ *Pod Znamenem Marksizma*, nr 1.

De nya skolorna gjorde anspråk på att vara kolossalt politiskt betydelsefulla, lanserade sig själva som revolutionspionjärer och försökte diskreditera de äldre skolorna som både socialt reaktionära och konstnärligt förlegade.

Som bekant ställde *Proletkult* högljudda krav på att dess 'skola' skulle få officiell sanktion och t.o.m. monopolställning. Dess skribenter, Lebedinskij, Pletnev, Tretjakov och andra, fann ett forum i de båda tidskrifterna *Kuznitsa* och *Oktjabr* och startade senare sin egen stridbara *Na Postu*. Eftersom Bucharin, som redaktör för *Pravda* och Lunatjarskij, som utbildningsminister, beskyddade *Proletkult*, krävdes ett uttalande från Lenin för att tillbakavisa deras pretentioner. När *Proletkult*författarna, upprörda över motgången vände sig till Trotskij för att be om hans beskydd, svarade han att han i alla lägen skulle försvara deras rätt att fritt framföra sina åsikter, men att han var helt och hållet överens med Lenin om det skadliga och meningslösa i alla paroller om proletär litteratur och konst. Också de mer blygsamma klichéerna om en 'ny socialistisk konstepok' eller en 'ny revolutionär renässans inom litteraturen' var värdelösa: 'Konstarterna har som alltid i begynnelsen av en stor epok givit prov på en fruktansvärd hjälplöshet ... Liksom ugglan, vishetens fågel, kan poesins sångfågel endast höras efter solnedgången. På dagen sköter vi våra sysslor, endast i skymningen kan förnuftet och känslan begrunda det inträffade.'

Det var fel att skylla konstnärernas plåga på revolutionen. 'Poesins sångfågel' gjorde sig än mindre hörd i kontrarevolutionens läger. I en mördande översikt över emigrantlitteraturen påpekade Trotskij att fastän de flesta ryska författare rest utomlands, hade de inte producerat ett enda verk som var värt att lägga märke till. Inte heller hade 'de inre emigranterna' – de författare i Ryssland som tänkte och kände som emigranterna – mycket att skryta med, författare som Zinaida Gippius, Evgenij Zamjatin,¹⁸ och t.o.m. Andrej Belyj. Trots all sin otvivelaktiga begåvning var dessa författare, som uppslukades av en förhårdad självupptagenhet, oförmögna att besvara tidens drama – i bästa fall flydde de in i mysticismen. Sålunda är t.o.m. Belyj, den mest framstående bland dem 'alltid sysselsatt med sig själv, berättar om sig själv, går runt sig själv, luktar på sig själv och slickar sig själv'.¹⁹ Gippius odlade en högrädd, översinnlig, mystisk och erotisk kristendom. Ändå 'var det tillräckligt att en rödgardists spikade stövel trampade på hennes lyriska tå för att hon skulle uppge ett skri på vilket man kunde igenkänna den av den heliga egendomen besatta häxan'. (Men eftersom hon inte saknade talang, så fanns det faktiskt en poetisk kvalitet i hennes häxskri!) För Trotskij framstod dessa författare som motbudande och groteska i sin bundenhet till ett förgånget socialt systems falska värden och sitt främlingskap inför det samtida. Han betraktade dem som ett uttryck för allt som var värdelöst i den gamla intelligentsian. Han gjorde en snabb-skiss över en typisk representant för denna intelligentsia, en 'inre emigrant' *par excellence*:

När en viss konstitutionell demokratisk estet gör en lång resa i en boskapsvagn och sedan berättar om det, muttrande mellan tänderna om hur han, en högt bildad europé, med de bästa löständer och den mest precisa kunskap om den egyptiska baletten, av den vulgära revolutionen förnedrades till att vara tvungen att resa med skabbiga *mesjodniki*, så får man en känsla av fysiskt äckel mot löständerna, balettens estetik och mot all denna kultur i allmänhet som stulits från Europas bokhyllor. En övertygelse om att den minsta lus på den trasige 'säckmannen' är mera betydelsefull i historiens mekanik, dvs. behövs bättre än denne genomkultiverade och ytterst fåfänge egoist, börjar växa sig stark.²⁰

¹⁸ Vissa av dessa författare blev senare emigranter. George Orwell byggde sin '1984' på Zamjatins roman 'Vi'.

¹⁹ *Litteratur och Revolution*, s. 34.

²⁰ 'Säckmänniskor' – folk som under inbördeskriget och svälten reste med sina säckar genom landet på jakt efter mat. Ibland betecknades även småsmugglare som säckmänniskor. På grund av förstörelsen av rullande materiel, färdades människorna oftast i godsvagnar. Ibid., s. 25.

När Trotskij var klar med sitt något summariska avfärdande av de 'inre emigranterna', övergick han till att diskutera de mer kreativa trenderna i litteraturen. Han kritiserade och försvarade de s.k. *poputjiki* eller 'följeslagarna'. Han myntade denna term för att beskriva de författare som, utan att omfatta kommunismen, 'åkte en del av vägen tillsammans med revolutionen', men kunde väntas ta avsked av den och fortsätta sin egen väg.²¹ Det gällde t.ex. 'imaginisterna', en litterär skola, där Jesenin och Klujev var de mest framstående poeterna. De hade fört in muzjikens personlighet och fantasi i poesin – Trotskij visade hur de komponerade sina färggranna och överlastade poetiska bilder på samma sätt som bonden tyckte om att smycka sin *izba*. I deras poem kunde man på en gång förnimma dragningskraften och repulsionen som revolutionen utövade på bönderna. Det dubbeltydiga i deras förhållningssätt fyllde deras arbeten med konstnärlig spänning och social mening. De var 'oktoberepokens poetiska narodniker'. Att denna attityd skulle få ett livfullt uttryck var bara naturligt i ett bondeland – och den var inte begränsad till imaginisterna. Boris Pilnjak, vars talang Trotskij satte mycket högt, delade bundenheten till Rysslands ursprungliga primitivism med dem, en primitivism som hotades av revolutionen. Följaktligen 'accepterade' han bolsjevismen och 'tog avstånd' från kommunismen. Den förra betraktade han som revolutionens ursprungliga 'särskilt ryska' och delvis asiatiska aspekt, medan han såg den senare som den moderna, urbana, proletära och i huvudsak europeiska sidan. Trotskij var betydligt kärvare när han skrev om Marietta Sjaginjan som bara hade 'försonats' med revolutionen utifrån en sorts fatalistisk kristendom och en ytterlig konstnärlig likgiltighet för allt som metaforiskt talat låg 'utanför hennes privata salong'. (Sjaginjan var en av de mycket få författare ur denna grupp som överlevde Stalins utrensningar och blev Stalinpristagare.)

Trotskij beskrev också Alexander Blok som *poputjik*, men placerade honom i en klass för sig. Bloks poesi hade fått en första kraftig impuls från 1905 års revolution. Han hade oturen att genomleva sina mest produktiva år under stiltjen mellan de båda revolutionerna, mellan 1907 och 1917. Han kunde aldrig förlika sig med tomheten under dessa år. Hans poesi var på den tiden

romantisk, symbolisk, formlös, överklig. Men därunder låg ett antagande om ett mycket verkligt sätt att leva ... Den romantiska symbolismen är en flykt från verkligheten bara i den mån den undviker dess konkreta egenskaper ...; i grund och botten är emellertid symbolismen ett sätt att omvandla och upphöja livet ... Bloks stjärnbeströdda, snödriveartade och formlösa lyrismer återspeglar en miljö och en epok ... bortom vilken den skulle hamna i ett vakuum. Den kommer inte att överleva sin tid och författare.

Men 1917 ruskade åter om Blok och gav honom 'en känsla av rörelse, mål och mening. Han var inte revolutionens poet. Men efter att ha torkat bort i det förrevolutionära livets och kons-
tens trista återvändsgränder, grep han nu tag i revolutionens hjul. Ur denna kontakt kom "De Tolv", det mest betydelsefulla av alla hans poem, det enda som kommer att överleva sekler-
na.' Till skillnad från de flesta senare kritiker behandlade Trotskij inte 'De Tolv' som ett förhär-
ligande av revolutionen utan som 'en svanesång av den individualistiska konst som för-
sökte ansluta sig till revolutionen'. 'Det var i grunden ett förtvivlans skri över ett krossat för-
flutet. Men skriet var så väldigt och hans förtvivlan så häftig att det kom att ljuda som ett skri
av hopp om framtiden.'

Futuristerna var den tidens mest kraftfulla och högljudda litterära grupp. De talade för ett brott med allt som var *passé*, framhöll den förment grundläggande förbindelsen mellan konsten och teknologin, införde tekniskt-industriella termer i sitt poetiska språk och identifierade sig med

²¹ Termen används genomgående i sin ursprungliga betydelse och inte i den betydelse den sedermera fått inom engelskan.

bolsjevismen och internationalismen.²² Trotskij ägnade denna riktning en detaljerad och genomträngande studie. Han avfärdade futuristernas hänförelse över teknologin som reflexer av rysk efterblivenhet:

Med undantag för arkitekturen grundar sig konsten på teknologi ... endast i den mån denna bildar grunden för den civiliserade verksamheten i allmänhet. I praktiken är konstens, särskilt den verbala konstens, beroende av den materiella teknologin mycket ringa. Det går att skriva dikter om skyskrapor, luftskepp och ubåtar också när man bor i Rjazanguvernementets utmarker. Den kan skrivas med en pennstump på grovt omslagspapper. Det faktum att det finns skyskrapor, luftskepp och ubåtar i Amerika är tillräckligt för att tända Rjazans friska fantasi – poetens ord är det mest lätttransporterade av alla material.

Futurismens identifiering med den proletära revolutionen kunde också ifrågasättas. Det var ingen tillfällighet att samma skola i Italien sögs upp av fascismen.²³ Futuristerna var i båda länderna konstnärliga rebeller utan klara politiska böjelser, när de först gjorde sina framträdanden. De kunde ha gått den vanliga litterära vägen, kämpat och vunnit erkännande och blivit respektabla om de inte fångats upp av våldsamma politiska omvälvningar innan de haft tid att mogna. Deras litterära upproriskhet färgades alltså av omvälvningarna runt omkring dem, dvs. den fascistiska omvälvningen i Italien, bolsjevismens seger i Ryssland. Detta var så mycket mer naturligt som både fascismen och bolsjevismen ur sina motsatta vinklar angrep bourgeoisins politiska *passéism*. De ryska futuristerna hade utan tvivel attraherats av oktoberrevolutionens dynamiska kraft, och därför förväxlade de sin egen bohemiska revolt med den genuina konstnärliga motsvarigheten till revolutionen. Eftersom de själva brutit med vissa konsttraditioner, stoltserade de med sitt förakt för det förflutna och inbillade sig att revolutionen, arbetarklassen och partiet, tillsammans med dem själva, stod för ett brott med 'epokers traditioner' på alla områden. De hade, anmärkte Trotskij, 'en alltför lättsinnig bild av epokena'. Ropet mot traditionen var berättigat så länge det riktades mot den litterära publiken och trögheten hos etablerade stilar och former. Men det lät ihåligt när 'det riktades också mot arbetarklassen, som inte behöver något brott och inte kan bryta med någon litterär tradition, eftersom den inte alls befinner sig i någon sådan traditions grepp'. Det allomfattande korsståget mot *passéismen* var en storm i intelligentsians vattenglas, ett utbrott av bohemisk nihilism. 'Vi marxister har alltid befunnit oss i traditioner och vi har fördenskull inte upphört att vara revolutionärer.'

Futuristerna hävdade vidare att deras konst var kollektiv, aggressiv, ateistisk och därför proletär. 'Varje försök svarade Trotskij, att via deduktion härleda en konststil ur proletariats natur, dess kollektivism, dynamik, ateism osv., är ren idealism och kan endast framkalla klyftiga filosofiska hemmagjorda, godtyckliga allegorier och . . . provinsiell amatörmässighet.'

Det sägs att konsten inte är en spegel utan en hammare: den speglar inte tingen utan omvandlar dem. Men nuförtiden instrueras man att använda en hammare med hjälp av en 'spegel', dvs med hjälp av en känslig film som upptar alla rörelsefaser ... Hur kan vi förändra oss själva och våra liv utan att titta i litteraturens 'spegel'?

Att Trotskij såg kritiskt på futuristerna hindrade honom inte att erkänna deras litterära meriter. Och han gjorde det inte mindre generöst för att inflytelserikt partifolk såg snett på deras experimentella dunkelhet och excentriska utsvävningar. Han uppmanade kommunisterna att

²² 'Endast "den futuristiska konsten" bygger på kollektivismen. Endast futurismen representerar den proletära konsten i vår tid', skrev N. Altman, gruppens 'teoretiker' i *Iskusstvo Kommuny* 1918.

²³ I ett appendix till *Litteratur och Revolution* publicerade Trotskij ett memorandum om den italienska futurismens ursprung och relationer till fascismen som skrevs på hans begäran av Antonio Gramsci, den italienska kommunistiska teoretikern och grundaren av *Ordine Nuovo*. Strax därpå återvände Gramsci till Italien och tillbringade återstoden av sitt liv i Mussolinis fängelser. Under sitt besök i Moskva var han Trotskij's förtrogne.

akta sig för denna 'förhastade intolerans' som behandlar experimentell konst som ett bedrägeri eller en dekadent intelligentsias hugskott.

Kampen mot den gamla poetiska vokabulären och syntaxen var, trots alla utsvävningar, ett progressivt uppror mot den slutna vokabulären . . , mot en impressionism som smuttade på livet genom ett sugrör och mot en symbolism som förlorade sig ... i himmelsk tomhet. I detta avseende har Futuristernas arbete varit vitalt och progressivt ... det har från poesin avlägsnat många ord och uttryck som blivit ihåliga, det har gjort andra ord och uttryck fullödiga igen och i vissa fall har det med framgång skapat nya ord och uttryck ... Det gäller inte bara de individuella orden, utan också varje ords plats bland de andra, dvs syntaxen.

Visserligen hade futuristerna gått för långt i sina innovationer. Men 'detsamma gäller vår revolution: sådan är varje levande rörelses "last". Överdrifterna kommer att försvinna, medan den väsentliga reningen och den otvivelaktiga revolutioneringen av det poetiska språket kommer att få bestående effekter.' Sak samma måste sägas om de nya teknikerna ifråga om rytm och rim. De får inte betraktas utifrån snävt rationalistiska ståndpunkter. Människan har ett irrationellt behov av rytm och rim, och 'ordets ljud utgör det akustiska ackompanjemanget till dess mening'. 'Naturligtvis kan den överväldigande majoriteten av arbetarklassen ännu inte bekymra sig om dessa frågor. Inte ens dess förtrupp har tid med dem – det finns viktigare uppgifter. Men också vi står inför en framtid. Och det kräver av oss en mer uppmärksam, precis, hantverksmässig och artistisk hållning gentemot språket, det väsentligaste kultur-instrumentet inte bara inom poesin utan än mer inom prosan.' För att handskas med och väga orden med alla deras betydelser, skiftningar och klanger, krävs 'mikrometriska instrument'. Istället frodades osmälta banaliteter och rutin. När futurismen är som bäst är den en protest mot slarvet, denna ytterst mäktiga skola med sina inflytelserika representanter på alla områden.' Från dessa utgångspunkter hade Trotskij något gott att säga också om den 'formalistiska' skolan och dess viktigaste språkrör, Viktor Sjklovskij, även om han kritiserade dess ensidiga inriktning på formen: medan formalisterna tror att ordet var först, menar marxisten att handlingen föregick det övriga – 'ordet följer handlingen som dess ljud-skugga'.

En särskild uppsats i *Litteratur och Revolution* ägnas Majakovskij, den mest begåvade futuristen, som senare kanoniserades som kommunismens bard. För Trotskij var Majakovskij som sämst i konstnärlig mening, just där han var som bäst som kommunist. Det var inte överraskande: Majakovskij fick anstränga sig för att bli kommunist. Men en poets attityder beror inte på hans medvetna tankar och bemödanden, utan på hans halvmedvetna förnimmelser och omedvetna känslor och på det lager av bilder och intryck som poeten har tillägnat sig i den tidiga barndomen. För Majakovskij var revolutionen 'en äkta och djupgående erfarenhet' eftersom den riktade sitt blix och dunder mot det gamla samhällets orörliga tröghet, som Majakovskij hatade på sitt eget sätt och inte hunnit sluta fred med. Han anslöt sig entusiastiskt till revolutionen men kunde aldrig bli ett med den. Om det vittnar Majakovskijs poetiska stil:

Majakovskij dras mycket mer till revolutionens dynamiska *élan* och dess kärva mod än till mass-karakteren i dess hjältemod och kollektivismen i dess angelägenheter och erfarenheter. Precis som den grekiske antropomorfisten naivt upptog naturkrafterna i sig själv, fyller var poet, Majakomorfisten, revolutionens gator, torg och fält med sig själv . . . Ofta stegras hans dramatiska patos till väldiga spänningar, men där under ligger inte alltid en verklig styrka. Poeten blir övertydlig – han tillåter alltför lite självständighet för händelser och fakta. Det är inte revolutionen som brottas med svårigheter utan Majakovskij som utför sina atletiska konststycken på ordens arena. Ibland utför han verkliga mirakel, men ofta gör han en heroisk ansträngning bara för att lyfta ständigt ihåliga tyngder ... Majakovskij talar alltid om sig själv i första eller tredje person ... För att höja människan lyfter han upp henne till Majakovskij. Han anlägger en familjär ton inför de mest majestätiska historiska företeelser ... Han står med ena foten på Mont Blanc och den andra på Elbrus. Han överröstar åskan. Det är inte att undra på att ... världens angelägenheter krymper och att skillnaden mellan det lilla och det stora upphör. Han talar om den mest intima av alla känslor, kärleken, som

om det var fråga om folkvandringar ... Utan tvivel återspeglar den hyperboliska stilen i viss mån tidens frenesi. Men det skänker den inte något allomfattande rättfärdigande. Det är omöjligt att överrösta kriget och revolutionen, man blir lätt hes om man försöker .. Majakovskij ropar alltför ofta då han borde tala, och därför låter det fel om hans rop när det verkligen behövs.

Majakovskijs överlastade bilder, som ofta är vackra i sig själva, förstör lika ofta helhetens enhet och förlamar rörelsen.

Det dynamiska bildspråkets överdrifter leder till förlamning ... varje mening, varje uttryck och varje metafor avtvingas ett maximum och väntas uppnå den övre gränsen, toppen. Därför saknar tingen som helhet maximum ... (och) dikten blir utan höjdpunkt. . .

*

Tillbakavisandet av iden om 'proletär kultur' utgör den centrala och mest kontroversiella delen av *Litteratur och Revolution*. I förordet summerar Trotskij på följande koncisa sätt sitt resonemang:

Det är i grunden felaktigt att ställa proletär mot borgerlig kultur och konst. Proletär kultur och konst kommer aldrig att finnas till. Den proletära regimen är tillfällig och övergående. Vår revolution hämtar sin historiska betydelse och moraliska storhet från det faktum att den lägger grunden till ett klasslöst samhälle och den första sant universella kulturen.

Därför kan vi inte argumentera med historiska analogier och sluta oss till att, eftersom bourgeoisin skapat sin egen kultur och konst, proletariatet också kommer att göra det. Det är inte bara den proletära revolutionens 'målsättning' – dess strävan mot en klasslös kultur – som ogiltigförklarar parallellen.²⁴ Något som strider än starkare mot den, är den grundläggande skillnaden mellan de båda klassernas historiska öden. Det borgerliga levnadssättet utvecklades organiskt under två århundraden, under det att proletariatets diktatur kan vara i år eller decennier, men inte mer. Och dess tidsrymd är fylld av rasande klasstrider, som lämnar föga eller intet utrymme för en ny kulturs organiska framväxt.

Vi är fortfarande soldater på marsch. Vi har en vilodag. Vi måste tvätta våra skjortor, klippa och borsta håret och först och främst rengöra och olja våra gevär. Hela vårt nuvarande ekonomiska och kulturella arbete är ingenting annat än ett försök att skapa någon form av ordning mellan två strider och två marscher ... Vi lever inte i en ny kulturepok. Allt vi kan göra är att bryta upp porten till den. Först måste vi tillägna oss de viktigaste elementen i den gamla civilisationen . . .

Bourgeoisin kunde skapa sin egen kultur, eftersom den redan under feodalismen och absolutismen, dvs. innan den vunnit det politiska herraväldet, ägde rikedomar, social makt och utbildning och hade en närvaro på nästan varje område av den andliga verksamheten. I det kapitalistiska samhället kan arbetarklassen på sin höjd lära sig att störta detta samhälle, men eftersom det är en egendomslös, utsugen och obildad klass, uppträder det i ett tillstånd av kulturell utarmning under det borgerliga styret. Och därför kan det inte skapa någon ny och betydelsefull fas i den mänskliga kulturens utveckling.²⁵ Det var faktiskt inte arbetarklassen utan små grupper av partifolk och intellektuella (som också på detta område 'substituerade' sig för klassen) som försökte skapa den proletära kulturen. Ingen 'klasskultur kan dock skapas bakom ryggen på klassen'. Den kan inte heller framställas i kommunistiska laboratorier. De som hävdar att de redan funnit den proletära kulturen i marxismen talar mot bättre vetande: marxismen är en produkt såväl som en negation av det borgerliga tänkandet, och har hittills i första hand tillämpat sin dialektik på studiet av ekonomin och politiken, under det att kulturen är 'totalsumman av all kunskap och alla färdigheter som utmärker samhället som helhet eller i varje fall dess härskande klass'.

²⁴ 'Proletariatet har tagit makten just för att för alltid få ett slut på klasskulturen och bana väg för en universell mänsklig kultur. Vi tycks inte sällan glömma bort detta.'

²⁵ 'Bourgeoisin tog makten när den var fullt beväpnad med sin tids kultur. Proletariatet tar makten – när det är fullt beväpnat endast med sitt akuta behov av att få tillgång till kulturen.'

Arbetarklassens bidrag till litteraturen och konsten är obetydligt. Det är orimligt att tala om proletär poesi på grundval av några få berömda arbetarpoeters verk. De konstnärliga landvinningar som dessa poeter kan göra anspråk på, härrör från deras lärotid under 'borgerliga' eller t.o.m. förborgerliga poeter. Även om deras arbeten är av mindre hög kvalitet, äger de ändå ett värde som mänskliga och sociala dokument. Men det är en förolämpning mot proletariet – 'en typisk form av populistisk demagogi' – att behandla sådan litteratur som ny och epokgörande konst. 'Vi får inte skapa andra klassens konst för proletariet. *Proletkult*-författarna talar högt och mycket om 'den nya, monumentala, dynamiska' litteraturen och måleriet. Men var, kamrater, finns denna 'den stora dukens och den stora stilens' konst, denna "monumentala" konst? Var finns den? Var?' Hittills hade det bara varit fråga om stora ord, skrävel och hets mot *Proletkults* motståndare, imaginisterna, futuristerna, formalisterna och *poputjiki*, förutan vilka den sovjetiska litteraturen skulle varit oändligt mycket fattigare och utlämnad till *Proletkults* tvivelaktiga 'skuldsedlar'.

Som man kunde vänta, blev Trotskij anklagad för eklekticism, kryperi för den borgerliga kulturen, uppmuntran av borgerlig individualism och förnekande av partiets rätt och skyldighet att 'utöva ledarskap' inom konst och litteratur. Han svarade:

Konsten måste finna sin egen väg ... Marxismens metoder är inte dess metoder. Partiet utövar ledarskap över arbetarklassen men inte över (hela) den historiska processen. På vissa områden har det en direkt och total ledande funktion. På vissa andra övervakar det ... och det finns ytterligare områden där det endast erbjuder sitt samarbete. Slutligen finns det områden, där det bara kan orientera sig och hålla sig å jour med händelseutvecklingen. Partiet har ingen uppgift att fylla med befallningar på det konstnärliga området.

Det fanns ingen plats för överdrivna angrepp mot individualismen: den hade spelat en dubbel roll: den hade fått reaktionära följder men också progressiva och revolutionära. Arbetarklassen hade inte lidit av för mycket utan för lite individualism. Arbetaren har ännu inte tillräckligt format och mejlat fram en personlighet. Och att forma och utveckla en sådan är minst lika viktigt som att utbilda honom i industriella färdigheter. Det är absurt att vara rädd för, att den borgerliga individualismens konst skall undergräva hans solidariska klasskänsla. 'Vad arbetaren kommer att få ut av Shakespeare, Pusjkin, Goethe och Dostojevskij är ... en mer sammansatt förståelse för den mänskliga personligheten med dess lidelser och känslor.'²⁶

I bokens avslutande kapitel diskuterade Trotskij 'vissheter och hypoteser' om utsikterna. 'Vissheterna' hänförde sig endast till 'revolutionens konst'. Om 'den socialistiska konsten', som endast kunde komma till stånd i ett klasslöst samhälle, kunde man bara gissa. Revolutionens konst som pulserade av tidens alla klasskonflikter och politiska passioner, tillhör en övergångsepok – 'nödvändighetens', och inte frihetens 'rike'. Den mänskliga solidariteten kunde bli fullkomlig bara i ett klasslöst samhälle, och först då 'kommer de känslor som vi revolutionärer knappast vågar nämna med deras rätta namn, eftersom de nöts ut av hycklare och vulgära människor – först i det klasslösa samhället kommer känslan av osjälvisk vänskap, kärlek till medmänniskan och innerligt medlidande ljuda med kraft i den socialistiska poesin'.²⁷

Revolutionens litteratur famlade ännu efter uttryck. Man argumenterade för att den skulle vara realistisk. Detta var riktigt i vid filosofisk mening: konsten i vår epok kunde inte uppnå storhet, om den inte ägde en djup känsla för den sociala verkligheten. Men det var orimligt att försöka utbilda en realism i trängre mening, som litterär skola. Det var inte sant att en sådan skola automatiskt skulle bli 'progressiv': realismen är i sig själv varken reaktionär eller revolutionär. Dess guldålder inföll i Ryssland under den aristokratiska litteraturens epok. Som

²⁶ *Litteratur och Revolution*, s. 154.

²⁷ *Ibid.*, s. 157.

en reaktion på detta kom de populistiska författarnas tendensstil, som sedan ersattes av den pessimistiska symbolismen, mot vilken futuristerna i sin tur reagerade. Stilarternas mutationer skedde mot en bestämd social bakgrund och återspeglade förändringar i det politiska klimatet. Men de följde också sin egen konstnärliga logik och sina egna lagar. Varje ny stil växer fram ur den gamla som dess dialektiska negation: den återuppstår och utvecklar vissa element från det gamla, medan den överger andra.

Varje litterär skola ligger latent i det förflutna. Förhållandet mellan form och innehåll ... bestäms av det faktum att den nya formen upptäcks, förkunnas och utvecklas under trycket av ett inre behov, ett kollektivt psykiskt krav som liksom allt annat ... har sina sociala rötter. Detta förklarar dualismen i varje litterär riktning: å ena sidan lägger den någonting nytt till det konstnärliga skapandets teknik, och å den andra uttrycker den bestämda sociala krav ... Dessa innefattar individuella krav eftersom den sociala klassen talar genom individen. Och nationella krav, eftersom nationens ståndpunkter bestäms av dess härskande klass, som också härskar i litteraturen.²⁸

Det ovedersägliga faktum att litteraturen tjänat som hävstång för sociala strävanden är inget argument för att negligera eller förfälska dess konstnärliga logik och försöka att antingen kanonisera eller bannlysa någon stil. Vissa kritiker reagerade häftigt mot symbolismen. Men 'det var inte den ryska symbolismen som uppfunnit symbolen. Den hade bara sugit upp den i det moderniserade ryska språket. Framtidens konst kommer säkerligen inte att avstå från symbolismens landvinningar.' Den kommer inte heller att avstå från traditionella genrer och former, även om vissa

kritiker tillbakavisat dem som förlegade och påstått att satiren och komedin hade överlevt sig själva och att tragedin var död, eftersom den var oförenlig med en materialistisk och ateistisk livsfilosofi. Begravningen av de gamla genrerna var åtminstone förhastad. Det fanns fortfarande plats för en 'sovjetisk Gogol' eller en 'sovjetisk Gontjarov', som obarmhärtigt skulle avslöja 'gammal och ny smuts', de gamla och nya lasterna och den tråkighet som kunde påträffas i sovjetsamhället.²⁹

De som talade om tragedins utslocknande, menade att religionen, ödet, synden och ångern stod i centrum för den tragiska motivkretsen. Mot detta påpekade Trotskij att tragedins väsen ligger i den djupare konflikten mellan människans medvetenhet och den begränsande omgivningen, en konflikt som är oskiljaktig från människans existens och manifesterar sig i olika former under olika historiska stadier. Den religiösa myten hade inte skapat tragedin, utan endast uttryckt den i 'det bildrika språket från mänsklighetens barndom'. Ödet, som det uppfattades av antiken, och de medeltida Kristna Passionerna återfanns inte hos Shakespeare, denna konstprodukt av Reformationen. Shakespeare gör därför ett viktigt framsteg i förhållande till den grekiska tragedin: 'hans konst är mänskligare': den visar människans världsliga lidelser som går utöver henne själv och förvandlas till ett sorts öde. Detsamma gäller Goethes drama. Men tragedin kan gå ännu längre. Dess hjälte kan bli människan som varken besegras av hybris, gudarna eller ens sin egen passion, utan av samhället:

Så länge människan ännu inte är herre över sin samhällsliga organisation, reser den sig över henne som själva ödet . . . Babeufs kamp för kommunismen i ett samhälle som ännu inte var moget för den, liknade den klassiska hjältens kamp mot sitt öde ... En tragedi som baseras på enskilda personliga lidelser är för platt för våra dagar – vi lever i en tid av sociala lidelser. Stoffet till den samtida tragedin finns i konflikten mellan det individuella och ett kollektiv eller i konflikten mellan två fientliga kollektiv som representeras av individer. Vår tid är åter en tid av stora syften ... människan strävar att frigöra sig från alla mystiska och ideologiska dimridåer och återuppbygga samhället och sig själv ... Detta är större än antikens barnlekar ... eller munkarnas yrande under

²⁸ Ibid., ss. 159-60.

²⁹ Den nya satirikern fick slåss med de sovjetiska censurmyndigheterna. Trotskij lovade att hjälpa honom i hans kamp så länge hans satir angrep samhällsliga brister i revolutionens intresse.

medeltiden, eller förmåtenheten hos en individualism som skiljer den mänskliga personligheten från dess sociala miljö, utmattar den helt och stöter ned den i pessimismens avgrund ...³⁰

(Den nya konstnären) kommer att föra in tidens stora syften i konsten. Det är svårt att förutsäga huruvida revolutionens dramatiker kommer att skapa 'stor' tragedi. Men den socialistiska konsten kommer säkert att pånyttföda den ... precis på samma sätt som den kommer att ge nytt liv åt komedin, eftersom den nya människan kommer att vilja skratta, åt romanen och den lyriska poesin, eftersom den nya människans kärlek kommer att bli vackrare och större ... och hon kommer på nytt att grubbla över liv och död ... De gamla formernas nedgång är på intet sätt absolut eller slutgiltig . de kommer alla att få sin renässans ... Det som betyder något är att den kommande epokens diktare på ett nytt sätt drömmer människans drömmar och känner hennes känslor.³¹

Hur hypotetiska alla förutsägelser om den socialistiska konsten än var, menade Trotskij att det gick att urskilja vissa drag som pekade dithän i de förvirrade och ibland t.o.m. meningslösa innovationer som den sovjetiska konsten överflödade av under dessa år. Inom teatern sökte Meyerhold efter en ny 'biomekanisk' syntes av drama, rytm, ljud och färg, och Tairov försökte 'bryta ned barriären' mellan scen och publik, teater och liv. Skulpturen och måleriet kämpade för att ta sig ur den återvändsgränd de hamnat i sedan de avbildande stilarterna uttömts. Inom arkitekturen tillbakavisade Tatlins 'konstruktivistiska' skola de dekorativa formerna, förespråkade 'funktionalism' och gjorde upp ambitiösa planer för trädgårdsstäder och offentliga byggnader, som skulle vara värdiga ett socialistiskt samhälle. Tyvärr tog dessa planer ingen hänsyn till materiella möjligheter, men de innehöll, enligt Trotskijs uppfattning, rationella element och värdefulla intuitiva förningar:

Vi har ännu inte haft råd att ägna oss åt arkitekturen, den mest monumentala av alla konstarter ... Alla konstruktioner i stor skala måste ännu uppskjutas. Upphovsmännen till dessa gigantiska projekt har tid att tänka efter ... Men Tatlin har absolut rätt, när han sopar undan den nationellt begränsade stilen, den allegoriska skulpturen, listverk, arabesker, snirklar och svansar och försöker underordna hela ritningen ett korrekt konstruktivt bruk av materialet ... Huruvida han också har rätt i vad som ter sig som hans personliga hugskott, den roterande kuben, pyramiden och glascylindern, får han själv bevisa ... I framtiden kommer så monumentala uppgifter som planeringen av trädgårdsstäder, modellhus, järnvägar och hamnar att vara vitala intressen inte bara för arkitekterna ... utan för den breda massan av befolkningen. Det omärkliga, myrstacksliknande staplandet av kvarter och gator på varandra, sten på sten, från generation till generation, kommer att ge vika för titaniska konstruktioner ... efter karta och kompass.

Muren mellan konst och industri kommer att rasa. Framtidens storslagna stil kommer att syfta till formskapande, inte till prydnad ... Men det vore felaktigt att betrakta detta som ... konstens kapitulation inför tekniken ... Klyftan mellan konst och natur kan väntas försvinna, men det kommer att ske, inte därför att konsten, i Roussaesus mening, kommer att gå tillbaka till människan i hennes naturliga miljö, utan därför att den kommer att föra naturen närmare sig själv, närmare konsten. Den nuvarande lokaliseringen av berg och floder, slätter och ängar, stepper, skogar och havskuster bör alls inte tas för given. Människan har redan åstadkommit vissa långt ifrån obetydliga ommöbleringar på naturens karta. Men de är endast elevarbeten jämfört med vad som komma skall. Tron kunde endast ge ett löfte om att flytta berg, men teknologin som inte 'tror' på någonting, kommer verkligen att jämna berg och förflytta dem. Hittills har detta endast gjorts för industriella och kommersiella syften (gruvor och tunnlar). I framtiden kommer detta att göras i en oändligt mycket större skala, enligt en enhetlig produktiv och konstnärlig plan. Människan kommer att göra nya inventeringar av berg och floder. Hon kommer på allvar och upprepade gånger att förbättra naturen. Till slut kommer hon att göra om jorden efter sin egen smak . . . och vi har ingen anledning att vara rädda för att det kommer att bli fråga om dålig smak.

Här utvecklar Trotskij till sist sin vision av människan i frihetens rike, en modern, marxistisk version av

³⁰ *Litteratur och Revolution*, ss. 166-7.

³¹ *Ibid.*, ss. 181-2.

Den förhatliga masken faller, kvar blir mänskan / utan spira, fri från alla fjättrar, men en mänska / som är jämlik, klasslös, utan stammar och nationer, / fri från fruktan, dyrkan, rang och kung / över sig själv, rättvis, mild och vis, men mänskan / utan lidelse? – nej, men ändå fri från skuld och smärta.

Det fanns sådana som med Nietzsche menade, att det klasslösa samhället, även om det kom till stånd, skulle bli utsatt för alltför mycket solidaritet och föra en passiv flockexistens, där människan, efter att ha utsläckt sina konkurrens- och stridsinstinkter, skulle komma att degenerera. Men långt ifrån att undertrycka den mänskliga tävlingsinstinkten, skulle socialismen tillfredsställa den genom att vända den mot högre mål. I ett samhälle som var befriat från klassantagonismer kunde det inte finnas någon profitkonkurrens eller politisk maktkamp. Och människans energi och lidelser skulle kunna koncentreras på skapande tävlan inom teknik, vetenskap och konst. Nya 'partier' skulle uppkomma och kämpa med varandra om idéer, planeringen av mänskliga bostadsområden, tendenser inom utbildningen, stilarter inom teatern, musiken och idrotten, planer över gigantiska kanaler, uppodlandet av öknar, reglering av klimatet, nya kemiska hypoteser osv. De 'spännande, dramatiska, passionerade' striderna skulle omfatta hela samhället och inte bara prästlika kottier. 'Konsten kommer därför inte att lida brist på de olika former av nervenergi och kollektiv psykisk stimulans' som skapar nya idéer och bilder. Folk kommer att dela in sig i rivaliserande konstnärliga 'partier' allt efter temperament och smak. Den mänskliga personligheten kommer att växa, förfinas och utveckla sin ovärderliga inneboende egenskap – 'egenskapen att aldrig nöja sig med det bestående'.

Detta var naturligtvis avlägsna mål. Inom den närmaste framtiden låg en epok av häftiga klasstrider och inbördeskrig, som skulle skapa en utarmad och blottställd mänsklighet. Sedan skulle det ta decennier att komma över fattigdom och knapphet av alla slag – och under denna tid skulle den groende socialismen gripas av en 'passion för vad som idag är amerikanismens bästa sidor', dvs. industriell expansion, produktivitetsrekord och materiell välfärd. Men också denna period skulle gå till ända. Och då skulle sådant som inte ens gick att föreställa sig i fantasin bli möjligt:

Några entusiasters drömmar idag . . . om att göra livet mer dramatiskt och mer rytmiskt passar väl in i detta perspektiv . . . Försörjnings- och barnpassningsbekymmer kommer att besparas den individuella familjen genom samhällets initiativ . . . Kvinnan kommer äntligen att befrias från sitt halvslaveri . Utbildningssociala experiment kommer att utvecklas med en *élan* som idag är omöjlig att föreställa sig. Det kommunistiska levnadssättet kommer inte att växa fram i blindo som korallrev i havet. Det kommer att byggas upp medvetet. Det kommer att prövas av den kritiska tanken. Det kommer att riktas och korrigeras ... Människan kommer att lära sig flytta floder och berg, bygga folkpalats på Mont Blanc och på oceanernas botten. Och hon kommer inte bara att lägga rikedomar, briljans och dramatisk spänning till sitt liv, utan också en högeligen dynamisk karaktär. Livets skal kommer knappast att hinna bildas förrän det brister igen under trycket av nya ... uppfinningar och landvinningar.

Människan kommer äntligen att på allvar försöka bli harmonisk. Hon kommer att försöka skänka mer precision, ändamålsenlighet, ekonomi och därmed skönhet åt sina egna kroppsrörelser i arbetet, gången, leken. Hon kommer att vilja kontrollera de halvmedvetna och omedvetna processerna i den egna organismen: andningen, blodcirkulationen, matsmältningen, fortplantningen. Och hon kommer att, inom det oundvikligas gränser, försöka kontrollera dem med förnuftet och viljan . . . *Homo sapiens* som idag stagnerar ... kommer att behandla sig själv som föremål för de mest komplicerade metoder för konstlat urval och psykofysisk träning.

Detta perspektiv ligger i linje med människans hela utveckling. Hon börjar med att driva ut mörkret från produktionen och ideologin – genom att med teknikens hjälp bryta den barbariska arbetsrutinen och nedkämpa religionen med vetenskapen ... Sedan undanröjer hon med hjälp av den socialistiska organiseringen den blinda, primitiva spontaniteten från de ekonomiska förhållandena... I det djupaste och dunklaste hörnet av det omedvetna ... döljer sig slutligen människans egen natur. Hon kommer självklart att lägga ned sin största forskningsansträngning och allt hon har

av skapande initiativ på den. Mänskligheten kommer inte att ha upphört att krypa inför Gud, Tsaren och Kapitalet bara för att sedan ödmjukt underkasta sig ärftlighetens mörka lagar och ett blint sexuellt urval ... Människan kommer att sträva efter att kontrollera sina egna känslor, att höja sina instinkter till det medvetna livet för att bringa klarhet i dem, kanalisera sin viljekraft in mot det omedvetnas djup, och på så sätt kommer hon att lyfta sig själv till en ny nivå, hon kommer att förvandlas till en högre biologisk och social typ – till en övermänniska om man så vill.

Det är lika vanskligt att på förhand säga var gränsen för människans självbehärskning går som att förutsäga hur långt hon kan utveckla sin tekniska kontroll över naturen. Samhällsbyggande och psykofysisk självfostran kommer att utgöra två sidor av samma process. Alla konstarter – litteraturen, teatern, måleriet, skulpturen, musiken och arkitekturen – kommer att skänka denna process den mest upphöjda form ... Människan kommer att bli starkare, klokare, mer subtil; hennes kropp kommer att bli mer harmonisk, hennes rörelser mer rytmiska, hennes röst mer musikalisk. Tillvarons olika former kommer att få en dynamisk och dramatisk karaktär. Den vanliga människan kommer att nå Aristoteles, Goethes, Marx' höjder. Och över dessa höjder kommer nya toppar att resa sig.

Det är tveksamt om Trotskij kände till att Jefferson samtidigt förutsade 'fysiska eller intellektuella ... framsteg – tills varje människa kan bli en atlet till kroppen och en Aristoteles till intellektet'. Han var snarare påverkad av de franska utopisterna från Condorcet till Saint Simon. Liksom Condorcet fann han också i tänkandet över framtiden 'en tillflyktsort där tanken på förföljarna inte längre kunde oro honom och där han i fantasin återupprättade människan och återgav henne hennes rättigheter och värdighet, samtidigt som han glömde människan som plågades och bröts ned av girighet, fruktan eller avund'. Hans vision av det klasslösa samhället låg naturligtvis implicit i hela det marxistiska tänkandet, påverkat som det var av den franska utopiska socialismen. Men ingen marxistisk författare har vare sig före eller efter Trotskij haft ett så realistiskt perspektiv och en så flammande fantasi.

*

Snart utsattes hela den 'trotskistiska' kultur- och konstuppfattningen för angrepp. Den kränkte den halvbildade partimannen genom själva sin bredd och sammansatthet. Den gjorde byråkraten rasande, när den förvägrade honom rätten att kontrollera och formera det intellektuella livet. Den gjorde sig t.o.m. till fiende med de ultrarevolutionära litterära sekterna, vars pretentioner den vägrade acceptera. På så sätt uppstod en ganska bred antitrotskistisk 'front' på det kulturella området. Och den hölls vid liv, underblåstes och sögs till sist upp av den politiska fronten. Kampen mot Trotskijs inflytande som litteraturkritiker blev en del i ansträngningen att förstöra hans politiska auktoritet, och därför förklarade motståndarna hans åsikter om konsten vara en del av det mera omfattande trotskistiska kätteriet.³² I sina attacker riktade de huvudkraften mot hans förnekande av den proletära kulturens möjligheter, ty här utmanade han på det mest provocativa sätt de intressen som höll på att utbildas. Och han fördömdes för att ha framfört en variant av borgerlig liberalism. Det finns inte mycket i denna omfångsrika dogmatiska argumentation som fortfarande är av intresse. Det mesta övergavs helt enkelt av upphovsmännen, särskilt Stalin själv, då han senare brutalt motsatte sig alla krav från de

³² Trettiofem år efter utgivandet av *Litteratur och Revolution* pågick fortfarande kampen mot Trotskijs inflytande på den sovjetiska litteraturkritiken. Under femtiotalets 'avstalinisering' rehabiliterades många av de författare som anklagats för trotskism och omkommit under de stora utrensningarna. Och snart konfronterades ortodoxins vakthundar med ett återupplivande av det 'trotskistiska' inflytandet inom litteraturen. I maj 1958 skrev en författare i *Znamja*: 'A Voronskij, kritiker och redaktör för *Krasnaja Nov* och välkänd under dessa år (tjugotalet) stod under ett klart trotskistiskt litterärt inflytande. Visserligen har det nu klarlagts att han saknade samband med den trotskistiska underjordiska verksamheten. Han har rehabiliterats i detta avseende, precis som andra orättvist anklagade författare. Icke desto mindre hade han lånat sina teoretiska principer från den borgerligt idealistiska estetiken och de sammanflöt med trotskistiska idéer.' Författaren ägnade flera sidor åt Trotskijs egna idéer om litteraturen för att åter tillbakavisa dem utan att emellertid tillgripa den stalinistiska förfalskningens och förtalets extrema metoder.

‘proletära författarna och konstnärerna, upplöste deras organisationer och inledde en skningslös förföljelse av dem. Men i mitten på tjugotalet fjäskade Stalin för vartenda osmält litterärt och kulturellt projekt, för att ‘mobilisera’ intelligentsian och semi-intelligentsian på sin sida.

Vi skall trots allt ta upp några få argument mot Trotskij här. Sålunda kritiserades han av Lunatjarskij för att endast erkänna de stora feodala och borgerliga kulturerna i det förflutna och den framtida socialistiska kulturen, och därigenom komma att betrakta den proletära diktaturen som ett kulturellt vakuum och det närvarande som ett ofruktbart mellanrum mellan ett skapande förflutet och en skapande framtid. Det var också kärnan i en mer specifik kritik som Bucharin framförde på en konferens om litteraturpolitik, som sammankallades av centralkommittén i februari 1925.³³ Bucharin var överens om att Trotskij på ett lysande sätt argumenterat för sin sak, att också Lenin varit ytterst kritisk mot den ‘proletära kulturen’ och att en revolutionär arbetarklass kunde utöva politiskt men inte kulturellt ledarskap, men hävdade icke desto mindre att också proletariatet så småningom skulle uppnå kulturell dominans och komma att prägla hela det andliga skapandet i klassamhällets sista stadium. Bucharin menade att Trotskijs misstag bestod i, att han föreställde sig den proletära diktaturen och övergången till socialismen som så kortvariga att en särskild proletär klasskultur inte skulle hinna uppkomma. Han tog inte hänsyn till det ‘ojämna tempot’ i olika länders sociala och politiska utveckling, sannolikheten eller t.o.m. vissheten att det skulle spjälka upp den internationella revolutionen i många skilda faser, vilket i sin tur avsevärt skulle förlänga den proletära diktaturen och följaktligen ge utrymme för uppkomsten av en för perioden utmärkande konst och kultur.

Det fanns en kärna av sanning i Bucharins resonemang (som var en del av hans och Stalins försvar för socialismen i ett land). När Trotskij framhöll: ‘Vi är soldater på marsch. Vi har en vilodag. Vårt nuvarande ... kulturella arbete är ingenting annat än ett försök att skapa någon form av ordning mellan två strider och två marscher’, manade han faktiskt fram en snabb följd av avgörande ‘slag’ i den internationella revolutionen, vilket radikalt skulle förkorta den proletära diktaturens epok och övergången till socialismen. Denna förväntan fanns ständigt närvarande i hans politiska förutsägelser och i det sätt på vilket han framlade sin uppfattning om den permanenta revolutionen, även om den inte var avgörande för uppfattningen som sådan. Men ‘vilodagen’ mellan det bolsjevikiska anloppet 1917-20 och nästa stora revolutions’slag’ skulle vara i inte mindre än ett kvarts sekel. Och marxisten kan verkligen undra hur länge ‘vilodagen’ efter den kinesiska revolutionen kommer att vara. Trotskij underskattade uppenbarligen den proletära diktaturens varaktighet och därmed den byråkratiska karaktär, som denna diktatur skulle anta.

Men hans uppenbara misstag i detta avseende kan inte upphäva hans argument mot ‘proletär kultur’. De blir tvärtom än mer hållbara. Att diktaturen och övergången till socialismen skulle ta betydligt längre tid än han föreställde sig, gjorde inte övergångsperioden mer kulturellt fruktbar och mer skapande. Tvärtom. Stalinismen frambringade ingen ‘proletär kultur’. Den sysselsatte sig istället med ‘ursprunglig kulturackumulation’, dvs. en synnerligen snabb och omfattande spridning av massutbildning och assimilering av västerländsk teknologi. Att detta ägde rum inom ramen för de sociala förhållanden som skapades av revolutionen var förklaringen till det snabba tempot och intensiteten, och gav den en enorm historisk betydelse. Det som uppnåddes var emellertid nästan uteslutande ett upptagande av arvet från den borgerliga och förborgerliga civilisationen, och någon ny kultur skapades inte. Men också här vanställdes resultaten av stalinkulten med dess dogmatiska despotism, dess fetischism, skräck för främmande inflytande och ängslan över självständiga initiativ. ‘Kulturackumulationen’ var ‘ursprunglig’ på mer än ett sätt: den åtföljdes av ett undertryckande eller en förvanskning av

³³ *Krasnaja Nov*, maj 1925.

de finare och mer sammansatta kulturvärden som Trotskij ville bevara och utveckla under proletariats diktatur. När han slog fast: 'Vi lever inte i en ny kulturepok. Allt vi kan göra är att bryta upp porten till den', sammanfattade han utan att veta om det hela stalinepokens kulturhistoria såväl som dess efterspel. Allt Sovjetunionen kunde göra under hela denna epok var att med blödande huvud och händer bulta på den nya kulturens port – den port som nu är halvvägs forcerad.

4. En mellanakt

Sedan Trotskij lämnat krigskommissariatet uppstod en paus i den inre partikampen, som varade hela 1925 ut och en bit in på sommaren 1926. Trotskij yttrade sig under denna tid inte offentligt i de kontroversiella frågor som stått i centrum för debatterna 1923-4. Han försökte inte ens fortsätta diskussionerna bakom centralkommitténs och politbyråns lyckta dörrar. Han erkände sig besegrad och underkastade sig centralkommitténs restriktioner.

Under detta uppehåll förde '1923 års opposition' ingen organiserad tillvaro. Trotskij hade i själva verket upplöst den. 'Vi får inte göra någonting för närvarande', rådde han sina förbryllade och undrande anhängare, 'vi får inte på något sätt gå ut öppet. Det enda vi skall göra är att uppehålla våra kontakter, bevara kadrerna i 1923 års opposition och vänta tills Zinovjev förbrukat sina krafter.'¹ Om han handlat annorlunda och inlett nya protester eller på annat sätt demonstrerat sitt motstånd, skulle han och hans anhängare löpt risken av omedelbar uteslutning ur partiet eller åtminstone ur dess ledande organ. Han hade ingen anledning att vänta sig att triumvirerna skulle dra sig för de strängaste repressalieåtgärder.

Med vilken desperation Trotskij och hans anhängare kämpade för att undvika ett återupptagande av kampen vid denna tid, framgår av följande händelse: 1925 publicerade den amerikanske författaren Max Eastman en bok, *Since Lenin died*, där han gav den första sanna redogörelsen för kampen om arvet efter Lenin och citerade huvuddelen av Lenins testamente. Eastman, som också skrivit en personskildring av Trotskij, *The Portrait of a Youth*, hade varit i Moskva, blivit anhängare av oppositionen och fått informationen om Lenins sista vilja och successionskampen av Trotskij själv. Och han bad t.o.m. Trotskij att handla mer offensivt och läsa upp testamentet på trettonde kongressen. Han visade manuskriptet till *Since Lenin died* för Rakovskij i Paris och fick ett indirekt svar, som uttryckte fullt godkännande. Därför hade han all anledning att tro att också Trotskij skulle ge arbetet sin välsignelse.² Trotskij var verkligen tacksam mot Eastman, med vilken han stod på vänskaplig fot i ytterligare tio år, tills Eastman vände kommunismen ryggen. Nu besvärades han emellertid av Eastmans tjänstvillighet: triumvirerna anklagade Trotskij för att ha begått en allvarlig indiskretion, utövade påtryckningar för att få honom att dementera Eastmans avslöjanden och hotade med disciplinära åtgärder om han vägrade. Trotskij rådfrågade sina närmaste medarbetare och dessa var så ovilliga att tvingas in i kamp med anledning av Eastmanaffären, att de uppmanade Trotskij att fränsäga sig allt ansvar för den. Men politbyrån nöjde sig inte med detta. Den krävde ett direkt förnekande av Eastmans beskrivning av testamentet, de dikterade t.o.m. villkoren för detta. Återigen bad honom, som Trotskij uttrycker det, 'den ledande gruppen i oppositionen' att ge vika för enhetens skull.³ Och den 1 september 1925 publicerades ett uttalande i *Bolsjevik* i Trotskijs namn, vilket bl.a. lød: 'allt tal om (Lenins) "testamente" och dess förmenta hemlighållande eller kränkande är ett illasinnat påhitt och helt och hållet riktat mot Lenins verkliga testamente och intressena hos det parti han grundade'. Uttalandet återgavs i alla utländska kommunistiska tidningar och citerades senare flitigt av Stalin.⁴ Även om liknande dementier av taktiska skäl inte är sällsynta i politiken, var den här särskilt plågsam för Trotskij. Efter att nästan helt passivt ha varit med om hur testamentet, det dokument som i

¹ V. Serge, *Le Tournant Obscure*, s. 97. *Mémoires d'un révolutionnaire*, s. 229. Serge tillskriver Trotskij detta 'direktiv' vid ett tillfälle och vid ett annat tillfälle Victor Elzin, Trotskijs medhjälpare. Elzin, skulle under alla omständigheter ha uttryckt Trotskijs åsikt i denna fråga.

² 'Jag visade manuskriptet för Rakovskij ...' skriver Eastman i ett brev till författaren, 'och sade honom att jag skulle publicera det eller inte publicera det i enlighet med hans önskan. Mme Rakovskij sände tillbaka det med entusiastiska lovord och det var, antog jag, så mycket "tillåtelse" som var möjlig under de omständigheterna.'

³ Trotskij förklarade dessa omständigheter i ett brev till Muralov, skrivet från exil i Alma Ata 11 september 1928. Arkiven. [se: [Max Eastman, oktoberrevolutionens vän](#)]

⁴ Stalin, *Sotjinenija*, vol. X, s. 175.

verkligheten gav honom rätten att efterträda Lenin, förtegs framträdde han nu med falskt vittnesbörd mot sig själv och för Stalin – och allt detta för att uppskjuta ett återupptagande av fientligheterna.

Det var inte lätt att under sådana omständigheter 'uppehålla kontakterna och bevara kadrerna i 1923 års opposition'. Overksamhet är en i högsta grad prövande erfarenhet för varje politisk grupp, hur välmotiverad den än må vara av taktiska skäl. En liten grupp intellektuella och mycket avancerade arbetare kan fylla tomrummet med studier och diskussioner inom den egna kretsen. Men för varje större grupp, i synnerhet om den innehåller fabriksarbetare, är overksamhet i stort sett liktydigt med politiskt självmord. Den underminerar tron på saken, den dödar deras glöd, den alstrar ligkiltighet och hopplöshet. Sådana blev följderna av väntandet i de flesta oppositionsgrupperna: de krympte och föll sönder. I Leningrad fanns sålunda inte mer än trettio trotskister i början av 1926, vilka var grupperade kring Alexandra Bronstein-Sokolovskaja, Trotskijs första fru, och fortfarande stod i nära förbindelse med varandra och hade regelbundna möten. Hundratals före detta oppositionella hade försvunnit ut i ett politiskt ingenmansland. I Moskva var de trotskistiska 'kadrerna' betydligt fler och aktivare. Men i de stora landsortsstäderna som Charkov, Kiev, Odessa och på andra håll var oppositionens styrka på nedåtgående, precis som i Leningrad.

Oppositionsledarna, som förenades av personliga och politiska vänskapsband, formade en inre krets kring Trotskij och träffades ofta för att diskutera. Där fanns några av de bästa hjärnorna och starkaste personligheterna i bolsjevikpartiet. Ifråga om politisk förmåga, erfarenhet och revolutionära meriter var denna cirkel klart överlägsen det ledande skiktet i Stalinfraktion som behärskade partiet. Rakovskij, Radek, Preobrazjenskij, Joffe, Antonov-Ovsejenko, Pjatakov, Serebrjakov, Krestinskij, Ivan Smirnov, Muralov, Mratjkovskij och Sosnovskij hade varit framstående män under de första revolutionsåren och i inbördeskriget och innehaft en rad topposter.⁵ De var marxister med ett brett register, de var okonventionella, uppfinningsrika och fulla av vitalitet. De representerade de mest avancerade och internationellt medvetna elementen i partiet.

Av alla dessa män var Radek den på långt när mest berömde, även om han inte var den mest betydelsefulla. Vid sidan av Trotskij var han bolsjevikernas mest lysande och slagfärdiga pamflettförfattare. Han hade ett våldsamt temperament, var en skarpsinnig och realistisk iakttagare av människor och politik och var otroligt känslig för stämningar i de mest skilda sociala miljöer. Det var Radek som låg bakom vissa av Lenins viktigaste initiativ inom diplomatin och Kominternpolitiken. Europa var hans hem. Som Dzerzjinskij kom han från Konungadömet Polen och Litauens socialdemokratiska parti, Rosa Luxemburgs parti, som tagit så starka intryck av Trotskijs idéer.⁶ Han hade också många stormiga år bakom sig på den tyska socialismens yttersta vänsterflygel. Han var pionjär och en av grundarna av Kommunistiska Internationalen. När han strax efter oktoberrevolutionen anlände till Ryssland, blev han omedelbart upptagen i den innersta ledarkretsen. Han följde Trotskij till Brest Litovsk. Och tillsammans med Bucharin och Dzerzjinskij ledde han Vänsterkommunisterna i deras motstånd mot freden. Efter den hohenzollerska monarkins kollaps, skickades han av Lenin på hemligt uppdrag till Tyskland, för att medverka vid uppbygget av det nyss bildade tyska kommunistpartiet. Han gjorde en riskfylld och äventyrlig resa genom den 'cordon sanitaire' som Ryssland omgavs av och kom fram till Berlin strax före mordet på Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht. Han greps av polisen och kastades i fängelse. Där, i ett Berlin som fylldes av Vit terror och med livet hängande på en tråd, utförde han ett ytterst märkligt konststycke: han

⁵ Rakovskij, Joffe, och Krestinskij satt nu på ambassadörsposter i London, Paris, Tokyo och Berlin, men de bevarade nära relationer med Trotskij.

⁶ I det partiet hade emellertid Radek och Dzerzjinskij varit Luxemburgs antagonister och hade stått närmre Bolsjevikerna än resten av partiet.

lyckades få kontakt med ledande tyska diplomater, industrimän och generaler. Och från sin fängelsecell överlade han med dem, särskilt Walter Rathenau, Rapalloepokens utrikesminister, i syfte att slå den första bräschen i le cordon sanitaire.⁷ Han uppehöll också hemliga kontakter med det tyska kommunistpartiet från sin cell och hjälpte det att utforma en politik.

Som pionjär för den revolutionära socialismen var Radek också något av en spelare. Han var som fisken i vattnet både när han spann en diplomatisk intrig och som en revolutionsmullvad byggde sina underjordiska tunnlar. Han hade ett skarpt öga och en obunden hjärna och diagnostiserade revolutionsebben i Europa innan andra bolsjevikledare lade märke till den. Och han var en förespråkare för enhetsfronten. När han återvände till Tyskland 1923, kunde han fortfarande inte upptäcka någon revolutionär flodvåg och han avrådde därför Brandler från att kasta sig in i vad han menade vara ett hopplöst företag. Men hans smak för det politiska spelet kunde också leda honom fel, och i sitt 'Schlagettertal' vädjade han på ett ambivalent sätt till den tyska nationalismens desperata extremister. När han kom tillbaka till Moskva fick han axla bördan av det tyska nederlaget och samröret med Trotskij. Han avskärmades från de europeiska sektionerna av Komintern och utsågs 1925 till rektor för Sun-Yat-Senuniversitetet i Moskva, just då mullret från den kinesiska revolutionen börja göra sig hört – han hade till uppgift att utbilda propagandister och agitatorer till Kinas unga kommunistiska rörelse.⁸ Han var rastlös och skarptungad, föraktade hyckleri, uppträdde bohemiskt och visade en böjelse för cyniska attityder, och ansågs därför av många vara en excentrisk och t.o.m. tvivelaktig natur. Han var emellertid ett offer för mycket förtal från sina motståndare, som fruktade hans respektlösa blick, hans raljerande och hans mördande smädeskrifter. Han var uppenbarligen av betydligt solidare stoff än det verkade, även om han skulle komma att degenerera förfärligt under trycket av den stalinistiska terrorn. Hans bohemiska yttre och cyniska attityder dölde en glödande tro, som han avskydde att visa upp. Och hans rappa spydigheter och gyckelspel var också de fyllda av revolutionär lidelse.

Radek bombarderade den ledande oppositionskretsen med sina intelligenta och humoristiska elchocker. Han var mycket fäst vid Trotskij, med vilken han hade så mycket gemensamt ifråga om internationella erfarenheter. Det gav han prov på i sin essä '*Trotskij, segerns organisatör*', som han skrev 1923.⁹ Trotskij var lite misstänksam mot Radeks impulsiva politiska improvisationer, men hyste stor tillgivenhet mot honom och beundrade hans begåvning.¹⁰ Om han misstrodde spelaren Radek, stimulerades han icke desto mindre av hans iakttagelser och idéer och njöt av den stora gycklaren och satirikern.

Preobrazjenskij's karaktär framstår i skarp kontrast till Radeks. Han var teoretiker och förmodligen den mest originella bolsjevikiska ekonomen. Han hade varit leninist sedan 1904 och tillsammans med Bucharin skrivit *Kommunismens ABC*, den en gång berömda sammanfattningen av den bolsjevikiska läran, och han hade varit sekreterare i den leninistiska centralkommittén. Han lämnade posten och gav plats för Molotov när partidisciplinen blev alltför pressande för honom. Som kritiker av den var han en förelöpare till Trotskij – han hade faktiskt kritiserat Trotskij's disciplinära attityd på elfte kongressen i början av 1922. Men senare samma år skedde ett närmande mellan de båda. Preobrazjenskij var en av de få, för vilka Trotskij anförtrorde sina planer och återgav sina privatsamtal med Lenin och deras överenskommelse att bilda ett 'block' mot Stalin. Preobrazjenskij, som var författare till viktiga arbeten i ekonomisk historia och besatt en sällsynt bildning och analytisk begåvning,

⁷ Se Radeks memoarer i *Krasnaja Nov*, nr 10, Oktober 1926. R. Fischer, *Stalin and German Communism*, ss. 203-11.

⁸ Före 1914 hade Radek analyserat revolutionära processer i det koloniala och semi-koloniala Öst, i den polska *Przegląd Socjal-Demokratyczny*, Rosa Luxemburgs teoretiska tidning.

⁹ K. Radek, *Portrety i Pamflety*, ss. 29-34.

¹⁰ Se Trotskij's korrespondens med Radek i *Arkiven*, och 'Radek och oppositionen' i *Écrits*, vol. I, ss. 160- 3.

var först och främst vetenskapsmannen som drog ut konsekvenserna av sina resonemang utan hänsyn till deras popularitet eller effekter för hans ställning i partiet. Han tänkte i konstrika och massiva teorem, och i sin *Den Nya Ekonomin* gjorde han det första och fortfarande oöverträffade försöket att tillämpa 'kategorierna' i Marx' *Das Kapital* på den sovjetiska ekonomin. Men endast inledningsvolymen tilläts komma ut och strax därefter förbjöds även den och begravdes i glömska. Ändå förblir *Den Nya Ekonomin* en milstolpe i det marxistiska tänkandet. Den föregripande analys den gjorde av den ursprungliga socialistiska ackumulationsprocessen kommer att bevara sin aktualitet så länge det finns underutvecklade länder i världen, vilka strävar efter industrialisering på socialistisk grund. Många betraktade Preobrazjenskij snarare än Trotskij som författaren till oppositionens ekonomiska program – han skapade i varje fall dess teoretiska ramar. Men det fanns implicita skillnader mellan honom och Trotskij. Dessa skapade dock inga allvarliga politiska konflikter före 1928, då bägge två exilerades från Moskva.

Pjatakov var bolsjevikernas mest framstående industridirektör. Medan Preobrazjenskij försåg oppositionen med teorem, placerade Pjatakov teoremen på den praktiska erfarenhetens fasta mark. I sitt testamente beskriver Lenin Pjatakov som den ene av den unga generationens två främsta ledare – den andra var Bucharin – och som en utomordentligt skicklig och företagsam administratör, som dock saknar politiskt omdöme. Denna ensidighet utmärkte också oppositionsmannen: Pjatakov delade oppositionens ståndpunkter ifråga om den ekonomiska politiken, men höll sig borta från dess 'idékamp' och bävade inför dess offensiv mot partiledningen. Men han var långt ifrån någon blyg natur. Bara några få år tidigare hade han och hans bror lett bolsjevikerna i Ukraina under Denikins ockupation. Och där, bakom fiendelinjen, organiserade han sabotage, byggde upp partisanavdelningar och ledde kampen. De Vita Gardena grep de båda bröderna och ställde dem framför en exekutionspluton tillsammans med andra Röda. Avrättningen var i full gång och hans bror hade just skjutits, när exekutionsplutonen måste fly för de Röda, som just intagit staden och från alla håll närmade sig den plats där massakern ägde rum. Pjatakov gick direkt från sin brors och de andra rödgardisternas döda kroppar och tog befälet över de Röda Gardena. Sådant var den mans förflutna som i femton år, inom och utom oppositionen, skulle bli den drivande kraften och huvudorganisatören bakom Sovjets industrialiseringskampanj, och som skulle sluta på de anklagades bänk och 'bekänna' att han varit sabotör, förrädare och utländsk spion.

De flesta andra oppositionsledare var män av heroiskt stoff. Preobrazjenskij hade gått genom eld och vatten när han ledde den underjordiska bolsjevikiska rörelsen i Ural under de kontrarevolutionära åren. En gång när han greps av den tsaristiska polisen och ställdes inför rätta, fick han Kerenskij till försvarsadvokat. Kerenskij, som var angelägen om att rädda sin klient förklarade i domstolen att Preobrazjenskij inte var inblandad i någon revolutionär rörelse. Den åtalade reste sig då från sin bänk, förnekade det sagda och deklarerade sin revolutionära övertygelse. Han ledde Uralbolsjevikerna 1917 och under den första delen av inbördeskriget. Rakovskij, vars långa och modiga kamp före 1914 återges i *Den väpnade profeten*,¹¹ ledde under inbördeskriget de kommunistiska styrkorna i Bessarabien, där de Vita Gardena satte pris på hans huvud. Han återvände till Ryssland och blev ordförande i folkkommissariernas råd i Ukraina. Antonov-Ovsejenkos roll i oktoberresningen och inbördeskriget behöver inte återges här.¹² Liksom Antonov var Muralov en av de legendariska hjältarna i 1905 års revolution, och i oktober 1917 ledde han Moskvas Röda Garden i deras anlopp mot Kreml. Därefter blev han befälhavare över Moskvas militärräjong och Arméinspektör. Trotskij beskriver honom som en 'storslagen jätte, lika orädd som snäll'. Han hade agronomutbildning och gav mellan slagen råd i jordbruksfrågor till bönderna och 'medicinsk

¹¹ *Den väpnade profeten*, slutet av kapitel 7 ("Stiltje ...")

¹² Se a.a., början av kap. 8, mitten av kap. 9, slutet av kap. 12. (i den tryckta boken s. 171, 223-25, 321-22..)

behandling åt människor och kor'. Ivan Smirnov ledde den armé som besegrade Koltjak i Sibirien. Serebrjakov var en av de mest energiska politiska kommissarierna på inbördeskrigets fronter. Sosnovskij hade gjort en insats som agitator i stridslinjen och vaksam iakttagare och kritiker av seder och moral – han var en av de bästa pennorna inom den bolsjevikiska journalisemen.

Trots all bravur och intelligens såg dessa män ingen klar utväg för tillfället. Fr.a. var de angelägna om att stanna kvar i partiet, och det kunde de endast göra om de låg lågt. De observerade allt som hände och iakttog motståndarnas drag. De väntade att något skulle inträffa som kunde ge dem möjligheter att träda fram i förgrunden.

Även om Trotskij låg lågt hade han inte lagt ner vapnen. Han upprätthöll sin kritik av den officiella regimen och dess politik med antydningar och anspelningar. Allt han sade, också när han talade på ett medvetet inoffensivt sätt, uttryckte en fundering om vad hans motståndare gjorde, och i än högre grad, vad de tänkte – antingen han talade om den ryska byråkratens ohyfsade maner, tidningarnas vulgära stil eller de falska framstötar partiet gjorde i kulturfrågor. Och han vände aldrig uppmärksamheten från de inhemska och utländska centrala frågor som skulle ge material för kommande kontroverser.

Nästan fem månader efter att han lämnat krigskommissariatet, fick han en tjänst inom högsta rådet för folkhushållet under Dzerzjinskij. Det låg en tung ironi bakom utnämningen: Dzerzjinskij var varken ekonom eller politisk strateg. Och triumvirerna gav Trotskij en post under Dzerzjinskij enbart för att förringa honom. De konsulterade inte ens Trotskij, men det hade varit svårt för honom att vägra. När han avgick från krigskommissariatet hade han förklarat sig 'redo att utföra vilket uppdrag som helst, under alla former av partikontroll', och han kunde inte bryta det löftet. De dagar var nu avlägsna, då han kunde avstå från tjänsten som Lenins ställföreträdare.

Inom folkhushållningsrådet blev Trotskij ordförande för tre kommissioner: Koncessionskommittén, styrelsen för elektroteknisk utveckling och industriteknologiska kommissionen. Koncessionskommittén hade inrättats under den första NEP-tiden, då Lenin hoppades attrahera tidigare koncessionärer och andra utländska investerare för att bidra till Rysslands ekonomiska återhämtning. Dessa förhoppningar hade varit helt fåfänga. Bolsjevikerna var alltför rädda för utländskt kapital för att kunna dra till sig något. Och utländska investerare var alltför rädda för bolsjevikerna för att vilja samarbeta med dem. Koncessionskommittén hade ingenting att göra. Då och då tog Trotskij på sitt kontor, som var inrymt i ett litet envåningshotell utanför Kreml, emot en utländsk besökare som undrade över möjligheterna till guldprospektering i Sibirien eller blyertspenneproduktion i Ryssland.

Men snart gjorde han ett fäste av den bur dit han förpassats. Med hjälp av sina sekreterare från tåget i inbördeskriget startade han en utredning om koncessionsläget och Rysslands utrikeshandel. Detta ledde honom in på undersökningar av kostnaderna för industriproduktionen hemma och utomlands och en jämförande studie av arbetsproduktiviteten i Ryssland och Västeuropa. Undersökningen ställde nationens industriella underutveckling i bjärt belysning – den visade att den ryska arbetsproduktiviteten endast var en tiondel av den amerikanska. Han illustrerade med hjälp av grafiska diagram den ryska industriella utrustningens torftighet. Under det att USA sålunda hade 14 miljoner och Storbritannien en miljon telefoner, hade Sovjet endast 190 000. Dess räslängd var 69 000 kilometer mot 405 000 i USA. Elkonsumtionen per capita var endast 20 kilowatt jämfört med USA:s 500 kilowatt.¹³

Hur självklara dessa fakta än var, blev ändå den kompakta redovisningen av dem en ren chock. Officiella talesmän uppehöll sig självbelåtet vid den ryska industrins framsteg sedan

¹³ *Sotjinenija*, vol. XXI, ss. 419-20.

inbördeskriget, då produktionen varit så gott som obefintlig, eller också jämförde de den nuvarande produktionen med 1913 års siffror och gratulerade varandra till resultatet. Trotskij hävdade, att det krävdes nya jämförelseskalor och att de senaste årens framsteg borde mätas i förhållande till västvärldens standard snarare än i relation till den inhemska underutvecklingen.¹⁴ Nationen skulle inte kunna höja sig om den inte hade en skoningslös klar medvetenhet om den låga nivå den utgick ifrån. 'Det sägs ofta att vi arbetar "nästan" som tyskarna eller fransmännen. Jag är villig att förklara heligt krig mot detta "nästan". Nästan betyder ingenting . . . Vi måste jämföra produktionskostnaderna, vi måste ta reda på vad ett par skor kostar här och utomlands, vi måste jämföra kvaliteten på produkterna och den tid det tar att producera dem – först då kan vi göra jämförelser med utlandet.'¹⁵ 'Vi får inte halka efter andra', slutade han. 'Vår främsta och viktigaste paroll . . . är att inte bli efter! Ja, vi ligger ytterst långt efter de avancerade kapitalistiska länderna . .

När Trotskij lanserade parollen – 'Vi får inte halka efter' – låg han åratals före Stalin, men i motsats till Stalin strävade han efter att öppna Rysslands ögon för den verkliga längden på sträckan som måste hämtas in. Han förstod att det medförde politiska risker – folk som nyktert insåg Rysslands fattigdom och uppskattade djupet av hennes elände kunde bli cyniska eller demoraliserade. När Stalin slog in på industrialiseringsvägen föredrog han att hålla massorna i okunskap om det oerhörda steg som måste tas och den omänskliga ansträngning som krävdes. Trotskij förlitade sig på folkets mod och mognad. 'Kamrater, låt oss varken lura oss själva eller avskräckas. Men låt oss komma ihåg dessa siffror ordentligt: vi måste göra dessa beräkningar och jämförelser för att till varje pris hinna upp västvärlden och gå förbi den.'¹⁶ Så höjde han sig över de administrativa och tekniska detaljssysslor, där triumvirerna velat begrava honom. Han letade sig tillbaka till de centrala politiska frågorna, och han återupptog kampen för industrialisering från 1922-3.

Som ordförande för styrelsen för elektroteknisk utveckling fördjupade han sig i elektrifieringsproblemen. Han reste kors och tvärs över landet, undersökte resurser, granskade planer för kraftstationer, planerade deras lokalisering och skrev rapporter. Han återkom från en av dessa resor för att uppmana politbyrån att godkänna ett projekt för utnyttjandet av Dnjeprs fall, dvs. det projekt som blev det berömda Dnjeproströj, ett av den industriella konstruktions konststycken under det kommande decenniet. När han först skisserade idén i början av 1926, gjorde inte politbyrån mycket av det. Stalin anmärkte att den planerade kraftstationen inte skulle bli av mer nytta för Ryssland än en gramfon för en muzjik som inte ens ägde en ko.¹⁷ Då vädjade Trotskij till ungdomens entusiasm och fantasi. I ett tal inför Komsomol sade han:

Vi har nyligen öppnat en kraftstation i Sjatura, en av våra bästa industriinstallationer, uppförd på en torvmyr. Avståndet till Moskva är bara något över hundra kilometer. Ett stenkast kan det tyckas, men vilken skillnad i omständigheter! Moskva är Kommunistiska Internationalens huvudstad. Man åker ett par kilometer och – där har vi rena vildmarken med snö, barrskog, frusen lera och vilda djur. Svarta timmerstugor står sömnigt under snön. Från tåget kan ögat uppfatta vargspår i snön. Där Sjaturastationen nu står, råmade älgar för några få år sedan. Nu sträcker sig utomordentligt välbyggda elstolpar av metall hela vägen till Moskva . . . och under dessa stolpar kommer honrävar och honvargar leda sina ungar nästa vår. Sådan är hela vår civilisation – enorma motsatser: storartade tekniska prestationer och globalt tänkande parat med den ursprungliga sibiriska vildmarken.

¹⁴ *Sotjinenija*, vol. XXI, ss. 44-45. Se Trotskijs tal den 7 december 1925. Under nästan hela Stalintiden undvek officiella propagandister att jämföra Ryssland och Väst.

¹⁵ *Ibid.*, ss. 397-405.

¹⁶ *Ibid.*, s. 419.

¹⁷ Trotskij citerade Stalins uttalande ordagrant från Centralkommitténs sammanträdes protokoll i april 1926. Se Trotskijs 'Personlig Deklaration' av den 14 april 1927 i *Arkiven*.

Sjatura står på myrmark. Vi har gott om sådan mark, den är betydligt vanligare än kraftstationer. Vi har många andra energikällor som bara väntar på att få omvandlas till kraft. I söder rinner Dnjepr genom det rikaste industriland. Och den slösar bort sin sagolika vattenkraft i urgamla fall och väntar på att vi skall tämja dess lopp, kuva den med dammar och tvinga den att lysa upp städer, driva fabriker och berika åkerjorden. Vi skall betvinga den!¹⁸

Industrialiseringen var naturligtvis inget självändamål, utan en del av 'kampen för socialismen, på vilken hela vår civilisations framtid beror.' Åter i motsats till Stalin under senare år, framhöll Trotskij att Ryssland inte fick isolera sig från västvärlden i sin kamp för att komma ifatt den. Han hade varit en orubblig försvarare av monopolet på utrikeshandeln och han hade givit upphov till iden om 'socialistisk protektionism.' Men målet för denna protektionism var inte, menade han, att avskärma den socialistiska industrin, utan istället att möjliggöra ett upprättande av nära och mångsidiga förbindelser med världsekonomin. Visserligen skulle 'världsmarknaden' utöva ett tryck på den socialistiska ekonomin i Ryssland och göra den till föremål för svåra och t.o.m. farliga prövningar. Men dessa prövningar var oundvikliga. De måste mötas djärvt. De faror som Ryssland utsattes för i sina kontakter med den mer avancerade kapitalistiska ekonomin skulle kompenseras med avgörande fördelar som följde med den internationella arbetsfördelningen och assimileringen av den överlägsna västerländska teknologin. I isolering skulle Rysslands ekonomiska utveckling bli snedvriden och försenad. När Trotskij argumenterade på detta sätt, kom han åter i konflikt med det officiella ekonomiska tänkandet, som redan började stelna i föreställningar om nationell självtillräcklighet: socialism i ett land förutsatte en sluten sovjetekonomi. I själva verket argumenterade Trotskij mot grundläggande förutsättningar för Stalins lära även innan kontroversen om den börjat.

*

Efter 1923 års debacle i Tyskland försökte Trotskij att på nytt bestämma den internationella situationen och utsikterna för kommunismen. Komintern, som var angeläget att rädda ansiktet, förringade betydelsen av nederlaget, förutspådde en ny revolutionär situation i Tyskland och uppmuntrade 'ultravänster'-politik.¹⁹ När den första brittiska labourregeringen bildades tidigt 1924 under ledning av Ramsay MacDonald, och Edouard Herriot, som stod i spetsen för le Cartel de Gauche, blev fransk premiärminister, kom somliga kommunistledare att betrakta dessa som 'Kerenskijregimer' som skulle bana väg för revolutionen. Mot detta påpekade Trotskij vikten av att 'skilja mellan revolutionens ebb och flod', att det skulle ta tid för den tyska arbetarklassen att hämta sig från nederlaget och att inga snabba revolutionära utvecklingsmöjligheter kunde väntas i England och Frankrike.

Han menade dock fortfarande att den kapitalistiska världen var oförmögen att återvinna någon bestående balans. Den mest betydelsefulla enskilda faktorn i denna instabilitet och den centrala frågan i den allmänna världspolitiken såg han i Förenta Staternas uppgång. Under åren 1924 och 1925 analyserade han gång på gång Förenta Staternas ekonomiska frammarsch och dess konsekvenser för världen. Han förutsade med eftertryck Förenta Staternas framväxt som ledande världsmakt, som med nödvändighet skulle engagera sig i alla kontinenters angelägenheter och sprida sitt nätverk av militära baser och flottbaser över alla oceaner. Han uttryckte sina slutsatser i så kraftfulla termer att det mesta av det han hade att säga lät långsökt på tjugotalet. Det var 'Dawesplanens' tidevarv, då Amerika endast ganska blygsamt och på försök, ingrep i Europas affärer, något som efter 1929 skulle följas av en återgång till isolationism som varade i över tio år. Den amerikanska maktens världsomspännande expansion, som förutsades av Trotskij kunde, om det alls var möjligt, endast iaktas i embryonal form. Han såg som så ofta den fullt utbildade varelsen i detta embryo. Den

¹⁸ *Sotjinenija*, vol. XXI, s. 437.

¹⁹ Se Zinovjevs tal på femte Kominternkongressen (*Pjatyj Vsemirnyj Kongress Kom. Internatsionala*) ss. 64 ff. Också R. Fischers påståenden, *ibid.* ss. 175-92.

ekonomiska grunden för expansionen fanns där: Förenta Staternas nationalinkomst var redan två och en halv gång så stor som Englands, Frankrikes, Tysklands och Japans sammanlagda inkomst. Förenta Staternas uppgång åtföljdes av Europas utarmning, 'balkavisering' och nedgång. Han drog därför slutsatsen, att 'den dominans England haft över Europa, när det stod på sin höjdpunkt, är obetydlig jämfört med den dominans USA har vunnit över hela världen, inklusive England.'²⁰

Visserligen gick det trögt för de härskande klasserna både i USA och Europa att fatta hela vidden av denna förskjutning – de släpade mentalt sett efter händelseutvecklingen. 'Amerikanen har just börjat bli medveten om sin internationella betydelse . . . Amerika har ännu inte lärt sig att förverkliga sin dominans. Men det kommer snart att lära sig och det kommer att göra det på Europas bekostnad.'²¹ Den traditionella amerikanska isolationismen och pacifismen bromsade upp expansionen, men de skulle tvingas att ge vika för de nya realiteternas dynamik. Förenta Staterna skulle se sig självt tvingat att ta ledningen över världen. Expansionsdriften låg inbyggd i dess egen ekonomi och förstärktes av att den europeiska kapitalismen var beroende av amerikanskt bistånd för att kunna överleva. Det var här Trotskij gjorde sin berömda och starkt kontroversiella förutsägelse att Förenta Staterna skulle 'sätta Europa på amerikansk ransonering' och sedan diktera villkoren för detta Europa. Efter att ha tagit Englands plats som världens verkstad och bank, höll Förenta Staterna på att överta Englands plats som världens största sjönation och imperium.²² I sin strävan att lyckas med detta hade det fördelen av att inte vara belastat av koloniala besittningar vilket så ofta varit en börda för den brittiska imperialismen på samma gång som en källa till rikedom. 'Amerika kommer alltid att finna tillräckligt med allierade och medhjälpare över hela världen – den största makten finner dem alltid – och med de allierade kommer man också att finna de nödvändiga flottbaserna.'²³ Följaktligen 'går vi in i en epok av aggressiv amerikansk imperialism'.²⁴

Trotskij svarade dem, som överväldigades av styrkan i den amerikanska isolationismen och pacifismen och tvivlade på detta perspektiv, att Förenta Staterna följde i Tysklands fotspår. Liksom Tyskland var det en, visserligen ojämförligt mycket större, nykomling bland de stora industrinationerna. För hur länge sedan såg man inte tyskarna som några slags stjärnögda drömmare, som en nation av tänkare och poeter? Ändå har bara några få decenniers kapitalistiska utveckling varit tillräckligt för att förvandla den tyska bourgeoisin till en företrädare för den brutalaste imperialism. Förenta Staterna behövde långt mindre tid för en liknande förvandling. De brittiska härskarna tröstade sig förgäves med att de skulle få agera lärare i politik och diplomati åt de oerfarna amerikanerna. Det kunde de göra, men bara för en kort period, innan amerikanerna lärt sig imperialismens konst och vunnit självförtroende. Till sist skulle den amerikanska maktens tyngd avgöra allt. Redan nu åtnjöt de 'oerfarna yankees' avgjorda fördelar framför den sofistikerade och subtila brittiska imperialisten: de kunde framstå som befriare av de koloniala folken i Asien och Afrika genom att hjälpa indier, egypter och araber att frigöra sig från det brittiska förtrycket. Och världen trodde på deras pacifism och generositet.

Men den amerikanska makten hade inga möjligheter att hindra det borgerliga Europas nedgång. Själva den amerikanska dominansen var en källa till instabilitet för Tyskland, Frankrike och England, ty den amerikanska makten expanderade främst på deras bekostnad.

²⁰ *Europa und Amerika*, s. 22. [svenska: [Europa och Amerika](#)]

²¹ *Ibid.*, s. 36.

²² Vid Sjökonferensen 1922 i Washington hade Storbritannien, *de facto*, givit upp de traditionella formerna för brittisk överhöghet till havs.

²³ *Europa und Amerika*, s. 42.

²⁴ Se Trotskijs tal den 25 oktober 1925 publicerat i *Pravda* 5 november 1925.

Den ekonomiska jämviktsbristen mellan Europa och Amerika skulle gång på gång komma att återspeglas i deras handel och betalningsbalans, i finansiella kriser och rubbningar i hela det kapitalistiska systemet. Inte heller var Förenta Staterna immunt: ju mer världen blev beroende av det, desto mer beroende blev den transatlantiska republiken av världen och desto mer drogs den in i världens hotfulla kaos.

Slutsatsen? 'Bolsjevismen har ingen mer grundläggande och oförsonlig fiende än den amerikanska kapitalismen'.²⁵ Detta var 'de båda fundamentala, antagonistiska krafterna i vår epok'. Varhelst kommunismen gick fram, skulle den stöta mot den amerikanska kapitalismens barriärer, och i vilken del av världen Förenta Staterna än försökte expandera, skulle det mötas av hotet från den proletära revolutionen: '... om och när det amerikanska kapitalet tränger in i Kina ... kommer det att bland de kinesiska massorna finna, inte amerikanismens religion utan bolsjevismens program översatt till kinesiska.'

I denna duell mellan jättar hade den amerikanska kapitalismen alla materiella fördelar. Men bolsjevismen måste lära av Amerika och tillägna sig dess överlägsna teknik. Det skulle bli lättare för bolsjevikerna att uppnå detta än för de amerikanska kapitalisterna att sätta världen på amerikansk ransonering. 'Den amerikaniserade bolsjevismen kommer att krossa den imperialistiska amerikanismen'.²⁶ Förenta Staterna kunde försöka framstå som befriare av de koloniala folken och därmed bidra till det brittiska imperiets sönderfall. Men det kunde inte upprätta sin egen överhöghet över de färgade folken. Inte heller kunde de under någon längre period hålla kommunismen borta från Europa.

Vi underskattar inte på något sätt Förenta Staternas makt. När det gäller att uppskatta utsikterna för revolutionen utgår vi från en klargörande genomgång av fakta ... Vi menar emellertid att den amerikanska makten själv ... är den mäktigaste hävstången för den europeiska revolutionen. Vi bortser inte från att denna hävstång med en enorm kraft kommer att vända sig mot den europeiska revolutionen, både politiskt och militärt ... Vi vet att det amerikanska kapitalet, när det väl är hotat, kommer att utveckla en oöverskådlig kampenergi. Allt vi vet från historien och vår egen erfarenhet om de privilegierade klassernas kamp för att bevara sitt herravälde kommer att förblekna till ingenting i jämförelse med det våld den amerikanska kapitalismen kommer att släppa lös över det revolutionära Europa.²⁷

Hur skulle då kommunismen kunna hålla stånd, frågade Trotskij? Han väntade sig inte någon sammanstötning mellan de båda 'grundläggande antagonistiska krafterna' så länge kommunismen endast var förankrad i Europas östflank och delar av Asien. Som alltid såg han fram mot revolutionen i Västeuropa. Och han var övertygad om att kontinentens folk, för att motstå amerikanska offensiver och blockader, skulle bli tvungna att bilda 'Det Socialistiska Europas Förenta Stater'.

Vi, Tsarrysslands folk, har hållit ut i år av blockad och inbördeskrig. Vi har fått utstå elände, fattigdom, epidemier och andra umbäranden ... Själva vår efterblivenhet visade sig vara till vår fördel. Revolutionen överlevde på grund av sitt gigantiska lantliga uppland ... Utsikterna för det industrialiserade Europa skulle bli annorlunda. Ett *splittrat* Europa skulle inte kunna hålla stånd ... Den proletära revolutionen skulle leda till dess integration. Borgerliga ekonomer, pacifister, profithajar, fantaster och pratmakare tycker om att tjattra om ett Europas Förenta Stater. Men den splittrade bourgeoisin kan inte skapa något sådant. Det är bara den segerrika arbetarklassen som kommer att kunna ena Europa ... Vi skall tjäna det socialistiska Europa som en bro till Asien ... Det Socialistiska Europas Förenta Stater kommer att utöva en enorm magnetisk dragningskraft på

²⁵ *Europa und Amerika*, s. 47. Trotskij berättar att han kort efter Oktoberrevolutionen halvt på skämt sade till Lenin att två namn, Lenin och Wilson, var de 'apokalyptiska motsatserna i vår tid'

²⁶ *Ibid.*, s. 49.

²⁷ *Ibid.*, s. 91.

Asiens folk ... Och på så sätt kommer ett väldigt block av Europas och Asiens nationer obevekligt att upprättas, och det kommer att kunna hålla USA stängna.²⁸

Perspektivet av ett Harmagedon av global klasskamp utsattes snart för skarp kritik och skällades för att vara rena fantasier.²⁹ Utan tvivel överdrev Trotskij i sitt framhävande av något som vid den tiden endast var en av de tendenser som verkade inom den internationella politiken. Under de följande två decennierna kom andra tendenser i centrum: både USA och Ryssland återgick till relativ isolering. Europa, med Tredje Riket i dess mitt, blev återigen världens stormcentrum och Hitlers erövringar och hot att ta herraväldet gjorde USA och SU till tillfälliga allierade. Men Trotskij gjorde sin förutsägelse under de första åren av Versaillesfreden, medan Tyskland fortfarande var utmattat, Hitler bara en obskyr provinsial äventyrare och Tysklands militärmakt oförmögen att göra sig gällande. Världen hade endast upplevt ett svagt förspel till den konflikt mellan de två blocken som skulle utvecklas efter Andra Världskriget. Utifrån detta förspel gissade Trotskij det verkliga dramas konturer, handling och ledmotiv. Han var så långt före sin tid att många av hans förutsägelser ännu inte har kunnat bekräftas. Men så mycket har slagit in att få skulle våga avfärda profetian i dess helhet som en ren fantasi.

Mot denna allmänna bakgrund av förändrade relationer mellan Europa och Amerika gjorde Trotskij en mer detaljerad förutsägelse om ett enskilt lands framtid i *Vart går England?* Han skrev boken tidigt år 1925, just vid en tidpunkt då Moskva började fästa stor vikt vid de nya förbindelser som höll på att upprättas mellan sovjetiska och brittiska fackföreningar. I november föregående år hade en delegation under ledning av ordföranden i brittiska LO, A. A. Purcell, besökt den sovjetiska huvudstaden och gjort ett högtidligt uttalande om vänskap och solidaritet med den ryska revolutionen. De sovjetiska ledarna gav ett entusiastiskt gensvar och hoppades få solida allierade i Purcell, Cooke och andra nyligen valda vänsterinriktade ledare i de brittiska fackföreningarna. Och de var desto mer angelägna att odla den nya 'vänskapen' som Storbritanniens Kommunistiska Parti var svagt och obetydligt. Kominterns ultravänsterpolitik började komma in i en återvändsgränd: den skulle snart ersättas av en mera moderat taktik. Man diskuterade huruvida revolutionen inte skulle kunna tänkas 'komma till England i fackföreningarnas breda fåra', istället för på 'Kommunistpartiets smala stig'. I maj – Trotskij hade just då avslutat sin bok – ledde Trotskij en sovjetdelegation till de brittiska fackföreningarnas årliga kongress och bildade med politbyråns välsignelse det Anglo-sovjetiska fackföreningsrådet, vilket skulle komma att spela en stor roll i de inre parti-stridigheterna under det kommande året.

Trotskij talade i sin bok om en förestående social kris av första ordningen. Den amerikanska dominansen, den brittiska industriella utrustningens föråldrade karaktär och spänningar i Imperiet – allt samverkade till att förbereda den. England hade gått segrande ur Första Världskriget, men var illa tilltygat och utslitet. Segern maskerade dess svaghet för en tid. Den brittiska regeringen uppehöll skenet av ett friktionsfritt och vänskapligt samarbete med Förenta Staterna. Men under ytan lurade en oförsonlig konflikt. Britterna gav 'fredligt' upp sin finansiella dominans, sina handelsprivilegier och sin ledande roll på haven. Men detta kunde inte ske hur länge som helst, enligt Trotskij, – till sist återstod endast en väpnad konflikt. Inte heller kunde upplösningen av det brittiska imperiet, som på grund av den brittiska förlusten av herraväldet till sjöss och de koloniala folkens resning blivit oundviklig, försiggå under ytan någon längre tid. England hade förlorat sina fördelar som ö. Slutligen

²⁸ *Europa und Amerika*, ss. 90-91.

²⁹ Det måste påminnas att både Trotskij och Lenin talade för ett Socialistiskt Europas förenta stater så tidigt som vid början av första världskriget. (Se *Den väpnade profeten*, ss. 181-82.) Parollen ingick fortfarande i manifesten från Kominterns femte kongress som Trotskij skrev 1924. Strax därefter avfärdades emellertid parollen och tanken om ett Socialistiskt Europas förenta stater av Komintern som en trotskistisk dagdröm.

hade sedan 1918 Versaillesystemet och den tyska ekonomins kollaps dolt Englands industriella underlägsenhet i förhållande till Tyskland. Men Tyskland höll med Förenta Staternas stöd på att i snabb takt återvinna styrkan och hade redan på nytt framträtt som Englands omedelbara och farligaste konkurrent på världsmarknaden, en konkurrent som bringade dess handel och betalningsbalans i oordning och förvärrade alla Englands svagheter. Allt detta pekade, slutade Trotskij, i riktning mot farliga anglo-amerikanska spänningar med risk för krig och våldsamma utbrott av klasskamp, ja en revolutionär situation på de Brittiska Öarna.

I efterhand framträder både det realistiska i analysen och det felaktiga i perspektiven klart. Trotskij trodde inte att britererna skulle kunna undgå en väpnad konflikt med Förenta Staterna, trots att han själv på ett övertygande sätt visat, att en sådan konflikt vore rena dårskapen för det borgerliga England. Fastän han kanske var den förste att analysera alla följder av det amerikanska herraväldet, hade hans idéer om det brittiska imperiet nästan något viktorskt eller edwardskt över sig: han kunde inte tänka sig att britererna 'fredligt' och 'slutgiltigt' skulle ge upp sin dominans till Förenta Staterna. Och han såg den brittiska maktens nedgång som en jordskredsartad kollaps och inte som den kroniska och utdragna process det skulle bli fråga om.

Trots sina felaktiga prognoser är *Vart går England?* den mest, eller snarare den enda, effektiva plädering för den proletära revolutionen och kommunismen som någonsin gjorts i England. Här sammandrabbade Trotskij med den fabianska socialismen och dess lära om 'den oundvikliga gradualismen'. Och det dröjde länge innan fabianerna kunde hämta sig intellektuellt efter det angreppet.³⁰ I snabba och skarpa utfall klädde Trotskij av dem deras socialistiska anspråk och visade upp deras beroende av konservativa och liberala traditioner, deras unkenhet, instängdhet, grönköpingsartade gammalmodighet och empiricistiska inskränkthet, deras pacifistiska hyckleri och nationella arrogans, deras snobberi och kryperi för etablerade opinioner, deras fetischartade förhållande till religionen, monarkin och imperiet –dvs. alla de egenskaper som gjorde MacDonald, Thomas, Snowdens och alla de andra labourledarna inkompetenta när det gällde att leda en militant socialistisk rörelse och ställde dem i motsatsställning till revolutionen, villiga som de var att skörda frukterna av gångna strider, samtidigt som de panikartat flydde inför nya konflikter och omvälvningar. Trotskij hyste, inga tvivel om att de skulle se sin främsta uppgift under den kommande krisen i att bevara arbetarklassen mentalt förslavad, moraliskt avvärnad och oförmögen till handling.

Med sin humor gav han liv åt det skoningslösa resonemanget, som knappast blev mildare:

Brittiska duvuppfödare kan genom konstlat urval uppnå speciella varianter med allt mindre näbbar. Men så inträder ett ögonblick när näbben på en ny ättling är så kort att den stackars varelsen inte ens kan hacka sönder äggskallet och den unga duvan dör, som ett offer för obligatorisk avhållsamhet från revolutionär verksamhet, och en gräns har satts för ytterligare utveckling av varianter med korta näbbar. Om vi inte är felunderrättade, kan Mac-Donald läsa om detta hos Darwin. När vi ändå är inne på MacDonalds favoritämne, dvs. analogier med den organiska världen, kan vi vidare säga att den brittiska borgerlighetens politiska konst består i att göra proletariatets revolutionära näbb så kort som möjligt, och på så vis hindra det från att tränga igenom den kapitalistiska statens skal. Proletariatets näbb är partiet. Om vi ser på MacDonald, Thomas, Mr och Mrs. Snowden måste vi erkänna att bourgeoisins försök att få fram kortnäbbade och mjuknäbbade exemplar krönts med förvånansvärd framgång . . .³¹

Den fabianska skolan var stolt över sin speciellt brittiska tradition, som &n vägrade uppblanda med främmande marxism. Trotskij svarade att fabianerna bara odlade de

³⁰ En amerikansk kritiker som skrev i Baltimore Sun (21 november 1925) anmärkte att världen inte hört maken till vildsinta invektiv sedan Luthers dagar.

³¹ *Where is Britain Going?* s. 67.

konserverativa dragen i sin nationella tradition och förbisåg eller förträngde dess progressiva sidor.

Det var inte den revolutionära styrkan utan de religiösa fördomarna som MacDonald & Co. ärvde från puritanismen. Från Owenanhängarna mottog de inte den kommunistiska glöden utan den utopiska fientligheten mot klasskampen. Fabianerna lånade bara proletariats andliga beroende av bourgeoisin från det förflutna. Historien gav dessa herrar sina sämre partier, och de skrifter de läste där blev deras program.³²

För de unga marxisterna rekapitulerade Trotskij de båda brittiska revolutionära huvudströmningarna, den cromwellska och den chartistiska. Han såg puritanerna som politiska förnyare under den bibliska förklädningen, som kämpar och företrädare för bestämda klassintressen. Han betraktade dem som stående halvvägs mellan den tyska reformationen med dess religiösa filosofi och den franska revolutionen med dess sekulariserade ideologi. Luther och Robespierre möttes i Cromwells personlighet.³³ Även om mycket hos Cromwell var förlegat, i synnerhet hans bigotteri, var han fortfarande en stor revolutionsmästare som de brittiska kommunisterna hade mycket att lära av. En känsla av samhörighet smög sig in i Trotskij's värdering av Järnsidornas befälhavare: '... det är omöjligt att inte slås av vissa drag som skapar ett nära samband mellan den cromwellska arméns existens och karaktär och den Röda Armén. Cromwells krigare såg sig själva i första hand som puritaner och först i andra hand som soldater, precis som våra krigare i första hand betraktar sig som revolutionärer och kommunister och först därefter som soldater.'³⁴ Trots all respektlöshet för parlamentet, var det Cromwell som banade väg för parlamentarismen och demokratin. Detta 'döda sextonhundratalslejon', denne skapare av ett nytt samhälle var än idag betydligt mer politiskt aktuell än många levande hundar i den fabianska hundgården. Detsamma gällde de militanta chartisterna, till vars arv den brittiska arbetarrörelsen återigen skulle vända sig, när den väl förlorat tron på gradualismens magi. Chartistiska paroller och handlingsmetoder var fortfarande att föredra framför 'MacDonalds sockersöta eklekticism och makarna Webbs' ekonomistiska idioti.' Den chartistiska rörelsen besegrades därför att den var före sin tid – den var 'en historisk ouvertyd'. Men den skulle 'återupprättas på en ny och oändligt mycket bredare historisk grund.'³⁵

I det kommunistiska partiet såg Trotskij den enda legitima arvtagaren till dessa traditioner, hur svagt det än var för tillfället. Han avfärdade förhoppningen att vänsterinriktade fabianer eller fackföreningsledare skulle kunna ge de brittiska arbetarna en revolutionär ledning som 'en monstruös illusion'. Det var sant att kommunistpartiet i England var obetydligt numerärt sett och att fabianismen tycktes väldig och orubblig. Men hade inte också den brittiska liberalismen tett sig kraftfull och oövervinnlig strax före sin kollaps som parti? När labourpartiet intog den tomma platsen efter liberalismen leddes det av personer från Oberoende Labourpartiet, som varit en liten grupp. Stora händelsers chockverkan får gamla och synbarligen solida politiska strukturer att vackla och ger upphov till nya. Det hände efter Första Världskriget och det kommer att inträffa igen. Fabianismens uppgång var 'bara ett kort stadium i arbetarklassens revolutionära utveckling', och 'MacDonald sitter ännu mer ostadigt än Lloyd George.'

Det var med tillbakahålllet tvivel som Trotskij frågade huruvida den brittiska kommunismen skulle kunna leva upp till sina uppgifter. Men han misstog sig åter av revolutionär optimism, något som också stundom drabbade Marx. 'Vi vill inte uttala några profetior om rytmen i denna process /av revolution i England/, men i varje fall kommer det att röra sig om år, på sin

³² Ibid. s. 47.

³³ Ibid. s. 126.

³⁴ Ibid. s. 127.

³⁵ Ibid. ss. 130-31.

höjd fem år, men definitivt inte decennier.³⁶ Senare hävdade Trotskij att Stalins och Bucharins taktiska förhållningsorder – det anglo-sovjetiska rådets politik – i det avgörande ögonblicket 1926 lamslog den brittiska kommunismen. Historikern måste emellertid ställa sig tvivlande till huruvida dessa förhållningsorder, hur olämpliga de än var, var den grundläggande orsaken till den brittiska kommunismens långa impotens, en kommunism som fortfarande trettio år senare vegeterade som en sekt i den brittiska politikens utmarker. Men den stora sociala kris som Trotskij förutsade höll faktiskt på att bryta fram i och med kolgruvestrejken, som var den industriella historiens längsta och hårdaste. Och under generalstrejken stod England på randen till revolution.

Trotskij's bok gav upphov till en omfattande debatt i England. H. N. Brailsford inledde den i ett förord till den engelska upplagan. Efter att ha givit Trotskij ett erkännande som analytiker och skribent och som kännare av engelsk historia och politik, skrev Brailsford att Trotskij icke desto mindre inte förstått den brittiska arbetarrörelsens demokratiska och nonkonformistiska religiösa traditioner och 'instinkten att böja sig för majoriteten, som var inristad i den engelska karaktären'. Ramsay MacDonald,³⁷ George Lansbury,³⁸ och andra avfärdade Trotskij's åsikter som en utlännings missuppfattningar. Bertrand Russell menade å sin sida, att 'Trotskij var mycket väl insatt i den engelska arbetarrörelsens säregenheter' och höll också med om att socialismen var oförenlig med Kyrkan och Tronen. Men Russell kunde inte förstå hur någon, som inte var en fiende till det brittiska folket, kunde uppvigla det till revolution, något som skulle resultera i en amerikansk blockad eller t.o.m. krig, där Storbritannien skulle vara dömt till nederlag.³⁹ Andra skribenter tyckte illa om det respektlösa och hånfulla sätt, på vilket Trotskij gick till angrepp på MacDonald, trots att de flesta av dessa kritiker slet 'förrädaren' Mac-Donald i stycken när denne några få år senare bröt med labourpartiet.

Trotskij svarade sina kritiker flera gånger.⁴⁰ I ett svar till Russell förnekade han att han hade för avsikt att uppvigla brittiska arbetare till revolution i Sovjetrysslands intresse. Arbetarna borde inte i något land göra något i Sovjetunionens intresse som inte samtidigt låg i deras eget intresse. Men han förblev skeptisk till Russells rationalistiska pacifism:

Revolutioner sker i regel inte godtyckligt. Om det vore möjligt att på förhand och rationellt kartlägga den revolutionära vägen, skulle det troligen också vara möjligt att undvika revolutioner helt. Revolutionen är ett uttryck för det omöjliga i att återuppbygga klassamhället med rationella metoder. Även om Russell kan förvandla logiska argument till matematiska formler, är dessa maktlösa mot de materiella intressena. De härskande klasserna låter hellre civilisationer gå under tillsammans med matematiken, än de ger upp sina materiella privilegier . . . Det går inte att komma ifrån dessa irrationella faktorer. Precis som man inom matematiken använder irrationella storheter för att komma fram till alltigenom realistiska slutsatser, på samma sätt går man till väga inom den revolutionära politiken . . . då man försöker bringa ordning i ett samhällssystem på basis av ett uppriktigt erkännande av de motsättningar som finns inbyggda i samhället, så att man skall kunna lösa dem genom en revolution ...⁴¹

De brittiska kommunisterna mottog först Trotskij's arbete med glädje och entusiasm – giganten hade kommit och stärkt deras lilla skara.⁴² Men senare samma år kom de, under inflytande av det anglo-sovjetiska rådet, på andra tankar och började känna sig besvärade av Trotskij's attacker på de vänsterinriktade fackföreningsledarna. (Han hade redan tidigare, i november 1925, kritiserats på dessa grunder av den rysk-amerikanska kommunisten M. Olgin,

³⁶ Ibid. s. 14. 'Revolutionens kupa svärmar för bra den här gången!' tillade Trotskij, s. 52.

³⁷ *The Nation*, 10 mars 1926.

³⁸ Lansburys *Labour Weekly*, 27 februari 1926.

³⁹ *New Leader*, 26 februari 1926.

⁴⁰ *Pravda*, 11 februari och 14 mars 1926.

⁴¹ *Kuda idet Anglija?* (Vtoroi Vypusk), s. 59.

⁴² Se, till ex., R. Palme Dutts översikt i *Labour Monthly*, april 1926.

som dittills varit en varm beundrare av Trotskij.⁴³ På våren 1926 framförde det brittiska kommunistpartiet klagomål till den ryska politbyrån angående Trotskijs 'fientlighet' mot det. Och Trotskij var tvungen att avvisa anklagelsen.⁴⁴

*

Det var under denna mellanakt i kampen mellan Trotskij och hans motståndare som en omfattande omgruppering av människor och idéer ägde rum inom bolsjevikpartiet och en ny och grundläggande klyfta uppkom bland dess ledare och i dess led – en klyfta som bildar bakgrunden till de kommande femton årens historia.

Mitten av tjugotalet beskrivs ofta som sötebrödsdagarna under NEP, som den enda period mellan 1917 och seklets mitt då det ryska folket kunde koppla av, leva i fred och njuta av en smula välbefinnande. Denna bild kan inte godtas utan vidare. Det som ger perioden ett nästan idylliskt sken är den kontrast den bildar mot den föregående och efterföljande tiden. I mitten på tjugotalet förekom inga blodiga strider och omvälvningar och ingen svält av den typ som förekom i början på tjuugo och trettitalen. Tidens gång läkte nationens sår. Den ekonomiska återhämtningen fortgick. Bönderna plöjde sin jord och bärgade sin skörd. Industrins hjul stod inte längre stilla. Förstörda broar och järnvägar, utbrända hus och bombade skolor byggdes upp igen. Bandet mellan staden och landsbygden återknöts. Privathandeln blomstrade. Affärsinnehavare bar inte längre på säckar med devalverade banksedlar: rubeln, som fortfarande var något ostadig, återvann penningens mystiska auktoritet. Det fanns t.o.m. ett sorts välståndsjakt vid städernas torg och genomfartsleder.

Ändå var detta jäkt i hög grad vilseledande. Den väldiga och numera enade Sovjetrepubliken, som sträckte sig från de polska och baltiska gränserna över hela det tidigare imperiet, var fortfarande uppslukat av grym fattigdom och genomsyrat av social spänning. Endast en sjättedel av nationen bodde i städerna, och inte ens en tiondel av arbetskraften var sysselsatt inom industrin. Återhämtningen gick smärtsamt sakta. Gruvorna och fabrikerna producerade fortfarande mindre än tre fjärdedelar av sin förkrigsproduktion. De producerade inga motorer, inga verktygsmaskiner, inga bilar, inga kemiska produkter, inga gödningsämnen och inga moderna jordbruksmaskiner. Sovjetunionen saknade de flesta industrier som är nödvändiga för ett modernt samhälle. Den blomstrande privathandeln, som i stora stycken var en barbariskt primitiv svindel, täckte liksom den nationella misären med bubblande skum.

Visserligen konsumerade bönderna vad som producerades på deras utvidgade fält och fick för första gången på evigheter i full utsträckning äta sitt eget bröd. Men detta var 'välfärd' på civilisationens absoluta bottennivå. Den njöts i avsaknad av några högre behov och bekvämligheter, i smutsen, mörkret och den primitiva lantliga stupiditeten. Omkring en tredjedel av befolkningen, som inte odlade sina egna livsmedel, hade inte ens tillgång till denna form av välstånd. Eftersom bönderna åt mer än förut, fick stadsborna nöja sig med mindre: de konsumerade endast två tredjedelar av livsmedlen och endast hälften av det kött de brukade konsumera under tsartiden. Det blev också mindre över att exportera. Den största delen av befolkningen var som vanligt klädd i trasor och gick barfota. Det verkar som om några markanta framsteg endast skett på två områden: inom hygien och utbildningen. Ryssarna använde mer tvål och hade fler skolor än någonsin förut.

Ifråga om de sociala spänningarna var motsättningen mellan staden och landsbygden den farligaste. Stadsbon hade en känsla av att han utnyttjades av bonden, som utan tvekan var den som vunnit mest på revolutionen. Muzjiken kände sig å andra sidan lurad av stadsbon. Det saknades inte en viss grund för detta slags känslor på bägge håll. Städernas arbetare tjänade

⁴³ *Die Freiheit*, 15 november 1925.

⁴⁴ *The Trotskij Archives*, utdrag från Politbyråsammanträdena under de första dagarna i juni 1926.

betydligt mindre än före revolutionen, och det fanns två miljoner arbetslösa, dvs. nästan lika många som antalet sysselsatta i storindustrin. Arbetarna kontrasterade sin egen fattigdom med mängden livsmedel på landsbygden. Bönderna reagerade mot att behöva betala mer än dubbelt så mycket som 1914 för industrivaror, under det att de inte fick mycket mer än förkrigspriset på sina egna produkter. Dessa klasser menade sig vara utsugna av varandra. I själva verket var bägge 'utsugna' av nationens fattigdom.

Varken staden eller landsbygden representerade emellertid några enhetliga intressen. De hade bägge sina speciella motsättningar. Stadens arbetare visste att NEP-mannen, mellanhanden och byråkraten lurade honom på frukterna av hans arbete. Han betalade höga matpriser, som bönderna fick ut så lite av – mellanhanden, som kontrollerade nio tiondelar av detaljhandeln, lade beslag på mellanskillnaden. På fabriken konfronterades arbetaren med direktören som handlade på statens-arbetsgivarens vägnar, berövade honom hans medinflytande över fabriken skötsel, höll nere lönerna och krävde mer och hårdare arbete.⁴⁵ Vid direktörens sida stod fackföreningsfunktionären och sekreteraren i particellen, vilka blev allt mindre benägna att ställa sig på arbetarens sida och ofta agerade medlare vid konflikter i arbetet. Staten-arbetsgivaren hade i realiteten sällan råd med att tillfredsställa arbetarnas krav. Nationalinkomsten var liten, produktiviteten låg och behovet av kapitalinvesteringar desperat. När direktören, partisekreteraren och fackföreningsfunktionären uppmanade arbetaren att producera mer, svor denne över sina nya 'bossar', men vågade inte driva sina krav eller lägga ned arbetet. Utanför fabriksgrindarna väntade långa köer av folk som ville ha jobb. Åter bidrog, som under kapitalismen, 'de arbetslösas reservarmé', till att hålla nere lönerna och de sysselsattas arbetsförhållanden på en låg nivå.

Klyftorna bland bönderna var mindre markanta men inte mindre verkliga. Muzjikerna hade i olika mån dragit nytta av de agrara omvälvningarna och NEP. Böndernas mellanskikt hade stärkts. Det fanns betydligt fler småbrukare nu, *serednjaki*, som levde på sin egen jord utan att behöva arbeta på rikeböndernas marker eller anställa arbetskraft på den egna gården. Tre eller fyra av tio bönder tillhörde denna kategori. En eller eventuellt två var kulaker, som anställde främmande arbetskraft, utvidgade sina ägor och handlade med staden. Fem av tio var fattigbönder, *bednjaki*, som hade ryckt åt sig några få tunnland av godsherrens ägor men endast i undantagsfall ägde en häst eller några jordbruksredskap. De hyrde hästen och redskapen av kulaken, av vilken de också köpte säd eller mat och lånade pengar. För att betala igen fick *bednjaken* arbeta på kulakens jord eller också låna honom en del av sin egen åkerlapp.

Överallt kom det lantliga livets realiteter i konflikt med bolsjevikernas politik. Lenins regering hade dekretat jordens förstatligande samtidigt med att godsherren exproprierades. Teoretiskt och juridiskt var bönderna i besittning av jorden utan att äga den. De var förbjudna att sälja eller arrendera ut den. På så sätt hoppades bolsjevikerna kunna motverka bristen på jämlikhet och framväxten av en landsbygdskapitalism. Sakta men säkert bröt livet självt ned dessa barriärer. I oräkneliga dagliga transaktioner som ingen administration kunde spåra gick jorden ur hand i hand, och kapitalistiska förhållanden utvecklades: de rika blev allt rikare och de fattiga fattigare. Visserligen rörde det sig om en primitiv och ytterst enkel form av kapitalism. Med det avancerade borgerliga samhällets måttstock var också kulaken en fattig bonde. Men en sådan måttstock var irrelevant. Det faktum att den nya skiktningen bland bönderna utvecklades på en synnerligen låg ekonomisk nivå mildrade inte dess konsekvenser: istället skärptes de. Att äga några hästar och en plog, ett sädesförråd och lite kontanter innebar mera direkt makt över andra, än betydligt större kapitalegendomar i ett rikare borgerligt samhälle. Tio år efter revolutionen låg de jordlösa lantarbetarnas (som inte får förväxlas med fattigbönderna) löner nästan 40 % lägre än på godsägarens tid. Deras arbetsdagar var mycket

⁴⁵ Bara en på fem eller sex arbetare var anställd i privatägd industri.

längre, och deras arbetsförhållanden påminde snarast om slaveri. Den gamla godsherren sysselsatte många händer, medan kulaken anställde få, och därför kunde arbetarna inte organisera och försvara sig lika effektivt som förr. *Bednjaken* var ofta ännu mer utsugen och hjälplös än arbetaren.

Dessa förhållanden innehöll fröet till en våldsam social konflikt. Men konflikten kunde inte utvecklas och finna uttryck. Hur mycket de fattiga byarna än hatade kulakernas rovgirighet, var de ytterligt beroende av honom och kunde knappast tänkas resa sig mot honom. För det mesta styrde den välbärgade bonden en foglig bykommun, avledde hatet från sig själv och vände det mot staden, partiagitatorerna och kommissarierna.

Det var alla dessa spänningar i staden, på landsbygden och mellan dem, som låg bakom motsättningarna mellan de olika nationaliteterna i Sovjetunionen. Vi iakttog dessa motsättningar under övergången från krigskommunismen till NEP och hörde Lenin tukta *dzerzjymordan*, den grymma ryska byråkraten, som den värste syndaren. Förhållandena blev allt värre med åren. Den allt starkare centraliseringen av regeringsmakten gynnade automatiskt ryssen gentemot ukrainaren, vitryssen och georgiern, för att inte tala om Sovjetasiens mer primitiva nationaliteter och stammar. Den från Moskva utgående storryska chauvinismen uppväckte och skärpte den lokala nationalismen i de yttre republikerna. Kulaken och NEP-mannen var instinktiva nationalister. I själva Ryssland var de storryska chauvinister. I övriga republiker var de antiryska nationalister. Intelligentsian var synnerligen mottaglig för de rådande stämningarna. Bland industriarbetarna var internationalismen i avtagande. Arbetarklassen höll på att återupprättas och växa med hjälp av nya element från landsbygden, vilka till fabriken förde med sig alla böndernas politiska böjelser, misstänksamheten mot allt främmande och den starka regionala lojaliteten.

Då och då bröt konflikterna ut i öppen dager. På hösten 1924 gick ett bondeuppror fram över Georgien och kvästes i blod. Mindre våldsamma men mer ihållande tecken på böndernas antagonistiska förhållande till regeringen visade sig överallt. I många landsortsdistrikt avstod över två tredjedelar av valmanskåren från att delta i valen till sovjeterna 1925 och regeringen fick beordra nyval. Det agiterades sporadiskt för oberoende bondesovjeter. Här och där befordrade energiska och politiskt sinnade kulaker sina intressen och ambitioner genom de befintliga sovjeterna och ibland också genom de lokala particellerna. Terroristiska handlingar förekom på många håll i byarna. Partiagitatorer från staden klubbades till döds. 'Arbetarkorrespondenter', som rapporterade till tidningarna om utsugningen av lantarbetarna, lynchades. Storbonden hade utnyttjat alla NEP:s fördelar. Nu upplevde han begränsningarna som hämmande och försökte öppet eller i smyg att undanröja dem. Han utövade påtryckningar för att erhålla högre priser på livsmedel, för att få rätt att sälja och arrendera jord, för obegränsad frihet att anställa arbetskraft, med ett ord för en 'neo-NEP'.

Allt detta förebådade en nationell kris som kanske kunde uppskjutas några år, men bara för att senare bli desto starkare. Partiet drabbades i allt högre grad av de klyftor som skar genom nationen. Tre bolsjevikiska huvudströmningar formades 1925. Partiet och dess gamla garde klövs i en högerflygel, en vänsterflygel och en centergruppering. I många avseenden var det fråga om en ny uppdelning. Någoting liknande hade aldrig förekommit i de många tidigare fraktionsstriderna. Aldrig förut hade skiljelinjerna varit så tydliga och stabila. Tidigare kom fraktioner och grupper till stånd och försvann i takt med de frågor som givit upphov till skiljaktigheterna. Allianserna skiftade med kontroverserna. Motståndarna i en dispyt gick samman som vänner i nästa och vice versa. Fraktionerna och grupperna hade inte försökt göra sig permanenta och hade inte haft någon egen fast organisering och disciplin. Detta sakernas tillstånd hade börjat förändras efter Kronstadtrevolten, men det var först nu som förändringen blev fullständig och allmän. Partiet var söndrat från politbyrå och centralkommittén ned till de vanliga medlemmarna, även om skillnaderna inte fick några klarare uttryck längre ned i

hierarkin. Det var inte bara så att frågorna som orsakade skillnaderna var nya. Det nya låg framförallt i deras dynamik.

Det sätt på vilket människor omgrupperades och intog nya ståndpunkter var uppseendeväckande. Som i alla andra politiska rörelser, hade vissa bolsjeviker alltid haft en moderat tendens, andra hade visat en benägenhet för radikalism och andra, åter, var typiska vindflöjlar. Under den aktuella omgrupperingsprocessen förblev många sin karaktär trogna. Rykov och Tomsij t.ex., som alltid befunnit sig långt från vänsterkommunisterna, fann helt naturligt sin plats i ledningen för den nya högern. De flesta vindflöjlarna, särskilt partimaskinens funktionärer, intog sina platser i centern. Bland de ständiga radikalerna hade vissa redan varit medlemmar i arbetaroppositionen eller funnits bland decemisterna eller trotskisterna. Ytterligare andra hade ännu inte bestämt sig. Men märkliga och oväntade omvändelser förekom också. Under trycket av nya omständigheter och svårigheter och efter ingående självrannsakan övergav vissa bolsjeviker, bland dem de främsta ledarna, invanda attityder och förhållningssätt och intog nya, som tycktes förneka allt de tidigare stått för. Man brände det man vördat och började vörda det man bränt.

Till en del berodde de nya skillnaderna på att vissa grupper och individer utövade makt, medan andra inte gjorde de. Många vänsterkommunister som suttit på sina poster i sju eller åtta år, haft stort inflytande och njutit av maktens privilegier, började betrakta de offentliga angelägenheterna från de styrandes och inte de styrdas utgångspunkt. Å andra sidan fanns det 'moderata' bolsjeviker, som levit alla dessa år bland massorna och delat deras erfarenheter, och därför mer eller mindre automatiskt kom att uttrycka deras besvikelser och tala som 'vänsterister'. Det fanns också andra orsaker till omsvängningarna. Under enpartisystemet kunde de vidare klassantagonismer vi nyss beskrivit, inte få något legitimt politiskt uttryck. Och därför fick de söka ett illegitimt och indirekt uttryck för sina åsikter inom det enda existerande partiet. De välbärgade bönderna kunde inte skicka sina representanter till Moskva för att framföra krav och yrkanden inför någon nationell församling eller agera som påtryckningsgrupp. Arbetarna kunde inte hoppas att deras valda representanter fritt och fullt ut skulle dela deras missnöje. Ändå utövade varje social klass och grupp sina påtryckningar i icke-politiska former. De välbärgade bönderna kontrollerade spannmålsförråden, varav städernas befolkning var beroende: 6-10 procent av bönderna producerade över hälften av de marknadsförda spannmålsöverskotten. Det gav dem ett mäktigt vapen: genom att innehålla förråden skapade de periodiskt återkommande livsmedelsbrist i städerna. Eller också vägrade de att köpa de dyra industriprodukterna. Och på fabriksgårdarna och i magasinerna växte lagren av osålda produkter. Symptom på överproduktion började alltså göra sig gällande i ett land som verkligen led av underproduktion. Arbetarna var missnöjda och ineffektiva och sökte dränka sin förtvivlan i vodka. Ett omfattande och våldsamt fylleri skapade stor förödelse i folkhälsan och moralen. Hur hårt partiet än försökte neutralisera de motstridande sociala påtryckningarna och isolera sig från dem, kunde det inte förbli immunt. Livsmedelsbristen och lagren av osålda industriprodukter väckte dess medlemmar till den grymma verkligheten. Vissa bolsjeviker var känsligast för arbetarkraven. Andra var mer öppna för böndernas påtryckningar. Den stora klyftan mellan stad och landsbygd tenderade att reproduceras i partiet och dess ledande krets.

Det var nu åtskilliga år sedan Zinovjev talat om de 'omedvetna mensjevikerna' som inom bolsjevikpartiet kunde återfinnas sida vid sida med 'genuina' leninister och som i dess led formade ett potentiellt eget parti. Nu visade det sig att de 'omedvetna socialrevolutionärernas' potentiella parti var ännu mer betydelsefullt. De autentiska socialrevolutionärerna utmärktes liksom deras politiska föregångare, narodnikerna, för sin favorisering av muzjikerna. De vägrade att göra några klassmässiga distinktioner bland bönderna, som de varken behandlade som kulaker eller bednjaker, utan glorifierade som jordarbetare i allmänhet. De vägrade att

underordna deras intressen under arbetarklassen och betraktade inte deras strävan efter privategendom som oförenlig med socialismen. Socialrevolutionärerna hade, med sina suddiga teorier och allmänt sentimentala hållning, kommit att representera en agrar antites till det urbana proletariats kollektivism, en nära nog fysiokratisk variant av socialismen. Det var inte mer än naturligt att en sådan ideologi skulle få ett stort inflytande i en nation, där fyra femtedelar av befolkningen levde direkt eller indirekt av jordbruk. Bolsjevikerna hade förbjudit det parti som stått för denna ideologi, men de hade inte upphävt intressena, känslorna och stämningarna som bildat grundvalen för det. Nu invaderade dessa känslor och stämningar de egna leden. I denna omgivning, med sin traditionella fientlighet gentemot narodnikidéer, kunde stämningarna inte uttryckas i normala termer. De reflekterades i den marxistiska traditionens prisma och kom att uttryckas i bolsjevikiska termer. Denna trend hade fått starka impulser från den antitrotskyistiska kampanjen, då triumvirerna försökt diskreditera Trotskij som muzjikens fiende. Anklagelsen var delvis ett kallblodigt påfund, men den sammanfattade också en reell känsla. Den neopopulistiska trenden vann alltså i styrka ända tills den, under den aktuella pausen i kampen mot trotskyismen, ledde till uppkomsten av en ny högerflygel i partiet.

Den som nu trädde fram som högerns impulsgivare, teoretiker och ideolog var Bucharin. Det var något av en gåta att se Bucharin i denna roll. Ända sedan Brest Litovsk-freden hade han varit den ledande företrädaren för vänsterkommunismen, hårt knuten till den 'strikt proletära' ståndpunkten. Han hade aggressivt fördömt Lenins 'opportunist', opponerat sig mot Trotskij's armédisciplin och försvarat de icke-ryska nationaliteterna mot Stalin. Sedan hade han, 1923, fattat sympatier för Trotskij's radikala idéer. Under åren 1924-25 blev han emellertid en symbol för moderation, 'opportunist' och gynnande av den välbärgade bonden. Omvändelsen kom dock inte av en slump. Bucharins vänsterkommunism baserade sig på hans förväntningar om en snabb revolution i Europa, ett perspektiv som alla bolsjevikledare stått för, men kanske ingen i lika hög grad som Bucharin. Alla hade i den europeiska revolutionen sett Rysslands möjlighet att undkomma sin fattigdom och efterblivenhet. Ingen hade trott att det med en liten arbetarklass, som var omringad av miljontals egendomsälskande bönder, skulle bli möjligt att komma särskilt långt på vägen mot det socialistiska målet. Och Bucharin trodde det minst av alla. Han hade med stor entusiasm trott att arbetarna i Väst skulle resa sig, stöta bourgeoisin och sträcka ut en hjälpande hand till Ryssland. Han hade omgärdat dessa västliga arbetare med en gloria av revolutionärt förhållande och bortom allt förnuft överdrivit deras klassmedvetenhet och militans. Han hade med ytterlig indignation motsatt sig Brest Litovsk-freden, eftersom han fruktade att åsynen av ett Bolsjevikryssland som bugade sig för huset Hohenzollern skulle desillusionera och demoralisera de europeiska arbetarklasserna och att bolsjevismen utan dem, och isolerad bland de ryska bönderna, snart skulle hamna i en återvändsgränd.

Bucharin fann nu att bolsjevismen faktiskt hade blivit ensam med de ryska bönderna. Han slutade upp att tro på revolution i Väst. Tillsammans med Stalin utropade han 'socialismen i ett land'. Med samma tvärsäkerhet som nyss, då han förutsade världskapitalismens nära förestående kollaps, ställde han nu en diagnos om dess 'stabilisering'. Från dessa nya utgångspunkter gjorde han en ny genomgång av läget på hemmafronten. Det var omänskligt att godta den slutsats som hela hans tidigare resonemang pekade fram mot: att den ryska revolutionen hamnat i en återvändsgränd. Han drog istället slutsatsen att bolsjevismen, nu när de västliga arbetarna svikit som allierade, måste erkänna att bönderna var deras enda sanna vänner. Han vände sig nu till dem med samma glöd, samma hoppfullhet och samma förmåga till idealisering som han hittills förbehållit det europeiska proletariats. Visserligen hade partiet under Lenins ledning alltid odlat 'alliansen mellan arbetare och bönder'. Men bolsjevikerna hade aldrig sedan 1917 erbjudit den välbeställda bonden sin vänskap. Och

Lenin hade alltid sett mellan- och även fattigbonden som 'vacklande allierade', vilka egendomens lockelse kunde förvandla till fiender. En så besvärlig och oviss allians kunde inte tillfredsställa Bucharin. Han ville basera alliansen på en i hans ögon bredare och fastare grund. Han hoppades kunna övertyga sina kamrater om att de borde appellera till bönderna i allmänhet, upphöra med att spela ut den fattiga muzjiken mot den rika och t.o.m. sätta sitt hopp till 'storbonden'. Detta var liktydigt med ett övergivande av klasskampen i det lantliga Ryssland. Bucharin själv drog, till följd av gamla tankevanor eller taktiska motiv, inte alla dessa slutsatser. Men det fanns andra som gjorde det i hans ställe, t.ex. hans lärjungar Maretskij, Stetskij och andra unga 'röda professorer', som utvecklade dessa neopopulistiska idéer på universiteten, i propagandadepartementen och i pressen.

Bucharin vägledades också av mera praktiska överväganden. Den bolsjevikiska alliansen med fattigbönderna mot de rika hade, inom ramen för NEP, knappast givit några positiva resultat. Varken fattigbönderna eller mellanbönderna kunde försörja städerna. I bästa fall producerade de nog åt sig själva. De urbana arbetarnas välfärd och möjligheter att överleva berodde på den lilla minoriteten välbärgade bönder. De var naturligtvis måna om att sälja sina varor, men de sålde för att bli rikare och inte bara för att överleva. Deras förhandlingsposition var utomordentligt stark. Faktiskt hade stadens beroende av landsbygden aldrig tidigare varit så ensidigt, brutalt och naket. Regeringen och partiet kunde inte förbättra förhållandena genom att reta upp och besvära kulakerna och uppvigla de fattiga mot dem. Om kulaken ansattes med rekvisitioner och priskontroll och gick och retade sig på svårigheterna att sälja och arrendera jord och anställa arbetskraft, skulle han ploga mindre, skörda mindre och sälja mindre. Regeringen måste antingen krossa hans styrka eller också tillåta honom att ackumulera rikedomar. Det fanns inte en enda grupp inom partiet som förespråkade expropriering av kulakerna – att expropriera miljontals bönder var fortfarande otänkbart för alla grupper och otillåtligt från marxistiska utgångspunkter.⁴⁶ Det låg därför något sällsynt realistiskt och konsekvent i Bucharins slutsats, att partiet måste tillåta den välbärgade bonden att öka sin rikedom. Syftet med NEP var, menade han, att använda den privata företagsamheten i uppbygget av Ryssland. Men den privata företagsamheten kunde knappast väntas spela sin roll utan belöningar. Socialismen hade ett övergripande intresse av att öka den nationella rikedom. Och det intresset skulle inte skadas om grupper och individer blev rikare samtidigt med nationen – genom att fylla sina egna kistor skulle de tvärtom berika samhället som helhet. Det var detta resonemang som fick Bucharin att vända sig till bönderna med den berömda appellen: 'Berika er!'

Bucharin förbisåg emellertid, att den välbärgade bonden försökte berika sig på andra klassers bekostnad. Han betalade låga löner till arbetarna, pressade fattigbönderna, köpte upp deras jord och försökte belasta dem och städernas arbetare med högre livsmedelspriser. Han idkade skatteflykt och försökte vältra över bördan på de fattiga.⁴⁷ Han strävade efter att ackumulera kapital på statens bekostnad och försenade därmed ackumulationen inom den socialistiska sektorn. Bucharin uppehöll sig vid den sida av saken där intressena hos alla de olika klasserna, grupperna och 'sektorerna' kunde betraktas som komplementära och i samstämmighet med varandra, så att kulaken, *bednjaken*, arbetaren, fabriksdirektören och t.o.m. NEP-mannen föreföll att vara en lycklig brödraskara. Denna aspekt var inte irrelevant, men

⁴⁶ Eftersom åtminstone 10 % av över 20 millioner bondgårdar tillhörde kulakerna, skulle expropriering omedelbart ha berört mellan två och tre millioner gårdar, även om mellanbönderna hade hållits utanför. Det övre skiktet av mellanbönderna var ofta oskiljbara från kulakerna och antalet berörda skulle ha blivit mycket större under alla förhållanden.

⁴⁷ Den enda jordbruksskatt som då var i kraft gynnade kulaken. *Bednjaken* som arrenderade ut en del av sina ägor till kulaken för att erhålla häst och redskap för att odla den andra delen, betalade som regel skatt också på den del som kulaken nyttjade. Indirekt skatt blev mer och mer betydelsefull i den sovjetiska budgeten och, som alltid drabbade den de fattiga hårdare än de rika.

utgjorde bara ena sidan. Han förbisåg den andra sidan, där allt var osämja och konflikt och där brödraskaran förvandlades till en hop fiender som försökte skära halsen av varandra. Som en bolsjevikisk Bastiat lovsjüng han det sovjetiska samhällets *harmoniel économiques* under NEP och bad, att ingenting måtte störa dessa harmonier. Han bad av hjärtat, för han hade en stark föräning om den furia som skulle gå över landet i samband med 'likvideringen av kulakerna som klass'.

Det var i en kontrovers med trotskisten Preobrazjenskij som Bucharin för första gången öppet utvecklade sina idéer. Med sin rent marxistiska betoning av klasskonflikten och klass-antagonismen och det socialistiska intressets primat över det privata, var trotskismen den självklara antitesen till den neopopulistiska hållningen. Och inom sina respektive grupper representerade de f.d. medförfattarna till *Kommunismens ABC* två motsatta poler i det bolsjevikiska tänkandet. Kontroversen utvecklades i slutet av 1924, när Preobrazjenskij publicerade brottstycken ur sin *Den Nya Ekonomin*.

Preobrazjenskij baserade hela sin argumentation på det tvingande behovet av snabbindustrialisering – på detta hängde hela den ryska socialistiska regimens framtid. På grund av sin underutveckling, kunde SU endast industrialiseras medelst ursprunglig socialistisk ackumulation. I motsats till Bucharins antaganden var detta oförenligt med privat ackumulation. På det internationella planet skulle kampen mellan kapitalism och socialism avgöras av den relativa rikedomen, effektiviteten och kulturella styrkan hos de båda systemen. Ryssland hade gått in i kampen med en föråldrad, i det väsentliga förindustriell struktur. Det hade inte råd med någon 'fri konkurrens' med den västliga 'monopolkapitalismen'. Det måste använda sig av 'socialistisk monopolism' och hålla fast vid den tills produktivkrafterna uppnått den nivå på vilken den starkaste kapitalistiska makten, USA, redan befann sig.⁴⁸ (Preobrazjenskij hävdade att även om Ryssland inte stått ensam och hela Europa störtat det kapitalistiska väldet, skulle hela Europa ändå tvingas in i en ursprunglig socialistisk ackumulation – även om det skulle komma att ske betydligt lindrigare och under kortare tid – eftersom dess produktiva resurser var underlägsna den amerikanska kapitalismens.)

Vad är kärnan i den ursprungliga socialistiska ackumulationen?, frågade han. I ett underutvecklat land kan den socialistiska industrin själv inte skapa de nödvändiga resurserna för en snabb industrialisering. Dess vinster eller överskott kan endast bidra med en del, och dessutom en liten del, av den behövliga ackumulationsfonden. Resten måste fås fram ur det som i annat fall skulle gått till lönefonden och ur ekonomins privata sektor. (För att uttrycka det i keynesianska termer, är den förstatligade industrins sparande alltför litet i förhållande till investeringsbehoven och därför måste det privata sparandet förse den förstatligade industrin med huvuddelen av dess investeringskapital.) Den socialistiska sektorns ackumulationsbehov sätter därför ganska snäva gränser för den privata ackumulationen. Och regeringen måste fastställa dessa gränser. Arbetarstaten måste i viss mening 'utsuga' bönderna under denna övergångsperiod. Den får inte underblåsa konsumentintressen. Den måste driva fram en utveckling av den tunga industrin i första hand. Den resulterande relativa knappheten på konsumtionsvaror medför olika konsumtionsnivåer för olika sociala grupper, materiella privilegier för administratörer, tekniker, vetenskapsmän, kvalificerade arbetare m.fl. Hur avskräckande denna brist på jämlikhet än kunde te sig, skapar den inga klassantagonismer. Den privilegierade byråkratin är inte en ny klass. Inkomstskillnaden mellan byråkrater och arbetare är inte av annorlunda kvalitet och social betydelse än 'normala' löneskillnader mellan kvalificerade och okvalificerade arbetare. De innebär bristande jämlikhet inom en och samma klass och inte antagonistiska förhållanden mellan fientliga klasser. En sådan bristande jämlikhet måste och kan försvinna endast med en ökning av den samhälleliga rikedomen och en allmän utbildning,

⁴⁸ E. A. Preobrazjenskij, *Novaja Ekonomika*, vol. I, del I, ss. 101-40.

som kommer att utsudda och slutligen upphäva distinktionen mellan kvalificerat och okvalificerat arbete och manuellt och intellektuellt arbete. Under tiden 'bör vi inta en produktionistisk och inte en konsumtionistisk ståndpunkt . . . Vi lever ännu inte i det socialistiska samhället med dess produktion för konsumenten. Vi befinner oss endast i en period av ursprunglig socialistisk ackumulation – vi lever under denna ackumulations järnlag.'⁴⁹

I denna övergångsepok har arbetarstaten redan förverkat fördelar som är typiska för kapitalismen utan att ännu kunna utnyttja socialismens fördelar. Detta är 'den mest kritiska epoken i den socialistiska statens liv ... det är en livsviktig fråga för oss att så snabbt som möjligt hinna igenom denna övergång, så att vi kan nå fram till den punkt där det socialistiska systemet utvecklar alla sina fördelar . . .'⁵⁰ Preobrazjenskij föreslog inte att industrilönerna och bondeinkomsterna verkligen skulle nedpressas (vilket skedde under stalintiden). Vad han menade och sade var, att nationalinkomsten, som ett resultat av den intensiva ackumulationen, skulle växa snabbt och att arbetarnas och böndernas inkomster härigenom också skulle öka. Men de skulle öka mindre snabbt, så att en hög andel av nationalinkomsten skulle kunna gå till investeringar.

Han vidhöll att ackumulations'lagen' gjorde sig gällande som en 'objektiv kraft', som i vissa avseenden var jämförbar med kapitalismens 'lagar', vilka bestämde människornas beteende, bortsett från om de var medvetna eller omedvetna om dessa lagar och vilka idéer och avsikter de själva hade. Lagen om den ursprungliga socialistiska ackumulationen skulle till sist tvinga den förstatligade industrins direktörer, dvs. partiledarna, att initiera en intensiv industrialisering, hur motvilliga de än var. För närvarande såg många av dem med oro och t.o.m. avsmak på påståendet att den statliga industrin för att expandera måste tillägna sig resurser från den privata sektorn och gradvis socialisera den och omvandla miljontals utspridda, små och improduktiva smågårdar till stora och mekaniserade producentkooperativer. Den 'subjektiva åsikten' hos de för ekonomin ansvariga var dock inte av avgörande betydelse: 'vårt nuvarande statsägda ekonomiska system visar sig ofta vara mer progressivt än hela vårt system för ekonomisk ledning'.⁵¹ Den nya byråkratin kunde göra motstånd mot övergångsepokens logik, men den var tvungen att handla med utgångspunkt från den. Preobrazjenskij antog fortfarande att revolutionen skulle sprida sig till Västeuropa inom en inte alltför avlägsen framtid. Även om så skedde, skulle problemet med den ursprungliga ackumulationen 'stå i centrum för vår uppmärksamhet under allra minst två decennier'.⁵²

Trotskij delade inte Preobrazjenskij's åsikter på alla punkter, även om de var överens om den grundläggande idén. Men han avstod från att ta upp en offentlig diskussion om skillnaderna. Han ville inte försvåra situationen för Preobrazjenskij, som strax började utsättas för häftiga attacker. För tillfället var deras skiljaktigheter utan politisk betydelse – först fyra år senare, efter Trotskij's och Preobrazjenskij's förvisning från Moskva, fick de någon betydelse och bidrog då till en smärtsam brytning.

Det mycket abstrakta sätt varpå Preobrazjenskij lade fram sina argument tilltalade knappast Trotskij. Självmärkligt hade han sig samma problem mycket mer empiriskt, om också mindre metodiskt. Med vetenskapsmannens ytterliga likgiltighet för taktik, spelade Preobrazjenskij de antitrotskistiska propagandisterna i händerna, när han uppehöll sig vid nödvändigheten av att den underutvecklade arbetarstaten 'exploaterade bönderna'. Visserligen talade han enbart om utsugning i strikt teoretisk mening, dvs. på samma sätt som marxisten talar om kapitalismens utsugning även av de högst betalda arbetarna, eftersom de producerar mer värde än deras

⁴⁹ Ibid. s. 240.

⁵⁰ Ibid. s. 63.

⁵¹ Ibid. s. 184.

⁵² Ibid. s. 254.

löner representerar. Han hävdade att, i utbytet mellan ekonomins båda sektorer, den socialistiska sektorn borde ta ut mer värde från den privata, än den förde in i denna, även om massan av värde, i och med nationalinkomstens tillväxt, skulle tillväxa också i den privata sektorn. De officiella kritikerna tog emellertid fasta på den provocativa meningen om utsugningen, gav denna en vulgär innebörd och fick Preobrazjenskij att mena, att utarmning och degradering av bönderna var en nödvändig följd av ackumulationen. Han försökte korrigera sig själv och 'drog in' den olyckliga meningen. Korrigeringen försvårade bara hans läge: den antydde att kritikerna inte haft helt fel.

Som vi minns talade Trotskij om den ursprungliga socialistiska ackumulationen på den tolfte kongressen och blev då tillfrågad av Krasin, om denna inte kunde innebära en utsugning av bönderna. Trotskij flög då upp och förnekade det.⁵³ Preobrazjenskij ställde nu samma fråga och besvarade den jakande. Svaret var uppenbarligen alltför onyanserat och ensidigt för Trotskij. Han vägrade i varje fall att binda sig för synen att bönderna i regel måste betala räkningen för den ursprungliga socialistiska ackumulationen från början till slut.⁵⁴ Inte heller förespråkade Trotskij en lika pressad industrialiseringstakt som Preobrazjenskij. Det fanns ännu mer djupgående skillnader mellan dem. Trots alla hänvisningar till den internationella revolutionen, byggde Preobrazjenskij upp sitt teorem så, att det innefattade möjligheten av att den ursprungliga socialistiska ackumulationen skulle kunna fullbordas av Sovjetunionen ensamt eller i förening med andra underutvecklade nationer. Detta perspektiv tedde sig orealistiskt för Trotskij, som inte förstod hur Sovjetunionen självt skulle kunna höja sig till västerlandets industriella nivå. Och det var ett perspektiv som öppnade sig för en intellektuell försoning med 'socialismen i ett land'. Trotskij höll inte heller med Preobrazjenskij om den ursprungliga ackumulationen som en 'objektiv kraft', vilken skulle tvinga sig på partiledarna och göra dem till sin agent, bortsett från vad de tyckte och tänkte. Det var en synpunkt som för Trotskij måste ha framstått som alldeles för deterministisk, ja t.o.m. fatalistisk, i alltför hög grad förlitande sig på en automatisk utveckling av socialismen och alltför lite på de kämpande människornas medvetenhet, vilja och handlande.

Detta var fortfarande platonska skillnader och innehöll bara fröet till politiska motsättningar. Även om Trotskij menade, att Preobrazjenskij överdrivit argumentationen för industrialisering, var det fortfarande industrialisering de talade för bägge två. Om han framhöll att Preobrazjenskij visat alltför lite politisk takt när det gällde förhållandet till bönderna, var han lika kritisk som Preobrazjenskij mot det officiella fjäskandet för storbonden. På ett rent abstrakt plan kanske teoremet i *Den Nya Ekonomin* inbegrep möjligheten av en övergång till socialismen inom en enda underutvecklad nationalstat. Men politiskt trodde inte Preobrazjenskij på socialismen i ett land. Hur mycket han än till sist litade på att ackumulationslagarna skulle ta överhanden över partiledningens konservatism, förlitade han sig inte uteslutande på dessa lagar – han var fortfarande en kämpe, som uppmanade bolsjevikerna att göra sin plikt och inte vänta tills nödvändigheten tvingade dem. Trotskij iakttog därför Preobrazjenskij's kontroverser med gillande, även om han var en smula reserverad.

Bucharin attackerade Preobrazjenskij's uppfattning och betecknade den 'monstruös'.⁵⁵ Han gjorde det mesta av uttalandet om utsugningen av bönderna. Om bolsjevikerna handlade enligt Preobrazjenskij's idéer, skulle de, menade han, förstöra arbetarnas allians med bönderna och bevisa att proletariatet (eller de som styrde i dess namn) blivit en ny utsugande klass, som försökte föreviga sin diktatur. Den statliga sektorn varken kunde eller fick expandera genom att 'uppsluka' den privata sektorn – den kunde tvärtom nå framgång endast genom att stödja

⁵³ Se ss. 80-81.

⁵⁴ I debatten underströk Bucharin denna skiljelinje mellan Trotskij och Preobrazjenskij. Bucharin, *Kritika Ekonomitjeskoi Platformy Oppozitsii*, s. 56.

⁵⁵ Ibid. s. 21.

sig på denna.⁵⁶ I Preobrazjenskijs schema spelade bondemarknaden en underordnad roll: för honom fanns den huvudsakliga avsättningen för den statliga industrins produkter inom själva industrin, i dess ständigt expanderande efterfrågan på produktionsvaror. Mot detta svarade Bucharin att bondemarknaden, i ett land som Ryssland, måste utgöra grunden för industrialiseringen. Det var i första hand landsbygdens efterfrågan på produkter som borde diktera takten i den industriella expansionen. Han var, som han uttryckte det, rädd för och oroad av 'de parasitära monopolistiska tendenserna' i den statliga ekonomin. Och i böndernas fria ekonomiska verksamhet såg han den huvudsakliga, om inte den enda, motvikten mot detta slags tendenser.

Här fastnade emellertid Bucharin i ett grundläggande dilemma, ty hans resonemang ifrågasatte själva socialismens kärna. Var någonstans, frågade han, om inte på bondemarknaden, skulle den statliga industrin finna 'de drivkrafter som skulle få oss att gå vidare, garantera våra framsteg och ersätta den privata ekonomiska drivkraften, profitens drivkraft'?⁵⁷ Eftersom bondeegendomen, enligt marxismen, var oförenlig med en fullt utbildad socialism, ifrågasatte Bucharin i själva verket hela den marxistiska socialismen. Han hävdade att den socialistiska sektorn inte kunde finna någon effektiv ersättning för profitmotivet inom sig själv, och att den därför måste hämta impulser för sina egna framsteg i den privata sektorn med dess verk-samma profitmotiv.⁵⁸ Nästan som en narodnik förlitade sig Bucharin på bonden, när det gällde att rädda nationen från den statliga ekonomins monopolistiska grepp. Han talade inte bara för, att bonden skulle få frodas på sin gård, utan också att dennes behov skulle bestämma rytmen i nationens frammarsch mot socialismen. Under sådana förhållanden fick man räkna med ett långsamt, t.o.m. mycket långsamt, framåtskridande, men det kunde inte hjälpas: .. vi skall gå fram med små, små steg och dra med oss vår stora bondkärna'.⁵⁹ Det fanns nog mer av Tolstoj än Marx i denna bild av Rysslands framåtskridande. Och en starkare kontrast till den kunde inte uppbringas än Preobrazjenskijs: 'Vi måste gå igenom denna övergång så snabbt som möjligt . . . Vi står under den primitiva ackumulationens järnlag.' Här fanns två oförsonliga program.

Så länge de bägge teoretikerna förde sin debatt på ett mer eller mindre esoteriskt språk, gav den inte upphov till mycket uppståndelse utanför vissa trånga cirklar. Men det gick inte att undvika, att frågorna togs upp i mer populär form och hamnade i förgrunden inom en vidare politisk debatt. Det var inte den trotskistiska oppositionen, tvingad till tystnad och skingrad som den var, som först tog upp dem. Den starkaste reaktionen mot Bucharins neopopulism, hans 'frieri' till storbonden och hans faktiska försoning med Rysslands industriella efterblivenhet kom från Leningrad. Det var huvudsakligen i den stadens partiorganisation, som leddes av Zinovjev, som en ny vänster höll på att bildas som motvikt mot den nya högern. Leningrad hade förblivit Sovjets mest proletära stad. Den hade de starkaste marxistiska och leninistiska traditionerna. Dess arbetare upplevde starkare än några andra behovet av en djärv industriell politik. Stadens verkstadsföretag och varv stod stilla i brist på stål och järn. Minst av allt kunde Leningradborna hålla med om, att muzjiken skulle diktera rytmen i det industriella uppbygget. Minst av allt kunde de försona sig med perspektivet att skrida framåt i

⁵⁶ Ibid. s. 16.

⁵⁷ Preobrazjenskij svarade att trycket från arbetare som försvarar sina konsumentintressen skulle skapa den avgörande motvikten mot de parasitära dragen hos en byråkratiskt ledd ekonomi. Sådant tryck kunde ge sig till känna endast om arbetarna var fria att försvara sina intressen gentemot staten, dvs. under en arbetardemokratisk villkor.

⁵⁸ Partiet som helhet, och med det Bucharin, förblev bundna till Lenins endast skissade schema för utvecklandet av jordbrukskooperativ. Denna bindning påverkade emellertid inte den praktiska politiken. Preobrazjenskij menade att även Lenins schema var inadekvat eftersom dess tyngdpunkt inte låg på producenternas kooperativ, utan på andra mindre viktiga former av kooperativ.

⁵⁹ Ibid. s. 9.

mycket långsam takt och sömnigt släpa på den skrymmande och tunga bondkärran. Hela antagonismen mellan det urbana Ryssland och den loja konservatismen i det lantliga Ryssland fick sin brännpunkt i den gamla huvudstaden. Trots att partiorganisationen styrdes byråkratiskt och för länge sedan upphört att vara representativ för arbetarna, kunde den inte undgå att i någon mån spegla det rådande missnöjet. Dess organisatörer och agitatorer var tvungna att ta hand om stora mängder arbetslösa och influerades av deras förbittring och otålighet. De folkliga stämningarna smittade i olika mån av sig på partihierarkin på platsen och tvingade dem att ta ställning mot den nya högern. Under större delen av 1925 ledde Zinovjev attacken mot Bucharinskolan. Hela Norra Kommunen uppväcktes. Komsomol kastade sig lidelsefullt in i striden och Leningradpressen öppnade spärreld.

Samtidigt uppkom en ny klyfta i politbyrå. Så fort triumvirerna besegrat Trotskij och avlägsnat honom från krigskommissariatet, klipptes deras solidaritetsband av. Molotov berättade senare att oenigheten började i januari 1925 då Kamenev föreslog att Stalin skulle ta Trotskij's plats i krigskommissariatet. Enligt Molotov hoppades Kamenev och Zinovjev på så sätt kunna få bort Stalin från generalsekretariatet.⁶⁰ (Betydligt tidigare, redan i oktober 1923, hade Zinovjev och Kamenev lekt med denna tanke och t.o.m. hört sig för med Trotskij. Han kunde emellertid inte se någon fördel med att då göra gemensam sak med Zinovjev, som han betraktade som sin värsta fiende.)⁶¹ Stalin själv spårar konflikten till början av år 1924, då Zinovjev föreslog att Trotskij skulle uteslutas ur partiet och Stalin svarade att han var motståndare till 'skalperingar och blodsutgjutelse'.⁶² När Trotskij lämnade kommissariatet föreslog Zinovjev att han skulle anvisas en obetydlig post i ledningen för läderindustrin, men Stalin övertalade politbyrå att åstadkomma en mindre förödmjukande utnämning. Zinovjev blev stött, vände sig till Leningradorganisationen och anklagade Stalin och de andra politbyråledamöterna för att hysa sympatier för Trotskij och själva vara 'halvtrotskister'.

I detta småmanövrerande fanns emellertid inga verkligt politiska skiljelinjer. Först i sista veckan av april började vissa ledamöter av centralkommittén skönja tecken på en brytning mellan triumvirerna. I en resolutionstext inför den kommande partikonferensen tänkte Stalin utropa socialismen i ett land. Han hade formulerat sin idé några månader tidigare, men försökte nu för första gången få officiell sanktion för den och inkorporera den i partidoktrinen. Zinovjev och Kamenev satte sig dock till motvärn. Ingen av triumvirerna ville emellertid göra skandal, genom att avslöja sin oenighet så snart efter uppgörelsen med Trotskij. De tystade ned hela saken och enades om en mångtydig motion, där de inledande avsnitten påminde partiet om att Lenin aldrig trott på socialismen i ett land och de avslutande förebrädde Trotskij för att inte heller han trott på det.⁶³ Med denna osammanhängande text i händerna visade triumvirerna upp en enad front på konferensen. De upprätthöll ett sken av enighet, även ifråga om beslut av omedelbar praktisk vikt. Konferensen röstade för en utvidgning av friheten för privathandeln och privatjordbruket, en sänkning av den agrara skatten, ett avskaffande av restriktionerna ifråga om arrendering och anställning av arbetskraft. Dessa beslut speglade ett betydande inflytande från Bucharins skola. Men ingen i ledningen motsatte sig dem, delvis därför att alla gripits av oro över en dålig skörd och erkände behovet av att ge bonden ny stimulans, och delvis därför att dessa resolutioner var så mångtydiga att de kunde tolkas efter behag.

⁶⁰ Se 14 Sjezd VKP(b), s. 484.

⁶¹ Vorosjilovs avslöjanden om detta, gjorda i Trotskij's närvaro förnekades inte av Trotskij. Ibid. ss. 388-89. Zinovjev bekräftade dem i det stora hela. Ibid. ss. 454-56.

⁶² 'Om man idag hugger huvudet av en, imorgon en annan, i övermorgon ytterligare en – vem kommer till slut att finnas kvar med oss i partiet?' Stalin, *Sotjinenija*, vol. VII, ss. 379-80.

⁶³ KPSS v Rezolutsjach, vol. II, ss. 46-50; Popov, op.cit., vol. II, s. 239.

Triumvirerna höll inne med sin oenighet i ytterligare fyra eller fem månader, under hela sommaren. Zinovjev och Leningradfolket drev sin kampanj enbart mot Bucharin och Rykov och de neopopulistiska 'röda professorerna'. Härigenom hjälpte de Stalin att befästa sin ställning. Politbyrån bestod fortfarande av följande sju ledamöter: Stalin, Trotskij, Zinovjev, Kamenev, Bucharin, Rykov och Tomskij. Ledarna för den nya högern, Bucharin, Rykov och Tomskij allierade sig med Stalin och utgjorde tillsammans med honom majoriteten.

Aritmetiken i politbyråvoteringarna var så entydig att om Zinovjev och Kamenev fr.a. velat avlägsna Stalin, borde de försökt göra gemensam sak med Bucharin istället för att gå till angrepp på honom. De handlade som de gjorde, därför att principfrågor och grundläggande skiljelinjer tycktes dem viktigare än personliga operationer i den rådande situationen.

Under tiden fördjupades krisen i landet. Eftergifterna till storbönderna räckte inte till för att lugna dem. Under sommaren föll spannmålsleveranserna långt under prognoserna.

Regeringen tvingades plötsligt upphöra med spannmålsexporten och inställa utländska köp av maskiner och råmaterial. Den industriella återhämtningen fick vidkännas ett allvarligt om än temporärt bakslag. Det blev ont om livsmedel i städerna och brödpriserna steg. Partiledarna måste åter fundera över vad som kunde göras för att minska spänningen mellan stad och land. Bucharin uppmanade politbyrån till nya eftergifter och stimulans för bönderna – det var vid denna tid han avrundade en av sina appeller till bönderna med uppmaningen: 'Berika er!'. Han insisterade på behovet av att äntligen göra slut på de restriktioner som hämmade kapitalackumulationen inom jordbruket. Han svarade dem som blivit rasande av hans krav eller fruktade kulaken: 'Så länge vi går i trasor, . . . kommer kulaken att kunna besegra oss ekonomiskt. Men det kan han inte om vi gör det möjligt för honom att deponera sitt sparande i våra banker. Vi måste bistå honom, men han kommer också att bistå oss. Kulakens sonson kommer att vara oss tacksamma för vår behandling av hans farfar.'⁶⁴ Bucharins lärjungar satte åter pricken över i-na, talade om en neo-NEP och utvecklade tankar om möjligheten av att med fredliga medel integrera den välbärgade bonden i socialismen. En av dem, Bogusjevskij, hävdade i *Bolsjevik*, centralkommitténs teoretiska organ, att kulaken inte längre var en social kraft att räkna med – han var blott ett spöke, en 'fantom' eller en 'socialt sett utlevad typ, varav endast ett fåtal exemplar överlevt.'⁶⁵

Leningrad svarade med ett utbrott av indignation. Dess arbetare fann dagliga bevis för kulakens styrka och makt – i bagerierna. I Moskvakommittén visade Kamenev med färiska siffror hur beroende för sin försörjning städerna blivit av en liten minoritet av bönderna och han uttryckte sin oro över centralkommitténs benägenhet att acceptera den givna situationen och göra ännu fler eftergifter åt kravet på en neo-NEP. Leningradfolket krävde att partiet skulle skicka en ny appell till fattigbönderna mot de rika. De påpekade att partiet, i sina försök att blidka kulaken, ställt sig i motsatsställning till den stora massan av fattig- och mellanbönder och gjort det möjligt för kulakerna att bli det lantliga Rysslands verkliga herrar. Det var uppenbarligen sant.⁶⁶ Men den svaga punkten i kritikernas resonemang var just att fattig- och även mellanbönderna inte producerade tillräckliga mängder livsmedelsöverskott för städerna. Partihierarkin var därför mer än någonsin obenägen att 'underblåsa klasskampen på landsbygden' och uppväcka kulakernas fiendskap. Landsbygdskommittéer tröttnade på att organisera lantarbetare och föra fram deras krav. Det talades mycket om att snart återföra den förstatligade jorden i privat ägo. I Georgien publicerade Jordbrukskommissarien 'teser', dvs.

⁶⁴ *Bolsjevik*, nr 8, 1925.

⁶⁵ *Bolsjevik*, nr 9-10, 1925.

⁶⁶ Senare under året, vid fjortonde kongressen, erkände de stalinistiska talesmännen fakta. Mikojan, t.ex., deklarerade: 'Vi gör stora ansträngningar att återvinna mellanbönderna, som har blivit kulakernas politiska fångar.' *14 Sjezd VKP(b)*, ss. 188-89. Mer förskönande uttryckte sig Molotov: 'För närvarande leder vi ännu inte riktigt medelbönderna.' *Ibid.* s. 476.

utkast till dekret i detta syfte. Och liknande dekret väntades bli utfärdade i resten av Kaukasus och Sibirien. Stalin såg själv inga hinder för ett överförande av äganderätten av jorden till bönderna 'om det så sker för en tid av fyrtio år'. Också han motsatte sig bestämt 'ett underblåsande av klasskampen på landsbygden'.⁶⁷

Kontroversen försköts från dagspolitiken till de mer omfattande bakomliggande frågorna. Höll vi eller höll vi inte på att genomföra en proletär revolution? frågade Leningradborna. Skall vi offra arbetarnas vitala intressen för storböndernas? Vad håller på att ske med vårt parti som överger klasskampen på landsbygden och förvandlar sig till ett redskap för kapitalismen på landsbygden? Vad är det egentligen som driver vår främste teoretiker att utbrista: 'Berika er! '? Varför har så många av våra ledare resignerat och blivit beredda att acceptera den ryska efterblivenheten? Var finns vår revolutionära glöd från förr? Leningradborna drog slutsatsen att allt de kämpat för hade förvanskats, att det pågick en snedvridning av partiets ideal och att de leninistiska principerna höll på att övergivas. De frågade sig om inte revolutionen nått ett stadium av utmattning, något som hänt med andra revolutioner och särskilt då den franska. Det var inte Zinovjev eller Trotskij eller någon annan i den illustra skaran av intellektuella, utan Peter Zalutskij, en självlärd arbetare och sekreterare i Leningradorganisationen, som först framträdde i ett offentligt tal och gjorde den talande analogin mellan bolsjevismens nuvarande tillstånd och den nedåtgående jakobinismen, och var den förste att varna för 'Termidorfaran' som hotade revolutionen – vi skall strax finna denna idé i centrum för Trotskij's fördömanden av stalinismen.⁶⁸

Bolsjevismen kan, sade Zalutskij, förfalla av egen slapphet. Dess dödgrävare kan komma från de egna leden, från de ledare som dukat under för reaktionära stämningar. Ett rop på rehabilitering av revolutionen kom från Leningrad. Må våra ledare förbli lojala mot arbetarklassen och de socialistiska idealen! Kanske är arbetarstaten just nu för fattig för att förverkliga vår dröm om jämlikhet, men låt oss inte göra ett hån av drömmen!

Zinovjev gjorde sig till språkrör för dessa stämningar. I början av september skrev han en essä, 'Vår Epoks Filosofi', som politbyrån tillät honom att ge ut först sedan han avlägsnat de mest provokativa delarna. 'Vill ni veta vad folkets massor drömmer om i våra dagar?' löd en av de censurerade passagerna.

De drömmer om jämlikhet ... Om vi verkligen vill vara språkrör åt folket, måste vi ställa oss i spetsen för dess kamp för jämlikhet ... namn av vad reste sig arbetarklassen och i dess släptåg den stora massan av befolkningen under de stora oktoberdagarna? I namn av vad följde de Lenin i elden? I namn av vad ... följde de hans fana under de första svåra åren? ... I namn av jämlikhet ...⁶⁹

Ungefär samtidigt gav Zinovjev ut sin bok *Leninismen* som kombinerade en tolkning av partidoktrinen med en kritisk översikt över sovjetsamhället. Han påvisade konflikten och spänningarna mellan de privata och socialistiska sektorerna och påpekade att det också i de socialistiska sektorerna fanns starka 'statskapitalistiska' element. Det statliga ägandet av industrin representerade de socialistiska elementen där. Men relationerna mellan staten-arbetsgivaren och arbetarna, det byråkratiska styret och de olikmässiga lönerna bar alla kapitalismens märke. Här framträdde Zinovjev för första gången med en öppen kritik av socialismen i ett land. Även om Sovjetunionen skulle förbli isolerat för mycket lång tid framöver, skulle det, vidhöll han, kunna uppnå stora framgångar i uppbygget av socialismen. Men så länge det var fattigt och efterblivet och utsatt för inre och yttre faror, kunde det inte tänkas uppnå *fullständig* socialism. Det kunde inte höja sig över den kapitalistiska västvärlden, avskaffa klasskillnaderna och få staten att vittra bort. Perspektivet av socialismen i ett land var därför orealis-

⁶⁷ Stalin, *Sotjinenija*, vol. VII, ss. 123, 173-81 och passim.

⁶⁸ *14 Sjezd VKP(b)*, ss. 150-52.

⁶⁹ Den censurerade passagen citerades av Uglanov vid fjortonde kongressen. Ibid. s. 195.

tiskt. Och bolsjevikerna behövde inte ställa folket inför ett sådant fata morgana, inte minst därför att det skulle betyda ett uppgivande av hoppet om revolution utomlands och ett brott med den leninistiska internationalismen. Här fanns kärnan i den nya klyftan. Den nya högern utarbetade sin politik i strikt nationella och isolationistiska termer. Vänstern anslöt sig till partiets internationalistiska traditioner, trots den internationella kommunismens alla nederlag.

På detta stadium, under sommaren 1925, definierade Stalin och hans anhängare sin hållning som en centerhållning. Stalin stödde den muzjikvänliga politiken, delvis av övertygelse och delvis av opportunistisk beräkning, han var ju beroende av Bucharins och Rykovs stöd. Men han höll tillbaka sina högerallierade och tog avstånd från de allra mest långtgående yttrandena av typ 'Berika er'!⁷⁰ Han var försiktig, slug och brydde sig inte det bittersta om logiska eller doktrinära spetsfundigheter. Istället lånade han idéer från höger och vänster och kombinerade dem på ett ofta osammanhängande sätt. Här låg en stor del av hans styrka. Han lyckades suddas ut linjerna i varje fråga och skapa förvirring i varenda debatt. Han kunde alltid svara dem som kritiserade något av hans uttalanden med ett nytt, som innehöll raka motsatsen. Hans eklektiska formler var som en skänk åt överheten och de neutrala, men attraherade också många timida eller förvirrade sinnen. Som i varje 'centristisk' fraktion tenderade vissa av stalinisterna till vänster och andra till höger. Kalinin och Vorosjilov stod nära Bucharin, medan Molotov, Andrejev och Kaganovitj var 'vänsterstalinister'. Skiljaktigheterna bland hans egna anhängare fick Stalin att hålla sig på avstånd från högern. Det var bara i en fråga – socialismen i ett land – som han var helt solidarisk med Bucharin.

Tidigt i oktober började centralkommittén vidta åtgärder för den fjortonde kongressen, som skulle äga rum vid årsskiftet. Fyra ledamöter av kommittén Zinovjev, Kamenev, Sokolnikov och Krupskaja gjorde ett gemensamt uttalande, där de krävde fri debatt för att alla skulle få tillfälle att säga sin mening i alla kontroversiella frågor. Härmed gav de båda triumvirerna en antydning om att de hade för avsikt att gå ut till de vanliga medlemmarna mot Stalin och Bucharin.

Sokolnikov delade inte alla Zinovjevs och Kamenevs åsikter. Han hade under de senaste åren som finanskommissarie gjort allt för att främja den privata företagsamheten, och många betraktade honom som en stöttepelare inom högern. Men också han började bli oroad över de politiska tendenserna och Stalins växande makt. Och därför stödde han kravet på debatt. Krupskaja stod helt bakom Zinovjev och Kamenev och uppmanade dem att föra ut skillnaderna inom politbyrån till hela partiet utan att släta över någonting. Hon hade ännu inte helt kunnat försona sig med att Stalin, trots hennes makes testamente, satt kvar som general-sekreterare och hon såg med fientlighet på Bucharinskolans växande inflytande. Hon hade försökt tala ut mot den, men politbyrån hade inte tillåtit henne att göra det. Hennes röst hade en hög trovärdighet bland partimedlemmar som kände till hur nära hon stått Lenin, inte bara som hustru utan även som sekreterare och medarbetare. Hon var nu mån om att tala för Zinovjevs tolkning av leninismen och mot socialismen i ett land.

De fyra medlemmarna handlade i enlighet med stadga och praxis när de begärde en öppen debatt: partiet hade ännu inte hållit en enda kongress utan föregående diskussioner. Centralkommittén vägrade ändå att tillåta någon debatt. Och den tvingade Zinovjev och Kamenev att avstå från varje offentlig kritik av den officiella politiken. Därmed hamnade de båda triumvirerna i samma knipa som de tidigare placerat Trotskij i. Att gå ut offentligt var liktydigt med att handla mot den solidaritet som band dem i egenskap av ledamöter av centralkommittén och politbyrån. Men att inte tala var att handla mot det egna politiska samvetet och intresset. Medan de var försatta i tystnad och deras anhängare endast attackerade bucharinisterna, arbetade Stalin oavbrutet för att avlägsna dem från makten. Kamenev hade hittills utövat ett

⁷⁰ *Stalin*, a.a. s. 159.

dominerande inflytande över Moskvakommittén. Under sommaren avlägsnade generalsekretariatet stilla hans anhängare från deras poster och fyllde vakanserna med pålitliga anhängare till den nya majoriteten. Men i Leningrad satt Zinovjev och hans anhängare säkert i sadeln. Och för tillfället kunde Stalin inte göra något mot dem. Zinovjev själv var tvungen att leva upp till den förmenta enheten i centralkommittén. Men hans anhängare hade rätt att tala. De var fyllda av vrede och lidelse, och de var redo att föra ut sina angrepp på den officiella politiken inför hela kongressen.

Mellan oktober och december utkämpade Moskva och Leningrad en häftig, bitter och illa dold strid. I båda huvudstäderna manipulerades valen av kongressdelegater. Moskva valde endast representanter för Stalin och Bucharin, under det att alla Leningrads delegater visade sig vara anhängare av Zinovjev. När centralkommittén åter sammanträdde, tre dagar innan kongressens öppnande, stod det klart att ingenting kunde avstyra en öppen konflikt. Zinovjev och Kamenev hade beslutat sig för att offentligt utmana den officiella politiska rapporten och framlägga en egen motrapport. Den 18 december, samma dag kongressen samlades, inledde Zinovjev attacken genom att på följande sätt brännmärka sina motståndare i *Leningradskaja Pravda*:

De talar vitt och brett om internationell revolution, men de framställer Lenin som språkrör för en nationellt begränsad socialistisk revolution. De bekämpar kulaken, men de för fram parollen 'Berika er!' 'De ropar på socialism, men de proklamerar NEP-periodens Ryssland som socialistiskt. De 'tror' på arbetarklassen, men de kallar på storbonden för att få stöd.

*

Meningsutbytet mellan bucharinister och zinovjevister hade nu pågått i flera månader och konflikten mellan triumvirerna i nästan ett år. Det kunde tyckas att omgrupperingar var något som Trotskij måste ha väntat på, och att tiden nu var inne att gå till handling. Men han höll sig undan och teg, som om han var omedveten om de frågor som skilde de olika grupperna åt. När han tretton år senare stod inför Deweykommissionen i Mexiko, bekände han att han överrumplats av att se Zinovjev, Kamenev och Stalin stöta samman på den fjortonde kongressen. 'Explosionen kom som något fullständigt oväntat', sade han. 'Under kongressen väntade jag i ovisshet, därför att hela situationen förändrades. För mig var den absolut oklar.'⁷¹

Dessa hågkomster så länge efter det inträffade, kan tyckas helt otroliga. Men de bekräftas till fullo av vad Trotskij skrev i opublicerade dagboksanteckningar på själva kongressen.⁷² Han förklarade inför Deweykommissionen att han togs på sängen eftersom triumvirerna, fastän han var medlem av politbyrån, noggrant dolde oenigheten och debatterade sina menings-skiljaktigheter i hans frånvaro, inom den hemliga grupp som utgjorde den verkliga politbyrån. Denna förklaring säger inte mycket, även om den är sann. För det första hade den avgörande kontroversen om socialismen i ett land redan förts ut offentligt. Trotskij kunde inte ha undgått att inse dess betydelse om han följt den. Han försummade uppenbarligen att göra det. För det andra hade Zinovjev, Kamenev, Krupskaja och Sokolnikov rest krav på en öppen debatt på centralkommitténs plenarsession i oktober och inte på något hemligt gruppmöte. Men även om de inte gjort det, och även om den offentliga kontroversen om socialismen i ett land inte hade givit någon antydning om den nya klyftan, är det fortfarande något av en gåta hur en så närgången, intresserad och skarp iakttagare som Trotskij kunde förbli omedveten om trenden och blind för alla tecken. Hur kunde han förbli döv för allt mullrande från Leningrad i månader?

⁷¹ *The Case of Leon Trotsky*, ss. 322-23. [sv. övers. [Fallet Leo Trotskij](#)]

⁷² Se sammanfattningen av dessa anteckningar på ss. 187. Texten finns i *Arkiven*.

Vi måste dra slutsatsen att hans förvåning var ett resultat av bristande observation, intuition och analys. Det är dessutom osannolikt att Radek, Preobrazjenskij, Smirnov och hans andra vänner inte lade märke till vad som hände och att ingen av dem försökte göra Trotskij uppmärksam på dem. Han var uppenbarligen inte öppen för den sortens information. Han levde som i en annan värld, slutet i sig själv och sina idéer. Han stod upp över öronen i vetenskapliga och industriella angelägenheter och litterärt arbete, som i någon mån skyddade honom mot de frustrationer han utsattes för. Han undvek interna partifrågor. Han var uppfylld av sin känsla av överlägsenhet och förakt för motståndarna och deras polemiska metoder och knep, och helt enkelt ointresserad av deras göranden och låtanden. Han underkastade sig den disciplin med vilken de fjättrade honom, men höll huvudet högt och ignorerade dem. Några år senare fick hans levnadstecknare i Moskva höra att han plikttroget brukade dyka upp på centralkommitténs sammanträden, ta plats, öppna en bok – för det mesta en fransk roman – och så till den grad gå upp i läsningen att han inte tog någon som helst notis om diskussionerna. Om denna anekdot är påhittad, så är den skickligt påhittad: den förmedlar något av Trotskij's temperament. Han kunde vända sina motståndare ryggen. Men han kunde inta iaktta dem med någon högre grad av distans. Han hade dem för nära inpå sig: Han såg dem som de obetydliga varelser, de skurkar och falskspelare som de ofta var och glömde nästan bort att de samtidigt var ledare för en mäktig stat och ett väldigt parti, och att deras uttalanden och handlingar var av enorm historisk betydelse.

Om Trotskij verkligen lyssnat till vad Leningradborna hade att säga, skulle han inte kunnat undgå att omedelbart inse att de försvarade samma saker som han själv försvarat och angrep samma attityder han själv angripit. Som oppositionsmän tog de vid där han hade slutat. De resonerade utifrån hans förutsättningar. De tog upp hans argument och förde dem vidare. Han hade kritiserat politbyråns bristande initiativförmåga, dess försummande av industrin och överdrivna omsorg om den privata sektorn i ekonomin. Detsamma gjorde Leningradborna. Med oro hade han iakttagit den anda av nationell inskränkthet som fick partihierarkin att tänka och utforma politiken i termer av självtillräcklighet. Utifrån samma antagonistiska attityd till 'den nationella inskränktheten' var Zinovjev och Kamenev de första att föra ut kritiken av socialismen i ett land. Bucharins och Stalins idéer i frågan måste för Trotskij till en början ha tett sig som bedrövlig skolastisk dogmatik, som knappt var värd hans kommentarer. Och därför gjorde han inga kommentarer på ett och ett halvt år, medan socialismen i ett land blev den nya bolsjevikiska ortodoxin, den ortodoxi han skulle bekämpa under resten av sitt liv. Zinovjev och Kamenev var mer öppna för den symptomatiska innebörden av den nya doktrinen. Han kunde inte annat än hålla med dem i deras argument mot den, ty de hämtade dem från den klassiska marxismens internationalism. Inte heller kunde han undgå att beröras av ropet på jämlikhet som steg upp över Leningrad. Zinovjev, Kamenev, Sokolnikov och Krupskaja var endast ett eko av Trotskij, när de protesterade mot avskaffandet av partidebatten. Liksom han talade de om den oheliga alliansen mellan NEP-mannen, kulaken och byråkraten, och liksom han krävde de ett återupplivande av den proletära demokratin. Han hade varnat partiet för ledningens 'degenerering'. Nu ljöd samma varning än bittrare och oroligare i Leningradbornas varningar för 'termidorfaran'. Det var dessa idéer och slagord han strax skulle ta upp och föra ut under de kommande åren. Men när han hörde dem framföras av sina förutvarande fiender, 'väntade han i ovisshet' i flera kritiska månader. Och tillsammans med honom väntade hans anhängare.

Något som bidrog till hans och hans anhängares förvirring var det faktum att de vant sig vid att betrakta Zinovjev och Kamenev som ledare för partiets högerflygel. Ingen hade gjort mer för att sprida denna bild än Trotskij. I *Oktobers lärdomar* hade han påmint partiet om Kamenevs och Zinovjevs motstånd mot oktoberrevolutionen. Han hade hävdad, att Zinovjev fått de tyska kommunisterna att 'kapitulera' 1923, eftersom hans sätt att tänka fortfarande var

detsamma som 1917. Och när han talade om för partiet att det gamla gardet, liksom hierarkin i Andra Internationalen, kunde urarta och förvandlas till en konservativ och byråkratisk 'apparat', sträckte han nästan ut ett förebrående finger mot Zinovjev och Kamenev. Det var inte undra på att han såg med skepsis på dem, när de framträdde som talesmän för en ny vänster. Han misstänkte att det var demagogi. Även om denna misstanke inte var helt grundlös, gjorde den det svårare för honom att förstå, att rollbytena var äkta och en del av den omgrupperingsprocess av människor och idéer som den kritiska situationen i landet givit upphov till. Zinovjevs och Kamenevs omvändelse var inte mindre äkta eller dramatisk än den som fått Bucharin, den förre ledaren för vänsterkommunisterna, att bli den nya högerens ideolog – i själva verket kompletterade de varandra. Den officiella bolsjevikiska politiken hade så starka högertendenser för tillfället att somliga bland dem som ännu igår ledde högerflygeln började frukta för följderna och gjorde en kraftig vänstergir.

Naturligtvis spelade personliga strävanden och motsättningar en roll: Zinovjev och Kamenev försökte beröva Stalin makten. Men de hade haft bättre utsikter om de valt att tillsammans med Bucharin rida på den stigande vågen av isolationism och neopopulism. Istället tog de ställning på grundval av leninismens proletära och internationalistiska traditioner, vilka blivit impopulära bland partimaskinens funktionärer, vilka var av avgörande betydelse för stridernas utgång. Zinovjevs och Kamenevs synsätt och tänkande, förutom stämningarna bland deras anhängare, satte gränser för deras egoism. Hur svagt och opportunistiskt de än uppfört sig i olika lägen, hade de ändå varit Lenins närmaste lärjungar. De var konstitutionellt oförmögna att göra sig av med allt som format dem. Andra kunde vända ryggen åt den europeiska arbetarklassen och uppriktigt eller ej förhålliga muzjiken. De kunde inte göra något sådant. Andra kunde höja Rysslands självtillräckliga socialism till skyarna. För dem var blotta tanken absurd och vämjelig. Men det var attityden till dessa frågor som formade det vattenfall som just nu skilde bolsjevismens olika strömmar åt.

Det fanns ytterligare en sida av detta rollbyte, som det var värt att lägga märke till. Precis som förut Lenin och Trotskij, brottades nu Zinovjev och Kamenev med motsättningen mellan auktoriteten och friheten, eller partidisciplinen och den proletära demokratin. Också de kände spänningen mellan makten och drömmen i revolutionen. De hade varit disciplinärer. Nu var de trötta och utleda på den mekaniska och rigida disciplin de tvingat fram. Zinovjev hade i årtal manipulerat den politiska scenen, rutit befallningar, manövrerat och planerat, degraderat och befordrat folk, byggt makt för sig själv och revolutionen. Han hade varit som besatt eller berusad av makt. Nu kom uppvaknandet, den bittra eftersmaken och längtan efter en väg tillbaka till revolutionens oersättliga och klara källa. Det fanns många i det gamla gardet som följt samma krokvägar och genomgått samma förvirring och uppbrott innan de intog ståndpunkter som var oskiljaktiga från trotskisternas, vilka de just medverkat till att besegra. Allting drev dem till ett samgående med 1923 års opposition.

Om Trotskij skulle göra gemensam sak med Zinovjev och Kamenev var det rätta tillfället. Ända fram till början av 1926 förfogade Leningradborna över en intakt operationsbas. Stadens och provinsens administrativa maskineri låg i händerna på Zinovjev. Han hade en stor skara av glödande anhängare. Han kontrollerade inflytelserika tidningar. Han ägde materiella resurser för en lång och utdragen politisk strid. Med ett ord, han var fortfarande herre över en mäktig fästning i sin Norra Kommun. Han var också ordförande i Kommunistiska Internationalen, även om Stalin redan var verksam i dess högkvarter och undergrävde hans maktställning. I vissa avseenden var Zinovjevs ställning vid hans konflikt med Stalin betydligt starkare än någonsin Trotskijs. Trotskij hade aldrig brytt sig om att skaffa sig kontroll över några personliga maktinstrument. Och därför fick han, efter sin världsomskakande karriär, nästan tomhändert ta upp kampen med triumvirerna. För dem var det bara alltför lätt att brännmärka honom som en främling inom bolsjevismen. Det var långt svårare för Stalin och

Bucharin att fördöma Zinovjev, Kamenev och Krupskaja som envetna mensjeviker. Konflikten utspelade sig nu uppenbarligen mellan två grupperingar inom det gamla gardet. Om en koalition mellan Zinovjev och Trotskij kommit till stånd innan Zinovjevs nederlag, kunde den blivit fruktansvärd. Men ingen av dem eller deras fraktioner var redo för något sådant. Deras ömsesidiga bitterhet och hat och minnet av alla slag och förolämpningar var alltför färskt för att möjliggöra något samgående.

Nu följde några av de mest sällsamma ögonblicken i Trotskij's politiska liv. Den 18 december öppnades den fjortonde kongressen, hans sista. Här utspelades från början till slut en politisk storm, vars make partiet aldrig skådat. Inför hela landets blickar brottades de nya antagonisterna och tilldelade varandra väldiga slag. Det gällde partiets och revolutionens öde. Nästan alla stora frågor som skulle uppta Trotskij under återstoden av hans liv ventilerades. Var och en av de nya antagonisterna hade blicken fäst på Trotskij, undrade på vilken sida han skulle ställa sig och väntade andäktigt på vad han skulle säga. Men under de fjorton dagar kongressen varade förblev Trotskij tyst. Han hade ingenting att säga när Zinovjev, inför en publik som vred sig av rörelse, åkallade Lenins testamente med dess varningar för Stalins maktmissbruk eller talade om faran som hotade socialismen från kulaken, NEP-mannen och byråkraten. Oberörd åsåg Trotskij den ödesdigra scen, då den väl utvalda majoriteten, som skummade av raseri och kastade glåpord omkring sig sedan Kamenev med stor kraft protesterat mot införandet av envælde i partiet, för första gången hälsade Stalin som Ledaren, 'kring vilken den leninistiska centralkommittén står enad'.

Han gick inte heller upp och förklarade sin solidaritet med Krupskaja, när hon talade om Leninkultens undergrävande effekter, när hon uppmanade delegaterna att diskutera frågorna politiskt istället för att dränka debatten i citat från hennes makes skrifter och när hon slutligen, i form av en varning, påminde om hur kampanjen mot Trotskij urartat till förtal och förföljelser. Han lyssnade till synes likgiltigt till kontroversen om socialismen i ett land, en av seklets största debatter. Han provocerades inte till minsta tecken på protest eller oenighet när Bucharin byggde upp sitt resonemang för socialismen i ett land kring partiets tidigare tillbakavisande av Trotskij's permanenta revolution och fortsatte att tala om att bygga socialismen i 'snigelfart'. Triumvirerna avslöjade detaljerna bakom sina meningsskiljaktigheter, där Trotskij's person hade en sådan viktig plats: Stalin berättade hur Zinovjev och Kamenev velat ha Trotskij's huvud på ett fat och hur han motstått dem. Zinovjev beskrev hur han och Stalin brutit mot stadgarna och upplöst Kommunistiska Ungdomens centralkommitté, sedan den uttalat sig för Trotskij med överväldigande majoritet. Talare från alla fraktioner gav Trotskij komplimanger och gjorde sina framstötter. Medan Krupskaja talade hördes ett rop: 'Lev Davidovitj, du har fått nya anhängare!' från salen. Lasjevitj, som hittills varit en av hans bittraste fiender, erkände att Trotskij inte haft helt och hållet fel 1923. Stalinisterna och bucharinisterna överöste honom med lovord: Mikojan framhöll inför den nya oppositionen Trotskij som ett lysande exempel på en man som, efter att ha besegrats, skrupulöst iakttog partidisciplinen. Jaroslavskij förebrådde Leningradborna för deras rabiata och oförminskade antitrotskism. Tomskej kontrasterade 'Trotskij's kristallklara logik' och redbara uppträdande mot Zinovjevs och Kamenevs grumligheter och halhet. Kalinin talade om den avsky och motvilja han alltid känt, när de försökte smutskasta Trotskij. När Zinovjev tillkännagav sin rätt att stå för en annan politik än den officiella och klagade över att ingen annan opposition blivit så illa behandlad, överöste bucharinisterna och stalinisterna honom med hånfulla påminnelser om hans agerande mot Trotskij. Därefter uppmanade han kongressen, i en storlagen avslutning, att låta det skedda vara glömt och reformera partiledningen, så att alla riktningar inom bolsjevismen kunde samarbeta och enas. Hela salens blickar riktades nu mot Trotskij: hade den store vältalaren ingenting att säga? Hans läppar var som förseglade. Han satt tyst också när Andrejev krävde att central-kommittén skulle få nya befogenheter för att

effektivare kunna handskas med avvikelser – dvs. för att kunna bryta udden av den nya oppositionen, som blivit starkt nedröstad. Men innan kongressen avslutades, mottog denna med upphetsning och vrede rapporter om att tumultartade demonstrationer mot dess beslut förbereddes i Leningrad: Leningradborna fortsatte kampen i sin fästning. Och Trotskij satt tyst tiden ut.⁷³

Trotskyjs privata anteckningar ger oss vissa ledtrådar om vad som rörde sig i hans huvud. I en anteckning som kastades ned den 22 december, dvs. kongressens fjärde dag, anmärkte han, att det fanns 'ett frö av sanning' – men inte mer – i somligas åsikt att Leningradborna fortsatte den trotskistiska oppositionens arbete. Anstormningen 1923 mot trotskismen för dess påstådda fientlighet mot bönderna hade banat väg för neopopulismen, som nu var på modet och mot vilken Leningradborna reagerade. Det var naturligt att de gjorde det, fastän de varit drivande i kampanjen mot Trotskij. Den häftiga aggressiviteten på kongressen mot Zinovjevs fraktion, återspeglade *au fond* landsbygdens fientlighet mot staden. Denna åsikt borde räcka, för att Trotskij omedelbart skulle göra gemensam sak med Leningradborna. Men frågorna och skiljelinjerna tycktes honom ännu inte lika klara som de hittills framträtt i hans egna analyser. Och han hyste vissa förhoppningar som fick honom att vänta.

Han undrade varför ultramoderaten Sokolnikov av alla människor anslutit sig till Leningradborna, han som borde stått på Bucharins sida. Han förbryllades av att skiljelinjen gick mellan Moskva och Leningrad. Den artificiellt framkallade konflikten mellan dem, antecknade han, dolde en djupare bakomliggande konflikt. Han hoppades att de båda huvudstädernas organisationer skulle gå samman och gemensamt hävda de proletärt-socialistiska elementens strävanden gentemot den muzjikvänliga högern. Han räknade med att alla 'sanna bolsjeviker' skulle resa sig mot byråkratin – ingenting annat kunde befria Moskvans partiorganisation från Stalins strupgrepp. Situationen var fortfarande flytande. Han väntade sig att något av ett politiskt jordskred, där brytningen mellan triumvirerna endast var början, skulle skaka partiet och framkalla en slutgiltig och betydligt mer omfattande omgruppering. Då skulle skiljelinjerna bli mindre godtyckliga och istället överensstämman med de grundläggande motsättningarna mellan stad och land, arbetare och bonde, socialism och ägande. Under tiden var han inte alls villig att gå samman med de 'högljudda, vulgära och med rätta misskrediterade' ledarna för Leningradoppositionen. Det finns en fläkt av skadeglädje i dessa dagboksanteckningar över Zinovjevs och Kamenevs fullständiga nederlag – som om han sade: *Vous l'avez voulu, Vous l'avez voulu*. Ni har tigt om det!

Men han kunde inte ägna sig någon längre tid åt skadeglädje. Det låg inte i hans natur. Vare sig han ville det eller inte, skulle han snart få rusa till de besegrades hjälp. Kongressen hade inte mer än avslutats förrän centralkommittén sammanträdde för att överväga åtgärder för att tämja Leningrad. Stalin föreslog först och främst att redaktionen på *Leningradskaia Pravda* skulle avskedas och tidningen göras till språkrör för den officiella politiken. För det andra skulle Zinovjev avskedas och Kirov ta hans plats som ledare för Norra Kommunen. Piskan

⁷³ Han gjorde endast ett Zwischenruf i debatten. När Zinovjev förklarade att han året förut begärt Trotskijs uteslutning ur Politbyrån eftersom det, efter alla anklagelser de utslungat mot Trotskij, var inkonsekvent att återvälja honom till Politbyrån, inflikade Trotskij: 'Helt korrekt!' Ruth Fischer, som var närvarande i Moskva under kongressen men inte tillåten att närvara vid den, gavs dagliga rapporter av Bogrebinskij, Stalins lakej, 'en G.P.U.-delegat', och skriver: 'Bogrebinskij var särskilt intresserad av Trotskij ... Båda grupperna fruktade honom ... och nu hoppades båda att vinna över honom; Trotskijs inställning kunde ha varit avgörande för de vacklande delegaterna från provinserna. Trotskij, anmärkte Bogrebinskij varje dag, hade sett ut att må bra eller dåligt; han hade talat med den eller den personen. 'Jag såg Trotskij i korridorerna idag. Han talade med någon av delegaterna och jag kunde höra lite av samtalet. Han sade ingenting om de avgörande frågorna. Han stödde inte oppositionen ens med antydningar eller allusioner. Det är underbart. De hundarna från Leningrad kommer att bli grundligt slagna.' R. Fischer, *Stalin and German Communism*, s. 494.

skulle fram i Leningrad. Här bröt Trotskij tystnaden – han var mot repressalierna.⁷⁴ Han övervägde ingen allians med Zinovjev och Kamenev, men genom sitt försök att skydda dem, väckte han genast anstöt hos Stalin, som tassat runt i ett försök att blidka honom.

En ganska märklig scen tilldrog sig under sessionen. Bucharin talade för Stalins förslag. Kamenev protesterade. Det var märkligt, sade han, att Bucharin som alltid opponerade sig mot drastiska repressalier mot trotskisterna, nu ropade på piskan. 'Ja, men han har kommit för att ge lite krydda åt piskan', inflikade Trotskij. Bucharin, som tycktes tagen på sängen, skrek tillbaka: 'Det är vad du tror, men allt det här får mig att rysa uppifrån och ner.'⁷⁵ I detta ångestskri avslöjade Bucharin plötsligt de onda aningar han närde under ytan av sin allians med Stalin. Från denna händelse härrör en 'privat kontakt', som Trotskij 'efter ett långt uppehåll' återupptog med Bucharin – en ganska vänlig men politiskt fruktlös kontakt, som deras korrespondens bär vittne om.⁷⁶ Bucharin, som fortfarande 'rös uppifrån och ner', gjorde sitt bästa för att övertala Trotskij att inte komma Zinovjev till undsättning. Han försökte inpränta i honom, att det inte var fråga om partiets frihet i det här fallet och att Zinovjev, som inte tolererade någon opposition, inte heller var någon försvarare av demokratin inom partiet. Trotskij förnekade inte detta, men hävdade att Stalin sannerligen inte var bättre, och att det felaktiga låg i den monolitiska disciplinen och den enhälliga voteringen, som både Stalin och Zinovjev framtvingat – det var detta som gjorde det möjligt att de båda stora organisationerna, de i Moskva och Leningrad, 'med hundra procents enhällighet' röstade igenom sina respektive resolutioner. Han talade inte för Leningradborna, men han var tvungen att opponera sig mot den falska disciplinen. Och han vädjade till Bucharin att ansluta sig till honom i en gemensam ansträngning för att återställa 'en sund regim i partiet'. Men Bucharin var rädd för att de, genom att be om mer frihet skulle få mindre, och han drog slutsatsen att de som krävde demokrati inom partiet i själva verket var dess värsta fiender, och att den enda möjligheten att rädda det som fanns kvar av den var att inte använda den.

Medan dessa patetiska 'förtroliga' kontakter pågick, förlorade Stalin hoppet om att kunna spela ut Trotskij mot Zinovjev och Kamenev. Han insåg kanske tidigare än Trotskij att de båda oppositionerna skulle tvingas ihop. Därför signalerade han en ny kampanj mot Trotskij. Han var angelägen om att Trotskij inte skulle få tala på kommunistiska möten i arbetardistriktet. Uglanov, som ersatt Kamenev som ledare för Moskvaorganisationen, såg till att så inte skedde. Trotskij vägrades tillträde till cellerna under alla slags förevändningar. Då han just då talade inför vetenskapsmän och andra intellektuella, fick medlemmarna i de proletära cellerna veta att han föredrog att tala till bourgeoisin framför att möta arbetare. De officiella agitatorerna upphörde att skilja mellan trotskister och zinovjevister, uppviglade medlemmarna mot bägge och antydde grumligt, att det inte rörde sig om en tillfällighet att båda ledarna var judar – här rörde det sig, enligt deras mening, om en kamp mellan den ursprungliga och äkta ryska socialismen och främlingar som försökte förvrida den.

I ytterligare ett brev till Bucharin, daterat den 4 mars, beskrev Trotskij hur han återigen blivit föremål för trakasserier och förtal. Motvilligt tog han upp frågan om agitatorernas antisemitiska anspelningar. 'Jag tror', skrev han i ett försök att väcka Bucharin, 'att vi båda politbyråledamöter har tillräckligt mycket gemensamt för att lugnt och samvetsgrant försöka undersöka fakta: är det sant, är det möjligt att det i *vårt parti*, i Moskva, i ARBETARCELLERNA, ostraffat sprids antisemitisk propaganda?!'⁷⁷ Förvånad och indignerad ställde han samma fråga på ett politbyråmöte fjorton dagar senare. Politbyråledamöterna ryckte på axlarna, förklarade sig inte känna till någonting eller slog ifrån sig hela saken. Bucharin blev generad

⁷⁴ N. Popov, *Outline History of the CPSU*, vol. II, s. 255.

⁷⁵ *The Trotskij Archives*.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

och rodnade av skam. Men han kunde inte gå emot sina förbundna och allierade. Här upphörde i varje fall hans 'privata kontakt' med Trotskij.

Det var ingen tillfällighet att agitatorerna slog an en antisemitisk ton: de fick sina impulser från Uglanov; och Uglanov rättade sig efter Stalin, som var allt annat än nogräknad när det gällde metodval. Men det fanns vissa metoder han knappast skulle ha kunnat tillgripa för ett par år sedan. Och dit hörde utnyttjandet av antijudiska fördomar. Det hade varit de mest reaktionära tsaristiska officerarnas favoritsysselsättning, och partiet och dess gamla garde var ännu 1923-4 alltför genomsyrade av internationalism för att tolerera, och än mindre exploatera dessa fördomar. Men situationen höll på att förändras. Den nya högern spelade vagt på nationalistiska känslor; och när dessa känslor kröp fram, ändrades det politiska klimatet så till den grad att inte ens kommunister längre ryggade för antisemitiska antydningar och anspelningar. Misstroendet mot 'det främmande' var ändå bara en reflex av den ryska självcentrering, varav socialismen i ett land var den ideologiska abstraktionen.

Det fanns faktiskt ett framträdande inslag av judar i oppositionen, även om de fanns där tillsammans med gräddan av icke-judiska intellektuella och arbetare. Trotskij, Zinovjev, Kamenev, Sokolnikov, Radek var alla judar.⁷⁸ (Å andra sidan fanns det mycket få judar bland stalinisterna och de var ännu färre bland bucharinisterna.) Fastän de var grundligt 'assimilerade' och ryssifierade och fastän de var fientligt inställda till den mosaiska religionen (som till andra religioner) och till zionismen, var de ändå märkta av den 'judiskhet' som är kvintessensen av det urbana levnadssättet i all sin modernitet, progressivitet, rastlöshet och ensidighet. Naturligtvis var påståendena om deras fientlighet mot bönderna falska. Och från Stalins sida, men kanske inte från Bucharins, var det rent hyckleri. Men bolsjevikerna av judiskt ursprung var minst av allt redo att idealisera det lantliga Ryssland med dess primitivism och barbari och släpa med sig den ryska bondkärnan 'i snigelfart'. På sätt och vis var de dessa 'rotlösa kosmopoliter', mot vilka Stalin skulle rikta sin vrede på gamla dagar. De hade ingenting till övers för idealet om socialismen i ett land. I regel hade den progressiva eller revolutionära juden, som växte upp i ett gränsland av olika religioner och nationalkulturer, en Spinoza, en Marx, en Heine, en Freud, en Rosa Luxemburg eller en Trotskij, en särskild fallenhet för att överskrida religiösa och nationella begränsningar och identifiera sig med en global syn på mänskligheten. Han var därför också särskilt sårbar när religiös fanatism eller nationalistiska känslor bredde ut sig. Spinoza och Marx, Heine och Freud, Rosa Luxemburg och Trotskij fick alla utstå bannlysning, förvisning och moraliskt eller fysiskt mord. Och allas skrifter brändes på bål.

*

Leningradoppositionens styrka bröts under de första veckorna av år 1926.⁷⁹ Leningradborna hade inget annat val än att underkasta sig Stalins order. Att trotsa dem var liktydigt med att utmana centralkommitténs majoritet, som stödde Stalin, och kongressens legalitet. Det var

⁷⁸ 1918, när Ukraina var under tysk ockupation och styrd av Skoropadskij, bannlyste Odessas rabbiner Trotskij och Zinovjev. (Zinovjev, *Sotjinenija*, vol. XVI, s. 224) De Vita Gardena, å andra sidan, gjorde ett stort nummer av att Trotskij var jude och påstod att Lenin också var jude. Egendomliga ekon av detta finns i sovjetiska folksägner från det tidiga tjugotalet. I en av Sejfulinas berättelser säger en muzjik: 'Trotskij är en av oss, en ryss och en bolsjevik. Lenin är jude och kommunist.' I Babels novell 'Salt' säger en bondevinna till en soldat i Röda armén: 'Ni bryr er inte om Ryssland; ni söker bara rädda de smutsiga judarna Lenin och Trotskij' Soldaten svarar: 'Vi talar inte om judar nu, ni fördärvliga människa. Judarna har inte något med detta att göra. Förresten, jag säger inget om Lenin, men Trotskij var en desperat son till en guvernör i Tambov och gick över till arbetarklassen... De arbetar som negrer, Lenin och Trotskij, för att föra oss till frihetens väg.'

⁷⁹ Efter fjortonde kongressen hade bucharinisterna och stalinisterna en starkt majoritet i centralkommittén. Den nya politbyrån bestod av nio istället för sju medlemmar: Stalin, Zinovjev, Bucharin, Rykov, Tomskij, Kalinin, Molotov och Vorosjilov. Med Kalinin och Vorosjilov vacklande mellan höger och mitten, var Stalins fraktion numeriskt något svagare än Bucharins. Kamenev var nu bara en alternativ medlem av politbyrån. De andra alternativa medlemmarna var Uglanov, Rudzutak, Dzerzjinskij och Petrovskij.

varken Zinovjev och Kamenev, som liksom Trotskij fortfarande var ledamöter av centralkommittén, beredda att göra. De hade öppet påstått att Stalin manipulerat valen till kongressen och att central-kommittén representerade partimaskinen och inte partiet. Men det var en sak att påstå något sådant och en helt annan att förklara kongressens och centralkommitténs beslut ogiltiga och vägra att underkasta sig. Särskilt för Zinovjev och Kamenev skulle det vara ett farligt företag att ifrågasätta den senaste kongressens stadgeenlighet: hade de inte, tillsammans med Stalin, manipulerat valen och handplockat delegaterna till den trettonde kongressen på samma sätt som Stalin gjorde till den fjortonde? Genom att utmana centralkommitténs auktoritet skulle Leningradborna i praktiken ha konstituerat sig som ett särskilt parti och en rival till det officiella allunionella kommunistpartiet. Detta var otänkbart. De hade alla accepterat enpartisystemet som ett *sine qua non*. Ingen hade med större iver framhåvt denna princip, och ur den dragit de mest långtgående och absurda slutsatser, än Zinovjev. Hade Leningrad trotsat Moskva, skulle det nästan varit detsamma som att förklara inbördeskrig.

Och när så Kirov anlände till Leningrad som Stalins sändebud med obegränsad fullmakt för att ta befälet över Norra Kommunen, återstod ingenting annat för Zinovjev än att ge vika. Alla de lokala partiavdelningarna, dess redaktioner, dess många organisationer och alla resurser som oppositionen hittills använt sig av övergick nästan över en natt till Stalins och Kirovs representanter. Två av Zinovjevs män hade kontrollerat Leningrads väpnade styrkor: Lasjevitj som politisk kommissarie över garnisonen och militärräjongen och Bakajev, som chef för GPU. Båda avsattes från sina befattningar, även om Lasjevitj, som var vice försvarskommissarie, förblev ledamot av centralregeringen. Ett moraliskt sammanbrott följde. Så länge ledarna stod på maktens höjder tycktes de ha hela Leningrad bakom sig. Nu föreföll den stora proletära staden likgiltig för deras öde. Arbetarna i Vyborg, detta bolsjevikiska bålverk, var de första som övergav dem. Zinovjev hade i årtal spelat översittare och tyranniserat dem. Därför reagerade de inte på hans senaste försvarstal på arbetarnas vägnar och hans rop på jämlikhet. De skulle minnas dem några år senare, då det redan var för sent. De anspråkslösa såg uppståndelsen som ett gräl mellan pampar som inte angick dem. Också de som intog en mindre cynisk ståndpunkt och hyste sympatier för oppositionen, höll för det mesta inne med sina känslor: arbetslösheten grep omkring sig, och straffet för illojalitet kunde bli avsked från arbetet och svält. Sålunda smälte leningradoppositionens aktiva medlemmar samman till några få hundra revolutionsveteraner, en liten fast sammansvetsad kärna, som var hängivna sina ideal och ledare och så småningom fann alla utvägar stängda.

Den lätthet och snabbhet med vilka Stalin överväldigade Leningradborna visade att Trotskij förhoppningar från den fjortonde kongressen var ogrundade. Det fanns inga tecken till ytterligare omgrupperingar, eller till den samling av kommunistiska arbetare mot byråkraterna som han hade väntat sig. Leningradbornas kamp hade inte givit upphov till några sympatiserande rörelser, ja inte ens en krusning på ytan, i Moskvacellerna. Partimaskinen arbetade med mördande effektivitet och bröt allt motstånd innan eller när det uppkom. Detta var i och för sig ett tecken på motståndets svaghet. Arbetarklassen var inte längre lika skingrad och upplöst som förut, men den saknade politisk medvetenhet, kraft och förmåga att hävda sig. Men det var ett politiskt återuppvaknande i dess mitt som Trotskij räknat med, när han antog att Moskva och Leningrad skulle inta en gemensam ståndpunkt. Också Zinovjev och Kamenev hade hoppats på detta. På den fjortonde kongressen pläderade de för en återgång till den proletära demokratin och sade att arbetarklassen inte längre var lika splittrad och demoraliserad som i början på tjugotalet, när partiledningen inte kunde lita på dess politiska instinkt och omdöme. Bucharin svarade att Zinovjev och Kamenev bedrog sig. Enligt honom hade arbetarklassen växt i antal genom att suga upp unga och illitterata nykomlingar från landsbygden. Följaktligen var den fortfarande politiskt omogen och tiden var ännu inte inne att återgå till den proletära demokratin. Den isolering som nu drabbade Leningrad-

oppositionen antydde, att Bucharin låg närmare sanningen än Zinovjev och Kamenev. Arbetarklassen var apatisk och likgiltig, även om dess apati inte bara berodde på dess egen omognad utan även på det byråkratiska tyranni som Bucharin försökte rättfärdiga. Vad som än var fallet, måste det vid det här laget ha stått klart för Trotskij att han inte längre hade något att vinna på att vänta. Ändå gick det hela tre månader efter kongressen, under vilka trotskisterna och zinovjevisterna inte närmade sig varandra en enda tum. Trotskij, Zinovjev och Kamenev hade inte talat med varandra sedan 1923, och de fortsatte att tiga.

Islossningen inträffade först i april 1926. Rykov lade på ett centralkommittémöte fram ett uttalande om den ekonomiska politiken. Kamenev redigerade ett tillägg som uppmanade kommittén att lägga märke till den allt skarpare 'sociala differentieringen bland bönderna' och hålla tillbaka det kapitalistiska jordbrukets expansion. Trotskij lade fram en egen motion: han var överens med Kamenev om värderingen av läget på landsbygden, men tillade att den långsamma industrialiseringstakten berövade regeringen de medel den behövde för att utöva ett tillräckligt starkt inflytande på jordbruket. Under diskussionerna fällde Kamenev, som var f.d. chef för Arbets- och Försvarsrådet och kände ett visst ansvar för den industriella politik som Trotskij kritiserade, några beska kommentarer om Trotskij. Centralkommittén tillbakavisade Trotskijs förslag. Det verkar som om Kamenev och Zinovjev lade ned sina röster. När det så kom till votering om Kamenevs tilläggsförslag, röstade Trotskij för det. Det blev vändpunkten. Under mötets gång hamnade de åter på samma sida. De tinade upp och närmade sig varandra så att de vid slutet av mötet i praktiken agerade som politiska partners.

För första gången på årtal träffades nu de tre männen privat. Det var ett sällsamt möte, fyllt av självvrannsakan, uppseendeväckande bekännelser, suckar av ånger och lättnad, förutsägelser, oroliga varningar och hoppfulla projekt. Zinovjev och Kamenev var måna om att dra ett streck över det förflutna. De beklagade den förblindelse som fått dem att fördöma Trotskij som leninismens ärkefiende. De erkände att de hittat på anklagelserna mot honom, för att hålla honom borta från ledningen. Men hade inte också han haft fel när han angrep dem genom att påminna partiet om deras konflikt med Lenin och genom att misskreditera dem istället för Stalin? De kände lättnad över att äntligen ha befriat sig från den bisarra intrig de själva kokat ihop och att ha återvänt till ett seriöst och ärligt politiskt tänkande och handlande.

När de berättade om de olika händelserna och intrigerna gjorde de sig löjligen över Stalin och härmade till Trotskijs missnöje hans sätt och dialekt. Därefter erinrade de sig sina mellanhavanden med honom och ryste som om de drömt mardrömmar. De beskrev hans list, perversitet och grymhet. De berättade att de bågge två skrivit brev, som de förvarade på ett säkert ställe, för att världen skulle få veta att det var Stalins verk om de plötsligt och utan synbar orsak skulle gå bort. Och de rådde Trotskij att göra detsamma.⁸⁰ De vidhöll att Stalin undviktit att ta livet av Trotskij 1923-4, endast av fruktan för att någon ung och glödande trotskist skulle stiga fram och hämnas. Zinovjev och Kamenev var uppenbarligen ute efter att nedsvärta Stalin och visa upp sin egen bromsande inverkan på honom. Trotskij tog inte avslöjandena med något större allvar förrän många år senare, då de stora utrensningarna aktualiserade dem för honom. Det var verkligen svårt att förena vad som lät som en blodig hovintrig i Kreml från de tidiga tsarernas dagar med den Tredje Internationalens Kreml, som genljöd av ideologiska strider, klädda i marxistisk språkdräkt. Hade tsarernas gamla fästning låtit en ond förtrollning drabba Lenins lärjungar? Stalin, fortsatte Kamenev och Zinovjev, var inte intresserad av idéer – allt han krävde var makt. De kunde emellertid inte förklara hur de, om det sagda var sant, kunnat samarbeta med honom under så lång tid.

Efter dessa fruktansvärda berättelser och mörka anspelningar övergick de båda männen till framtidsplaner. De närde de vildaste förhoppningar. De var säkra på att allt fortfarande kunde

⁸⁰ L. Trotskij, *Stalin*, s. 417.

ändras i ett slag. Det var, sade de, tillräckligt att de tre visade sig tillsammans offentligt, försonade och återförenade, för att väcka entusiasm bland bolsjevikerna och få partiet att slå in på den rätta vägen. Sällan har den svartaste dystyrhet så lätt givit vika för den mest aningslösa glädje.

Vad låg bakom deras optimism? För bara några månader sedan hade de haft den starkaste maktställning. Det var bara för några få veckor sedan som Zinovjev förlorat sitt Leningrad-fäste och han var fortfarande Kommunistiska Internationalens ordförande. Deras fall kom så hastigt och plötsligt att de vägrade inse att det var verkligt. De hade vant sig vid att minsta tecken från dem satte statens och partiets massiva maskineri i rörelse. Fortfarande dånade folkets hyllningar i deras öron, hyllningar som inte kom från folkets känslor utan producerades på konstlad väg av partimaskinen. Plötsligt omgavs de av fullständig tystnad. Det var för dem en synvilla, ett missförstånd eller en tillfällig händelse. Det var resultatet av deras brytning med Stalin, som de själva placerat (så föreföll det dem) i ledningen för partiet. Men vem var Stalin? En grov, halvbildad, klumpig fifflare, en odugling, som de vid upprepade tillfällen räddat från undergång, eftersom de funnit honom användbar i kampen mot Trotskij. De hade alltid ansett att Stalin, som människa, ledare och bolsjevik, inte nådde Trotskij till ankeln. När de nu gjort gemensam sak med Trotskij, kunde ingenting vara lättare än att sopa undan Stalin och föra tillbaka partiet under deras gemensamma ledning.⁸¹

Trotskij skakade på huvudet. Han delade inte deras optimism. Han visste vad ett nederlag ville säga. I årtal hade han känt hela partimaskinens tyngd mot sig och drivits ut i vildmarken. Han hade en djupare insikt i den process som deformerat partiet, i den 'byråkratiska degenerering' som han maktlöst iakttagit sedan 1922. Och han hade en klarare blick än de för gamla Moder Rysslands bottenlösa barbari, som inte kunde jagas bort med besvärjelser. Han oroades också av instabiliteten och hjälplösheten hos sina nya allierade. Han kunde inte glömma allt som förekommit i det förflutna. Men han förlät dem generöst. Och han försökte ge dem stadga för en långvarig kamp mot strömmen.

Han var själv inte utan hopp. Också han trodde att partiet skulle sättas i rörelse av försoningen. Zinovjev och Kamenev förklarade sig villiga att offentligt medge att Trotskij haft rätt hela tiden, när han varnade partiet för byråkratin. I gengäld var han beredd att säga, att han begått ett misstag när han angrep dem som ledare för byråkratin, istället för att rikta huvudattacken mot Stalin. Han hoppades också att de båda oppositionerna genom ett samgående, inte bara skulle förena sina styrkor utan också mångfaldiga dem. Det gamla gardet hade trots allt sett upp till Kamenev och Zinovjev. Det var bekant att Lenins änka hyste sympati för dem. Även om den grupp som ledde Leningradoppositionen var mindre framstående än gruppen kring Trotskij, fanns där ändå män som Lasjevitj, som fortfarande var vice försvarsminister, Smilga, en av de mest kompetenta politiska kommissarierna under inbördeskriget och en framstående ekonom, Sokolnikov, Bakajev, Jevdokimov m.fl. Med sådana män och Preobrazjenskij, Radek, Rakovskij, Antonov-Ovsejenko, Smirnov, Muralov, Krestinskij, Serebrjakov och Joffe för att endast nämna dessa, skulle den Förenade Oppositionen förfoga över betydligt mer talang och prestige än Stalins och Bucharins fraktioner. Och trots allt skulle ett politiskt återupplivande av arbetarklassen komma, även om det var försenat, och blåsa vind i oppositionens segel.

⁸¹ Ruth Fischer beskriver hur Zinovjev under ett samtal med henne 'talade om, nästan blygt' motivet för hans allians med Trotskij. 'Det är, sade han, en kamp för statsmakten. Vi behöver Trotskij, inte bara därför att vi utan hans brillanta hjärna och fulla stöd inte kan få statsmakten, utan också därför att vi efter att ha vunnit behöver en stark hand för att leda Ryssland och Internationalen tillbaka på den socialistiska vägen. Dessutom kan ingen annan organisera armén. Stalin har satt emot oss, inte manifest, utan makt, och han kan mötas bara med större makt, inte med manifest. Lasjevitj är med oss, och om Trotskij och vi går samman, skall vi vinna' R. Fischer, a.a. ss. 547-8.

Kompanjonerna hade inte tid att utarbeta precisa planer eller ens klart definiera enigheten. Ett par dagar efter deras första sammanträffande var Trotskij tvungen att ge sig av från Ryssland för att genomgå medicinsk behandling utomlands. Den elakartade feber han lidit av de senaste åren hade inte försvunnit. Den steg ofta till över 38 grader, satte honom ur spel i de mest kritiska ögonblicken och tvingade honom att tillbringa flera månader i Kaukasus. (Där tillbringade han vintrarna 1924 och 1925 och de tidiga vårmånaderna.) De ryska läkarna kunde inte ställa någon klar diagnos och rådde honom att uppsöka tyska specialister. Politbyrån hade ingenting att invända mot hans resa utomlands, men framhöll att han gjorde resan på egen risk. I mitten på april kom han, tillsammans med sin fru och en liten livvakt, till Berlin. Han var slätrakad och inkognito och låtsades vara en ukrainsk pedagog vid namn Kuzmyenko. Han tillbringade största delen av tiden på en privatklinik, där han undergick behandling och en mindre operation. Men dessemellan vandrade han omkring fritt och tittade på ett Berlin i depression, så olikt den kejserliga huvudstad han hade känt, ett förstamajtåg, en vinfest utanför staden osv. För honom var det en upplevelse att för första gången sedan 1917 'kunna röra sig i en folksamling utan att dra till sig någons uppmärksamhet och känna sig som en del av den namnlösa och lyssnande och iakttagande massan'.⁸² Men på ett eller annat sätt avslöjades senare hans inkognito och den tyska polisen upplyste klinikens direktör om att vitryska emigranter planerade ett mordförsök på patienten. Under tung eskort flyttade Trotskij till sovjetiska ambassaden och strax därpå återvände han hem med lika hög feber som någonsin. Det har aldrig blivit klarlagt huruvida det fanns någon grund för påståendet om mordförsöket.⁸³

Under sin vistelse i Berlin, som varade ca sex veckor, engagerades han av två politiska händelser av olika stor betydelse. I Polen hade just marskalk Pilsudski, med stöd av kommunistiska partiet, genomfört en statskupp som gjorde honom till diktator. I Storbritannien hade kolgruvestrejken just lett till en stor generalstrejk. De polska kommunisternas absurda beteende var delvis en effekt av det tilltrasslade läget i landet, men berodde också på förvirringen efter Kominterns antitrotskistiska kampanjer: i liten skala genomförde det polska partiet den politik som samtidigt fick de kinesiska kommunisterna att stödja Chiang Kai-shek och Kuomintang. Den brittiska generalstrejken bekräftade de förutsägelser som Trotskij gjort i *Vart går England?*.⁸⁴ Och den utsatte genast Komintern för nya spänningar. De brittiska ledarna i det anglo-sovjetiska rådet gjorde sitt bästa för att avsluta strejken, innan det skulle komma till en revolutionär explosion. Och eftersom de var angelägna om att bevara sin egen salongsfähiighet vägrade de att motta den hjälp de sovjetiska fackföreningarna erbjöd. Det anglo-sovjetiska rådet gjorde sig därmed till ett åtlöje. Men de brittiska fackföreningsledarna drog en del nytta av dess existens: kommunisterna, som var angelägna om att inte generera rådet, var ytterst återhållsamma i sin kritik av dem, när generalstrejken gick in i sitt kritiska skede. Trotskij attackerade, redan innan han kommit tillbaka till Moskva, det anglo-sovjetiska rådets politik i *Pravda*, ett råd som Stalin och Bucharin fäst stora förhoppningar vid.⁸⁵

⁸² 'Endast en gång sade våra kamrater (vid första maj-demonstrationen) till mig försiktigt: "Där säljer de era fotografier." Men på dessa fotos kunde ingen känna igen .. Kuzmjenko, tjänsteman på Ukrainska undervisningskommissariatet.' *Moja Zjizn*, vol. II, s. 269.

⁸³ Medan han stannade på Berlinambassaden diskuterade Trotskij många timmar med Krestinskij, ambassadören, och E. Varga, Kominterns ledande ekonom. Ämnet för hans diskussion med Varga var socialism i ett land. Varga erkände att som ekonomisk teori var Stalins doktrin värdelös, att socialism i ett land var nonsens, men att det trots det var politiskt användbart som en paroll för att inspirera de outvecklade massorna. Vid nedskrivandet av diskussionen i sina privata papper anmärkte Trotskij att Varga var 'Kominterns Polonius'. *The Archives*.

⁸⁴ I sin självbiografi säger Trotskij att bekräftelsen kom tidigare än han väntat. *Moja Zjizn*, vol. II, s. 272.

⁸⁵ *Pravda*, 26 maj 1926. Under tiden eliminerade Stalin Zinovjevs efterföljare från Kominterns Exekutiv. Vid en session i maj röstade Exekutiven för förflyttning av Fischer och Maslov, Treint, Domski, och andra zinovjevistiska ledare för de tyska, franska och polska partierna.

Det var först efter Trotskijs återkomst som han och de båda f.d. triumvirerna på allvar försökte förena sina fraktioner. Det var ingen lätt uppgift. För det första var den trotskistiska fraktionen upplöst och måste följaktligen samlas på nytt. Den visade sig vara långt svagare än 1923. För det andra var de båda fraktionernas medlemmar allt annat än entusiastiska över samgåendet. De gamla motsättningarna hade ännu inte försvunnit. De misstrodde fortfarande varandra. Somliga av Trotskijs medarbetare var för en koalition, men andra, såsom Antonov-Ovsejenko och Radek, skulle hellre allierat sig med Stalin än med Zinovjev. Andra, åter, tog avstånd från bägge: 'Stalin kommer att bedra oss', sade Mratjkovskij, och 'Zinovjev kommer att dra sig ur'. I Leningrad vägrade den trotskistiska basen till en början att ens uppge sin identitet för zinovjevisterna, som utsatt dem för förföljelse, och för vilka de vant sig vid att dölja sina göranden och låtanden i nästan lika hög grad som under den tsaristiska *ochranan*. Vad kommer att hända, frågade de, om zinovjevisterna ändrar sig och sluter fred med Stalin? Då kommer vi att ha utlämnat oss själva till förföljarna. Trotskij var tvungen att sända Preobrazjenskij till Leningrad för att minska farhågorna och övertala sina motsträviga anhängare att acceptera koitionen. Zinovjevisterna var inte mindre uppbragta. När nyheten om den föreslagna koitionen nådde Leningrad, störtade de till Moskva för att protestera mot ledarnas 'kapitulation för trotskismen'. Zinovjev och Lasjevitj var tvungna att förklara att trotskismen var ett spöke de själva hittat på, och att de inte hade någon användning för det längre. Detta erkännande var en verklig chock för de stackars Leningradborna, som tagit Zinovjevs anklagelser mot Trotskij på allvar och fört dem vidare. Men även efter det att de värsta motsättningarna lösts eller förträngts och de båda fraktionerna börjat gå samman, hade medlemmarna i båda fortfarande en känsla av att ingå en mesallians.⁸⁶

Också bland ledarna hade den första vågen av upprymdhet lagt sig. Zinovjev och Kamenev började se sig omkring. De hade inte för avsikt att driva sina meningsskiljaktigheter med de styrande fraktionerna till en oåterkallelig brytning. De var generade över anklagelserna för 'kapitulation för trotskismen'. Efter att ha erkänt att de felbedömt Trotskij, hade de fortfarande en egen historia att försvara. De var angelägna om att behålla 'den rena leninismens' halvsanna gloria för sig själva. Och när Trotskij efter sin återkomst gjorde en genomgång av veckans händelser och förklarade att de polska kommunisterna försvarade Pilsudskis kupp därför att Komintern instruerat dem att sträva efter samma 'arbetarnas och böndernas demokratiska diktatur' som Lenin förespråkade 1905, istället för att försöka få till stånd en proletär diktatur, kunde inte Zinovjev och Kamenev längre vara överens. Denna 'demokratiska diktatur' var en helig ko inom deras 'gammalbolsjevism'. Och även om den inte var särskilt betydelsefull i Polen,⁸⁷ skulle den gång på gång dyka upp igen i Kina-kontroversen nästa år. De ryggade också för Trotskijs häftiga utfall mot det anglo-sovjetiska rådet, som han menade aldrig hade varit till någon nytta och därför borde upplösas. Zinovjev kunde gå med på att kritisera politbyrån och de brittiska kommunisterna för deras 'flirt' med de brittiska fackföreningsledarna. Men han ville inte ointetgöra det råd han medverkat till att skapa. Framför allt var han ovillig att stöta bort dem i det gamla gardet som antingen reserverat stödde Stalin eller vacklade och talade för moderation på alla håll. De båda f.d. triumvirerna var kort sagt villiga att gå samman med Trotskij, men de vände sig redan mot en totalattack mot Stalin och Bucharin. Trotskij hann alltså inte mer än ingå alliansen med dem, förrän han tvingades utjämna skillnader och göra eftergifter. Han lovade Zinovjev och Kamenev att respektera 'arbetarnas och böndernas demokratiska diktatur' och avstå från kravet på att upplösa det anglo-sovjetiska rådet. Detta gjorde det möjligt för honom att uppnå relativt stor enighet i andra frågor.

⁸⁶ V. Serge, *Le Tournant Obscur*, s. 102.

⁸⁷ Inte ens Bucharin och Stalin stödde de polska kommunisternas aktion. Se Deutscher, 'La tragedie du Communisme Polonais' i *Les temps Modernes*, mars 1958.

Kampen kom igång i början av juni, delvis på Stalins initiativ. Omedelbart efter Trotskij's hemkomst, ansattes han på ett politbyråmöte av Stalin, som anklagade honom för två, om inte sammanhängande så i varje fall allvarliga, synder: Trotskij påstods hysa en otillåtlig 'fientlighet gentemot det brittiska kommunistiska partiet', och på hemmafronten gav han prov på illvilja och defaitism, när han förklarade att han var 'rädd för en god skörd'.⁸⁸ Trotskij tillbakavisade dessa anklagelser så gott han kunde. Därefter skrev han, den 6 juni, ett utmanande brev till politbyrån, där han framhöll att om inte partiet grundligt och ärligt reformerades, skulle det en vacker dag finna sig styrt av ett veritabelt envælde.

Så återupptog han sin öppna kamp mot Stalin. Han hade inte valt ögonblicket helt och hållet själv – Leningradoppositionens handlande och tillstånd fick honom att återuppta striden just nu. Under alla förhållanden var åren av tystnad och väntan över nu. Han visste att de inte givit honom någonting: alla 'ruttna kompromisser' med Stalin, som Lenin varnat honom för, hade varit förgäves. Han var villig att kompromissa med Zinovjev och Kamenev för att upprätthålla en front mot Stalin. Men han var också redo att kämpa utan dem. Han mätte sin oförsonliga fiende och visste att någon återvändo inte var möjlig. Under de senaste åren hade han levt för en framtida kamp. Nu var tiden inne och tärningen kastad.

---

⁸⁸ Den första beskyllningen baserade sig på klagomål från det brittiska kommunistpartiet; den andra på ett påstående i vilket Trotskij sagt att problemet med förhållandet mellan stad och landsbygd skulle förbli akut oberoende av om det blev en god eller dålig skörd det året. Om skörden var dålig, skulle det bli knapphet på föda; om den blev god skulle kulaken bli starkare, mer självsäker och skulle få större affärsmässig styrka. *Arkiven*.

5. Den avgörande drabbningen: 1926-1927

Den förenade oppositionen kämpade med stalinisterna och bucharinisterna i ca arton månader. Under denna tid deltog Trotskij i en strid som var så häftig att hans tidigare sammandrabbningar med triumvirerna framstod som blotta skärmytslingar. Outtröttligt, obevekligt och med varje nerv på helspänn, utvecklade han en väldig argumentations- och övertalningskraft, som spände över ett synnerligen vitt fält av idéer och politik. Och till sist fick han, i sin oerhörda ansträngning att väcka bolsjevikpartiet och påverka dess framtida kurs, stöd av en stor del – troligen majoriteten – av det gamla garde som dessförinnan förkastat honom. Som kämpe kan han för eftervärlden te sig minst lika stor åren 1926-7 som 1917 – kanske t.o.m. större. Hans intellektuella styrka var densamma. Hans revolutionära patos var lika starkt som någonsin. Och han visade prov på en karaktärsstyrka som var större än den han behövde visa 1917. Han bekämpade fiender inom det revolutionära lägret, inte klassfiender. Och för en sådan kamp krävdes inte bara ett stort mod utan också ett annorlunda slags mod. När hans egna fiender några år senare privat återgav stridens händelseförlopp och beskrev hans mäktiga anfall och uppträdande under slagen, frammanade de bilden av en fallen Titan – samtidigt som de gladdes åt hans fall, mindes de med bävan den storhet de nedkämpat.¹

Naturligtvis förde också de andra ledarna med sig starka lidelser, märkliga, av marxism genomsyrade, intellekt, en taktisk sinnrikhet och en energi och målmedvetenhet som till och med hos de svagaste gick långt utöver det vanliga. Frågorna de stred om var bland de största och allvarligaste som människorna någonsin engagerat sig i: de rörde 160 miljoner människors öde och kommunismens framtid i Europa och Asien.

Ändå utspelade sig denna väldiga strid i ett fruktansvärt tomrum. Endast små grupper var engagerade på vardera sidan. Nationen var som förstummad. Ingen visste eller kunde veta vad den tänkte, och det var t.o.m. svårt att gissa hur dess sympatier föll. Det var en kamp på liv och död, men en kamp över huvudet på den. Ytligt sett kunde nationen inte påverka utgången med sina egna känslor och tankar – folkets massor hade berövats alla politiska uttrycksmedel. Men antagonisterna upphörde inte för ett ögonblick att hålla ögonen på arbetarna och bönderna, eftersom det i sista hand var de som avgjorde frågan, hur mållösa de än var. Allt de styrande fraktionerna behövde för att segra var massornas passivitet, under det att oppositionen byggde på deras politiska uppvaknande och aktivitet. De förra hade följaktligen den lättaste uppgiften: det var mycket lättare att förvirra massorna och göra dem apatiska, än att få dem att se de verkliga frågorna och uppväcka deras kampanda. Dessutom hindrades oppositionen från början i sina försök att nå fram till folket av tidigare ställningstaganden. Oppositionen betraktade sig som en del av det styrande partiet och erkände alltjämt partiets enastående ansvarighet för revolutionen. Den kunde därför inte med rent samvete vända sig till arbetarklassen mot sina fiender, ty majoriteten av arbetarklassen befann sig utanför partiet. Men medan kampen fortsatte och blev allt bittrare, drevs oppositionen just till att försöka få stöd bland massan av arbetare. Den fick då uppleva hela tyngden hos den lama och ljumma folkliga stämningen. Ingen led mer av det än Trotskij: han vräkte ned all sin energi i tomrummet.

Inte heller ter sig alla de kontroversiella frågorna lika verkliga i det historiska perspektivet som de gjorde för de främsta aktörerna. Vissa av de större frågorna skulle komma att mista konturerna och blekna strax efter att debatten var över. Och med detta utsuddades eller försvann några av de skiljelinjer som förefallit så klara och oöverkomliga. Med kylig våldsamhet fördömde Stalin Trotskij för att vara bondens fiende, medan Trotskij anklagade Stalin för att vara kulakens vän. Luften var fortfarande fylld av dessa anklagelser och motanklagelser, när Stalin påbörjade sin likvidering av kulakerna. På samma sätt varnade

¹ Här refereras till rapporter från striden som författaren fått av flera partimedlemmar i Moskva 1921

Stalin landet för den 'superindustrialisering' som Trotskij påstods stå för, endast för att sedan, med en enorm forcering, slå in på den väg han just fördömt som fördärvlig.

Under kampens gång lägger sig en dimma över de flesta personerna. Om vi, medan vi följer denna berättelse, påminner oss Zinovjevs, Kamenevs, Bucharins, Rykovs, Tomskijs och många andras slutliga öde, slås vi av det inkonsekventa och futila i deras beteende, även om vi uppfattar deras motiv. Alla dessa personer går fullständigt upp i dagens eller stundens krav och är helt oförmögna till långsiktigt seende och förebyggande av morgondagens olyckor. Det är inte bara Stalin och händelsernas gång som driver dem mot deras öde – de driver också varandra. Och vid olika tillfällen gör de det med en furiös besatthet som förvrider deras personligheter och vanställer deras sinnen. De mäktiga ledargestalterna krymper och upplöses. De blir hjälplösa offer för omständigheterna: Giganterna förvandlas till nattfjärilar som i blind jakt på varandra dras in i lågorna. Endast två personer tycks stå ansikte mot ansikte till slutet i fullständig verklighet och orubblig fientlighet – Trotskij och Stalin.

*

På sommaren 1926 började den förenade oppositionen febrilt organisera sina anhängare. Den sände ut sina emissarier till partiavdelningarna i Moskva och Leningrad för att där ta kontakt med medlemmar som varit kända för sina kritiska synpunkter på den officiella politiken, bilda oppositionsgrupper och få dem att tala med oppositionens stämma på cellmötena. I sin iver att sprida sitt nätverk av grupper, försåg oppositionen emissarierna med instruktioner, texter och 'teser' och skickade även ut dem till många landsortsstäder.

Snart blev emissariernas göranden och låtanden föremål för generalsekretariatets intresse. Man höll ögonen på dem som misstänktes för att sympatisera med oppositionen och trotskister och zinovjevister kallades till partihögkvarteret för att redogöra för sina sysslor. Närhelst partikommittéerna fick reda på ett oppositionsmöte, skickade de sina representanter till platsen för att upplösa mötet som olagligt. När inte detta hjälpte; skickade de iväg band av fanatiker och grobianer för att med våld stoppa mötet. På så sätt tvingades oppositionen att organisera sig mer eller mindre hemligt. Dess anhängare träffades i smyg hemma hos vanliga arbetare i förortsområdena. När banden också spårade dem dit, möttes de i små grupper på kyrkogårdar, i skogar i utkanten av staden osv. Och de placerade ut vakter och skickade iväg patruller för att skydda sina möten. Men generalsekretariatets långa arm nådde ända ut till dessa avlägsna mötesplatser. Groteska händelser var inte ovanliga. En dag upptäckte moskvakommitténs spårhundar ett hemligt möte i en skog utanför staden. Ordförande för mötet var en hög funktionär inom Kominterns exekutiv, en av Zinovjevs män. Och det var ingen mindre än Lasjevitj, vice krigskommissarien, som talade. Som ordförande i Kommunistiska Internationalen utnyttjade Zinovjev ämbetets resurser för att sprida oppositionsmaterial och kontakta grupper. Internationalens högkvarter tycktes ha blivit ett centrum för oppositionen, och det var ytterligare ett faktum som drog till sig Stalins uppmärksamhet.

Det var under sådana omständigheter som oppositionen lyckades rekrytera och organisera flera tusen fasta anhängare. Uppskattningarna av det faktiska medlemsantalet, varav ungefär hälften var trotskister och hälften zinovjevister, varierar mellan 4 000 och 8 000.² Det som fanns kvar av arbetaroppositionen, på sin höjd några få hundra, förklarade sig beredda att ansluta sig. Den förenade oppositionen var angelägen om att samla alla som var villiga att ansluta sig utan hänsyn till gamla skiljaktigheter. Den strävade efter att bli en stor samlingspunkt för alla bolsjevikiska oliktankande. Det kan därför hävdas att den led ett första nederlag, när den misslyckades med att rekrytera en större massa av anhängare. I jämförelse med

---

² Det lägre talet kommer från stalinistiska källor, det högre från trotskistiska.

partiets totala medlemsantal, som uppgick till ca tre fjärdedels miljon, utgjorde några få tusen oppositionsmän en försvinnande minoritet.

Fraktionernas styrka kan emellertid inte bara ses i ljuset av dessa siffror. Den stora majoriteten av partiet var en geléliknande massa. Den bestod av fogliga och lydiga medlemmar, utan självständig uppfattning och vilja. Det var nu mer än fyra år sedan Lenin hade förklarat att partiet var praktiskt taget värdelöst som politiskt utarbetande organ och att endast det gamla gardet, detta 'tunna skikt' som inte räknade mer än några tusen man, uppbar bolsjevismens traditioner och principer.³ Resultatet av oppositionens rekryteringskampanj borde bedömas i ljuset av det uttalandet. Oppositionen hämtade sitt stöd inte från den tröga massan utan från tänkande, aktiva och energiska element, i första hand från det gamla gardet och i viss mån från ungkommunisterna. Opportunister och karriärister höll sig på avstånd. Åsynen av upplösta möten och de hotfulla varningar som de stalinistiska och bucharinistiska fanatikerna tilldelade oppositionsanhängarna, skrämde iväg de timida och försiktiga. De fåtaliga opportunisterna som ännu 1923 satsat på fel häst och beskrivit sig själva som trotskister, fick nu tillfälle att gottgöra sitt misstag genom att ansluta sig till de styrande fraktionerna. De tusentals trotskisterna och zinovjevisterna var, som yrkesrevolutionärerna på den gamla tiden, män och kvinnor med ett djupt engagemang i de stora frågorna och de trotsade allvarliga personliga risker. De flesta hade varit framstående bolsjeviker vid de mest kritiska tillfällena och haft omfattande politiska förbindelser med arbetarklassen. Det är tveksamt om kärnan i de styrande fraktionerna var starkare ens till antalet. För tillfället tycktes bucharinisterna vara mer populära än stalinisterna. Men två år senare skulle de besegras långt lättare än den förenade oppositionen, fastän en av deras ledare satt ordförande i folkkommissariernas råd, en annan i fackföreningarna och ytterligare en i Kommunistiska Internationalen. När det gäller den stalinistiska fraktionen låg dess styrka inte i dess numerär, utan i dess ledares fullständiga kontroll över partimaskinen. Den gjorde det möjligt för honom att utnyttja hela partiets resurser, manipulera valen, fabricera majoriteter, maskera sin politiks särintressen och personliga karaktär – kort sagt identifiera den egna fraktionen med partiet. Som mest var endast ca 20 000 människor frivilligt indragna i den väldiga inre partistriden.

Den förenade oppositionen proklamerade officiellt sin existens på ett centralkommitté-sammanträde i mitten av juli.⁴ Strax efter öppnandet läste Trotskij upp ett politiskt uttalande, där han, Zinovjev och Kamenev beklagade sina tidigare gräl och förklarade att deras gemensamma mål var att befria partiet från 'apparatens' tyranni och arbeta för återupprättandet av den inre demokratin. Oppositionen definierade sig som den bolsjevikiska vänstern, vilken hade till uppgift att försvara arbetarklassens intressen mot de välbärgade bönderna, NEP-bourgeoisin och byråkratin. Högst på kravlistan stod höjda industrilöner. Regeringen hade dekreterat lönestopp, som innebar att inga lönehöjningar fick utbetalas åt arbetarna, såvida de inte motsvarade en höjning av produktiviteten. Häremot framhöll oppositionen att arbetarklassens levnadsbetingelser var så usla – lönerna var fortfarande lägre än före revolutionen – att det, för att åstadkomma en höjning av produktiviteten, först var nödvändigt att förbättra arbetarens läge. De skulle ha rätt att genom fackföreningarna utforma krav och förhandla med den industriella förvaltningen istället för att tvingas underkasta sig diktat och iakttä hur fackföreningarna förvandlades till statens lydiga verktyg. Oppositionen krävde också en skattereform. Regeringen uppbar sina inkomster i ökande grad via indirekta skatter, varav

³ Se kapitel 1 (s 17)

⁴ Detta var ett gemensamt sammanträde med Centralkommittén och centrala kontrollkommissionen. Det varade från den 14:e till den 23:e juli. *Trotskyjarkiven, KPSS V Rezolutsijach*, vol. II, ss. 148-69. N. Popov, *Outline History of the CPSU*, vol. II, ss. 274 ff. L. Trotsky, *Moja Zjizn'*, vol. II, ss. 260-75. E. Jaroslavskij, *Aus der Geschichte der Komm. Partei d. Sowjetunion*, vol. II, ss. 394 ff.

huvudbördan som alltid föll på de fattiga. Denna börda borde, enligt oppositionen, lättas och NEP-bourgeoisin tvingas att betala högre skattesatser på sina profiler.⁵

Oppositionen närmade sig landsbygdens problem utifrån liknande ståndpunkter. Också där krävdes en skattereform, och oppositionen hävdade att den enda gällande jordbruksskatten gynnade de rika. De krävde att den stora massan av *bednjaki*, 30-40 % av alla småbrukare, skulle befrias från skatt och att resten av bönderna skulle betala en progressiv skatt, som skulle slå hårdast mot kulaken. Oppositionen utövade dessutom påtryckningar för att få till stånd en kollektivisering av jordbruket. Den förordade inte tvångs- eller totalkollektivisering eller 'likviderandet av kulakerna som klass'. Den tänkte sig en långsiktig reform, som skulle genomföras gradvis med böndernas samtycke och främjas av regeringens kreditpolitik och utnyttjande av industrins resurser. Oppositionens mest långtgående förslag var kraven på en femtioprocentig ökning av kulakernas skattesatser och praktiskt taget obligatoriska spannmålsån, vilket skulle möjliggöra en ökning av exporten och ett upprätthållande av importen av industriell utrustning. Tvärtemot starka officiella förnekanden, vidhöll oppositionen att inkomsterna från den nya beskattningen och spannmålslånen skulle göra det möjligt för regeringen att öka de industriella investeringsfonderna, trots lönehöjningar och skattelättnader för de fattiga bönderna.

Oppositionens program kulminerade i kravet på snabbare industrialisering. Återigen anklagade Trotskij, nu med Zinovjevs och Kamenevs stöd, regeringen för oförmåga till förutseende och planering. Den officiella politiken hade varit så timid och resignerad inför 'snigelfarten' att den industriella utvecklingen i regel låg före de officiella prognoserna. År 1925 nådde järn- och stålindustrin de mål som högsta rådet för folkhushållningen inte beräknat skulle uppnås före 1930. Vilken fart skulle då inte en förutseende och kraftfull ledning kunna ge ekonomin! Den fjortonde kongressen hade uttalat sig för en höjning av målen och en tempoökning. Men dessa resolutioner hade inte fått någon praktisk betydelse: de ignorerades helt enkelt av den rutinmässiga byråkratin. Som svar på kraftlösheten dög ingenting mindre än en övergripande och specifik plan på upp till fem eller t.o.m. åtta års sikt. 'Ge oss en verklig femårsplan' var oppositionens slagord.

Ju starkare påtryckningar oppositionen utövade för att få till stånd en utveckling av den socialistiska sektorn inom ekonomin, desto mer kategoriskt avvisade den socialismen i ett land. Detta blev den centrala 'ideologiska' frågan. Oppositionen tillbakavisade idén om den nationellt självtillräckliga socialismen som oförenlig med den leninistiska traditionen och de marxistiska principerna. Den hävdade att trots hela den internationella revolutionens försening, partiet inte hade någon anledning att föreställa sig ett isolerat Sovjetunionen i framtiden och på förhand avvisa möjligheten av en revolutionär utveckling utomlands. Uppbygget av socialismen skulle i varje fall sträcka sig över många decennier, och inte bara några få år varför skulle man då anta att Sovjetunionen under hela denna tid skulle kvarstå som den enda arbetarstaten? Det var vad stalinisterna och bucharinisterna antog – annars skulle de aldrig ha envisats så med att kräva att partiet måste godta socialismen i ett land som en trossats.

---

⁵ Oppositionen betraktade det som skandalöst att regeringen skulle få höga intäkter genom statsmonopolet på vodka och därigenom skaffa sig ett grundmurat intresse av massornas dryckenskap. Vad regeringen vann som vodikaproducent förlorade den som industriell företagare genom ineffektiviteten hos berusade arbetare samt en hög olycksfallsfrekvens. Regeringen ursäktade vodikamonopolet med att det effektivt bekämpade den än mer ödesdigra konsumtionen av hembränd alkohol. Detta var, erkände man, en svår fråga. Oppositionen föreslog att regeringen på försök, som experiment, skulle upphäva vodikamonopolet under några år. Majoriteten förkastade detta förslag. Under oktoberrevolutionens första vecka minns vi att Bolsjevikerna tvangs bekämpa det massdryckenskapens gissel som tillhörde Moder Rysslands arv. (*Den väpnade profeten*, s. 238-39.) Tio år senare fanns detta gissel fortfarande kvar. Det användes av maktbarnen som en fiskal förmån och det höll massorna politiskt förvirrade.

Här stod alltså hela partiets internationalism på spel. Att på förhand slå fast att Sovjetunionen skulle tvingas bygga socialismen isolerat, var liktydigt med att överge tron på den internationella revolutionen. Och att överge den var detsamma som att våga arbeta för den, ja t.o.m. att motsätta sig den. Oppositionen hävdade, att Stalin och Bucharin, när de 'eliminerade' den internationella revolutionen från sin teoretiska uppfattning, också tenderade att eliminera den från sin politiska praktik. Kominterns strategi hade redan tagit starka intryck av Bucharins syn på 'kapitalismens stabilisering'. Och både Stalin och Bucharin, påpekade Trotskij och Zinovjev, styrde den europeiska kommunismen om inte mot självlikvidering så åtminstone mot en anpassning till Andra Internationalens partier och de reformistiska fackföreningarna. Det tog sig uttryck i en 'opportunistisk' enhetsfront, där kommunistpartierna följde den socialdemokratiska ledningen och anpassade sig till den reformistiska hållningen. Ett typiskt exempel på denna taktik – en direkt negation av de direktiv som utarbetats vid tidigare kongresser inom Kommunistiska Internationalen – var det anglo-sovjetiska rådet. Det hade uppkommit som en effekt av en pakt mellan de båda ländernas fackföreningsledningar. Det hade aldrig några möjligheter att förbinda kommunisterna med de reformistiska massorna och ge dem tillfälle att påverka dem. Pakten hade följaktligen inga möjligheter att befrämja klasskampen i England. Genom att odla vänskapen med de brittiska fackföreningsledarna, medan dessa kväste den industriella oron och t.o.m. bröt en generalstrejk, medverkade tvärtom de sovjetiska kommunisterna, enligt oppositionen, till att förvirra de brittiska arbetarna, vilka snart inte kunde skilja vän från fiende. Trotskij och, i mindre grad, Zinovjev och Kamenev koncentrerade sina attacker på det anglo-sovjetiska rådet som en knutpunkt för det tysta övergivandet av den revolutionära målsättningen, vilket de såg som en premiss för och ett korollarium till tesen om socialismen i ett land.

Det uttalande som Trotskij läste upp på centralkommitténs julisammanträde innehöll inte mycket som han och hans kamrater inte sagt förut. Men det var första gången de förde samman sin kritik och sina målsättningar i ett enhetligt politiskt uttalande och konfronterade de styrande fraktionerna med en gemensam utmaning. Reaktionen blev våldsam. Debatterna blev hetsiga, och motsättningarna skärptes genom en tragisk händelse. En överspänd och sjuk Dzerzjinskij höll ett långt och våldsam tal, i vilket han fördömde oppositionsledarna, särskilt Kamenev. I två timmar skar hans gälla röst genom salen. När han därefter steg ner från podiet, drabbades han av en hjärtattack och dog i vestibulen mitt för centralkommitténs ögon.

Centralkommittén avvisade omedelbart oppositionens krav på en översyn av lönegraderna. Majoritetsledarna vidhöll, att det rädde knapphet på varor och att löneökningar, om de inte förbands med produktiviteten, skulle orsaka inflation och förvärpa snarare än förbättra arbetarens läge. Centralkommittén vägrade att undanta fattigbönderna från beskattning och lägga högre skatter på andra. Den motstod kravet på snabbare industrialisering. Den bekräftade slutligen ånyo sitt stöd åt Stalins och Bucharins Kominternpolitik och särskilt det anglo-sovjetiska rådet. Men de härskande fraktionerna var osäkra och på defensiven i alla dessa frågor, och Stalin gick till motangrepp inte på politiska utan på disciplinära grunder.

Stalin anklagade oppositionsledarna för att ha bildat en reguljär fraktion inom partiet och sålunda brutit mot det nära fem år gamla leninistiska förbudet. Han riktade sina slag mot oppositionens svagare del, dvs. zinovjevisterna. Han beskyllde Zinovjev för att missbruka sin ställning som ordförande i Kommunistiska Internationalen och främja oppositionens verksamhet från sitt högkvarter. Han anklagade Lasjevitj och en grupp mindre framstående oppositionsmän för att ha hållit det 'hemliga' mötet i skogen utanför Moskva. Och, slutligen, tog han upp en viss Ossovskij till behandling. Denne hade uttryckt åsikten att oppositionen skulle konstitueras sig själv som oberoende politisk rörelse och dra in Stalins och Bucharins parti i fientligheter *utifrån*, istället för att agera som lojal opposition *inifrån*. Trotskij tog avstånd på sina egna och oppositionens vägnar från denna syn, men påpekade, att om vissa

medlemmar börjat misstro partiet och förlora hoppet om att kunna reformera det inifrån, så låg felet hos ledningen, som gjort sitt yttersta för att blockera varje försök till reformer. Centralkommittén beslöt utesluta Ossovskij ur partiet, avsätta Lasjevitj från centralkommittén och krigskommissariatet och beröva Zinovjev hans plats i politbyrå.⁶

Den förenade oppositionen led alltså ett allvarligt nederlag vid denna första formella drabbning. Uteslutningen ur partiet av en av dess medlemmar, även om denne var en relativt okänd 'extremist', var en hotfull varning. I och med avsättandet av Lasjevitj avskars oppositionen från krigskommissariatet. Den värsta chocken blev naturligtvis Zinovjevs avsättning från politbyrå. Eftersom Kamenev sedan den fjortonde kongressen endast varit alternerande ledamot, hade båda extriumvirena förlorat rösträtten i politbyrå. Och bland oppositionsledarna var det nu endast Trotskij som satt kvar på sin plats. Det var på grund av sin roll i politbyrå som Zinovjev suttit ordförande i Komintern. Det var nu otänkbart att han skulle fortsätta på den posten. Att Stalin vågade avsätta den man som för bara en kort tid sedan av många ansågs som förste triumvir, var ett tecken på hans oerhörda styrka och självförtroende. Han genomförde det hela blixtnabbt och under noggrant iakttagande av alla stadgemässiga finesser. Förslaget om att avsätta Zinovjev hade i vederbörlig ordning framlagts inför centralkommittén, som var den enda instans med befogenhet att tillsätta och avsätta politbyråledamöter. Och en överväldigande majoritet röstade för det.

Teoretiskt sett fanns det på detta stadium ingenting som kunde hindra Stalin från att också beröva Trotskij hans plats i politbyrå. Han var emellertid inte helt övertygad om att uppnå samma massiva majoritet för ytterligare repressalier. Och han insåg att en demonstration av moderation endast kunde stärka hans ställning. Genom att angripa oppositionen bit för bit, förberedde han partiopinionen på den slutliga uppgörelsen. Under tiden hade han inte mycket att frukta av oppositionens principdeklarationer och politiska uttalanden eller dess protestdemonstrationer inom centralkommittén eller politbyrå. Det var inte mycket av det som oppositionsledarna yttrade där, som letade sig fram till cellerna, och än mindre läckte ut i pressen. Så länge detta var fallet och den härskande koalitionen vidmakthöll sin solidaritet, ledde de verbala slagen i politbyrå och centralkommittén ingen vart för oppositionen.

Just på grund härav återstod ingenting annat för oppositionen än att till sist vända sig till basen mot politbyrå och centralkommittén. På sommaren 1926 instruerade Trotskij och Zinovjev sina anhängare att delge alla partimedlemmar sina gemensamma ståndpunkter, att sprida politiska uttalanden, skrifter och 'teser' och tala ut i cellerna. Oppositionsledarna gick själva ut till fabrikerna och verkstäderna för att tala på möten och sammankomster. Trotskij gjorde oväntade framträdanden på stora möten i Moskvas bilfabrik och järnvägsverkstäder. Men oppositionsledarna var inte mer framgångsrika i sina försök att skapa partiopinion nerifrån än de varit i sina försök att påverka politiken från ovan. Partimaskinen låg före dem. Överallt fanns dess agenter, fanatiker och häcklare som bemötte dem med hånfulla tillrop, dränkte deras argument i ett infernaliskt oväsen, skrämde upp publiken, upplöste möten och gjorde det fysiskt omöjligt för talarna att vinna gehör för sina idéer. För första gången på nära trettio år, ja för första gången under sin karriär som revolutionär talare, stod Trotskij hjälplös inför en folkmassa. Inför den hånfulla upphetsningen och de besatta visslingarna och allt skrån var hans mest övertygande argument, hans geniala övertalningsförmåga och hans kraftfulla och klangfulla stämma till ingen nytta. De förolämpningar som andra talare utsattes för var än mer brutala. Det stod klart att oppositionens första gemensamma framträdande inför partiopinionen blivit ett misslyckande.

⁶ N. Popov, *Outline History of the CPSU*, vol. II, ss. 279-92. E. Jaroslavskij, op.cit. del II, kap. 10. *Trotskijarkiven*. Stalin, *Sotjinenija*, vol. VIII, ss. 176-203. *KPSS V Rezolutsijach*, vol. II, ss. 160-66.

Snart började Stalin skryta om, att det var den gamla goda bolsjevikiska basen som givit oppositionen den välförtjänta bakläxan. Oppositionen svarade att han hetsat de värsta elementen, lumpenproletärer och huliganer, mot dem, element som inte ville tillåta basen att ta del av oppositionens synpunkter. Stalin hade verkligen handlat utan skrupler. Och det tumult med vilket hans agenter mottog Trotskij, Zinovjev och deras vänner kunde knappast förväxlas med 'folkets röst'. Men det var dock ingen fullständig förklaring till oppositionens förödmjukande upplevelser. Busgängen kunde förstöra stora möten, eftersom majoriteten antingen sympatiserade med dem eller i varje fall var likgiltiga. En intresserad och disciplinerad publik vet vanligen hur den skall bära sig åt för att kasta ut eller tysta ned bråkmakare, som försöker hindra den från att lyssna och samla tankarna. Bakom de busvisslande huliganerna stod de tysta folkhoparna, som var tillräckligt lama och oemottagliga för att avstå från ansträngningen att upprätthålla ordningen. I grund och botten var det de djupa ledens apati, som besegrade oppositionen.

Men de krav oppositionen rest på arbetarnas vägnar, såsom kravet på löneökningar, var avsedda att upphäva apatin. Varför fick de då inget gensvar? Vad gäller lönerna, gjorde de styrande fraktionerna en uppvisning i eftergifter. I juli hade de kategoriskt vägrat att överväga kravet och förklarat att en höjning av lönerna skulle tillfoga folkhushållet stor skada. Men i september: då de märkte att motståndarna stod i begrepp att gå ut till basen, försökte Stalin och Bucharin förekomma dem genom att utlova en höjning, som skulle gynna de lägst betalda och de mest missnöjda. Som skäl för den politiska svängningen angav man att den ekonomiska situationen genomgått en radikal förbättring trots att en sådan förbättring omöjligen kunde komma till stånd inom loppet av två månader. Oppositionen kunde sålunda notera en viss framgång, men berövades samtidigt ett högeffektivt argument. Stalin ökade förvirringen när han började ta över Trotskij's idéer om industripolitiken. Han var ännu inte på långa vägar redo för en fullständig industrialisering. Men i sina resolutioner och uttalanden lånade han många formuleringar och ibland hela avsnitt från Trotskij.

På liknande sätt utsuddades konturerna i partiets jordbrukspolitik. Stalin insisterade på att skiljelinjen mellan de styrande fraktionerna och oppositionen gällde synen på mellanbonden och inte kulaken. Ramaskriet mot kulakerna på fjortonde kongressen hade fått en viss verkan. Det hade bland kadrerna väckt en förstulen misstanke mot den neopopulistiska skolan. Bucharin kunde inte längre ta risken av offentliga framträdanden om behovet av att tillfredsställa storbonden. Klimatet inom bolsjevismen hade förändrats: kulaken erkändes på nytt som den verkliga fienden till socialismen. Även om regeringen fortfarande aktade sig för att reta upp honom och vägrade att belasta honom med högre skatter, hade den inte heller någon lust att göra nya eftergifter. Det var inte längre fråga om någon neo-NEP. Inte för att saker och ting hade förbättrats. Den officiella politiken, som befann sig mitt emellan motsatta intressen, satt fast i en sorts förlamning. Den förenade båda sidors nackdelar: den kunde varken räkna med fördelarna av ett tillfredsställande av kulaken eller de positiva effekterna av stränga sociala och fiskala åtgärder. Oppositionen försvarade fortfarande en stark sak. Stalin lyckades dock avleda uppmärksamheten från den: han anklagade Trotskij och Zinovjev för att försöka tvinga in partiet i en konflikt med de många miljonerna mellanbönderna, dessa muzjiker *par excellence* som inte var några utsugare, vars bundenhet till det privata ägandet därför var ofarlig och vars goda vilja var väsentlig för alliansen mellan proletariatet och bönderna.

I själva verket hade oppositionen inga svårigheter med mellanbönderna.⁷ Den begärde inte att partiet skulle dra åt skatteskruvorna på dem – och massan av *serednjaker*, som nått och jämnt var självförsörjande på sina små ägor, hade inte heller mycket att komma med när det gällde

⁷ Oppositionen hävdade emellertid att stalinisterna och bucharinisterna ofta underskattade styrkan hos det kapitalistiska jordbruket genom att klassificera kulaken som *serednjak*.

nationens försörjningsproblem. Men påståendena om att oppositionen var ute efter *serednjakens* skalp skadade dess sak. Åter utpekade horder av propagandister Trotskij som böndernas ärkefiende, och tillade att Zinovjev och Kamenev infekterats av Trotskijs fientlighet mot muzjiken. I particellerna visste folk inte längre vare sig in eller ut bland alla anklagelser och motanklagelser. De hade oroats av Bucharins pläderingar för storbonden. Och nu blev de minst lika misstänksamma mot Trotskij och Zinovjevs avsikter. Det värsta arbetarna, som i de flesta fall hade djupa rötter på landsbygden, kunde föreställa sig var en konflikt med bönderna. De önskade först och främst trygghet. Eftersom det var det Stalin tycktes erbjuda dem, aktade de sig noga för att närma sig oppositionen.

Stalins styrka låg i hans förmåga att appellera till det folkliga kravet på fred, trygghet och stabilitet. Trotskij tycktes åter gå emot dessa krav och kränka dem. Massornas trötthet och fruktan för riskabla experiment var en ständigt närvarande bakgrund till striderna. Stalin vädjade i än högre grad till denna trötthet, när han försökte rättfärdiga sin utrikespolitik. Återigen utmålade han Trotskij som kommunismens Don Quijote, vilken kunde dra in partiet i de farligaste äventyr.

Trotskijs politik (sade han i ett försvar för det anglo-sovjetiska rådet) är en politik av spektakulära gester ... han utgår inte från verkliga människor, verkliga och levande arbetare ... utan en slags ideala luftvarelser, revolutionärer från topp till tå ... Vi har sett honom tillämpa denna politik i Brest Litovsk, när han vägrade att underteckna fredsavtalet mellan Ryssland och Tyskland och istället hängav sig åt en spektakulär gest, som han antog skulle uppväcka all världens arbetare mot imperialismen . . . Ni vet mycket väl, kamrater, hur dyrt vi fick betala för det. I vems händer spelade Trotskijs spektakulära gester? I händerna på ... alla dem som ville strypa den ännu svaga Sovjetrepubliken ... Nej, kamrater, vi skall avstå från den spektakulära gestens politik, vi skall avstå från den idag på samma sätt som vid tiden för Brest ... vi vill inte att partiet skall bli en leksak i händerna på våra fiender.⁸

Sammanställningen av Brest Litovsk-freden och det anglo-sovjetiska rådet var helt inkongruent: inte ens en total brytning mellan de sovjetiska och brittiska fackföreningsledarna – och på grund av Zinovjevs motstånd förekom inga sådana krav från oppositionshåll – kunde rimligen utsätta Sovjetunionen för tillnärmelsevis lika stora faror som Brest Litovskkrisen. Anklagelsen lät än mer grotesk i Bucharins mun: 1918 ledde han krigspartiet, som besegrades först när Trotskij, som var tungan på vågen, lade sin röst för freden.⁹ Men vem kände till och vem mindes detaljerna i det stora dramat? Bolsjevikpartiet hade dåligt minne. Och därför var det desto lättare att hetsa upp det mot Trotskijs 'heroiska gester'.

I samma stämning lyssnade den vanliga bolsjevik till debatten om socialismen i ett land. Det var ytterligt svårt för honom att bedöma frågan utifrån en reell avvägning av argumentationen. Kontroversen utspann sig, i den mån den inte grävt ner sig i förvrängningar och sofismer, mellan två ekonomiska skolor, där den ena uppfattade 'uppbygget av socialismen' inom ett slutet system och den andra såg det inom ramen för den vidaste internationella arbetsfördelning. På denna nivå kunde endast de mest skolade partimedlemmarna följa argumentationen. Basen kunde inte fatta varför Zinovjev och Kamenev vidhöll att Rysslands inhemska resurser inte var tillräckliga för upprättandet av en fullt utbildad socialism, trots att de var stora nog att möjliggöra omfattande framsteg. Ännu mindre kunde de tillägna sig Trotskijs resonemang, som var rotat i djupare lager av det marxistiska tänkandet. Han hävdade, att även om den socialistiska revolutionen för en tid skulle vara begränsad till en enda stat, kunde socialismen inte fullbordas inom ramen för någon nationalstat, inte ens då det var fråga om nationer av Sovjetunionens eller Förenta Staternas storlek. Marxismen hade alltid föreställt sig socialismen som en internationell gemenskap, eftersom samhället, enligt

⁸ Stalin, *Sotjinenija*, vol. VIII, ss. 190-91.

⁹ Se *Den väpnade profeten*, kap. XI.

dess mening, historiskt tenderade mot integration inom en alltmer vidsträckt ram. Europa hade under övergången från feodalism till kapitalism övervunnit sin medeltida regionala splittring. Bourgeoisin hade skapat en nationell marknad, och på denna grund hade den moderna nationalstaten tagit form. Men de avancerade nationernas produktivkrafter och ekonomiska energi fick inte rum inom de nationella gränserna. De hade växt ifrån dessa redan under kapitalismen med dess internationella arbetsfördelning, som var det borgerliga västerlandets mest påtagliga framsteg.¹⁰ Marx, som på denna punkt var en trogen lärjunge till Smith och Ricardo, skrev i *Kommunistiska Manifestet*:

Den moderna industrin har upprättat en världsmarknad .. (som) resulterat i en oerhörd utveckling av handeln, sjöfarten och kommunikationerna till lands. . . . Behovet av en ständigt ökad avsättning för sina produkter jagar bourgeoisin över hela jordklotet ... *Bourgeoisin har givit alla länders produktion och konsumtion en kosmopolitisk gestalt. Den har till reaktionärernas stora sorg undanryckt industrin dess nationella grund. . . . Istället för den gamla lokala och nationella självtillräckligheten och avskildheten träder nu en allsidig samfärdsel, ett allsidigt nationernas beroende av varandra.*¹¹

Hur var det då möjligt att se socialismen endast på nationell grund, i avskildhet och självtillräcklighet? Den höga tekniska nivån, effektiviteten och överflödet som var en förutsättning för socialismen och som låg på en högre nivå än under kapitalismen, kunde inte uppnås inom en sluten och efterbliven ekonomi. Socialismen var ännu mer beroende än kapitalismen av 'en allsidig samfärdsel mellan nationerna'. Den måste driva den internationella arbetsfördelningen mycket längre än bourgeoisin någonsin drömt om. Och medan den senare endast utvecklade den ryckvis och planlöst, skulle socialismen planera den systematiskt och rationellt. Begreppet socialismen i ett land var därför inte bara överklagt – det var dessutom reaktionärt: det bortsåg från den historiska utvecklingens logik och den moderna världens struktur. Med än större eftertryck förordade Trotskij iden om ett Europas Förenta Stater som en föregångare till en socialistisk världsgemenskap.

Hur man än vill värdera detta resonemang, gick det över huvudet på den vanliga bolsjeviken, vars stöd oppositionen försökte vinna. Radek, som två år senare i sin exil funderade över orsakerna till oppositionens nederlag, skrev till Trotskij, att de närmast sig sina uppgifter som propagandister med storslagna men abstrakta teorier, men inte som politiska agitatorer som försökte vinna gehör för folkliga och praktiska idéer.¹² Visserligen skrev Radek brevet i en defaitistisk stämning – han skulle strax komma att kapitulera för Stalin – och han gjorde verkligen inte oppositionen rättvisa. De praktiska idéer som oppositionen fört fram (dess förslag ifråga om löner, skatter, industripolitik, proletär demokrati osv.) gjorde inte heller något intryck på de vanliga partimedlemmarna. Ändå låg det något i Radeks anmärkning. Basen var trött, desillusionerad och visade tendenser till isolationism. Trotskij's svepande historiska perspektiv angick dem inte. De behövde, som Varga uttryckt saken, en tröstelära som kunde kompensera dem för alla uppoffringar de gjort och skulle komma att göra. Socialismen i ett land var en mytskapelse som skulle sätta sin prägel på hela den stalinistiska epoken och som försökte dölja klyftan mellan bolsjevismens löfte och förverkligande. Enligt Trotskij var denna mytskapelse ett nytt opium för folket, något som partiet borde ha vägrat att tillhandahålla.

Under sin heroiska period (skrev han) såg vårt parti oreserverat fram emot den internationella revolutionen och inte socialismen i ett land. Under detta baner och med ett program som öppet uttalade, att det efterblivna Ryssland ... inte ensamt kunde uppnå socialismen, genomgick vår kommunistiska ungdom de hårdaste år av inbördeskrig, utstod hunger, kyla och epidemier,

¹⁰ På 30-talet såg Trotskij följaktligen i den västliga bourgeoisins återfall i ekonomisk nationalism (I synnerhet i Tredje Rikets autarki) det säkraste tecknet på dess förfall.

¹¹ Min kursiv.

¹² Se Radeks memorandum 'Nado dodumat do kontsa', skrivet 1928 (inget bestämt datum), i *Trotskijarkiven*.

arbetade frivilligt på veckosluten utan ersättning (subbotniki), studerade och betalade varje steg framåt med enorma offer. Partimedlemmar och *komsomoltsy* slogs vid fronterna och arbetade (resten av dagen) frivilligt med att lasta timmerstockar vid järnvägsstationerna, inte för att de med dessa stockar hoppades bygga en nationell socialism – de tjänade den internationella revolutionens sak och för dess skull var det avgörande att den sovjetiska fästningen höll ut. Varje stock gick åt till att stötta upp denna fästning . . . Tiderna har förändrats ... men principen är fortfarande lika hållbar. Arbetaren, fattigbonden, partisanen och ungkommunisten har med hela sitt uppträdande fram till 1925 visat att de inte är i behov av något nytt evangelium. Det är funktionären som ser ned på massorna, småbyråkraten som inte får rubbas ur sina cirklar och parasiten i partimaskinen . . . som behöver det. Det är de som tror att . . . det är omöjligt att ha med folk att göra utan en tröstelära . . . Den arbetare som förstår omöjligheten av att bygga ett socialistiskt paradiset som en oas mitt i världskapitalismens inferno och inser att Sovjetrepublikens och hans eget öde helt och hållet hänger på den internationella revolutionen – den arbetaren kommer att fullgöra sina plikter gentemot Sovjetunionen mycket mer energiskt än den som får höra och tror på att vi redan har 'socialism till 90 procent'.¹³

Till oppositionens och Trotskijs olycka gav den uttröttade och desillusionerade massan, och inte bara 'småfunktionären och parasiten; trösteläran ett betydligt starkare gensvar än det heroiska åkallandet av den permanenta revolutionen. De gjorde sig illusioner om att Stalin erbjöd dem en trygg, lätt och smärtfri väg.

Socialismen i ett land tilltalade också folkets nationalstolthet, medan Trotskijs pläderingar för internationalismen för den naive innebar att han misstrodde Ryssland och därför vidhöll att räddningen i sista hand måste komma från ett revolutionärt västerland. Detta kunde inte annat än sårar självkänslan hos ett folk som genomfört den största av revolutioner – en självkänsla som trots allt vardagselände var nog så verklig, även om den var uppblandad med politisk apati. Trotskij menade att Rysslands efterblivenhet var ett oerhört hinder för socialismen. De bolsjevik-ledda massorna kände sin egen efterblivenhet och oktoberrevolutionen hade varit deras protest mot den. Men nationer, klasser och partier kan lika litet som individer i längden leva med en akut känsla av underlägsenhet. Förr eller senare söker de förtränga den. De börjar känna sig förolämpade om de blir påmind om den alltför ofta, och de blir rasande, när de misstänker att någon går in för att utnyttja den. Försvararna av socialismen i ett land bagatellerade Rysslands efterblivenhet, bortförklarade den och förnekade den t.o.m. helt.¹⁴ De gjorde gällande att de utan hjälp kunde åstadkomma en fullbordad socialism, det största underverket i historien. Stalin stod inte bara för den lätta och trygga vägen – det var också vägen för socialismens utvalda folk, vägen för Rysslands särskilda revolutionära kallelse som generationer av narodniker drömt om. Två rivaliserande och nära nog messianska trossystem tycktes stå mot varandra: trotskismen med sin tro på det västliga proletariats revolutionära kallelse, och stalinismen med sitt förhållande av Rysslands socialistiska bestämmelse. Sedan den västliga kommunismens impotens gång på gång demonstrerats, var det på förhand givet vilken av dessa uppfattningar som skulle få det största folkliga gensvaret.

Trots allt önsketänkande om den nära förestående revolutionen i Väst var det ändå Trotskij som gjorde den nyktraste bedömningen av de dagliga världshändelserna. Hans revolutionära idealism hindrade honom inte från att på ett strikt realistiskt sätt närma sig specifika situationer, antingen det var fråga om diplomati eller den kommunistiska rörelsens problem. Men genom själva sin natur förmådde denna sida av hans verksamhet, hans auktoritativa översikter och analyser av aktuella politiska frågor, inte göra något större intryck på de

¹³ Trotskij, *The Third International after Lenin*, s. 67. Den engelska översättningen har delvis omarbetats språkligt.

¹⁴ Detta återspeglades även i bolsjevikisk historieskrivning, i synnerhet i Pokrovskijs syn på utvecklingen av kapitalismen och staten i Ryssland. Pokrovskij var då den ortodoxe stalinistiska historikern.

vanliga medlemmarna, som blev eller gjordes cyniskt medvetna om den aura av revolutionär romantik som omgav honom.

Till förvirringen bidrog ytterligare den speciella, skolastiska stil i vilken kontroverserna draperades. För att hitta paralleller blir vi nödsakade att gå tillbaka till den medeltida litteraturen, där teologerna grälade om hur många änglar som fick rum på ett knappnålshuvud, eller till de talmudiska dispyterna om vad som kom först hönan eller ägget. När den vanlige bolsjevikén hörde Trotskij säga, att det bästa sättet att föra socialismen framåt i Ryssland var att främja den internationella revolutionen, och därefter Stalin svara, att det bästa sättet att främja den internationella revolutionen var att genomföra socialismen i Ryssland, blev han yr i huvudet av den subtila skillnaden. Båda sidor argumenterade utifrån den kanoniserade leninistiska ortodoxin, en kanonisering som triumvirerna först upprättade i syfte att krossa Trotskij, men vilken de nu lyckats påtvinga honom. Sedan dess hade ortodoxin blivit tätare, hårdare och mer utstuderad. Sorti så många andra ortodoxier fyllde den uppgiften att exploatera den moraliska auktoriteten hos en nedärvd lära till förmån för den härskande gruppen, maskera det faktum att läran inte erbjöd några klara svar på nya problem, nytolka dess grundsatser, döda oliktankande eller tvivel och disciplinera de trogna. Det var fruktlöst att leta igenom Lenins skrifter, för att få lösningar på dagens problem. För några få år sedan existerade inte problemen eller hade just börjat skönjas. Och på de frågor Lenin verkligen behandlat kunde man finna de mest motsägelsefulla svar, eftersom han behandlat lem i skiftande situationer och under motsägelsefulla omständigheter. Det hindrade inte partiledningen att använda termer som hos Lenin var politiska uttryck, som om de vore teologiska formler. De citerade de livliga epitet som Lenin brukade strö omkring sig i olika dispyter, som om de var påvliga anateman. Ju mer självständigt tankande och företagsam någon ledande bolsjevik varit, desto fler sådana epitet kunde plockas fram ur Lenins skrifter och korrespondens – det var endast opportunisterna och de inställsamma som inte hade något att frukta av den sortens polemik. Lenins skugga frammanades sålunda för att krossa hans vänner och lärjungar, som nu ledde oppositionen. Oppositionen gjorde sitt bästa för att vända skuggan mot de styrande fraktionerna. Den försökte göra dem skyldiga till förfalskningen av Lenins läror, och göra sig själv till förespråkare för att partiet skulle vända ‘tillbaka till leninismen’.

Beträffande den centrala frågeställningen i debatten – den om socialismen i ett land – var verkligen oppositionens anspråk på att företräda den renläriga leninismen mycket välgrundade: Lenin hade vid upprepade tillfällen, något som också gällde Stalin och Bucharin fram till 1924, talat om omöjligheten av en sådan socialism.¹⁵ Om Stalin och Bucharin varit fria att uppriktigt tala för sin sak, kunde de sagt att frågan haft en annan form under Lenins livstid, att den ryska revolutionens isolering blivit alltmer påtaglig efter hans död, att Lenins uttalanden i frågan därför blivit irrelevanta och att de hade sin fulla rätt att framföra sin nya lära utan hänsyn till de heliga texterna. Men Stalin och Bucharin ägde ingen sådan frihet. Också de styrdes av den renlärighet de framskapat. De kunde helt enkelt inte framträda som de ‘revisionister’ av leninismen de faktiskt var. De var tvungna att presentera socialismen i ett land som en legitim slutsats av Lenins läror, ja, som en av Lenin själv utvecklad Eftersom de

¹⁵ En detaljerad presentation och analys av Lenins inställning återfinns i min *Life of Lenin*. Här är några korta citat av Lenin tillräckliga: ‘... vi satte vår lit till internationell revolution och hade fullständigt rätt i detta ... Vi har alltid understrukt att vi har en internationell utgångspunkt, och att det i ett land är omöjligt att uppnå en socialistisk revolution.’ Lenin sade detta på den tredje årsdagen av Oktoberrevolutionen. Lenin, *Sotjinenija*, vol. XXV, s. 474. (1928 års utgåva – i senare utgåvor är den kursiverade passagen utelämnad.) Och efter det definitiva slutet av inbördeskriget förklarade han igen: ‘Vi har alltid och upprepade gånger sagt arbetarna att ... den grundläggande förutsättningen för vår seger ligger i revolutionens spridning till åtminstone flera av de mer avancerade länderna.’ Vid sovjeternas sjätte kongress sade han: ‘Den fullständiga segern för den socialistiska revolutionen är otänkbar i ett land, för det kräver ett högst aktivt samarbete från åtminstone flera av de avancerade länderna bland vilka Ryssland inte kan räknas ...’ Lenin, *Sotjinenija*, (1950 års utgåva), vol. XXVIII, s. 132.

leninska texterna icke desto mindre var ett trumfkort för oppositionen, måste Stalin och Bucharin avleda uppmärksamheten från dem genom att förvandla kontroversen till en enda lång och bizarr radda av spetsfundigheter och hårklyverier, som gjorde basen förbryllad, irriterad och till sist dödligt uttråkad. Det är näst intill omöjligt att i en historisk berättelse återge de besatta omtagningarna och den oändliga monotonin i dessa skolastiska föreställningar. Ändå är kontroversens stil en kärnfråga för förståelsen av händelseförloppet: upprepningarna och monotonin hade en klart avgränsad funktion i det politiska dramat. De tog fullständigt död på genomsnittsbolsjevikens och arbetarens intresse för de debatterade frågorna. De ingav dem känslan att dessa var förbehållna dogmatiker som sysslade med dunkla problem och att vanligt folk inte hade något att skaffa med dem. Detta berövade oppositionen dess publik och möjliggjorde för de styrande fraktionerna 'att visa sin ortodoxi med apostolisk frenesi'.

Oppositionens maning 'Tillbaka till Lenin!' fick också ett kyligt mottagande, när oppositionen försökte påminna partiet om den frihet i diskussionerna och den övriga verksamheten som rått på Lenins tid. Det var tveeggade påminnelser, ty även om det var sant att bolsjevikerna åtnjutit fullkomlig yttrandefrihet nästan ända till slutet av Leninepoken, så var det lika sant att Lenin själv i slutet allvarligt beskurit denna frihet, genom att förbjuda fraktioner och grupper. Det kan tyckas att självbevarelsedriften borde ha fått oppositionen att fördöma förbudet som fördärvligt eller åtminstone föråldrat. Men oppositionen var vid det här laget så insnärjt i renlärighetens nät, att den inte vågade höja rösten mot ett förbud med Lenins auktoritet bakom sig. 1924 tog Trotskij till och med avstånd från sina vänner, när somliga bland dem började förordade tendensfrihet inom partiet.¹⁶ Två år senare accepterade han fortfarande förbudets giltighet, även om han påpekade att det var avsett för ett parti med yttrandefrihet, och att missnöje och olikfärdighet i ett nedtystat parti med nödvändighet tenderade att anta fraktionsartade former. Fastän den förenade oppositionen var organiserad som en reguljär fraktion, vågade den alltså inte försvara denna handling. Och detta halvhjärtade beteende gjorde den dubbelt sårbar. Endast hycklare, svarade Stalin, kunde ropa på en återgång till leninismen och samtidigt spotta på det fraktionsförbud och den monolitiska disciplin som var väsentliga principer inom leninismen. Centralkommittén, slutade han, får inte låta fraktions-verksamheten förbli ostraffad: det fick inte finnas någon plats i bolsjevismens led för dem som avvisade den leninistiska uppfattningen om partiet.

Det bakslag oppositionen råkade ut för i cellerna och det överhängande hotet om uteslutning skapade en väldig oreda. Zinovjev och Kamenev, som hoppats på snabba framgångar, blev modlösa. Deras känsla av nederlag förstärktes av samvetsqual. De ångrade att de någonsin upprest cellerna mot centralkommittén. De var angelägna om att gå till reträtt och försona sig med sina motståndare. De bekymrades också av vissa idéer, som började bli vanliga inom oppositionens ultraradikala flygel, där många drog slutsatsen att partiet helt låg i händerna på Stalin och Bucharin, att det var oförmöget att tillägna sig en självständig uppfattning och fullständigt förstockat. Oppositionen måste m.a.o. lära av sitt nederlag och konstituera sig som självständigt parti. Detta synsätt, som var ofta förekommande bland gamla medlemmar i arbetaroppositionen och decemisterna, började också få en viss spridning bland trotskisterna – enligt Trotskij visade t.o.m. Radek en viss svaghet för det.¹⁷ De som förordade 'ett nytt parti' försökte rättfärdiga sitt förhållningssätt på bredare bas: de hävdade att det gamla partiet redan kommit in i sin 'post-termidorienska' fas, att det 'förrätt revolutionen', att det inte längre talade för arbetarklassen och att det blivit ett språkrör för byråkratin, kulakerna och NEP-bourgeoisin. Somliga ansåg att Sovjetunionen inte längre var en arbetarstat eftersom dess byråkrati blivit en ny härskande och utsugande klass, som utblottat sina arbetare och tillägnat

¹⁶ Se kap. 2, s 84

¹⁷ Trotsky, *Ecrits*, vol. I, ss. 160-63.

sig revolutionens frukter precis som den franska bourgeoisin 1794 och därefter. Oppositionen måste därför försöka störta byråkratin precis som Babeuf och hans 'de jämlikas sammansvärjning' hade försökt störta den post-termidorianska bourgeoisin.

Varken Zinovjev och Kamenev eller Trotskij höll med om detta. Den 'sovjetiska termidoren' var för dem en fara att undvika och inte ett fullbordat faktum. Revolutionen hade, ansåg de, inte nått slutet. Byråkratin var inte en ny härskande och ägande klass, inte heller en självständig social kraft, utan enbart en parasitär utväxt på arbetarstaten. I sin politiska och sociala heterogenitet, i sin vacklan mellan socialismen och egendomen, kunde byråkratin till sist komma att ge vika för NEP-bourgeoisin och de kapitalistiska bönderna och i allians med dessa omintetgöra det samhällseliga ägandet och återinföra kapitalismen. Så länge detta inte inträffat förblev dock oktoberrevolutionens grundläggande erövringar intakta, Sovjetunionen fortfarande i det väsentliga en arbetarstat och det gamla partiet på sitt eget sätt en revolutionens väktare. Följaktligen fick inte oppositionen försämma sina relationer till det utan måste fortsätta att betrakta sig själv som en del av partiet och försvara det bolsjevikiska maktmonopolet med yttersta lojalitet och beslutsamhet.

Härav följde att oppositionen inte fick försöka rekrytera sympatisörer utanför partiet. Men det fick inte heller rekrytera inifrån partiet. Det var ett olösligt dilemma. Det stod genast klart, att om oppositionen ville behålla en möjlighet till vidare agerande inom partiet, och det särskilt efter Stalins antydan om uteslutning, så skulle den bli tvungen att göra vissa eftergifter. Här sammanföll inte trotskisternas och zinovjevisternas åsikter helt. Zinovjev och Kamenev satte lojaliteten till det gamla partiet över allt annat. De frågade sig hur de skulle kunna fortsätta kampen, medan Stalin fullkomligt behärskade partimaskinen. De önskade en vapenvila. De var villiga att förklara att de härnäst skulle respektera fraktionsförbudet. De var beredda att upplösa de organiserade grupper de byggt upp, beredda, alltså, att upplösa oppositionen som fraktion. De var angelägna om att avgränsa sig mot förespråkarna för 'ett nytt parti'. De ville inte ha något att göra med dem som ifrågasatte det bolsjevikiska politiska monopolet. De var faktiskt redo att åtminstone för en tid upphöra med den värsta kampen mellan sig själva och Stalin och Bucharin. De flesta av deras anhängare verkade också angelägna om att gå till reträtt. Trotskisterna var mer militanta. Och radikalerna bland dem lyssnade med sympati till argumenten för ett nytt parti.

Bland dessa strömmar och motströmmar arbetade Trotskij för att bevara oppositionen. För att hindra Zinovjev och Kamenev från att kapitulera för Stalin, var han redo att gå dem en bit till mötes ifråga om eftergifter. De kom överens om att gemensamt förklara sin vilja att demobilisera oppositionen som fraktion och avgränsa sig mot förespråkarna för ett nytt parti. Samtidigt enades de om att beslutsamt stå fast vid oppositionens principer och kritik och att de inom centralkommittén och andra kommittéer där de fanns representerade, skulle fortsätta att göra motstånd mot de ledande fraktionerna.

Den 4 oktober 1926 lade Trotskij och Zinovjev fram sitt förslag om stillestånd inför politbyrån. Stalin samtyckte, avstod från uteslutningsshotet men dikterade villkoren. Det var först efter mycket köpslående som fraktionerna kom överens om det uttalande oppositionen skulle göra. Utan att ta tillbaka något av sin kritik, ja efter att klart ha återupprepat den, förklarade oppositionen att den betraktade centralkommitténs beslut som bindande, att den upphörde med all fraktionsverksamhet och att den tog avstånd från Sjljapnikov och Medvedev, de f.d. ledarna för arbetaroppositionen och från alla som stod för ett 'nytt parti'. På Stalins begäran tog Trotskij och Zinovjev vidare avstånd från de utländska grupper och individer som för-

klarat sin solidaritet med den ryska oppositionen och uteslutits från sina egna kommunist-partier.¹⁸

Oppositionen accepterade dessa villkor med tungt hjärta. Den visste att det nära nog innebar total kapitulation. Fastän oppositionen åter framfört sin kritik och räddat ansiktet, saknade den perspektiv och hopp. Trotskij och Zinovjev hade i själva verket avstått från rätten att än en gång appellera till basen. De hade förbundit sig att endast framföra sin kritik i partiets ledande organ, trots att de visste att de ständigt skulle bli nedröstade och att deras åsikter inte hade några, eller också mycket små, möjligheter att nå fram till basen. De hade rört sig i en ond cirkel. Det var just på grund av sin oförmåga att göra något som helst intryck på centralkommittén som de försökt appellera till cellerna. Efter att ha misslyckats med att påverka cellerna, drevs de tillbaka till centralkommittén, där de fångades in. De hade försvagat oppositionen genom att ta avstånd från Sjljapnikovs och Medvedevs grupp och vissa av sina egna anhängare utomlands. När de nu kungjorde upplösandet av sin egen grupp, erkände de indirekt att Stalin och Bucharin handlat korrekt, när de anklagade dem för att överhuvudtaget ha bildat den. Och när de förklarade att de erkände fraktionsförbudet som giltigt och nödvändigt, tycktes de välsigna den piska, med vilken Stalin gisslade dem.

Efter att ha påtagit sig alla dessa betungande skyldigheter och demonstrerat oppositionens svaghet, misslyckades de med att trygga det stillestånd de begärt. Den 16 oktober publicerades deras uttalande i *Pravda*. Bara en vecka därefter, den 23 oktober, var alla spår efter stilleståndet igensopade. Den dagen sammanträdde centralkommittén för att diskutera dagordningen för den kommande (den femtonde) partikonferensen. En mer eller mindre okontroversiell dagordning hade redan förberetts, men centralkommittén beslöt plötsligt, utan tvivel på Stalins begäran, att lägga till en särskild rapport om oppositionen, vilken skulle avges av Stalin. Det kunde inte annat än slå upp såren på nytt. Trotskij protesterade och vädjade till majoriteten att stå fast vid stilleståndsavtalet. Centralkommittén röstade dock för att ge Stalin i uppdrag att förbereda sin rapport.

Varför bröt Stalin stilleståndet så snart efter att ha ingått det? Han ville uppenbarligen utnyttja sitt överläge och i grunden besegra opposition, medan den befann sig på defensiven. Han drevs sannolikt också till nya fientligheter av vissa händelser som inträffade två dagar efter det att stilleståndet kungjorts. Den 18 oktober publicerade 'trotskisten' Max Eastman Lenins testamente i *New York Times* – det var första gången hela den autentiska texten såg dagens ljus. Ett år tidigare hade han publicerat utdrag i *Since Lenin died*, och då tog, som vi minns, Trotskij avstånd från honom och förnekade, i enlighet med politbyråns diktat, testamentets autencitet. Det var nu omöjligt för Stalin att framtvinga ett andra förnekande, men han måste ha misstänkt att Eastman handlat direkt eller indirekt under inflytande av Trotskij. Misstanken var inte ogrundad. Tidigare samma år hade ett oppositionssändebud faktiskt fört med sig texten till Lenins testamente till Paris och överlämnat den till Souvarine, som uppmanade Eastman att publicera den. 'Jag tror inte att det bara var Souvarines beslut', skriver Eastman, 'utan hela oppositionens avsikt, att jag skulle publicera den. Ett av skälen till detta var att jag redan blivit ganska känd som vän till Trotskij, ett annat att en hel del samveten i Moskva blivit besvärade av Trotskijs avståndstagande från min bok.'¹⁹

Eastmans förmodan är säkert riktig. Bland 'Moskvas besvärade samveten' fanns inget mer besvärat än Trotskijs. Han hade förnekat testamentets autencitet och tagit avstånd från Eastman under den mellanakt då varken Trotskij eller hans vänner ville dras in i striden igen och utsätta sig för repressalier. Men när han en gång kommit tillbaka till striden och bildat den

¹⁸ Stalin, *Sotjinenija*, vol. VIII, ss. 209-13. De tog i synnerhet avstånd från Ruth Fischer och Arkadi Maslov i Tyskland. Och Boris Souvarine i Frankrike.

¹⁹ Citerat ur Eastmans brev till författaren.

förenade oppositionen, hade han all anledning att ställa saker och ting till rätta. Zinovjev och Kamenev kunde inte annat än medverka. De hade på fjortonde kongressen krävt att testamentet skulle publiceras och upprepat det så fort tillfälle gavs. De skulle, som Trotskij, föredragit att få se Lenins testamente publicerat i *Pravda*, men eftersom det inte kunde komma på fråga, kunde de knappast ha några samvetsbetänkligheter mot att en betydelsefull borgerlig tidning utomlands publicerade det – Lenins testamente var på intet sätt en statshemlighet eller ett 'anti-sovjetiskt dokument'. De var naturligtvis tvungna att handla försiktigt, ty formellt gjorde de sig skyldiga till ett disciplinbrott. En kopia hade skickats ut när den förenade oppositionen stod på sin höjdpunkt i hopp om att ett publicerande skulle vara till gagn för oppositioner i utländska kommunistpartier och även få positiva återverkningar inom Sovjetunionen. Situationen var emellertid förändrad vid tiden för publicerandet: oppositionen hade redan lidit nederlag, begärt stillestånd och avgränsat sig från sina anhängare utomlands. När centralkommittén sammanträdde den 23 oktober, var all världens tidningar fyllda av de sensationella avslöjandena. Och detta förgiftade otvivelaktigt atmosfären i centralkommittén. Majoriteten beslöt att inte ta hänsyn till stilleståndet och ge oppositionen en omgång.

Två dagar senare utspelades en stormig scen i politbyrån. Stalin hade just lagt fram sina 'teser' om oppositionen, vilka han skulle presentera på femtonde konferensen. Han angrep oppositionen som 'en socialdemokratisk avvikelse' och krävde att ledarna skulle erkänna sina ståndpunkter som felaktiga och göra självkritik.²⁰ Trotskij protesterade än en gång mot brottet mot stilleståndsavtalet, talade om Stalins opålitlighet, påpekade för majoriteten att de höll på att slå in på en handlingslinje som oavsett deras egna önskligheter måste sluta i total ostracism. I vredesmättade ordalag talade han om den inre strid som skulle följa, den slutliga destruktionen av partiet och den dödliga fara det skulle innebära för revolutionen. Sedan vände han sig mot Stalin, pekade på honom och utropade: 'Förste sekreteraren kandiderar till posten som revolutionens dödgrävare!' Stalin bleknade, reste sig, behärskade sig först med stor ansträngning och rusade sedan ut ur salen och slängde igen dörren. Mötet där flera centralkommittéledamöter råkade vara närvarande slutade i tumultartade former. Nästa morgon berövade centralkommittén Trotskij hans plats i politbyrån och meddelade att Zinovjev inte längre representerade det sovjetiska kommunistpartiet i Kominterns exekutiv. Därmed avsattes han i praktiken, även om det ej skedde nominellt, från Internationalsens presidium. Dessa händelser överskuggade konferensen som öppnades samma dag.

Oppositionen kastades in i total rådvillhet. Den hade gjort så stora eftergifter och inte vunnit någonting. Den hade avstått från liktänkande och allierade, erkänt sig skyldig till att ha brutit mot 1921 års förbud, uppmanat sina organisationer att upphöra – allt för att undvika en skärpning av kampen. Den hade fått en bittrare strid än någonsin och, efter att ha bundit sina egna händer, utsatt sig för nya attacker. Den inre oenigheten ökade. Zinovjev och Kamenev förebrådde Trotskij för att i onödan ha förolämpat Stalin och gjort majoriteten rasande, i ett läge då oppositionen försökte tona ned konflikten. T.o.m. vissa trotskister förskräcktes av häftigheten i Trotskijs angrepp på Stalin. Trotskijs fru beskriver följande scen:

Muralov, Ivan Smirnov och andra kom hem till oss i Kreml en eftermiddag för att vänta på Lev Davidovitj, som var på politbyråmöte. Pjatakov kom först. Han var mycket blek och uppskakad. Han hällde upp ett glas vatten, svalde ned det och sade: 'Som ni vet har jag känt lukten av krut, men jag har aldrig upplevt någonting liknande! Det var det värsta jag har varit med om! Och varför, varför sade Lev Davidovitj det? Stalin kommer aldrig att förlåta honom, inte inom tre eller fyra generationer!' Pjatakov var så upprörd att han var oförmögen att klart återge vad som hänt. När Lev Davidovitj äntligen kom in i matsalen, rusade Pjatakov fram till honom och frågade: 'Men

²⁰ Stalins 'teser' publicerades i *Pravda* den 22 oktober, konferensens öppningsdag. Stalin, *Sotjinenija*, vol. VIII, s. 233.

varför, varför sade du så?’ Lev Davidovitj avfärdade frågan utmattad men lugn. Han hade kallat Stalin: ‘Revolutionens dödgrävare’ ... vi förstod att klyftan aldrig skulle kunna överbryggas.²¹

Scenen ger oss en föraning om kommande händelser: ett år senare skulle Pjatakov, tillsammans med Zinovjev och Kamenev, komma att överge oppositionen. Redan nu var han, enligt Sedova, övertygad om att ‘en lång reaktionsperiod inletts’ inom och utom Ryssland, att arbetarklassen var politiskt utmattad, att partiet stelnat och oppositionen lidit nederlag. Han höll fortfarande ut mot Stalin men gjorde det utifrån en känsla av värdighet och solidaritet med sina kamrater snarare än av övertygelse.

Med en sådan modfällighet i sina led beslöt oppositionsledarna att göra ett nytt försök att återupprätta stilleståndet: de skulle avstå från att angripa de styrande fraktionerna på konferensen och endast gripa till orda i självförsvar. I sju av de nio dagar konferensen varade yttrade de inte ett enda ord som svar till sina motståndare, vilka oupphörligt jublade över deras nederlag, hånade dem och försökte dra in dem i debatten. Slutligen levererade Stalin på den sjunde dagen en totalattack som varade i flera timmar. Han gav sin version av striden, erinrade om allt Zinovjev sagt mot Trotskij, leninismens ärkefiende, och återgav Trotskijs kritik av Zinovjev och Kamenev, ‘oktobers strejkbrytare’, varefter han gjorde sig löjlig över den ‘ömsesidiga amnesti’ de beviljat varandra. Han beskrev uppsluppet oppositionens totala nederlag och sade att det var den enda orsaken till deras försök att få till stånd ett stillestånd och vinna tid för att uppskjuta sin egen undergång. Men partiet fick inte ge oppositionen någon respit: ‘den måste föra ... en beslutsam kamp mot oppositionens felaktiga åsikter ... i vilka ”revolutionära” fraser de än döljer sig’, ända tills oppositionen uppger dem. Han gjorde en oändlig genomgång av Trotskijs levnadshistoria för att för n-te gången bevisa Trotskijs envetna antagonistiska förhållningssätt till Lenins idéer och för att håna Zinovjev och Kamenev för deras ‘kapitulation för trotskismen’. Slutligen fördömde han oppositionen för att ha försökt uppvigla partiet mot bönderna och han anklagade den för att kräva en alltför snabb industrialisering som skulle ‘döma miljoner arbetare och bönder till arbetslöshet’ och därför inte skilja sig från kapitalismens industrialiseringsmetoder. Han och hans förbundna, förklarade den framtida upphovsmannen till tvångsindustrialiseringen och tvångskollektiviseringen, förordade endast sådana former av ekonomisk utveckling som omedelbart bidrog till folkets välbefinnande och skonade landet från sociala konvulsioner. Och i namn av det sagda manade han konferensen att ge oppositionen ‘en rejäl bakläxa’.²²

När oppositionsledarna till sist steg fram, lade delegaterna märke till de stora skillnaderna i deras sätt att bemöta Stalin. Kamenev, som talade först, gjorde en tankeväckande men ganska timid framställning av sina åsikter och försökte förgäves trubba av kontroversens skarpa linjer. Han klagade över Stalins illojala tilltag att påbörja ett våldsamt angrepp mindre än två veckor efter stilleståndet. Han försökte frita sig själv och Zinovjev från anklagelsen att ha ‘kapitulerat för trotskismen’. De hade, sade han, endast gått samman med Trotskij för en precis och avgränsad målsättning, något som Lenin ofta gjort. Han erinrade återigen om Lenins testamente och Lenins fruktan för splittring av partiet, men det framkallade ett väldigt oväsen i salen. Därefter bröt följande ord fram, ord som delvis var varningar och delvis tröst: ‘Kamrater, ni kan anklaga oss för vad ni vill, men vi lever inte på medeltiden! Häxprocesser kan inte iscensättas idag! Ni kan inte anklaga (oss) ... som kräver högre beskattning av kulaken och önskar hjälpa den fattiga bonden och tillsammans med honom bygga socialismen

²¹ Citerat från Serge, *Vie et mort de Trotsky*, ss. 180-81, av vilken betydande delar skrevs av Sedova. Hon beskriver händelsen som hade den ägt rum sent år 1927. Men hon blandar samman olika data. På femtonde konferensen, i oktober 1926, hänvisar Bucharin redan till händelsen, och han citerar Trotskijs ord om ‘revolutionens dödgrävare’. *15 Konferentsija VKP (b)*, s. 578.

²² Stalin, *Sotjinenija*, vol. VIII, ss. 421-63.

– ni kan inte anklaga (oss) för att vilja utplundra bönderna. Ni kan inte bränna oss på bål.’²³ Exakt tio år senare skull(Kamenev sitta bland de anklagade i en häxprocess.

Därefter reste sig Trotskij för att hålla ett av sina största tal. Det var måttligt till tonen men förödande till innehållet, det var mästerligt i logisk och konstnärlig uppbyggnad och lyste av humor – samtidigt som det återigen avslöjade den huvudsakliga källan till hans omedelbara svaghet: hans orubbliga tro på den europeiska revolutionen. Han talade för oppositionen som helhet, men också *pro domo sua* och kastade liksom i en enda rörelse av sig det berg av förvrängningar och förtal som nyligen hopats över honom under konferensen. Han hade anklagats för paniskhet, pessimism, defaitism och ‘socialdemokratiska avvikelser’. Men han hade endast argumenterat utifrån fakta och siffror, och ‘aritmetiken känner varken optimism eller pessimism’. Att tala om bristen på industriella produkter var detsamma som att utså panik, men fanns det ingen grund för oro i det faktum att industriproduktionen under året gått ned med 25 %? Stalin hade stämplat honom som defaitist och gjorde ett stort nummer av hans ‘fruktan för en god skörd’, eftersom han hävdade att så länge nationen led av underskott på industrivaror, skulle spänningen mellan stad och landsbygd bestå oavsett om skörden blev god eller dålig. Tyvärr blev den senaste skörden sämre än alla hade väntat sig. Den sociala skiktningen av bönderna fortsatte i oförminskad takt. Oppositionen hade begärt att de välbärgade skulle betala högre skatter och de fattiga ges lättnader. Kravet kunde vara berättigat eller ej, men ‘vad i det är socialdemokratiskt?’ Oppositionen var emot en kreditpolitik som gynnade kulaken – var det socialdemokratiskt? Den var för en försiktig höjning av lönerna – var det socialdemokratiskt? Den delade inte Bucharins syn att kapitalismen återfått sin stabilitet – var det socialdemokratiskt? Var kanske oppositionens kritik av det anglo-sovjetiska rådet ‘socialdemokratisk’?

Han erinrade om sitt arbete i Komintern, sitt intima samarbete med Lenin och särskilt det stöd han givit Lenin för övergången till NEP, den NEP han påstods vilja bryta upp. Han anklagades för ‘misstro’ mot uppbygget av socialismen. Men hade han inte skrivit att ‘totalsumman av de fördelar vi förfogar över i förhållande till kapitalismen ger oss, om vi utnyttjar fördelarna på ett riktigt sätt, möjligheter att höja den industriella expansionskoefficienten under de kommande åren inte bara två utan t.o.m. tre gånger förkrigstidens årliga nivå på 6 procent och kanske ännu mer’.²⁴ Det var riktigt att han inte trodde på socialismen i ett land och att han låg bakom teorin om den permanenta revolutionen. Men den permanenta revolutionen hade förts in på ett artificiellt sätt: det var han ensam och inte oppositionen som var ansvarig för den teorin. Som en gest åt Zinovjev och Kamenev tillade han: ‘och för min egen del anser jag att frågan nedlagts i arkiven för länge, länge sedan’. Men vad hade hans kritiker att säga? De använde det faktum mot honom, att han 1906 förutsagt att den urbana kollektivismen skulle stöta samman med bondeindividualismen efter revolutionen. Hade de verkligen inte upplevt hur denna förutsägelse besannats? Hade de inte proklamerat NEP just på grund av en sådan sammanstötning? Hade inte ‘mellanbönderna talat med sovjetregeringen med hjälp av sjökanoner’ i Kronstadt och på andra håll 1921? Kritikerna hävdade mot honom att han förutsagt en sammanstötning mellan det revolutionära Ryssland och det konservativa Europa. Hade de gått i idé under interventionsåren? ‘Om vi fortfarande lever, kamrater, så beror det på att Europa trots allt inte har förblivit vad det var.’

I själva det faktum att revolutionen överlevt låg emellertid inga garantier mot en upprepning av konflikterna med bönderna och det kapitalistiska västerlandet. Inte heller var det ett argument för socialismen i ett land. Det rådde ingen tvekan om att de skulle hamna i nya

²³ 15 Konferentsija VKP(b), s. 486.

²⁴ Detta var faktiskt den takt med vilken sovjetisk industri expanderade senare under den första femårsplanen. (Trotskij citerade här en bit ur sin broschyr *Towards Socialism or Capitalism?* publicerad 1925.) 1930 skulle Stalin begära en årlig ökning på 50 %! Se min *Stalin*, s. 321.

konflikter, och då i ett sämre utgångsläge, om de tänkte avancera i sin 'snigeltakt' och vända ryggen åt den internationella revolutionen. Bucharin hade skrivit att 'kontroversen rörde sig om följande: 'kan vi bygga socialismen och fullborda byggnaden om vi bortser från internationella förhållanden?' 'Om vi bortser från de internationella förhållandena', genmälde Trotskij, 'kan vi göra det, men hela problemet ligger i, att vi inte kan bortse från dem (skratt). Man kan gå ut och ta sig en nakenpromenad i Moskva i januari månad om man bortser från vädret och milisen (skratt). Men jag är rädd för att varken vädret eller milisen kommer att bortse från den promenerande ... När lade sig revolutionen till med detta drag av ... självtillräcklighet?'

Här kom Trotskij till 'pudelns kärna': Vad skulle hända i Europa medan Ryssland höll på med att bygga socialismen? Än så länge hade alla varit överens med Lenin om att Ryssland antagligen skulle behöva 'ett minimum av trettio till femtio år' för att uppnå socialismen.²⁵ Hur skulle världen utvecklas under dessa år? Om revolutionen skulle segra i Väst under denna tid, skulle debatten bli inaktuell. Anhängarna av socialismen i ett land förutsatte uppenbarligen att så inte skulle bli fallet. De måste följaktligen utgå från något av följande tre antaganden: Europa skulle – detta kunde vara det första antagandet – stagnera socialt och politiskt och dess bourgeoisi och proletariat hålla varandra i en osäker jämvikt. Men en liknande situation kunde knappast vara i fyrtio eller ens tjugo år. Nästa antagande skulle vara att Europa stod inför en ny uppgång. I detta fall, 'om kapitalismen skulle komma att blomstra och dess kultur och ekonomi gå in i en explosionsfas, skulle det innebära att vi kommit för tidigt', dvs. att den ryska revolutionen var dömd till undergång. '... en framåtskridande kapitalism kommer att ... skaffa sig de nödvändiga militära, tekniska och övriga medlen att kväva och krossa oss. Detta mörka perspektiv motsägs, enligt min uppfattning, av hela världsekonomin läge.' I vilket fall som helst kan man inte basera frågan om socialismens möjligheter i Ryssland på ett sådant antagande.

Slutligen kunde man utgå från att den europeiska kapitalismen skulle beskriva en nedgång under de kommande trettio till femtio åren, men att arbetarklassen skulle visa sig oförmögen att störta den. 'Kan ni föreställa er något sådant?' frågade Trotskij.

Jag frågar er varför jag skulle acceptera detta antagande som varken är mer eller mindre än den svartaste och djupaste pessimism om det europeiska proletariatet. Och varför skulle vi på samma gång odla en okritisk optimism om möjligheterna att bygga socialismen med vårt lands isolerade krafter. På vilket sätt är det min ... plikt att som kommunist antaga att den europeiska arbetarklassen inte kommer att kunna ta makten under loppet av fyrtio eller femtio år ... Jag ser ingen teoretisk eller politisk grund för att tro att vi med våra bönder skulle få det lättare att uppnå socialismen än det europeiska proletariatet att ta makten ... Än idag anser jag att socialismens seger i vårt land endast kan tryggas tillsammans med en segerrik revolution av det europeiska proletariatet. Det innebär inte att vi inte håller på att bygga socialismen eller att vi inte kan eller inte borde gå fram för full maskin ... Om vi inte ansåg att vi befinner oss i en arbetarstat, även om den är byråkratiskt deformerad ... om vi inte ansåg att vi håller på att bygga socialismen, om vi inte ansåg att vi har tillräckliga resurser i landet för att bygga upp den socialistiska ekonomin, om vi inte var helt och fullt övertygade om en fullständig seger till sist, ja, i så fall skulle det inte finnas någon plats för oss i det kommunistiska partiets led ...

Då måste också oppositionen försöka bygga upp ett nytt parti och försöka mobilisera arbetarklassen mot den bestående staten. Det var emellertid inte dess syfte. Men han måste varna sina motståndare: Stalins illojala och samvetslösa metoder, som nyligen demonstrerades av

²⁵ Stalin förnekade att detta varit Lenins åsikt (*Sotjinenija*, vol. IX, s. 39), men han hade liten grund för sitt förnekande.

hans sätt att förvandla stilleståndet till en papperslapp, kunde leda till en verklig splittring i partiet och leda till kamp mellan två partier.²⁶

Församlingen lyssnade till Trotskij i andlös spänning och fientlig respekt, trots att han upprepade gånger var tvungen att avbryta sitt tal vid de mest dramatiska tillfällena och begära att få fortsätta. Gång på gång förlängde konferensen hans talartid. Han var behärskad och övertygande och visade inga tecken till vacklan eller svaghet. Larin, som intog talarstolen direkt efter Trotskij, uttryckte på följande sätt majoritetens stämningsläge: 'Det var en av de dramatiska episoderna i vår revolution ... revolutionen håller på att växa ifrån vissa av dess ledare.'²⁷

Det var i en helt annorlunda sinnesstämning som delegaterna lyssnade till Zinovjev, som gjorde en klagande apologi och försökte ställa sig in hos dem. De behandlade honom med grovt förakt och hat, drev bort honom från talarstolen och lät honom inte ens ta upp frågan om Komintern, för vilken han varit ansvarig. Och det trots att de skulle rösta om hans 'avgång' från Kominterns exekutiv.²⁸

När man ser tillbaka på dessa konferenser och kongresser och jämför tonen i debatterna, slås man av den giftighet och våldsamhet, med vilken de styrande fraktionerna behandlade oppositionen, och man känner mycket påtagligt hur den råa brutaliteten stiger till allt högre höjder och förvandlas till raseri. En ytterst grotesk effekt skapas av att många av de råaste och mest hämndlystna attackerna på oppositionen och vissa av de mest osmakliga hyllningstalen till Stalin levererades av folk som bara några få år senare skulle börja avsky honom, förvandlas till försenade kritiker och gå under som hjälplösa offer. Bland dem som på konferensen utmärkte sig för sin fanatism fanns Gamarnik, Röda Arméns kommande chefskommissarie, som skulle komma att fördömas som förrädare och begå självmord strax innan rättegången mot Tjuchatsjevskij. Vidare uppträdde Syrtsov, Tjubar, Uglanov, vilka alla skulle dö som 'sabotörer och konspiratörer, samt t.o.m. Ossinskij den f.d. decemisten, som nu uttalade sin övertygelse om socialismen i ett land, men också skulle sluta sina dagar som 'sabotör och folkfiende.' Ingen överträffade emellertid Bucharin. Bara för några få månader sedan tycktes han befinna sig i vänlig kontakt med Trotskij. Nu stod han vid Stalins sida, precis som Zinovjev för två år sedan, och angrep oppositionen med hänsynslös hätskhet, jublande över dess plåga, skrävlande, hotande, uppviglande, hånleende och appellerande till de värsta elementen i partiet. Den vänliga akademikern var plötsligt som förbytt, tänkaren förvandlades till huligan och filosofen till en buse helt utan skrupler och förutseende. Han prisade Stalin som småbrukarens sanne vän och leninismens väktare. Och han utmanade Trotskij att införa hela konferensen upprepa vad han sagt på politbyråmötet om Stalin som 'revolutionens

²⁶ 15 Konferentsija VKP (b), ss. 505-35.

²⁷ Ibid. s. 535. Larin hade befunnit sig på mensjevikernas extrema högerflygel fram till 1914, förenade sig med bolsjevikerna sommaren 1917, och hade då vänskapliga förbindelser med Trotskij. Hans inställning till 1923 års opposition var dubbeltydig. Senare förenade han sig med stalinisterna.

²⁸ Detta är enligt den ordagranna rapporten slutet av Zinovjevs tal: 'Kamrater, jag skulle vilja säga några ord om blocket (dvs den förenade oppositionen). Jag skulle vilja säga (*avbrytanden: Du har talat nog . . . Nog! Oväsen.*) Jag skulle vilja säga några ord om blocket och Komintern. (*röster: nog, nog! Du skulle ha talat om detta tidigare och inte om andra saker!*) Nej hör Ni, detta är inte rätt. Skulle ni säga att problemet om socialism i ett land (om vilket Zinovjev hade talat) inte är en viktig fråga? Varför talade i så fall Stalin om detta i tre timmar ...? (*Oväsen, protester*) Jag ber om tio till femton minuter, så att jag kan säga något om blocket och Kominterns problem. (*Oväsen, röster: Nog!*) Ni vet kamrater att partiet nu skall besluta att jag skall upphöra att arbeta i Komintern. (*Utrop från salen: Detta har redan beslutats!*) Ett sådant beslut är absolut oundvikligt under rådande förhållanden, men är det rättvist av er att inte ge mig fem minuter för att jag skall kunna tala om Kominterns problem? (*Oväsen. Skrik: Nog! Ordföranden ringer i klockan.*) Jag ber er kamrater, ge mig ytterligare tio-femton minuter att täcka dessa två punkter.' (*Ordföranden begär omröstning, och en överväldigande majoritet är emot att förlänga Zinovjevs tid med tio minuter.*) Ibid. s. 577.

dödgrävare'.²⁹ Han gjorde narr av Trotskij's återhållsamhet på konferensen, en återhållsamhet som enbart berodde på att partiet 'tagit strupgrepp på oppositionen'. Oppositionen, sade han, vädjade till dem att avvärja den 'tragedi' som skulle bli följden av en splittring. Han, Bucharin, kände sig enbart road av varningen: 'Inte mer än tre personer kommer att lämna partiet – här har vi hela splittringen!' utropade han under dånande skrattsalvor. 'Det kommer att bli fars och inte tragedi.' På följande sätt drev han med Kamenevs apologi:

När Kamenev kommer här och ... säger: 'Jag, Kamenev har gjort gemensam sak med Trotskij som Lenin gjorde gemensam sak med honom och stödde sig på honom', kan man bara svara med ett homeriskt leende: vilken slags Lenin har de egentligen upptäckt? Vi ser utmärkt väl att Kamenev och Zinovjev stöder sig på Trotskij på ett mycket märkligt sätt. (*Utdragen munterhet och applåder.*) De 'stöder sig' på honom på ett sådant sätt att han fått full kontroll över dem (*fniss och applåder*) och sedan gnäller Kamenev: 'Jag stöder mig på Trotskij.' (*Munterhet.*) Ja, verkligen precis som Lenin! (*Skratt.*)

Inom knappa två år skulle Bucharin försöka 'stödj sig på' en bruten och förödmjukad Kamenev och med skräck viska i hans öra, att Stalin var den nye Djingis Khan.³⁰ Men nu var han belåten och självsäker och, jonglerande med Lenincitat, återupptog han angreppen på den permanenta revolutionen, Trotskij's 'heroiska gester', hans fientlighet mot muzjiken och hans 'fiskala teori om uppbygget av socialismen'. Och åter och återigen lovordade han sin egen och Stalins stabila, pålitliga och försiktiga politik, som tryggade alliansen mellan arbetarna och bönderna. När oppositionen 'hojtade' om kulakens styrka och faran av bondestrejker och svält i städerna, försökte den skrämma upp folk med spöken. Partiet fick inte förlåta dem för det och 'tjatrandet om den sovjetiska termidoren', förrän de kom med böjt huvud för att ångra sig, bekänna och be: 'Förlåt oss våra synder mot andan och bokstaven och själva essensen i leninismen!' Och under frenetiska applåder fortsatte han:

Säg det, och säg det uppriktigt: Trotskij hade fel när han förklarade att vi inte hade en *fullt* proletär stat! Varför saknar ni helt enkelt mod att komma fram och erkänna det? ...Zinovjev har berättat för oss hur väl Lenin behandlade oppositioner. Lenin uteslöt aldrig någon opposition, inte ens när han befann sig i minoritet och bara kunde räkna med två röster . . . Ja, Lenin kunde sitt jobb. Varför skulle han försöka utesluta en opposition, när han bara kunde räkna med två röster? (*Skratt.*) Men när man får alla röster och man bara har två emot sig, som skriker om termidor, då kan man mycket väl börja fundera på uteslutning.

Konferensen var förtjust över denna uppvisning i cynism och skakade av glädje. Från salen ropade Stalin: 'Bravo, Bucharin. Bravo, bravo. Han resonerar inte med dem, han slaktar dem!'³¹

Vad låg bakom Bucharins märkliga, nästan makabra föreställning? Han kände otvivelaktigt en uppriktig fruktan för oppositionens politiska linje. Han bävade för de sammanstötningar med bönderna den kunde tänkas provocera. Och han kunde inte inse att det var hans och Stalins politik som ledde dithän. Fastän oppositionen var för svag för att ersätta den styrande gruppen, var den stark nog att tvinga Stalinfraktionen att byta terräng. På konferensen såg det visserligen ut som om bucharinisterna hade överhanden inom den styrande koalitionen: Bucharin, Rykov och Tomskij framlade de tre väsentligaste rapporterna på centralkommitténs vägnar. Men de var också tvungna att räkna med oppositionen. Bucharin själv måste nu gå försiktigt fram inom jordbrukspolitiken – han kunde inte längre öppet appellera till storbonden. Han såg hur Stalinfraktionen blev alltmer lyhörd för Trotskij's och Zinovjev's kritik och alltmer benägen att stjäla den ena sidan efter den andra i deras bok. Stalin började redan ge vika för kraven på snabbare industrialisering. Det visade sig t.o.m. i de resolutioner som

²⁹ Ibid. ss. 578-601.

³⁰ Se ss. 314-316.

³¹ 15 Konferentsija VKP (b), s. 601.

antogs på konferensen. Bucharin skulle ha föredragit, att den styrande koalitionen stod kvar vid sina ståndpunkter och bekämpade sina motståndare utan att behöva låna deras idéer och skapa förvirring i olika frågor. Han frågade sig hur långt oppositionens påtryckningar egentligen kunde driva partiet. Han 'ryste uppifrån och ned' vid tanken på att den kanske skulle driva det till en blodig konflikt med bönderna. Och därför var han för ögonblicket ännu mer angelägen än Stalin om att befria den officiella politiken från oppositionens indirekta inflytande. Han klamrade sig desperat fast vid Stalin för att avhålla honom från ytterligare eftergifter åt oppositionen. Och han uppmuntrade och underbläste Stalins våldsamhet och manövrerande i hopp om att oppositionens nederlag skulle medföra fred i landet. Här var inget offer av takt, smak och anständighet ett för högt pris att betala.

Våldsamheten i attackerna härrörde också från förvirring och rådvillhet. Stalins fraktion ryggade tillbaka inför våldigheten av de åtgärder den själv skulle vidta två år senare. Också dess talare tillskrev Trotskij och Zinovjev en vilja att tvinga in partiet i en tvångskollektivisering av bönderna. Kaganovitj, som skulle komma att spela en mycket framträdande roll i destruktionen av privatjordbruket, utropade till exempel: 'De står för utplundring av bönderna, en skadlig väg, hur mycket Trotskij och Zinovjev än protesterar – sådana är i sanning deras paroller.'³² Oppositionen hade också än en gång ränt huvudet i enpartisystemets vägg. När den begärde frihet inom ramen för systemet, anklagades den för att torpedera själva systemet. Bucharin och Stalin hävdade att den höll på att konstituera sig själv som nytt parti. Molotov slog huvudet på spiken på sitt oartikulerade sätt: när oppositionstalarna protesterade mot repressionen, hade de erinrat om att Lenin, t.o.m. under Brest Litovskkrisen, tillåtit vänsterkommunisterna att ge ut en egen tidning, som innehöll oförbehållsamma attacker mot honom: på detta svarade Molotov: 'Men 1918 . . . hade mensjevikerna och socialrevolutionärerna också sina egna tidningar. T.o.m. kadetterna hade sina. Den nuvarande situationen är liksom helt annorlunda.'³³ Än en gång: bolsjevikerna kunde inte komma i åtnjutande av den frihet de förvägrade andra. Kaganovitj påminde om de ord Trotskij fällde på den elfte kongressen, när han förde talan mot arbetaroppositionen. Det var oförsvarligt, hade Trotskij då sagt, att partimedlemmar talade om sina kamrater och ledare i termer av 'Vi' och 'De', ty om de gjorde så, skulle de, bortsett från sina avsikter, sätta sig upp mot partiet, försöka utnyttja dess svårigheter och bistå Kronstadts banérförare. 'Hur kunde du, kamrat Trotskij, ha rätt att säga detta till Medvedev och Sjljapnikov när de gjorde sina misstag (och dessa kamrater var gamla bolsjevik), om vi inte har rätt att tala om för dig, att du slagit in på Kronstadt-vägen? . . .'³⁴

Det var inte bara spökerna från Kronstadt och arbetaroppositionen som pressades in i offensiven mot Trotskij. Sjljapnikov och Medvedev anslöt sig till den i egen hög person. Sedan oppositionen på Stalins begäran förklarat att de inte hade något att göra med dem, lyckades Stalin med hotelser och fjäsk övertala Sjljapnikov och Medvedev att erkänna sina misstag, ångra sig och fördöma oppositionen. Triumferande offentliggjorde centralkommittén deras självkritik och tillkännagav att den förlät dem. De båda männen hade uppmanat den förenade oppositionen att upphöra med sin lojalitet gentemot enpartisystemet och omvandla sig från fraktion inom det gamla partiet till nytt parti. Men när de konfronterades med uteslutningshot och i vreden över den förenade oppositionens avståndstagande från dem, kapitulerade de för Stalin. Det var den första avbön som Stalin lyckades utkräva – en föregångare och ett exempel för många andra. Innan konferensen var slut överraskade Stalin oppositionen med ytterligare ett slag: han tillkännagav att Krupskaja brutit sin förbindelse

³² Ibid. s. 637.

³³ Ibid. s. 671.

³⁴ Ibid. s. 638.

med Trotskij och Zinovjev.³⁵ Det viskades i Moskva att Stalin utövat utpressning mot henne genom hot om indiskretioner om Lenins privatliv – 'Jag skall – påstås han ha sagt – utnämna någon annan till Lenins änka.' Det är mer sannolikt att Krupskaja drog sig ur oppositionen, därför att hon var upprörd över att se det av hennes make grundade partiet splittras och falla sönder. Eftersom hon varit en av de mest uttalade kritikerna av Stalin och Bucharin, var hennes avfall till stor skada för oppositionen.

Slutligen spelade Stalin ut de utländska kommunistpartiernas ledare mot Zinovjev och Trotskij. På dessas vägnar tog nu den tyska kommunistveteranen Klara Zetkin som i hela Internationalens namn på den fjärde Kominternkongressen, då Lenin redan var sjuk, högtidligt hyllade Trotskij – avstånd från honom och Zinovjev och anklagade dem för att provocera fram en kris i Internationalen och hålla vatten på fiendens kvarn. '... inte ens den lyster som förknippas med oppositionsledarnas namn', förklarade hon med en gest av värdighet, 'är nog för att gottgöra vad de gjort ... Dessa kamraters meriter ... är oförstörbara. De kommer aldrig att glömmas. Deras gärning har införlivats med revolutionens historia. Jag glömmer dem inte. Men ... det finns någonting som är större än individers gärningar och meriter.'³⁶

Oppositionen var slagen, och konferensen sanktionerade uteslutningen av tre oppositionsledare ur politbyrån, vilka hotades med ytterligare repressalier om de vågade ge sig in i kontroversen på nytt.

Sålunda nådde den förenade oppositionen ett stadium som liknade 1923 års opposition efter dess nederlag. Sedan de formella domarna fallit, måste de avgöra vad som skulle ske härnäst: skulle man fortsätta kampen och riskera slutgiltig uteslutning eller acceptera ett åtminstone temporärt nederlag? De båda grupperingarna inom oppositionen gav var sitt svar. Zinovjevisterna var benägna att ligga lågt. Det var ingen lätt sak, ty de officiella angreppen mot dem fortsatte med oförminskad styrka, trots den formella avslutningen av kontroversen. Tidningarna, som endast uppgav sig kommentera konferensens resolutioner fyllde sidorna med den mest våldsamma polemik och gav inte de angripna några som helst möjligheter att försvara sig. Oppositionsmän bland gräsrotterna fick betala priset för sitt mod och sina övertygelser: de förlorade anställningar, blev föremål för ostracism och behandlades knappast bättre än lösdrivare. Zinovjev och Kamenev nöjde sig med de mildaste formerna av passivt motstånd. I sin iver att beskydda sina anhängare rådde de dem att behålla sina synpunkter för sig själva och, om det visade sig nödvändigt, t.o.m. förneka sitt samröre med oppositionen. Ett sådant råd kunde inte annat än diskreditera oppositionen och demoralisera dem som mottog det. De började desertera och göra avbön.

Trotskisterna hade å andra sidan redan genomgått en liknande prövning och visste att de inte hade något att vinna på passivitet och ingenting att hoppas av halvmesyrer. Trotskij analyserade själv den senaste händelseutvecklingen i sina dagboksanteckningar i slutet av november.³⁷ Han beskrev oppositionens belägenhet i betydligt mer frispråkiga ordalag, än han kunde göra offentligt eller i centralkommittén. Han erkände sitt nederlag. Han tillskrev det inte enbart Stalins illojalitet och den byråkratiska repressionen. Viktigare var massornas liknöjdhet och desillusionering. De hade ställt för stora förhoppningar på revolutionen, fått sina illusioner grymt krossade och reagerat mot den tidiga bolsjevismens anda och idéer. De unga, som befann sig under ett förmyndarskap alltifrån den stund de gick in i politiken, kunde inte utveckla något kritiskt tänkande och politiskt omdöme. De styrande fraktionerna spelade på folkets trötthet och trygghetskrav och skrämde upp dem med den permanenta revolutionens spöke. I offentlighetens ljus talade Trotskij vanligen om det antagonistiska förhållandet

³⁵ Ibid. s. 754-55.

³⁶ Ibid s. 698-707.

³⁷ Se hans anteckningar från den 26 november 1926 i *Arkiven*.

mellan den styrande gruppen och de djupa leden. Men privat erkände han att den styrande gruppens idéer och paroller svarade mot ett emotionellt behov hos de vanliga medlemmarna, att detta fördunklade antagonismen och att oppositionen var på kant med de folkliga stämningarna.

Vad borde då göras? Det är inte den revolutionära marxistens uppgift, resonerade Trotskij, att böja sig för reaktionära stämningar hos massorna. I tider då deras klassmedvetenhet försvagas, måste han vara beredd på att bli isolerad från dem. Isoleringen behövde inte bli långvarig, ty han levde i en tid av övergångar och krisfenomen. Och både inom och utom Sovjetunionen kunde de revolutionära krafterna fortfarande få ett uppsving. Det var under alla omständigheter inget tillfälle för oppositionen att sloka eller vackla, även om den hade oddsen emot sig. Revolutionären måste kämpa vare sig han är förutbestämd att sluta som Lenin – att under sin livstid se sin sak segra – eller genomgå Liebknechts öde och tjäna saken som martyr. I privata anteckningar och i samtal med vänner antydde Trotskij detta alternativ mer än en gång. Och fastän han inte gav upp hoppet om att kunna 'sluta som Lenin', tycktes han redan i allt högre grad vänja sig vid tanken att acceptera 'Liebknechts öde'.

Jag trodde inte på seger (erinrar sig Victor Serge) och i grund och botten var jag t.o.m. säker på att vi skulle lida nederlag. När jag sändes till Moskva med meddelanden från vår grupp till Lev Davidovitj, talade jag om det för honom. Vi talade i Koncessionskommitténs rymliga kontorslokal ... han led av en malariaattack. Huden var gul och läpparna nästan dödsbleka. Jag berättade för honom om vår stora svaghet, att vi i Leningrad inte samlade mer än några få hundra medlemmar, att våra debatter inte engagerade den stora massan av arbetare. Jag kände att han visste allt detta bättre än jag. Men han var som ledare tvungen att göra sin plikt och vi måste göra vår som revolutionärer. Om nederlaget var oundvikligt, vad annat fanns att göra än att möta det med mod ... ?³⁸

*

Vintern 1926-7 förlöpte ganska lugnt. Oppositionen var försvagad av inre oenighet. Trotskij gjorde sitt bästa för att hindra en upplösning av samarbetet med Zinovjev. Och eftersom Zinovjev befann sig i ett nära nog panikartat tillstånd, fick den förenade oppositionen betala för sin enhet med obeslutsamhet. I december protesterade t.o.m. dess ledare inför Stalin mot försök i Moskvans particeller att dra in dem i nya debatter.³⁹ Samma månad diskuterade Kominterns exekutiv situationen i det ryska partiet, och oppositionen tvingades, oberoende av sin vilja, att åter framställa sina åsikter. Ån en gång fick Trotskij försvara sin egen historia och medan han protesterade mot den 'biografiska metoden' som användes i de interna partistriderna, redogjorde han för sitt förhållande till Lenin för att för en publik med slutna sinnen bevisa att 'den oförsonliga antagonismen mellan trotskismen och leninismen endast var en myt'.⁴⁰ Exekutiven godkände uteslutningarna av trotskister och zinovjevister ur de utländska kommunistpartierna på grundval av att de förnekade den sovjetiska statens proletära karaktär. Trotskij förklarade att oppositionen skulle bekämpa var och en av sina påstådda utländska anhängare, som intog en sådan ståndpunkt. Efter att halvt resignerat ha varit med om när Souvarine uteslöts, stod han upp för Rosmer och Monatte, som varit hans politiska vänner sedan första världskriget och grundat och lett det franska kommunistpartiet, från vilket

³⁸ V. Serge, *Le Tournant Obscur*, s. 116.

³⁹ Trotskijs och Zinovjevs 'Brev till Stalin och politbyrån 13 december 1926. Arkiven.

⁴⁰ Vid detta tillfälle gav Trotskij en upplysande redogörelse för sin inställning till Lenin fram till 1917. Han talade om det 'inre motstånd' med vilket han drogs närmre och närmre Lenin. Desto mer helhjärtat och fullständigt var hans slutliga accepterande av leninismen. Han jämförde sig med Franz Mehring, som hade omfattat marxismen först efter att ha kämpat emot den som ledande liberal. Trots detta eller snarare p.g.a. detta var Mehrings övertygelse orubblig och på gamla dagar fick han betala detta med sin frihet och sitt liv, medan Kautsky och Bernstein och de andra från marxismens 'gamla garde' svek sin övertygelse. Se i *Trotskijarkiven* anförande från 9 december. Se också *The Stalin School of Falsification*, s. 85.

de nu fördrivits.⁴¹ Men bortsett från den sortens smärre politiska ingripanden, tillbringade han vintern i avskildhet och redigerade några volymer av sina *Verk*, samtidigt som han 'genomförde en mer djupgående teoretisk undersökning av många frågor'.

Den 'teoretiska fråga' som, bortsett från de ekonomiska argumenten mot socialismen i ett land, upptog honom starkast var den 'sovjetiska termidoren'. I oppositionsleden och bland sympatisörerna utomlands rådde det stor förvirring kring detta. Vissa hävdade att den ryska revolutionen redan gått in i sin termidorfas. De som hade den åsikten talade också om byråkratin som en ny klass som förstört den proletära diktaturen och exploaterade och behärskade arbetarklassen. Andra, och mest av alla Trotskij, motsatte sig häftigt denna åsikt. Som så ofta när en historisk analogi blir till politiskt slagträ, hade ingen av debattörerna en särskilt klar bild av det historiska exempel de hänvisade till, och Trotskij omprövade vid flera tillfällen sin egen tolkning av den. I det dåvarande läget definierade han den 'sovjetiska termidoren' som en avgörande 'högervändning', som skulle kunna komma till stånd i bolsjevikpartiet mot bakgrund av den allmänna apatin och desillusioneringen över revolutionen och resultera i förstörandet av bolsjevismen och kapitalismens återupprättande. Utifrån denna definition slöt Trotskij att det i varje fall var för tidigt att tala om en sovjetisk termidor, men att oppositionen gjorde rätt i att varna för den. Ett element i den 'termidorianiska situationen' hade bara alltför länge varit påtaglig: massorna var utleda och desillusionerade. Men den avgörande 'högervändningen', som kunde leda till en restaurering hade inte inträffat, även om de 'termidorianiska krafterna' som arbetade för detta mål, hade vunnit i styrka och samlat energi.

Det skulle inte varit nödvändigt att gå in på detta ganska dunkla resonemang, om det inte förhållit sig så att den ståndpunkt Trotskij nu formulerade till en del bestämde hans eget uppträdande och oppositionens öde under kommande år, och att kontroversen i denna fråga gav upphov till en obeskrivlig upphetsning och lidelse i alla fraktioner. Det var utan tvekan en av de mest irrationella företeelserna under hela striden. Det räckte att en oppositionsman yttrade ordet 'termidor' i något partisammanhang, för att temperaturen skulle stiga högst avsevärt och publiken bli rasande, fastän många bara hade en mycket dimmig uppfattning om innehållet i den historiska analogin. Det var nog för dem att veta att 'termidorianerna' varit jakobinismens 'dödgrävare' och att oppositionen anklagade den styrande gruppen för att vara inblandad i någon slags djup sammansvärjning mot revolutionen. Denna kuriösa historiska paroll gjorde t.o.m. utbildade bucharinister och stalinister rasande, trots att de visste att dess innebörd var betydligt mer sammansatt. Oppositionen hävdade att termidorens män inte varit ute för att förstöra jakobinismen och göra slut på den Första Republiken – de hade gjort det ovetande, av utmattning och förvirring. På samma sätt kunde de sovjetiska termidorianerna, utan att veta vad de gjorde, åstadkomma något liknande. Analogin tärde på många stalinisters och bucharinisters sinnen och undergrävde deras självförtroende. Den fick dem att tänka på det okontrollerbara elementet i revolutionen, om vilket de blev allt mer medvetna, även om det skedde på ett dunkelt sätt. Den fick dem att känna att de var eller höll på att bli leksaker i händerna på väldiga, fientliga och otyglade sociala krafter.

Många bolsjeviker kände med oro att detta kunde vara sant. Vilken fraktion de än tillhörde, förskräcktes de av de spöken som oppositionen manat fram. Det var ett fall av *le mort saisit le vif*. När bucharinisten eller stalinisten förnekade varje släktskap med termidorianen, gjorde han det inte med lugn självsäkerhet, utan med den förbittring, som var resultatet av en inre osäkerhet och med vilken Bucharin talade på den femtonde konferensen om oppositionens

⁴¹ *Inter alia* ingrep Trotskij i politbyrån när den senare planerade att sända Pjatakov på ett handelsuppdrag till Kanada. Han påpekade att p.g.a. existensen av åtskilliga ukrainska emigranter i Kanada skulle ett sådant uppdrag vara farligt för Pjatakov som hade lett bolsjevikerna i Ukraina under inbördeskriget. Pjatakov hade just vägrats inresetillstånd till USA eftersom han betraktades som en 'som dömde värdiga ryska medborgare till döden'. Trotskijs brev till Ordzjonikidze, 21 februari 1927. Se *Arkiven*.

‘oförlåtliga tjattrade om termidor’.⁴² Hans vrede mot oppositionen hjälpte honom att dämpa den egna fruktan. Oppositionsmannen såg spöket skrida fram längs Moskvaskator, sväva över Kreml eller stå bland politbyråledamöterna ovanpå Leninmausoleet vid nationella helgdagar och parader. De kusliga våldsamma lidelser som den litterära hågkomsten gav upphov till, hade sin grund i det överkliga politiska klimatet, i vilket enpartisystemet växt fram och utvecklats. Bolsjevikerna kände sig alienerade från sitt eget verk – revolutionen. Hans egen stat och hans eget parti stod högt över honom. De tycktes ha ett eget sinne och en egen vilja utan större samband med hans, men för vilka han var tvungen att böja sig. Staten och partiet uppträdde för honom som blind, krampaktiga och oförutsägbara krafter. När bolsjevikerna gjorde ‘maktorgan’ av sovjeterna var de, med Trotskij, övertygade om att de skapat ‘det klaraste och mest öppna politiska systemet’ världen någonsin sett, ett system i vilket styrda och styrande skulle stå varandra närmare än någonsin och i vilket massan av befolkningen skulle få tillfälle att uttrycka och genomdriva sin vilja mer direkt än någonsin. Ingenting var emellertid mindre ‘öppet’ än enpartisystemet efter ett par år. Samhället som helhet hade förlorat all öppenhet. Inga sociala klasser hade frihet att uttrycka sin vilja. Därför var alla klassers vilja okänd. De styrande och de politiska teoretikerna måste gissa sig till den, bara för att allt oftare få händelseutvecklingens bekräftelse på att de gissat helt fel. De sociala klasserna tycktes därför handla, och handlade verkligen till en viss gräns, som elementära krafter, vilka utövade ett okontrollerbart tryck på partiet från alla håll. Grupper och individer i partiet tycktes blint drivas i de mest oväntade riktningar. På alla håll uppkom eller återuppstod klyftor mellan vad människorna tänkte (om sig själva och andra), ville och gjorde klyftor mellan de ‘objektiva’ och ‘subjektiva’ aspekterna av den politiska verksamheten. Ingenting var svårare att bestämma än vem som var fiende och vem som var vän. Både den styrande gruppen och oppositionen famlade i mörker, kämpade mot verkliga och skenbara faror och jagade varandra och varandras skuggor. De upphörde att se varandra som de var och började betrakta varandra som mystiska sociala entiteter med dolda och ondskefulla möjligheter, vilka måste dechiffreras och oskadliggöras. Det var denna alienation från samhället och varandra som fick de styrande fraktionerna att deklarera att oppositionen arbetade som en agentur för främmande sociala element och som fick oppositionen att hävda att det låg termidoriiska krafter bakom de styrande personerna.

Vilka var då dessa krafter? De välbärgade bönderna, NEP-bourgeoiserna och delar av byråkratin, svarade Trotskij – kort sagt, alla de klasser och grupper som hade intresse av en borgerlig restauration. Arbetarklassen förblev knuten till ‘oktobers landvinningar’ och inneboende fientlig till termidorianerna. Vad gäller byråkratin, räknade Trotskij med att den skulle splittras i en kritisk situation: en del skulle stödja kontrarevolutionen, en annan skulle försvara revolutionen. Han såg uppdelningarna i partiet som en indirekt återspeglning av denna klyfta. Högerflygeln stod termidorianerna närmast, men var inte nödvändigtvis identisk med dem. Bucharins försvar av ägandets män hade smak av termidoriiska syften, men det var oklart huruvida bucharinisterna var de verkliga termidorianerna eller enbart deras omedvetna medhjälpare, vilka vid fara skulle sälla sig till revolutionen. Enligt denna uppfattning var det endast den förenade oppositionen som inom partiet representerade det proletära klassintresset och det oförvanskade socialistiska programmet. Den uppträdde som anti-termidorianernas avantgarde. Centern, dvs. den stalinistiska fraktionen, saknade program, och fastän den kontrollerade partimaskinen, saknade den ett brett socialt stöd. Den gick balansgång mellan höger och vänster och lånade från bådas program. Så länge centern befann sig i koalition med högern bidrog den till att bana väg för termidorianerna. Men den hade ingenting att vinna på en termidor som skulle medföra dess egen undergång. Därför skulle den eller en stor del av

---

⁴² Se ovan (några sidor bakåt).

den, inför en hotande kontrarevolution, dra sig åt vänster för att under vänsterns ledarskap bekämpa den sovjetiska termidoren.

Vi behöver inte gå vår berättelse i förväg och utreda i vilken utsträckning händelseutvecklingen bekräftade denna syn.⁴³ Det räcker att här ange en viktig praktisk slutsats som Trotskij drog av den. Den gick i korthet ut på, att han och hans anhängare under inga omständigheter fick alliera sig med Bucharins fraktion mot Stalin. Under vissa omständigheter och på vissa villkor måste oppositionen t.o.m., enligt Trotskij, vara redo att bilda enhetsfront med Stalin mot Bucharin. Villkoren var desamma som för alla enhetsfronter: oppositionen fick inte uppge sin självständighet, sin kritikfrihet och sitt krav på frihet inom partiet. Enligt en välkänd taktisk formulering skulle vänstern och centern gå var för sig men slå enat. Visserligen hade oppositionen för tillfället inga möjligheter att tillämpa denna regel: stalinisterna och bucharinisterna delade makten och upprätthöll enigheten. Men Trotskij var övertygad om att de snart skulle splittras. Hans taktiska hållning var avsedd att slå in en kil mellan dem och bidra till en omgrupperingsprocess som skulle ge oppositionen möjligheten att ta ledningen över alla 'anti-termidorianer', inklusive stalinisterna. Under de följande åren skulle oppositionens hela uppträdande styras av principen: 'Med Stalin mot Bucharin? – Ja. Med Bucharin mot Stalin? – Aldrig!'

När man betraktar denna taktik, som Trotskij bar huvudansvaret för, i ljuset av det bittra slut som drabbade alla anti-stalinistiska fraktioner och grupper, kan den inte framstå som annat än rena självmordsvansinnet. Den termidorienska anda som Trotskij såg förkroppsligad hos den ineffektive Bucharin framstår som resultatet av en med historia övergödd föreställningsvärld. Och när man i full vetskap om den senare händelseutvecklingen betänker Trotskijs alla oroliga varningar för 'högerfaran', dvs. faran från bucharinfraktionen och hans uppenbara underskattning av Stalins makt, kan man förundra sig över den kortsynthet eller förblindelse som för tillfället karaktäriserade den man som så ofta uppvisade en profetisk insikt. Emellertid vore det ensidigt att endast betrakta händelserna utifrån deras resultat. Trotskijs beslut måste ses mot bakgrund av den situation i vilken de fattades. NEP stod på sin höjdpunkt, de krafter som hade intresse av en borgerlig restauration var fortfarande livaktiga och ingen kunde ännu drömma om det tvångsmässiga krossandet av NEP-kapitalismen eller 'likvideringen av kulakerna som klass'. Trotskij kunde inte ta utgången av kampen mellan de antagonistiska krafterna i sovjetsamhället för given. Termidorspöket var som han såg det fortfarande halvt verkligt. Åtta eller tio år efter 1917 kunde möjligheten av en restauration inte uteslutas. Som marxist och bolsjevik såg han det naturligtvis som sin främsta plikt att spänna alla krafter och mobilisera all energi mot den. Detta blev avgörande för hans taktik inom partiet. Om det överhuvud taget fanns något som kunde bana väg för en restauration var det Bucharins snarare än Stalins politik. I detta sammanhang var den enda slutsats Trotskij kunde dra, att oppositionen måste ge sitt villkorliga stöd till den senare mot den förra. Denna slutsats stod i överensstämmelse med den marxistiska traditionen, som godtog allianser mellan vänstern och centern mot högern, men betraktade varje kombination mellan vänster och höger mot centern som principlös och otillåtlig. Trotskijs förhållningssätt hade m.a.o. en viss logik i sitt samtida sammanhang och utifrån den marxistiska traditionen. Till hans olycka skulle de framtida händelserna komma att överskrida den logiken och förvandla den till en logik för oppositionens självutplåning. Trotskijs tragedi låg i att han genom själva sitt sätt att försvara revolutionen också begick politiskt självmord.

På våren 1927 flammade den interna partistriden upp igen i samband med en fråga som dittills nästan inte spelat någon roll i den, men som skulle stå i dess centrum till slutet, ända till den slutgiltiga uteslutningen och upplösningen av den förenade oppositionen ..

⁴³ En djupare analys av problemet finns i kap. VI och i *Den förvisade profeten*.

Det gällde den kinesiska revolutionen.

Ungefär vid denna tid gick den kinesiska revolutionen in i ett skede av allvarlig kris, som föregåtts av händelser som hade sitt ursprung i Leninepokens slutskede. Bolsjevikerna hade mycket tidigt uppmärksammat de antiimperialistiska rörelserna bland de koloniala och halvkoloniala nationerna och ansåg att dessa rörelser utgjorde en väldig 'strategisk reserv' för den proletära revolutionen i Europa. Både Lenin och Trotskij var övertygade om att den västliga kapitalismen på ett avgörande sätt skulle försvagas, om den avskars från det koloniala upplandet, som försåg den med billig arbetskraft, råvaror och möjligheter till exceptionellt lönsamma investeringar. År 1920 proklamerade Komintern alliansen mellan den västerländska kommunismen och österns befrielseströrelser. Men man gick inte längre än att framhålla själva principen. Man besvarade inte frågan om vilka former alliansen skulle ta sig och med vilka metoder den skulle komma till stånd. Man betraktade de asiatiska nationernas kamp som likvärdig med de borgerliga revolutionerna i Europa. Och man erkände bönderna och, till en viss gräns, också bourgeoisin i dessa nationer som allierade till arbetarklassen. Men den leninistiska Komintern försökte ännu inte strikt definiera förhållandet mellan de anti-imperialistiska rörelserna och kampen för socialismen i själva Asien, eller de kinesiska och indiska kommunistpartiernas hållning mot deras egen 'anti-imperialistiska' bourgeoisie.

Det var för tidigt att lösa dessa problem. Oktoberrevolutionen hade skett alltför nyligen för att dess inflytande, styrka och djup i Asien skulle kunna uppskattas. I de viktigaste asiatiska länderna hade kommunistpartier ännu bara börjat upprättas. Arbetarklasserna var fåtaliga och saknade politiska traditioner. Också den borgerliga antiimperialismen befann sig i en formativ period. Först 1921 höll det kinesiska kommunistpartiet, som baserade sig på små propagandacirklar, sin första kongress. Men det hade knappast hunnit med detta och börjat formulera sitt program och bygga upp sin organisation, förrän Moskva började uppmana det att söka få till stånd ett *rapprochement* (närmande) till Kuomintang. Kuomintang solade sig i glansen från Sun Yat-Sens moraliska auktoritet, som då stod på sin höjdpunkt. Också Sun Yat-Sen var angelägen om en överenskommelse med Ryssland, som skulle stärka hans ställning gentemot den västliga imperialismen. Och i sin vaga, 'klasslösa', populistiska socialism var han också beredd att samarbeta med de kinesiska kommunisterna, men bara på det villkor att de oreserverat accepterade hans ledarskap och stödde Kuomintang. Han undertecknade en vänskaps-pakt med Lenins regering, men fann det svårare att få till stånd ett samarbete med de kinesiska kommunisterna på sina egna villkor.⁴⁴

Kommunisterna leddes av Chen Tu-hsiu, en av marxismens intellektuella pionjärer i Asien, dess första stora propagandist i Kina och den mest framträdande gestalten i den kinesiska revolutionen före Mao Tse-tung, vilken han var underlägsen som taktiker, praktisk ledare och organisatör, men, förefaller det, överlägsen, som tänkare och teoretiker. Chen Tu-hsiu var upphovsmannen till en stor kampanj mot västmakternas privilegier i Kina: kampanjen utgick från Pekinguniversitetet, där Chen Tu-hsiu var professor, och fick en sådan omfattning att den kinesiska regeringen på grund av trycket från kampanjen, vägrade underteckna Versailles-freden, som sanktionerade privilegierna. Det var främst under inflytande av Chen Tu-hsiu som de marxistiska propagandacirkelarna, vilka var lika med det kommunistiska partiet, hade utvecklats. Han förblev partiets oomstridda ledare från dess grundande till slutet av 1927, genom revolutionens avgörande faser. Från första början betraktade han de politiska råd partiet fick från Moskva med oro. Han erkände behovet av samarbete med Kuomintang, men

⁴⁴ Redogörelsen som återges på dessa sidor är baserad *inter alia* på Brandt, Schwartz, Fairbank, *A Documentary History of Chinese Communism*, Mao Tse-Tung, *Selected Works*, M. N. Roy, *Revolution and Konterrevolution in China*, Chen Tu-hsiu, 'An open letter to the Party' (*Militant*, 1930), Stalin, *Works*, Trotskij, *Problems of the Chinese Revolution*, Isaacs, *The Tragedy of the Chinese Revolution*, Tang, Leang-Li, *The inner History of the Chinese Revolution*, årgångar av *Bolsjevik*, *Inprekor* och *Revolutsionniji Vostok*.

drog sig för en alltför intim allians, som skulle kunna lägga hinder i vägen för skapandet av en egen kommunistisk identitet. Han ville att partiet skulle stå på egna ben, innan det började gå med Kuomintang. Moskva uppmanade honom emellertid med eftertryck att upphöra med sina samvetsbetänkligheter. Och han hade ingenting av Mao Tse-tungs karaktärsstyrka och slughet, Mao, som i liknande situationer aldrig invände mot Moskvas råd, alltid låtsades acceptera dem och sedan ignorerade dem och handlade efter eget huvud, utan att någonsin framkalla en direkt brytning med Moskva. Chen Tu-hsiu var rättfram, mjuk och saknade självförtroende, och dessa egenskaper gjorde honom till en tragisk figur. Han uttalade ständigt sina invändningar mot Moskvas politik, utan att kunna hålla fast vid dem. Han underkastade sig Kominterns auktoritet och genomdrev Moskvas politik mot sitt eget bättre vetande.

Redan 1922-3 spelade två män, som sedan blev framträdande personer i den trotskistiska oppositionen, nämligen Joffe och Maring-Sneevliet,⁴⁵ en avgörande roll när det gällde att sammanföra det unga kommunistpartiet med Kuomintang och förbereda marken för Stalins och Bucharins kommande politik. Som Leninregeringens ambassadör förhandlade Joffe fram vänskapspakten med Sun Yat-sen. I sin iver att underlätta sin uppgift gick han utöver sina befogenheter och försäkrade Sun Yat-sen om att bolsjevikerna inte var intresserade att främja den kinesiska kommunismen och att de skulle utnyttja sitt inflytande för att se till, att de kinesiska kommunisterna samarbetade med Kuomintang på Sun Yat-sens villkor. Maring deltog som delegat för Kommunistiska Internationalen på det kinesiska kommunistpartiets andra kongress 1922. Det var på hans initiativ som partiet tog kontakt med Kuomintang och började diskutera villkoren för anslutning till detsamma. Men Sun Yat-sens villkor var mycket hårda och förhandlingarna bröt samman.

Senare det året återvände Maring till Kina och talade om för Chen Tu-hsiu och hans kamrater att Kommunistiska Internationalen enträget rådde dem att gå in i Kuomintang, oavsett vilka villkor som uppställdes. Chen Tu-hsiu var inte villig att handla enligt dessa instruktioner, men när Maring åberopade principerna för den internationella kommunistiska disciplinen, gav han och hans kamrater med sig. Sun Yat-sen insisterade på att kommunistpartiet måste avstå från all öppen kritik av Kuomintangs politik och iakttaga dess disciplin – i annat fall skulle han utesluta kommunisterna från Kuomintang och betrakta alliansen med Ryssland som värdelös. I början av 1924 hade kommunistpartiet anslutit sig till Kuomintang. Först tog det inte Sun Yat-sens villkor på allvar: det behöll sitt oberoende, vilket ledde till missnöje från Kuomintangs sida.

Det kommunistiska inflytandet växte snabbt. När den stora '30 maj-rörelsen' spred sig över Sydchina, fanns kommunisterna i täten. De inspirerade bojkotten av de västliga koncessionerna och ledde generalstrejken i Kanton, den dittills största i den kinesiska historien. I takt med att rörelsen växte blev Kuomintangledarna oroad, försökte bromsa den och stötte samman med kommunisterna. De senare räknade med inbördeskrig och var angelägna om att i tid lösa upp banden till Kuomintang och förhörde sig med Moskva. I oktober 1925 föreslog Chen Tu-hsiu att hans parti skulle förbereda sitt utträde ur Kuomintang. Men Kommunistiska Internationalens exekutiv inlade sitt veto mot planen och uppmanade det kinesiska kommunistpartiet att göra sitt yttersta för att undvika inbördeskrig. Sovjetiska militära och diplomatiska rådgivare som Borodin, Blücher m.fl. arbetade i Chiang Kai-sheks högkvarter med att beväpna och utbilda hans trupper. Varken Bucharin eller Stalin, som nu i praktiken ledde den sovjetiska politiken, trodde att den kinesiska kommunismen hade några som helst möjligheter att gripa makten i en nära framtid. Och båda var angelägna om att bevara den sovjetiska alliansen med

⁴⁵ Maring-Sneevliet, en holländsk marxist, hade varit intimt knuten till begynnelsen av kommunismen i Indonesien och representerade det holländska partiet i Moskva. Under senare år, i synnerhet under 30-talet, var han Trotskijs hängivne anhängare. Under andra världskriget ledde han en motståndsgroup i det ockuperade Holland och avrättades av nazisterna.

Kuomintang. Det ökade kommunistiska inflytandet hotade att bryta denna allians och därför var de beslutna att hålla det kinesiska partiet på plats.

Moskva uppmanade därför Chen Tu-hsiu och hans centralkommitté att avstå från varje form av klasskampslinje mot den 'patriotiska' bourgeoisin, från stöd till revolutionära bonderörelser och från kritik av Sun Yat-senismen, som efter Sun Yat-sens död kanoniserats som Kuomintangs ideologi. För att rättfärdiga sin hållning i marxistiska termer, utvecklade Bucharin och Stalin teorin, att revolutionen som påbörjats i Kina var borgerlig till sin karaktär och därför inte kunde uppställa några socialistiska målsättningar, att den antiimperialistiska bourgeoisin bakom Kuomintang spelade en progressiv roll och att det följaktligen var det kommunistiska partiets skyldighet att vidmakthålla enheten med den och inte företa sig något som kunde leda till antagonistiska motsättningar till den. För att ytterligare underbygga sin politik med doktrinära grunder åberopade de sig på Lenins syn från 1905, att socialisterna i den 'borgerliga' ryska revolutionen mot tsarismen måste verka för en 'arbetarnas och böndernas demokratiska diktatur' till skillnad från proletariats diktatur. Det exemplet hade föga eller ingen relevans i den kinesiska situationen: 1905 sökte Lenin och hans parti inte alliera sig med den liberala bourgeoisin mot tsarismen – tvärtom, predikade Lenin outtröttligt, att den borgerliga revolutionen kunde erövra Ryssland endast under arbetarklassens ledning i oförsonlig motsättning till den liberala bourgeoisin. Och inte ens mensjevikerna, som sökte få till stånd en allians med bourgeoisin, drömde om att acceptera ledningen och disciplinen i en organisation som dominerades av denna. Bucharins och Stalins politik var, som Trotskij senare påpekade, inte bara en parodi på den bolsjevikiska, utan också på den mensjevikiska, hållningen av år 1905.

Dessa doktrinära sofismer tjänade emellertid ett syfte: de förskönade Moskvas politik ideologiskt och lättade samvetet på kommunister, som kände sig besvärade av den. Opportunismen i denna politik visade sig på ett uppseendeväckande sätt, när Kuomintang i början av 1926 anslöts till Kommunistiska Internationalen som associerat parti och Internationalens exekutiv högtidligt valde Chiang Kai-shek till hedersledamot. Med denna gest demonstrerade Stalin och Bucharin sin 'goda vilja' för Kuomintang och satte de kinesiska kommunisterna på plats. Den 20 mars, bara några få veckor efter det att 'världsrevolutionens generalstab' hade valt Chiang Kai-shek till hedersledamot, genomförde han sin första antikommunistiska kupp. Han uteslöt kommunisterna från alla poster i Kuomintangs högkvarter, förbjöd kritiken av Sun Yat-sens politiska filosofi och krävde av deras centralkommitté att den skulle presentera en lista på alla partimedlemmar som anslutit sig till Kuomintang. Efter påtryckningar från sina sovjetiska rådgivare accepterade Chen Tu-hsiu och hans kamrater. Men eftersom de var övertygade om att Chiang Kai-shek förberedde ett inbördeskrig mot dem, var de angelägna om att organisera kommunistledda väpnade styrkor som en motvikt mot hans militära styrka. Och de begärde sovjetiskt bistånd. Sovjetrepresentanterna i Kanton avvisade dock kategoriskt denna plan och vägrade att ge något som helst bistånd. Återigen böjde sig Chen Tu-hsiu för Kominterns auktoritet.⁴⁶ Moskvatidningarna kommenterade över huvud inte Chiangs kupp – de rapporterade den inte ens. Politbyrån, som fruktade komplikationer, skickade Bubnov, den f.d. decemisten, till Kina för att verkställa dess politik och övertala de kinesiska kommunisterna att det var deras skyldighet att göra 'kultjänst' åt Kuomintang.⁴⁷

Under hela denna tid förblev den kinesiska frågan liksom stående utanför den interna ryska partikonflikten. Detta faktum förtjänar att understrykas: det tar kål på en av vulgærtrotskismens legender, vilken vidhåller att oppositionen från början outtröttligt motsatte sig

⁴⁶ Chen Tu-hsiu berättar att den kinesiska centralkommittén begärde av de sovjetiska militära rådgivarna i Kanton att de av den ammunition som hade anlänt till Chiang Kai-shek skulle lämna åtminstone 5 000 gevär till kommunisterna så att de skulle kunna beväpna upproriska Kwantungbönder. Begäran avslogs.

⁴⁷ Citerat från Chen Tu-hsius 'Öppet brev'.

Stalins och Bucharins 'förräderi mot den kinesiska revolutionen'. Utan tvivel hade Trotskij själv sina misstankar redan i början av 1924. Han gjorde då några kritiska uttalanden angående de kinesiska kommunisternas anslutning till Kuomintang. Och under de följande åren upprepade han sin kritik vid några enstaka tillfällen. Men det skedde nästan slumpartat. Han sysselsatte sig inte med frågan och gick inte till botten med den. När han fann sig isolerad i politbyrån – alla de övriga ledamöterna ställde sig bakom kinapolitiken – brydde han sig inte om att upprepa sina invändningar i centralkommittén. Det förefaller som om han inte en enda gång under åren 1924-6 tog upp den kinesiska frågan i Kominterns exekutiv eller kommissioner. Han anspelade åtminstone inte en enda gång offentligt på meningsskiljaktigheter i denna fråga. Han tycks ha ägnat den långt mindre uppmärksamhet och betraktat den som betydligt mindre viktig än den brittiska och även den polska kommunistiska politiken. Han var uppenbarligen inte fullt medveten om den väldiga storm som brutit ut över Kina och allvaret i den annalkande krisen i den kommunistiska politiken.

I början av år 1926 var han fortfarande mer sysselsatt med den sovjetiska diplomatins förhållande till Kina än med ledningen av de kommunistiska angelägenheterna där. Han var ordförande för en särskild kommission – Tjitjerin, Dzerzjinskij och Vorosjilov var dess ledamöter – som skulle förbereda rekommendationer till politbyrån ifråga om den linje den sovjetiska diplomatin borde följa i Kina. Inte mycket är känt om kommissionens arbete, bortsett från dess rapport som Trotskij lade fram i politbyrån den 25 mars 1926.⁴⁸ Eftersom han inte reserverade sig mot rapporten, måste vi anta, att han var enig med dess grundläggande tendens. Kommissionen gjorde sina rekommendationer i strikt diplomatiska termer utan hänvisning till det kinesiska kommunistpartiets målsättningar. Under det att detta parti i samarbete med Kuomintang strävade efter att avskaffa status quo i Kina, instruerade kommissionen den sovjetiska diplomatin om det lämpliga förhållningssättet inom ramen för status quo. Både Kommunistpartiet och Kuomintang förespråkade en politisk förening av landet, dvs. ett störtande av Chang Tso-lins regering i norr och en spridning av revolutionen från söder till norr. Trotskijs kommission räknade med ett delat Kina också i fortsättningen och dess rekommendationer verkade nästan tillkomna för att förlänga den. Vid denna tid förberedde Chiang Kai-shek redan sin norra militärexpedition. I den förvirring som rådde längs den sovjetiska fjärranöstergränsen, strävade Trotskijs kommission inte efter att främja revolutionen, utan försökte ge sovjetregeringen varje möjlig fördel. Kommissionen föreslog sålunda att sovjetdiplomatin skulle försöka uppnå ett modus vivendi och en uppdelning i intressesfärer mellan Chiang Kai-sheks regering i söder och Chang Tso-lins i norr.

Senare hävdade Trotskij att Stalin, under politbyråns diskussioner om rapporten, gjorde ett tilläggsförslag om att sovjetiska militära rådgivare skulle övertala Chiang Kai-shek att inte genomföra sin expedition. Kommissionen avvisade tillägget, men rådde de sovjetiska representanterna i Kina att 'mana Chiang Kai-shek till moderation'. Politbyrån inriktade sig i första hand på frågan om hur Rysslands ställning i Manchuriet skulle kunna tryggas mot japanska övergrepp. Kommissionen rådde därför de ryska sändebuden i norra Kina att uppmuntra Chang Tso-lin att föra en balanspolitik mellan Ryssland och Japan. Moskva, som var alltför svagt för att eliminera det japanska inflytandet från Manchuriet och inte trodde på Kuomintang's förmåga härvidlag, var redo att försona sig med den japanska dominansen i södra Manchuriet, på villkor att Ryssland, som fortfarande ägde den nordöstra kinesiska järnvägen, fick behålla sitt grepp över den norra delen av provinsen. Kommissionen uppmanade de sovjetiska sändebuden att 'noggrant och taktfullt' förbereda den allmänna opinionen på dessa arrangemang, som troligen skulle såra vissa patriotiska känslor i Kina. Politbyråns motiv var blandade och snåriga. Man lade stor vikt vid Manchuriet. Men man fruktade också att Chiang Kai-sheks expedition mot norr kunde provocera västmakterna att än mer energiskt

⁴⁸ Arkiven.

än hittills intervensera i Kina. Och man misstänkte också att Chiang planerade expeditionen som en avledningsmanöver från revolutionen, ett medel att suga upp och skingra den revolutionära energin i söder.

I april accepterade politbyrån rapporten från Trotskijs kommission. Men nu reste emellertid Trotskij frågan om den rent kommunistiska politiken i Kina. Den måste, hävdade han, stå helt obunden av sovjetiska diplomatiska överväganden: det var diplomaternas sak att förhandla med de befintliga borgerliga regeringarna – t.o.m. med gammaldags krigsherrar, men det var revolutionärernas uppgift att störta dem. Han protesterade mot Kuomintang's anslutning till Komintern. Sun Yatsenismen framhöll harmonin mellan alla klasser och var därför oförenlig med marxismen som byggde på klasskampen. Kominterns exekutiv hade gjort sig skyldig till ett dåligt skämt när den valde Chiang Kai-shek till hedersledamot. Slutligen upprepade han sina gamla invändningar mot de kinesiska kommunisternas anslutning till Kuomintang.⁴⁹ Än en gång försvarade samtliga politbyråmedlemmar, inklusive Zinovjev och Kamenev, som just stod i begrepp att bilda den förenade oppositionen, det officiella handhavandet av den kinesiska kommunismens angelägenheter. Denna ordväxling var också tillfällig. Den inträffade innanför politbyråns lyckta dörrar, och fick inga följder.

Därefter dröjde det ett helt år – från april 1926 till slutet av mars 1927 – innan Trotskij eller någon annan oppositionsledare tog upp frågan igen. (Det var bara Radek, som sedan maj 1925 förestått Sun Yat-senuniversitetet i Moskva och fått lägga ut partipolitiken för undrande kinesiska studenter, som ansatte politbyrån med krav på direktiv. Det skedde förgäves, vilket framkallade lama protester från honom.) Ändå var detta det mest avgörande och kritiska året i den kinesiska revolutionens historia. Den 26 juli, dvs. fyra månader efter det att politbyrån diskuterade Trotskijkommissionens rapport, utfärdade Chiang Kai-shek, utan hänsyn till de sovjetiska 'råden om moderation', marschorder för den norra expeditionen. Trupperna avancerade hastigt. Tvärtemot Moskvas bedömningar, fungerade deras närvaro i centrala Kina som en mäktig stimulans för en landsomfattande revolutionär rörelse. De norra och centrala provinserna var fyllda av uppror mot Chang Tso-lins förvaltning och de korrumpierade krigsherrarna som stödde den. Arbetarna i städerna var det mest aktiva elementet i den politiska rörelsen. Kommunistpartiet var på uppgång. Det ledde och initierade upproren. Dess medlemmar stod i ledningen för fackföreningarna, som kommit till stånd över en natt och fick ett entusiastiskt stöd i de befriade städerna. Överallt där Chiang Kai-shek drog fram, välkomnades hans trupper av bönderna, som räknade med deras stöd och reste sig mot krigsherrarna, godsägarna och ockrarna för att exproprieras dem.

Chiang Kai-shek blev skrämdd av revolutionsvågen och försökte hålla den tillbaka. Han förbjöd strejker och demonstrationer, tystade ned fackföreningar och skickade ut straffexpeditioner för att kväsa bönderna och rekvirera proviant. En häftig fiendskap utvecklades mellan hans högkvarter och kommunistpartiet. Chen Tu-hsiu rapporterade händelserna till Moskva och krävde att hans parti åtminstone skulle få klartecken att gå ur Kuomintang. Han var fortfarande positivt inställd till en enhetsfront mellan kommunisterna och Kuomintang mot krigsherrarna i norr och västmakternas representanter. Men han framhöll nödvändigheten av att hans parti kastade av sig Kuomintang's disciplinära tvångströja, återvann ett eget handlingsutrymme, uppmuntrade den proletära rörelsen i städerna, stödde böndernas kamp för jorden och gjorde sig redo för en öppen konflikt med Chiang Kai-shek. Svaret från Internationals exekutiv blev återigen avvisande. Bucharin tillbakavisade hans krav och betecknade det som en farlig 'ultravänster'-avvikelse. I egenskap av centralkommitténs rapportör vid partikonferensen i oktober, hävdade Bucharin åter behovet av att 'vidmakthålla en enad nationell revolutionär front' i Kina, där 'den kommersiella industriella bourgeoisin för närvarande

⁴⁹ Stalin, *Sotjinenija*, vol. X, ss. 154-55.

spelade en objektivt revolutionär roll ...⁵⁰ I detta läge, fortsatte han, kunde det bli svårt för kommunisterna att tillfredsställa böndernas krav på jord. Det kinesiska partiet måste upprätthålla en balans mellan böndernas intressen och den antiimperialistiska bourgeoisins, vilken var motståndare till en omstörtning på landsbygden. Kommunisternas överordnade uppgift var att trygga enheten mellan alla antiimperialistiska krafter, och de måste tillbakavisa alla försök att splittra Kuomintang.⁵¹ Tålmod och överseende var parollerna – och detta desto mer som de revolutionära stämningarna också började beröra Kuomintang, där de fick en ‘radikalisering’ verkan och ‘gjorde högerflygeln helt kraftlös’.

Något senare hyllade också Stalin, i ett tal inför Kominterns kinesiska kommission, Chiang Kai-sheks ‘revolutionära arméer’, krävde absolut underkastelse under Kuomintang och varnade för varje försök från de kinesiska kommunisternas sida att skapa sovjeter mitt under ‘den borgerliga revolutionens’ höjdpunkt.⁵²

Ytligt sett besannades inom kort Stalins och Bucharins förutsägelser om ‘vänstervridningen inom Kuomintang’. I november ombildades Kuomintangregeringen till en bred koalition, där vänstergrupperingar under ledning av Chiangs rival Wang Ching-wei kom i förgrunden, och där två kommunistiska ministrar i spetsen för jordbruks- och arbetsdepartementen ingick. Den nya regeringen flyttade från Kanton till Wuhan. Kuomintanghögern var emellertid långt ifrån ‘kraftlös’. Chiang Kai-shek var fortfarande högste befälhavare över de väpnade styrkorna och arbetade med att förbereda inrättandet av sin diktatur. Snarare var det kommunisterna i regeringen som gjordes kraftlösa. Jordbruksministern band sig för att hålla tillbaka den revolutionära flodvågen på landsbygden. Och arbetsministern tvingades svälja Chiang Kai-sheks mot arbetarna riktade dekret.⁵³ Från Moskva kom en strid ström av sändebud för att lugna kommunisterna: efter Bubnovs avresa dök den framstående indiske kommunistledaren M.N. Roy upp i detta syfte i Wuhan i slutet av 1926.

Politbyrån predikade fortfarande enhet med Kuomintang när Chiang Kai-shek, som fortfarande var hedersledamot av Komintern, på våren 1927 genomförde ytterligare en kupp, som var inledningen till en öppen kontrarevolution. Scenen var Shanghai, Kinas största stad och handelscentrum, som dominerades av västmakternas exterritoriella enklaver och deras krigsfartyg i hamnen. Strax innan Chiang Kai-sheks trupper anlände, reste sig Shanghai-arbetarna, störtade den gamla förvaltningen och övertog kontrollen av staden. Än en gång vädjade den olycklige Chen Tu-hsiu till Kominterns högkvarter, försökte få dem att inse betydelsen av det som skedde – det var den största proletära resning som skådats i Asien – och lösgöra sitt parti från dess band till Kuomintang. Och än en gång tvingades han och hans kamrater att bekräfta sitt stöd till Kuomintang och dessutom överlämna kontrollen över Shanghai till Chiang Kai-shek. De bestörta men disciplinerade kommunisterna vägrade att ta emot det stöd som erbjöds dem av Chiangs egna trupper, accepterade omedelbart instruktionerna, lade ned vapnen och kapitulerade. Därefter beordrade Chiang Kai-shek den 12 april, endast tre veckor efter den segerrika resningen, en massaker som slaktade tiotusentals kommunister och sympatiserande arbetare.

På så sätt fick de kinesiska kommunisterna betala sin beskärda del till den första arbetarstatens heliga egoism, en egoism som läran om socialismen i ett land upphöjt till princip. Lärans dolda mening avslöjades och nedtecknades med blodet från Shanghais gator. Stalin och Bucharin ansåg sig ha rätten att offra den kinesiska revolutionen för vad de ansåg vara en

⁵⁰ 15 Konferentsija VKP (b), s. 27.

⁵¹ Ibid. ss. 28-29.

⁵² Stalin, *Sotjinenija*, vol. VIII, ss. 357-74.

⁵³ M. N. Roy, *Revolution und Konterrevolution in China*, ss. 413 ff. Harold Isaacs, *The Tragedy of the Chinese Revolution*, kap. 14 och 15. [sv. övers [Den kinesiska revolutionens tragedi](#).]

konsolidering av Sovjetunionen. De arbetade desperat för att förhindra varje handlingslinje som skulle vända de kapitalistiska makterna mot Sovjetunionen och rubba den hårt tillkämpade och ovissa freden och jämvikten. De såg den kinesiska politiken utifrån samma stämmningsläge som avgjorde utformandet av inrikespolitiken. De trodde att det var vishetens första bud att göra det säkra före det osäkra och gå försiktigt fram, steg för steg i alla statsangelägenheter. Samma logik som hemma fått dem att söka försona sig med 'storbonden' drev dem till det överdrivna stödet åt Kuomintang. De var förvissade om att den kinesiska revolutionen skulle utvecklas i snigelfart, något som var helt i enlighet med Bucharins uppfattning om socialismens framåtskridande i Ryssland.

Som så ofta i historien var den sortens trötta och synbarligen praktiska realism ett rent luftslott. Det gick inte att rida revolutionens och kontrarevolutionens drakar i snigelfart. Men bolsjevikerna hade i årtal kämpat för att åstadkomma ett andrum för Sovjetunionen. Men när de lyckats uppnå ett sådant tillstånd, försökte de dra ut på det i oändlighet. Och de reagerade med häftig aversion gentemot allt som möjligen kunde tänkas avbryta eller förkorta det. Hemma kunde en politik som riskerade en konflikt med bönderna avbryta det. Utomlands riskerades detsamma med en militant kommunistisk politik. De styrande fraktionerna var beslutna att inte låta något sådant hända. Och därför lät de, nästan utan att röra ett finger, den kinesiska revolutionen med sin dödsandning förlänga den första arbetarstatens andrum.⁵⁴

Det var först den 31 mars 1927, efter ett års tystnad och knappa fjorton dagar före Shanghai-massakern, som Trotskij gick till angrepp mot politbyråns kinesiska politik.⁵⁵ Det råder inget tvivel om att han varit en indirekt motståndare till denna politik och dess förutsättningar. Det visade hans tidiga protester mot det kinesiska partiets inträde i Kuomintang och hedersbetygelserna som Komintern visade Chiang Kai-shek. Hans egna uppfattningar, som han konsekvent utvecklat i över tjugo år, förhindrade honom att ens för ett ögonblick godta de ideologiska argument med vilka Stalin och Bucharin försökte rättfärdiga sin politiska strategi. Ingenting var den permanenta revolutionens upphovsman och uttolkare mer fjärran än deras åsikt, att eftersom den kinesiska omvälvningen var borgerlig till sin natur, kommunisterna där måste avstå från sin socialistiska strävan till förmån för en allians med Kuomintang-bourgeoisin. Det låg inneboende i hela Trotskijns sätt att tänka att inta standpunkten att revolutionens borgerliga och socialistiska faser skulle sammansmälta, så som de sammansmält i Ryssland, att arbetarklassen skulle bli den huvudsakliga drivkraften från början till slut och att revolutionen antingen skulle segra som en proletär rörelse mynnande i en proletär diktatur, eller överhuvud taget inte segra alls.

Varför höll han då tyst under dessa avgörande år? Han var faktiskt sjuk en stor del av tiden. Han stod upp till halsen i inrikespolitiska frågor och den europeiska kommunismens problem. Han var engagerad i en ojämн strid och måste överväga oppositionens ömtåliga taktiska ställning. Hans uppmärksamhet – det låter hans privata anteckningar förstå – fästes inte vid den kinesiska frågan förrän under de första månaderna 1927. Han hade inte varit medveten om hur långt politbyråns opportunism och cynism hade gått. Han kände inte till de kinesiska kommunisternas motvillighet när det gällde att acceptera dess instruktioner. Han hade ingen aning om Chen Tu-hsius många vädjanden och protester – Stalin och Bucharin hade låst in dem i hemliga arkiv. Inte heller var han informerad om de konfidentiella kommunikationerna mellan Moskva och Kanton eller Wuhan. När han äntligen började oroas enbart med ledning av den vanliga nyhetsförmedlingen, fann han sig nästan isolerad också inom oppositionens ledande krets.

⁵⁴ Stalin försökte möta nästa kinesiska revolution (1947-49) på samma sätt men den inneboende energin i den revolutionen var alltför stark för det och Mao Tse-tung hade lärt sin läxa från Chen Tu-hsius erfarenheter.

⁵⁵ Se hans brev till politbyrå och centralkommittén i *Arkiven*.

Zinovjev och Kamenev hade fram till 1926 inte mycket att invända mot den officiella politiken. I sitt fasthållande vid de 'gammalbolsjevikiska' idéerna från 1905, ansåg de också att den kinesiska revolutionen med nödvändighet måste begränsas till sina borgerliga och antiimperialistiska krav. De godkände partiets anslutning till Kuomintang. När Zinovjev stod på höjden av sin bana i Komintern måste han ha spelat en roll för denna politiks genomdrivande och för avslagen på Chen Tu-hsius invändningar. Men även de mest betydelsefulla trotskisterna, Preobrazjenskij, Radek och, förefaller det, Pjatakov och Rakovskij, häpnade när Trotskij tillämpade den permanenta revolutionens schema på den kinesiska verkligheten.⁵⁶ De trodde inte att en proletär diktatur kunde upprättas och kommunistpartiet gripa makten i ett land som socialt var än mer efterblivet än Ryssland. Det var först när Trotskij hotade att ta upp frågan på eget ansvar och i praktiken splittra oppositionen, och när det stod fullt klart att arbetarna i verkligheten var 'den huvudsakliga drivkraften' i den kinesiska revolutionen och att Stalin och Bucharin för länge sedan gått förbi den punkt där den 'gammalbolsjevikiska' teorin och dess dogmer förlorade varje innebörd, som oppositionsledarna enades om att öppna en debatt om Kina i centralkommittén. De var beredda att gå emot den officiella politiken men inte dess förutsättningar. De var villiga att angripa det överdrivna nit, med vilket Stalin och Bucharin gjort det kinesiska partiet till Chiang Kai-sheks medbrottsling, när det gällde att slå ned strejker, demonstrationer och bonderesningar. Men de ansåg fortfarande att kommunisterna skulle kvarstå inom Kuomintang och att den 'borgerliga' revolutionen inte kunde mynna ut i proletarietets diktatur i Kina. Det var en själv motsägande och självupphävande attityd, för när man en gång gått med på att kommunisterna måste stanna inom Kuomintang, var det inkonsekvent att inte vänta sig något pris för det.

Trotskij nöjde sig med att öppna den nya kontroversen inom de gränser som Zinovjev, Kamenev, Radek, Preobrazjenskij och Pjatakov var redo att föra den. Under årets första månader försökte oppositionsledarna fortfarande utjämna sina skiljaktigheter. Först mot slutet av mars kunde de definiera den gemensamma grund, utifrån vilken de skulle inleda attacken. De gav sig nu in i ett nytt farligt företag. Trotskij var medveten om de dystra utsikterna. Samma dag som Shanghais arbetare gjorde sin väpnade resning och Chiang Kai-sheks trupper höll på att inta staden, dvs. den 22 mars, anmärkte han i sina privata anteckningar att det fanns 'en fara för att frågan i centralkommittén skulle förvandlas till ett fraktionskäbbel istället för att diskuteras seriöst'. Men oavsett denna risk måste frågan väckas, för hur kan man tåga när det kinesiska proletarietets huvud står på spel?⁵⁷

Det faktum att oppositionen tog sig an Kinafrågan så sent och med så många reservationer försvagade dess ställning från början. Den politik som under de kommande veckorna skulle resultera i ett sådant debacle, hade varit förhärskande i åtminstone tre långa år. Den kunde knappast göras om på ett par veckor. Just när Trotskij beslutat sig för att inte hålla tyst när 'det kinesiska proletarietets huvud stod på spel', hade detta huvud redan hamnat under Chiang Kai-sheks hammarslag. När oppositionen därefter fördömde Stalin och Bucharin och gjorde dem ansvariga för det skedda, svarade dessa med att fråga var oppositionen hållit hus och varför den varit tyst i tre långa år.⁵⁸ De gjorde det inte orimliga påståendet; att kritikerna gav uttryck för en falsk vrede, att oppositionen varit ute efter en debattfråga och att den tillgripit den kinesiska frågan 'som en drunknande människa griper efter ett halmstrå'. Dessa genmälen var inte helt gripna ur luften. Stalin avslöjade vidare inkonsekvenserna i oppositionens attityd och utnyttjade skillnaderna mellan Trotskij och hans kollegor till det yttersta. Det hindrar emellertid inte att oppositionens kritik, trots dess försening och svaghet, var berättigad. Vad gäller Trotskij, så kämpade han under alla dessa ödesdigra veckor med all sin djärvhets och

⁵⁶ Se Trotskijs korrespondens 1928 med Radek och Preobrazjenskij i *Arkiven*.

⁵⁷ *Trotskijarkiven*.

⁵⁸ Stalin, *Sotjinenija*, vol. X, ss. 17, 21, 25 och passim.

energi för att en omprövning av politiken skulle komma till stånd i sista minuten. Hans analyser av situationen var kristallklara, hans prognoser var felfria och hans varningar var som väldiga väckarklockor.

Eftervärlden kan inte annat än förundra sig över den ondskefulla självgodhet och egen-sinnighet som de styrande fraktionerna uppvisade under dessa veckor och hela resten av året, medan Trotskij, under alla snabba växlingar i Kina, oupphörligt försökte få dem att åtminstone rädda spillrorna av den kinesiska kommunismen. De tillbakavisade hans maningar i varje läge, dels på grund av politisk beräkning, och dels därför att de gick in för att bevisa att han hade fel. När händelseutvecklingen gav honom rätt och frambringade nya katastrofer, slog de frenetiskt men ändå halvhjärtat in på den kurs han föreslagit, en kurs som det redan var för sent att följa. Och oupphörligt försökte de rättfärdiga sig själva genom att stapla fördömanden och smädelser på trotskismen.

Det är på sin plats att här granska några av Trotskijs ingripanden. I sitt brev till politbyrån av den 31 mars, där han först beklagade att han saknade tillgång till rapporter från sovjetiska rådgivare och Komintern-sändebud, framhöll han arbetarrörelsens och kommunismens uppsving i Kina som det dominerande draget i denna fas av revolutionen. Varför, frågade han, uppmanade inte partiet arbetarna att välja sovjeter åtminstone i de stora industricentra såsom Shanghai och Hankow? Varför uppmuntrade det inte revolutionen på landsbygden? Varför försökte det inte upprätta det mest intima samarbete mellan de revolterande arbetarna och bönderna? Endast åtgärder av denna typ kunde rädda revolutionen, som, insisterade han, redan stod inför faran av en kontrarevolutionär militärkupp.

Tre dagar senare, den 3 april, gick han till angrepp mot ett uttalande i en ledare i *Kommunistiska Internationalen*, där det hävdades att nyckelfrågan i Kina var 'vidareutvecklandet av Kuomintang'.⁵⁹ Det var just detta som inte var nyckelfrågan, svarade han. Kuomintang kunde inte föra revolutionen till seger. Arbetare och bönder måste omedelbart organiseras i Råd. Dag ut och dag in protesterade han mot tal av Kalinin, Rudzutak m.fl., som försäkrade att alla klasser i det kinesiska samhället 'ser Kuomintang som sitt parti och därför borde ge Kuomintangregeringen sitt helhjärtade stöd'. Den 5 april, dvs. en vecka innan Shanghaikrisen, skrev han med stort eftertryck, att Chiang Kai-shek höll på att förbereda en sorts bonapartistisk eller fascistisk kupp och att endast arbetarråd kunde avhålla honom från det. Sådana råd, dvs. sovjeter, skulle först fungera som motkraft mot Kuomintangförvaltningen och sedan, efter en period av 'dubbelmakt', bli organ för resningen och den revolutionära regeringen. Den 12 april, på dagen för Shanghaimassakern, skrev han en förintande kritik av en *Pravda*-artikel som glorifierade Kuomintang – dess författare, Martynov, hade i tjugo år tillhört mensjevismens högerflygel, hade anslutit sig till kommunistpartiet först några år efter inbördeskriget och var nu en ledande stjärna i Komintern. Under de nästföljande dagarna skrev Trotskij till Stalin och begärde, återigen förgäves, att få se de konfidentiella rapporterna från Kina. Den 18 april, dvs. en vecka efter Shanghaimassakern inträffade det groteska att Kominterns östsekreteriat inbjöd honom att tillsammans med andra sovjetledare underteckna ett foto som vänskapstecken till Chiang Kai-shek. Han vägrade och gav Komintern-funktionärerna och deras uppdragsgivare en utskällning fylld av förakt.⁶⁰

Vid denna tid hade rapporterna om Shanghaislakten nått Moskva. Alla mindes Stalins och Bucharins pläderingar. Till deras lycka hade oppositionens kritik av dem inte offentligtgjorts – endast vissa partikadrer, kominternfunktionärer och kinesiska studenter i Moskva var medvetna om kontroversen.. Stalin och Bucharin gjorde sitt bästa för att förringa händelserna och

⁵⁹ *Kommunistitjeskij Internatsional*, 18 mars 1927.

⁶⁰ All denna korrespondens är citerad från *Arkiven*.

framställde dem som ett tillfälligt bakslag för den kinesiska revolutionen.⁶¹ De tvingades emellertid att modifiera sin politik. Eftersom 'alliansen' med Chiang Kai-shek nu blivit värdelös, instruerade de de kinesiska kommunisterna att knyta närmare band med 'vänsterkuomintang', dvs. Wuhanregeringen som leddes av Wang Ching-wei. Vänsterkuomintang befann sig för tillfället i konflikt med Chiang Kai-shek och var angeläget om kommunistiskt stöd. Moskva utlovade genast detta stöd och garanterade att Chen Tu-hsiu och hans kamrater som förut skulle avstå från 'provokativa' revolutionära aktioner och underkasta sig Wang Ching-weis disciplin.⁶²

Trotsky framhöll att den nya politiken endast reproducerade de gamla misstagen i mindre skala. Kommunisterna borde äntligen uppmuntras att anta en offensiv linje, bilda arbetar- och bonderåd och med alla krafter stödja de revolterande bönderna i södra Kina, dit Chiang Kai-sheks makt inte nådde och där de fortfarande hade ett visst handlingsutrymme. Visserligen betraktade han de revolutionära möjligheterna som starkt reducerade: Chiang Kai-sheks kupp var, trots alla officiella försök att förringa den, en 'grundläggande vändpunkt' från revolution till kontrarevolution och ett 'dråpslag' mot städernas revolutionära rörelse. Men han antog att Chiang Kai-shek inte lyckats krossa de spridda och oåtkomliga bonderörelserna, att böndernas kamp för jorden skulle fortgå och att den så småningom skulle kunna stimulera till ett revolutionärt återuppvaknande i städerna.⁶³ Kommunisterna borde satsa hela sin tyngd på bonderörelserna. Men för att kunna göra det, måste de äntligen bryta med såväl 'vänster'- som högerkuomintang, och staka ut en egen linje. Här var åter zinovjevisterna oense. De föredrog fortfarande att se kommunistpartiet inom vänsterkuomintang, men de ville att det där skulle driva en oberoende politik i opposition till Wang Ching-wei. I många uttalanden, varav inget offentliggjordes, argumenterade oppositionen för sin sak på detta sätt.

Oppositionens återupptagande av attackerna med anledning av kinapolitiken drev de styrande fraktionerna till en febril aktivitet. De hade hamnat i en allvarlig belägenhet, ty aldrig tidigare hade deras futila politik avslöjats på ett så påtagligt sätt och aldrig tidigare hade deras ledare så skändligen och groteskt skämt ut sig. Och ungefär samtidigt bidrog ett annat, jämförelsevis mindre allvarligt, bakslag till deras svårigheter. Det anglo-sovjetiska rådet hade brutit samman: de brittiska fackföreningsledarna sade upp avtalet. På det diplomatiska planet rådde ett mycket spänt läge mellan Storbritannien och Sovjetunionen. Ytterligare ett av den officiella politikens stora hopp hade gått upp i rök. De styrande fraktionerna utnyttjade emellertid tillfället till det yttersta, fr.a. genom att försöka avleda uppmärksamheten från Kina och blockera all diskussion. De slog larm om den väldiga krigs- och interventionsfaran och skapade ett tillstånd av allmän nervositet och nationell fara, i vilket det bara var alltför lätt att brännmärka oppositionen som opatriotisk. Stalin klatschade med piskan, utslungade nya hotelser om uteslutning och utnyttjade varje form av moralisk press för att tysta sina kritiker. På hans begäran bad Krupskaja Zinovjev och Kamenev att inte göra 'en affär av Kinafrågan' och att komma ihåg att de kunde hamna i en situation där de 'kritiserade partiet utifrån'. Oppositionen ville undvika 'affären'. Trotsky och Zinovjev föreslog att centralkommittén skulle sammanträda och lösa motsättningarna privat, så att diskussionen inte ens skulle behöva rapporteras i centralkommitténs konfidentiella 'aktivist'-bulletin. Stalin vägrade emellertid debattera ens utanför protokollet och politbyrån vägrade sammankalla mötet.⁶⁴

⁶¹ Stalin, *Sotjinenija*, vol. IX, ss. 259-60 och passim.

⁶² Se Stalins 'teser' i *Sotjinenija*, vol. IX, s. 221. Denna inställning antogs motvilligt av kinesiska kommunistpartiet under dess kongress i slutet av april. Se Chen Tu-hsius 'Open letter'.

⁶³ Se 'The Situation in China after Chiangs Coup and the Prospects' (skriven 19 april 1927) i *Arkiven*.

⁶⁴ 7 maj skrev Trotsky ett brev till Krupskaja. Särskilt av hennes tal om 'bråk om Kina' bad han henne att inte undvika en viktig fråga. 'Vem har rätt, vi eller Stalin?' Han gick igenom allt oppositionen gjort för att säkra en diskussion utanför protokollet, och han påminde Krupskaja om att hon ända tills nyligen hade stått på oppositio-

Då framtvingade Trotskij en debatt vid ett sammanträde med Kominterns exekutiv den sista veckan i maj. Han överklagade det ryska partiets beslut i Internationalen, ett handlande som var fullt stadgeenligt. Internationalens exekutiv var nominellt den appellationsdomstol, inför vilken alla kommunister hade rätt att framföra klagomål mot sitt eget parti. Men *Pravda* fördömde handlandet på förhand som en illojal handling och ett disciplinbrott. Oppositionen tog ändå tillfället i akt och gjorde en kritik av hela den officiella politiken hemma såväl som utomlands, i Asien såväl som i Europa. För att stärka sin ställning och skydda sig mot repressalier eller, som Trotskij uttryckte det, 'sprida de väntade slagen på flera axlar', genomförde oppositionen en politisk demonstration av samma typ som de fyrtiosex' aktion 1923: dagen före sammanträdet deklarerade åttiofyra framstående partimänniskor sin solidaritet med Trotskijs och Zinovjevs åsikter.⁶⁵ Stalin kunde naturligtvis inte vidta omedelbara disciplinära åtgärder mot Trotskij och Zinovjev utan att också göra det mot de åttiofyra och sedan mot de trehundra, som undertecknade solidaritetsuttalandet. Men deras gemensamma démarche gjorde det möjligt för Stalin att hävda att oppositionen brutit sitt löfte och åter konstituerat sig som fraktion.⁶⁶

Den 24 maj talade Trotskij inför Kominterns exekutiv. Ironiskt nog var han tvungen att börja med att protestera mot exekutivens behandling av Zinovjev, dess första ordförande, som för inte så länge sedan anklagat honom inför samma exekutiv – nu ägde Zinovjev inte ens tillträde till sammanträdet. Trotskij talade om 'den intellektuella svaghet och osäkerhet' som drev Stalin och Bucharin att dölja sanningen om Kina och fördöma oppositionens handlande som ett brott. Exekutiven borde offentliggöra sina förehavanden – 'den kinesiska revolutionens problem kunde inte stickas ned i en flaska och förseglas'. Den måste ta sig i akt för de allvarliga faror som låg på lur i Internationalens 'regim', uppbyggd som den var efter ryskt partimönster. Vissa utländska kommunistledare började förlora tålamodet med oppositionen och föreställde sig att det ryska partiet och internationalen skulle återgå till ett normalt liv, när man en gång för alla blivit av med Trotskij och Zinovjev. De misstog sig grundligt. 'Mot-satsen skulle bli följden ... På den vägen finns bara ytterligare svårigheter och ytterligare konvulsioner.' Ingen i Internationalen vågade tala öppet av rädsla för att kritiken skulle skada Sovjetunionen. Men ingenting var skadligare än avsaknad av kritik. Det hade det kinesiska debaclet bevisat. Stalin och Bucharin var fr.a. sysselsatta med att försvara sig och bortförklara sina katastrofala misstag. De hävdade att de förutsett allt och gjort allt de kunnat. Men endast en vecka innan Shanghaikrisen hade Stalin skrutit på ett partimöte och sagt, att 'vi skall använda den kinesiska bourgeoisin och sedan kasta bort den som en urkramad citron'. 'Talet publicerades aldrig, för några få dagar senare tog "den urkramade citronen" makten.' Sovjetiska rådgivare och sändebud, särskilt då Borodin, uppförde sig 'som om de representerade något slags *Kuomintern*':

---

nens sida mot Stalins "brutalitet och bristande lojalitet". Hade Stalins regim blivit bättre sen dess? Han skrev till Lenins änka i sorg och besvikelse, blandad med en varm känsla – detta var på sätt och vis hans farväl till henne – och han tvekade inför slutet på brevet: 'Av hela mitt hjärta önskar jag er en god hälsa och fullgott ... förtroende för integriteten hos den linje som ...' Han strök över, skrev om, strök igen över de två sista raderna. Utkastet till brevet finns i *Arkiven*.

⁶⁵ Dokumentet hänvisas ibland till som de 83:s Manifest och ibland som de 84:s. Det presenterades för centralkommittén mellan den 23 och 26 maj. Senare steg antalet underskrifter till 300.

⁶⁶ Se Trotskijs brev av den 12 juli 1927 till en av ledarna för oppositionen som hade ambassadörspost utomlands (antingen till Krestinskij eller till Antonov-Ovsejenko). Hans brevvän trodde att de åttiofyra démarche i onödan förvärrat striden. Trotskij erkände att sådana tvivel hade funnits bland oppositionen i Moskva också, men sade att de beslutat till förmån för aktionen som självförsvarsåtgärd. Han trodde inte att saker och ting blev förvärrade därför att Oppositionen talade ut. Han trodde att hans korrespondent genom sin långa frånvaro hade blivit avskuren från Ryssland och inbjöd honom att göra en resa till Moskva för att få en uppfattning om stämningen där. *Arkiven*.

de förhindrade en självständig proletär politik, en självständig proletär organisering och fr.a. arbetarnas beväpning ... Måtte gud förbjuda att arbetarna med vapen i hand skrämmar iväg den nationella revolutionens hjärnspöke, en revolution som tänktes omfatta alla klasser i det kinesiska samhället ... Kinas kommunistiska parti är ett fjättrat parti ... Varför har det aldrig haft och varför har det inte idag en egen daglig tidning? Därför att Kuomintang inte vill det ... Men på det här sättet har arbetarklassen avväpnats politiskt.⁶⁷

Medan exekutiven sammanträdde nådde spänningen mellan Storbritannien och Sovjetunionen en kritisk punkt: den brittiska polisen hade gjort en razzia i den sovjetiska handelsbeskickningens kontor i London och den brittiska regeringen avbröt alla förbindelser med Ryssland. Stalin utnyttjade denna omständighet. 'Kamrater, jag måste framhålla', avslutade han sitt anförande inför exekutiven, 'att Trotskij för sina angrepp valt ett ... synnerligen olämpligt ögonblick. Jag har just fått nyheten att den engelska konservativa regeringen beslutat avbryta alla relationer med Sovjetunionen. Vi behöver inte försöka bevisa att vad som åsyftas är ett allmänt korståg mot kommunisterna. Korståget har redan börjat. Somliga hotar partiet med krig och intervention, andra hotar det med splittring. Vi har fått någonting som liknar en enhetsfront mellan Chamberlain och Trotskij ... Det råder inget tvivel om att vi skall lyckas bryta upp denna nya front.'⁶⁸ Han satsade allt på vänsterkuomintang med lika stor visshet som han förut satsat på högerkuomintang: 'Bara blinda kan undgå att inse att vänsterkuomintang är ett organ för den revolutionära kampen, att den spelar rollen som organ för resningar mot feodala kvarlevor och imperialism i Kina.'⁶⁹ Han begärde i själva verket att oppositionen skulle tåga under hot om att den i annat fall skulle anklagas för att gå fiendens ärenden.

Det var inte första gången Stalin gjorde en antydning om 'en enhetsfront från Chamberlain till Trotskij'. Ett par månader tidigare hade *Pravda* gjort det anonymt.⁷⁰ Men detta var första gången som de vaga och anonyma insinuationerna ersattes av en direkt anklagelse. Följande är Trotskij's svar:

Det vore i högsta grad absurt att tro, att oppositionen skulle uppge sina ståndpunkter. ... Stalin har sagt att oppositionen gått i enhetsfront med Chamberlain och Mussolini ... På det svarar jag: Det finns ingenting som i så hög grad underlättat Chamberlains arbete som Stalins felaktiga politik, inte minst i Kina ... Inte en enda ärlig arbetare kommer att tro på det vansinniga förtälet om en enhetsfront mellan Chamberlain och Trotskij.

Som svar på Stalins uttalanden till förmån för vänsterkuomintang sade Trotskij:

Stalin påtar sig och vill att Internationalen skall påta sig ansvaret för Kuomintangs och Wuhan-regeringens politik på samma sätt som han vid flerfaldiga tillfällen påtagit sig ansvaret för Chiang Kai-sheks ... politik. Vi har ingenting gemensamt med detta. Vi vill inte påta oss skuggan av ett ansvar för Wuhanregeringens och Kuomintangledningens agerande, och vi råder enträget Komintern att avvisa detta ansvar. Vi säger rent ut till de kinesiska bönderna: vänsterkuomintangs ledare ... kommer oundvikligen att förråda er om ni följer dem ... istället för att bilda era egna självständiga sovjeter . . . (De) kommer gång på gång att ena sig med Chiang Kai-shek mot arbetarna och bönderna.⁷¹

Denna ordväxling pågick fortfarande i Kreml när Trotskij's förutsägelse besannades i det avlägsna södra Kina. I maj inträffade den s.k. Chan-Shakuppen. Nu var det Wuhan-regeringens tur att förbjuda fackföreningar, sända trupper för att kväsa bonderesningar och slå

⁶⁷ Trotskij, *Problems of the Chinese Revolution*, ss. 91-92.

⁶⁸ Stalin, *Sotjinenija*, vol. IX, ss. 311-12.

⁶⁹ Ibid. s. 302.

⁷⁰ *Arkiven*, innehåller utkastet till en skarp protest mot detta, skriven den 6 januari 1927, riktad till politbyrå. Zinovjev invände mot dess skarpa och producerade ytterligare ett utkast där han ber politbyrå att skydda oppositionen från förtal.

⁷¹ *Arkiven*. *Problems of the Chinese Revolution*, ss. 102-11.

till mot kommunisterna. Den sovjetiska pressen teg om dessa händelser i nästan en månad.⁷² Exekutivens resolutioner som dikterades av Stalin och Bucharin var groteskt efter sin tid redan innan de lämnade pressarna, och Stalin fick skynda att ge nya instruktioner till det kinesiska partiet. Han beordrade det fortfarande att kvarstå inom vänsterkuomintang och fortsätta stödet till Wuhanregeringen, men instruerade det samtidigt att protestera mot insättandet av trupper mot bönderna och råda Wuhanregeringen att söka hjälp hos bonderåd, när det gällde att hålla tillbaka bonderörelsen, istället för att tillgripa vapenmakt. Vid det här laget var vänsterkuomintang emellertid i färd med att utesluta kommunisterna ur sina led. Under hela juni och juli vidgades klyftan mellan dem och förutsättningarna mognade för en försoning mellan vänsterkuomintang och Chiang Kai-shek.

Återverkningarna blev omedelbart kännbara i Moskva. Trotskij protesterade nästan dagligen mot undanhållandet av informationen. Zinovjev begärde att partidomstolen skulle höra Bucharin som i egenskap av redaktör för *Pravda* var ansvarig för undanhållandet. Till sist gick Zinovjev och Radek med på att tillsammans med Trotskij kräva att kommunisterna sade upp avtalet med vänsterkuomintang. Detta hade nu blivit meningslöst, ty sedan vänsterkuomintang brutit med kommunisterna, återstod ingenting annat ens för Stalin än att råda dem att ... bryta med det.

I själva verket höll Stalin redan på med förberedelserna för en av sina stora politiska kursförändringar, dvs. övergången till den 'ultravänster'kurs som mot slutet av året skulle driva de kinesiska kommunisterna att, mitt under en djup nedgångsperiod för revolutionen, iscensätta det huvudlösa och blodiga upproret i Kanton. I juli kallade han hem Borodin och Roy från Kina och sände dit Lominadze, en sekreterare i det sovjetiska komsomol, och Heinz Neumann, en tysk kommunist. Ingen av dem hade en aning om kinesisk politik, men båda hade en dragning till 'putschismen'. Deras uppgift var att genomföra en kupp i det kinesiska partiet. De brännmärkte Chen Tu-hsiu, den man som motvilligt men lojalt utfört Stalins och Bucharins order, som den 'opportunistiske' skurken i dramat och gjorde honom till syndabock för alla misslyckanden.

Inrikespolitiskt fortsatte Stalin att spela ut krigsfaran och det antikommunistiska korståget, och han intensifierade kampanjen mot oppositionen. Han skickade många oppositionsledare utomlands under förevändning att de behövdes för olika diplomatiska uppdrag. Pjatakov, Preobrazjenskij och Vladimir Kossior anslöt sig till Rakovskij på Parisambassaden. Kamenev utnämndes till ambassadör hos Mussolini – det gick inte att tänka sig något mer frustrerande och förödmjukande uppdrag åt den f.d. ordföranden i politbyrån. Antonov-Ovsejenko var i Prag. Den zinovjevistiska ledaren för Komsomol, Safarov, placerades i Konstantinopel. Andra avdelades till Österrike, Tyskland, Persien och Latinamerika. På så sätt lyckades man i hög grad skingra den ledande gruppen i oppositionen. En efter en avsattes och straffades de åttiofyra om de inte, under förevändning att det rörde sig om utnämningar inom förvaltningen, förflyttades till avlägsna orter. Repressionen var desto mindre maskerad och desto mer rättfram, ju längre ned på rangskalan den nådde: folk på basnivå avskedades och förpassades ut i vildmarken utan förevändningar.

Oppositionen blev ursinnig och försökte försvara sig med protester mot de beslöjade formerna för deportation och förvisning. Det gjorde ingen nytta. De styrande fraktionerna betraktade varje försök från oppositionens sida att försvara sig som en ny attack, vilken i sin tur krävde nya repressalier. Varje klagan mottogs som ännu ett tecken på illasinnad uppstudsighet och även de svagaste protester betraktades som en maning till uppror. Stalinisterna och bucharinisterna var så ihärdiga när det gällde att förvränga oppositionens avsikter och få också de mest ängsliga gester att framstå som det mest oerhörda trots, att varje sådan gest till

⁷² Ledarna för oppositionen fick reda på dem genom en konfidentiell bulletin från Sovjets Nyhetsbyrå.

sist blev en handling av trots, att oppositionsmannen måste vara fylld av den envisaste uppstudsighet om han över huvud taget hade någonting att klaga över och att minsta protestpip lät som en upprorssignal. Den mest triviala händelse kunde nu ge upphov till de mest ursinniga lidelser i fraktionerna, få blodet att koka och skaka partiet och regeringen.

En sådan händelse var 'mötet på Jaroslavlstationen'. I mitten av juni beordrades Smilga att lämna Moskva och besätta en post i Chabarovsk vid den manchuriska gränsen. Som ledare för den baltiska flottan under oktoberrevolutionen, framstående politisk kommissarie under inbördeskriget och ekonom, var Smilga en av de mest populära och respekterade ledarna i Zinovjevfraktionen. På dagen för hans avresa från Moskva samlades tusentals oppositionsanhängare och deras vänner på Jaroslavlstationen för att ta avsked av honom och demonstrera mot smygförvisningen. Folkmassan var uppretad. Demonstrationen var ny i sitt slag. Den ägde rum på en offentlig plats, mitt bland all normal trafik vid en stor järnvägsknut. Resande, förbipasserande och partilösa blandade sig med demonstranterna, uppsnappade deras föga smickrande kommentarer om partiledarna och deras upphetsade utrop. De kunde också lyssna till Trotskij och Zinovjev som höll tal. På grund av dessa omständigheter blev avskedet till Smilga oppositionens första offentliga, om än något illa planlagda, demonstration mot den styrande gruppen. Trotskij var medveten om det ömtåliga i situationen och höll ett återhållsamt tal till folkmassan. Han gjorde inga antydningar om partikonflikten. Han tycks inte ens ha sagt något om orsaken till demonstrationen. Istället talade han allvarligt om den internationella spänningen och krigshotet och den lojalitet alla goda bolsjevikerna och medborgarna var skyldiga att visa partiet.

Den styrande gruppen anklagade icke desto mindre Trotskij och Zinovjev för att ha gjort ett försök att föra ut partikonflikten utanför partiet. Vanliga oppositionsmän som befanns ha varit med på Jaroslavlstationen uteslöts från cellerna utan vidare. Uppståndelsen över det inträffade varade hela sommaren – mot bakgrund av en fortsatt oro för krig, vilken ledde till rusning efter livsmedel.

'Detta är den värsta krisen sedan revolutionen', förklarade Trotskij i ett brev till centralkommittén den 27 juni.⁷³ Han hänvisade till krigsrädsplanen och dess negativa följdverkningar och han påpekade att om centralkommittén verkligen trodde att faran var så överhängande som agitatorerna framställde det, så var detta bara ytterligare ett skäl till att kommittén måste ompröva sin politik och återupprätta normala förhållanden, dvs. den 'leninistiska regimen', i partiet. Och den skulle snart ges ett utmärkt tillfälle att göra det: centralkommittén förberedde en ny partikongress – det gav möjligheter att öppna en fri debatt inför kongressen och återkalla alla i praktiken förvisade oppositionsanhängare för att ge dem möjligheter att delta. Redan innan hans appell nått fram till sin destinationsort, talade pressen åter om oppositionens hemliga spel med utländska imperialister. Följande dag talade Trotskij åter till centralkommittén och sade bl.a. att Stalin uppenbarligen syftade till ett fysiskt förintande av oppositionen: 'Stalingroupens framtida bana är mekaniskt förutbestämd. Idag förfalskar de våra ord, imorgon kommer de att förfalska våra handlingar.' 'Stalingroupen kommer att tvingas, och det mycket snart, att mot oppositionen använda alla de medel som klassfienden använde mot bolsjevikerna 1917', under 'det stora förtälets månad', då Lenin tvingades fly från Petrograd – de skulle komma att tala om 'försedade vagnar', 'utländskt guld', konspirationer osv. 'Det är dit Stalins kurs leder – med alla dess konsekvenser. Man måste vara blind för att inte se det. Man måste vara farisé för att inte erkänna det'.⁷⁴

⁷³ Arkiven.

⁷⁴ Arkiven. Zinovjevisterna var så skräckslagna över tanken på giljotinen som sänkte sig ner över dem eller så skeptiska att de bönföll Trotskij att tona ner sin varning.

Stalin förnekade indignerat, att han var ute för att förinta sina kritiker. Strax därefter beslöt han sig emellertid för att ställa oppositionsledarna till svars inför centralkommittén och centrala kontrollkommissionen – dessa båda kommittéer fungerade tillsammans som partiets högsta domstol. Ett krav på uteslutning av Zinovjev och Trotskij från centralkommittén lades fram – det var den näst sista disciplinära åtgärden, innan de uteslöts ur partiet. I princip kunde endast kongressen, som valde centralkommittén, avsätta dem, men 1921 års fraktionsförbud hade också givit denna befogenhet åt partiets högsta domstol, som alltså mellan kongresserna hade rätt att avsätta medlemmar som brutit mot förbudet. I slutet av juni hade åtal väckts – av Jaroslavskij och Sjkirjatov – mot de båda oppositionsledarna. Det innehöll endast två anklagelsepunkter: Trotskijs och Zinovjevs överklagande till Internationalens exekutiv och demonstrationen vid Jaroslavlstationen. Båda anklagelserna var så bräckliga att domstolen, som enbart bestod av glödande stalinister och bucharinister, inte på fyra månader kunde finna en tillräcklig grund för ett utslag.

Allteftersom förhandlingarna drog ut på tiden, växte Stalins otålighet. Han ville absolut få till stånd en uteslutningsdom, innan han sammankallade den femtonde kongressen. Så länge oppositionsledarna satt med i centralkommittén hade de *ex officio* rätt att inför kongressen framföra obegränsad kritik mot den officiella politiken och t.o.m. formulera formella mot-rapporter, vilket Zinovjev och Kamenev gjort på den förra kongressen. De kunde därför avslöja hela sanningen om Kina och göra den frågan till det centrala i en öppen debatt inför nationen och världen. Stalin var inte beredd att ta den risken. Av detta och andra skäl – händelseutvecklingen tvingade honom åter att ändra kurs i inrikespolitiken och därmed erkänna sina misstag – måste Stalin göra sitt yttersta för att hindra Trotskij och Zinovjev från att utnyttja kongressen som plattform. För att kunna göra det måste han först utesluta dem ur centralkommittén. När detta en gång var gjort, kunde han vara säker på att kongressens uppmärksamhet i första hand skulle ägnas de interna partiintrigerna, snarare än det kinesiska debaclet, och att oppositionsledarna på kongressen, om de överhuvud taget var närvarande, endast skulle uppträda som försvarare, vilka protesterade mot degraderingen. Kongressen var sammankallad till november. Han var tvungen att använda sin tid mycket väl.

Den 24 juli uppträdde Trotskij för första gången inför den centrala kontrollkommissionens presidium för att stå till svars för anklagelserna. Det var fem år sedan han själv anklagade arbetaroppositionen inför samma instans. Samma man som då satt ordförande – Solz, en gammal aktad bolsjevik, som på Lenins dagar av somliga beskrivits som 'partiets samvete' – satt nu som stalinist bland Trotskijs domare. Som ordförande satt den hetlevrade, men på sitt sätt ärliga och t.o.m. generösa Ordzjonikidze, Stalins landsman och vän, mot vars uteslutning ur partiet Trotskij protesterat när Lenin insisterade på det på grund av Ordzjonikidzes uppträdande i Georgien 1922.⁷⁵ Jaroslavskij och Sjkirjatov, Trotskijs åklagare, var också ledamöter av presidiet. Janson hette en annan domare, som kontrollkommissionen tidigare censurerat för överdrivet antitrotskyistiskt nit. De övriga var likaledes trogna anhängare av de styrande fraktionerna. Trotskij kunde inte räkna med att få sitt fall behandlat på ett opartiskt sätt. Han började också sin plädering med att fördöma deras partiskhet och begära att åtminstone Janson skulle diskvalificeras. Men t.o.m. dessa män kom slokörade och med hjärtat i halsgropen till sitt jobb. Precis som den åtalade gick de i tankarna tillbaka till den franska revolutionen och hemsöktes av minnet av de jakobinska utrensningarna. Genom 130 år ringde den dömda Dantons gravlika utrop: 'Efter mig kommer turen till dig, Robespierre!' i öronen på dem:

Strax innan förhandlingarnas öppnande sade Solz i en konversation med en av Trotskijs medarbetare, för vilken han försökte klargöra oppositionens skadliga roll: 'Vart leder detta?

⁷⁵ Se s. ???.

Du känner till den franska revolutionens historia – och vart det ledde: till arresteringar och giljotinen.’ ‘Ni har alltså för avsikt att giljotinera oss?’ frågade oppositionsmannen, på vilket Solz svarade: ‘Tror du inte Robespierre tyckte synd om Danton, när han sände honom till giljotinen? Och sedan blev det Robespierres tur . . . Tror du inte han beklagade det hela? Naturligtvis gjorde han det, men ändå var han tvungen att handla som han gjorde . . .’⁷⁶ Både domare och åtalade såg det väldiga och blodiga svärdet över sina huvuden. Men de var liksom bundna av ödet och oförmögna att värja sig för det som skulle komma. Och var och en fortsatte tvekande eller t.o.m. darrande att göra vad som låg honom för att påskynda det.

Trotskij svarade kort på de formella anklagelserna mot honom. Han förnekade domstolens rätt att sitta till doms över honom för ett tal han hållit inför Internationalens exekutiv. På samma sätt skulle han förneka varje ‘distriktskommission’ rätten att döma honom för sådant som han yttrat i centralkommittén – hans domare, såväl som partiets högsta instanser hade erkänt sig stå under Internationalens myndighet. Vad gällde den andra anklagelsen, dvs. avskedsdemonstrationen för Smilga, förnekade den styrande gruppen att den haft för avsikt att straffa Smilga. Men ‘om Smilgas uppdrag i Chabarovsk endast var en fråga om administrativ rutin, hur vågar ni då påstå, att vårt kollektiva avsked till honom var en kollektiv demonstration mot centralkommittén?’ Om emellertid uppdraget var en beslöjad form av förvisning, så ‘är ni skyldiga till dubbelspel’. Dessa lättsinniga anklagelser var bara förevändningar. Den styrande gruppen var besluten att ‘jaga upp oppositionen och förbereda dess fysiska förintande’. Härav krigspaniken som framkallats för att utöva press på och tysta ned kritiker. ‘Vi förklarar härmed att vi kommer att fortsätta att kritisera den stalinistiska regimen, så länge ni inte fysiskt förseglat våra läppar.’ Denna regim hotade att ‘undergräva alla oktoberrevolutionens landvinningar’. Oppositionen hade ingenting gemensamt med de gammaldags ‘patrioter’, för vilka tsaren och fosterlandet var ett. De hade redan anklagats för att spela de brittiska tories i händerna. I själva verket kunde de med full rätt vända anklagelsen mot åklagarna. Stalin och Bucharin hade genom sin uppbäckning av det anglo-sovjetiska rådet indirekt hjälpt Chamberlain. Och deras ‘allierade’, de brittiska fackföreningsledarna, hade i allt väsentligt ställt sig bakom Chamberlains utrikespolitik, inklusive avbrytandet av relationerna med Sovjetunionen. I particellerna ställde officiella agitatorer suggestiva frågor, ‘vårdiga svarhundramännen’ om källorna till oppositionens medel för sin verksamhet. ‘Om detta verkligen vore en central kontrollkommission, skulle ni känna er förpliktade att sätta stopp för denna smutsiga, avskyvärda, föraktliga och typiskt stalinistiska kampanj .. Om den styrande gruppen verkligen bekymrade sig om nationens säkerhet, borde den inte avsatt de bästa militärarbetarna, sådana som Smilga, Mratjkovskij, Lasjevitj, Bakajev och Muralov, bara för att de tillhörde oppositionen. Det var tid att dämpa konflikterna inom partiet och inte tvärtom. Kampanjen mot oppositionen hade sitt ursprung i den stigande vågen av reaktion.

Efter att ha gjort en genomgång av de viktigaste aktuella frågorna, avslutade han med att på ett kraftfullt sätt frammana den franska revolutionen. Han hänvisade till den ovan citerade konversationen mellan Solz och en oppositionsman. Han sade sig hålla med Solz om att de alla borde uppsöka den franska revolutionens annaler, men det var nödvändigt att använda den historiska analogin på ett riktigt sätt:

Under den stora franska revolutionen blev många halshuggna. Också vi ställde många människor inför exekutionsplutonerna. Men den franska revolutionen innehöll två stora kapitler: det ena gick i den här riktningen (*talaren pekar uppåt*) och den andra i den här (*han pekar neråt*) . . . I det första kapitlet, medan revolutionen var på uppgång, halshöggs den tidens bolsjeviker, jakobinerna, rojalisterna och girondisterna. Också vi har genomgått ett liknande stort kapitel, då vi, dvs. oppositionen tillsammans med er sköt vitgardisterna och våra girondister. Men därefter inleddes ett nytt kapitel i Frankrike, när . . . termidorianerna och bonapartisterna, som framgått ur det

⁷⁶ Arkiven. Trotskij, *The Stalin School of Falsification*, ss. 126-48.

jakobinska partiets högerflygel, började skjuta och exilera vänsterjakobinerna . . . Jag skulle önska att kamrat Solz tänkte igenom sin analogi ända till slut och för sig själv gav svar på fr.a. följande fråga: i vilket kapitel är det Solz förbereder vår avrättning? (*Oro i salen*) Det här är inget skämt. Revolutionen är en allvarlig fråga. Ingen av oss fruktar exekutionsplutonen. Vi är alla gamla revolutionärer. Men vi måste ha klart för oss vem som skall skjutas och i vilket kapitel vi befinner oss. När vi sköt, visste vi mycket väl i vilket kapitel vi befann oss. Men ser du, kamrat Solz, verkligen klart, i vilket kapitel du gör dig redo att skjuta oss? Jag fruktar ... att du står i begrepp att göra det i ... ett termidorkapitel.

Han fortsatte med att förklara, att hans motståndare misstog sig om de inbillade sig, att han smädade dem. Termidorianerna var inga medvetna kontrarevolutionärer – de var jakobiner, men jakobiner som ‘genomgått en högervridning’.

Tror ni att de dagen efter den 9 termidor sade för sig själva: så har vi då överfört makten i händerna på bourgeoisin? Inte alls. Slå upp en tidning från den tiden. De sade: vi har krossat en klick personer, som störde ordningen i partiet och nu, sedan de krossats, kommer revolutionen att segra fullständigt. Om kamrat Solz tvivlar på det . . .

Solz: Du upprepar praktiskt taget mina egna ord.

Trotskij: . . . skall jag läsa upp för dig vad högerjakobinen och termidorianen Brival sade, när han avgav sin rapport vid det konventsammanträde som beslutade att överlämna Robespierre och hans medarbetare till den revolutionära tribunalen: ‘Som intrigmakare och kontrarevolutionärer iförda patriotismens mantel, försökte de krossa friheten. Och konventet gav order om att försätta dem i arrest. var: Robespierre, Couthon, St. Just, Lebas och Robespierre den yngre. Ordföranden frågade efter min åsikt. Jag svarade: De som alltid röstat i överensstämmelse med bergets principer . . . röstade för fängslandet. Jag gick längre ... Jag är en av dem som föreslog denna åtgärd. Dessutom skyndar jag att som sekreterare underteckna och överskricka detta konventsdekret.’ Så avgavs rapporten av en dåtida Solz. Robespierre och hans medarbetare – det var kontrarevolutionärerna. ‘De som alltid röstat i överensstämmelse med bergets principer’ betydde på den tidens språk ‘de som alltid varit bolsjeviker.’ Brival betraktade sig som gammalbolsjevik. ‘Som sekreterare skyndar jag att underteckna och överskricka detta konventsdekret.’ Också idag finns det sekreterare som skyndar att ‘underteckna och överskricka’. Också idag finns det sådana sekreterare . . .⁷⁷

Också termidorianerna, fortsatte Trotskij, hade slagit till mot vänsterjakobinerna med rop om *La Patrie en danger!* I övertygelsen att Robespierre och hans vänner endast var ‘isolerade individer’, förstod de inte att de slog till mot ‘sin tids djupaste revolutionära krafter’, krafter som var motståndare till den jakobinska neo-NEP och bonapartismen. De brännmärkte Robespierre och hans vänner som aristokrater – ‘och har vi inte idag fått höra samma rop – ”aristokrat!” från Jansons läppar, riktade mot mig?’ De brännmärkte vänsterjakobinerna som Pitts agenter precis som stalinisterna fördömde oppositionen som Chamberlains agenter, ‘denna moderna pocketupplaga av Pitt’.

Lukten av ‘andra kapitlet’ börjar nu sticka oss i näsborrarna . . . partiregimen förtrycker var och en som kämpar mot termidor. Arbetaren, mannen i massan, har kvävt i partiet. Basen är tyst. (Så gick det också med de jakobinska klubbarna under deras nedgångsperiod.) En anonym terrorregim inrättades där, tystnaden var obligatorisk, alla måste rösta och ingen fick kritisera, det var obligatoriskt att tänka i enlighet med order ovanifrån, människorna tvingades upphöra att tänka på partiet som en levande och självständig organism, istället för en självtillräcklig maktmaskin ... De jakobinska klubbarna, revolutionens vagga, blev en plantskola för Napoleons framtida byråkrati. Vi bör lära av den franska revolutionen. Men är det verkligen nödvändigt att upprepa den? (*Rop*)

Allt var emellertid ännu inte förlorat. Trots djupgående skiljaktigheter kunde en splittring fortfarande undvikas. Det fanns fortfarande ‘en väldig revolutionär potential i vårt parti’, hela komplexet av idéer och traditioner från Lenin. ‘Ni har förvanskat en hel del av detta kapital, ni har ersatt mycket av det med billiga surrogat ... men än återstår mycket rent guld.’ Det var

⁷⁷ Loc.cit.

en tid av väldiga växlingar, skarpa och snabba kast och scenen kunde plötsligt förvandlas. 'Men våga inte dölja fakta, för förr eller senare kommer de ändå att bli kända. Ni kan inte dölja arbetarklassens segrar och nederlag.' Om bara partiet fick fundera över läget och fritt forma sina åsikter, skulle den nuvarande krisen kunna avhjälpas. Måtte därför inte den styrande gruppen fatta några förhastade och slutgiltiga beslut. 'Se upp så att ni inte plötsligt måste säga: vi skildes från dem vi skulle ha bevarat och vi bevarade dem vi borde ha skilts från.'

Det går inte att läsa dessa ord utan att minnas 'de kalla kårarna utefter ryggen' som den unge Trotskij talade om 1904, när han på tröskeln till sin karriär tänkte på det framtida leninistiska partiet och jämförde det med jakobinernas öde. Det var samma kalla kårar som gick utefter ryggen tjugotre år senare. 1904 skrev han att 'en jakobinsk tribunal skulle ha ställt hela den internationella arbetarrörelsen inför rätta för *modèrantisme* och Marx' lejonhuvud skulle varit det första som rullade under giljotinen'. Nu kämpade han själv med ett lejons mod inför den bolsjevikiska tribunalen. 1904 hade han gripits av avsmak för Lenins 'illasinnade och moraliskt motbjudande misstänksamhet – en platt karikatyr av den tragiska jakobinska intoleransen'. Nu frammanade han Lenins idéer mot intoleransen och 'den illasinnade och moraliskt motbjudande misstänksamheten' hos Lenins efterföljare. Men hans syn på jakobinismen var nästan diametralt motsatt den han hade haft i sin ungdom. Då såg han jakobinismen som oförenlig med den marxistiska socialismen – det var 'två motsatta världar, läror, taktiker, mentaliteter . . .', ty jakobinismen innebar en 'absolut tro på en metafysisk idé och ett absolut misstroende mot levande människor, under det att marxismen i första hand vädjade till arbetarmassornas medvetande. Och därför betraktade han ett klart val mellan de två som en nödvändighet 1904, eftersom den jakobinska metoden, om den återupplivades, skulle medföra 'att några få utvalda, eller en person med makt att likvidera och degradera, satte sig över proletariatet'. Nu stod han ansikte mot ansikte med dessa utvalda personer och denne ende person med makt att likvidera och degradera. Men hans huvudanklagelse mot dem var inte att de verkade i jakobinsk anda utan tvärtom att de arbetade för att förstöra den. Nu uppehöll han sig vid släktskapet mellan marxismen och jakobinismen. Och han identifierade sig själv och sina anhängare med Robespierres grupp. Och det var han som vände anklagelsen för *modèrantisme* mot Stalin och Bucharin.

Denna 'konflikt mellan bolsjevismens båda själar, den marxistiska och den jakobinska', en konflikt vi först lade märke till 1904,⁷⁸ och som genomsyrade allt som bolsjevismen företagit sig under de senaste åren, fick nu Trotskij att se jakobinismen från en i förhållande till sin första betraktelse rakt motsatt ståndpunkt. Denna konflikt karaktäriserade i varierande grad alla bolsjevikiska fraktioner. Konstigt nog tycktes de alla identifiera sig med samma sida av jakobinismen. Medan Trotskij jämförde sin egen hållning med Robespierres och såg hans motståndare som 'moderantister', såg Solz och andra med honom Stalin som den nye Robespierre och Trotskij som den nye Danton. I verkligheten var likheterna och skillnaderna betydligt mer sammansatta och förvirrade, som händelseutvecklingen skulle komma att visa. Vad jakobinismen och bolsjevismen hade gemensamt var – substitutismen. Båda två hade ställt sig själva i spetsen för samhället utan att kunna lita till samhällets frivilliga stöd för förverkligandet av sina program. Precis som jakobinerna kunde bolsjevikerna 'inte lita på att deras *Verité* skulle vinna folkets hjärta och sinne'. Också de såg sig om med morbid misstänksamhet och 'såg fiender dyka upp från alla håll'. Även de tvingades dra en skarp skiljelinje mellan sig själva och den övriga världen, eftersom 'varje försök att sudda ut linjen hotade att lösgöra inre centrifugala krafter'. Och även de drog denna skiljelinje 'med giljotinens egg', och började se fiender i sina egna led, sedan de krossat dem som var utanför. Men Trotskij upprepade nu som marxist vad han först sagt 1904: 'Partiet måste söka garanti

⁷⁸ Se *Den väpnade profeten*, slutet av kapitel 3.

för sin stadga i den egna basen, i ett aktivt och tillitsfullt proletariat och inte i toppskiktet, som revolutionen ... plötsligt kan sopa undan med sina vingar ...' Återigen utropade han att 'varje allvarligt menande grupp som ställs inför dilemmat, huruvida det av disciplin i tysthet skall utsudda sig självt eller bortse från disciplinen och kämpa för att överleva – kommer otvivelaktigt att välja den senare vägen ... och säga: må den "disciplin" som undertrycker rörelsens vitala intressen gå under'.

*

Före slutet av juli upplöstes partitribunalen utan att ha fällt något utslag i målet mot Trotskij och Zinovjev. Majoriteten av domarna tycktes tycka lika synd om dem som 'Robespierre tyckte synd om Danton'. Men Stalin försökte forcera fram ett beslut. För var dag blev följderna av hans 'kolossala blunder' allt klarare. Den kinesiska revolutionens slutgiltiga kollaps hotade att misskreditera honom. Det anglo-sovjetiska rådet hade slutligen upphört att existera: dess brittiska medlemmar hade inte yttrat så mycket som ett ord av protest mot avbrytandet av relationerna mellan Storbritannien och Ryssland. På hemmafronten hade krigspaniken och rusningen på livsmedel skapat en ny varubrist. Bland bönderna rådde oro. Det fanns anledning att befara att de inte skulle leverera tillräckliga mängder livsmedel till städerna för hösten. Stalin hade hittills lyckats dölja sin ansvarighet: han hade lyckats undertrycka alla sina motståndares varningar och förutsägelser: Nästan vartenda ett av Trotskij's nyss hållna tal kunde ha slagit hål på hans mödosamt uppbyggda och ännu osäkra auktoritet, men han hade sett till så att Trotskij's röst stannade innanför Kremles tjocka murar och inte fick något eko därutanför. Men tidpunkten för den femtonde kongressen närmade sig och därmed Trotskij's och Zinovjev's möjlighet att framlägga sin sak. Hela landet skulle komma att lyssna. Det skulle bli omöjligt att tysta ned tal på kongressen på samma sätt som man undertryckte kritik i centralkommittén. Stalin måste till varje pris beröva dem den möjligheten.

Han hade ytterligare en anledning att skynda sig. Han var tvungen att räkna med slitningar inom den styrande koalitionen. De senaste årens högerbetonade politik hade i det närmaste uttömt sina möjligheter. Det var allt svårare att upprätthålla den utomlands, i Komintern. Men också hemma pekade allt på behovet av en annorlunda politik. Och även om inriktningen av den nya politiken var långt ifrån självklar, var det uppenbart att förändringen skulle komma att innefatta en radikalare hållning gentemot bönderna och en djärvare linje ifråga om industrialiseringen. I alla dessa frågor hade stalinisterna och bucharinisterna hittills tonat ned sina skiljaktigheter för att kunna uppvisa en gemensam front mot oppositionen. Men det ögonblick närmade sig då det skulle bli betydligt svårare att fortsätta på samma sätt, och en brytning kunde bli aktuell. Men Stalin kunde inte slå till mot Bucharin, Rykov och Tomskij innan han avslutat kampen mot Trotskij och Zinovjev. Han kunde inte göra upp med två oppositioner på en gång, särskilt som en förändring av politiken för många skulle framstå som en seger för Trotskij's och Zinovjev's åsikter. Han måste krossa oppositionen och få fria händer så snart som möjligt.

Han greps av häftiga raserianfall när Trotskij gjorde sina så kallade Clemenceau-uttalanden, första gången i ett brev till Ordjonikidze daterat den 11 juli och därefter ytterligare en gång i en artikel som han förelade *Pravda*. Med hänvisning till krigspaniken förklarade Trotskij, att de styrande fraktionernas ledning i händelse av krig skulle visa sig inkompetent och oförmögen att höja sig i nivå med uppgifterna, och att oppositionen, i försvarets intresse, skulle fortsätta sin kritik av den och försöka överta krigsledningen. Dessa deklarationer ledde till att Trotskij anklagades för illojalitet och defeatism. Som svar förklarade han att oppositionen stod för ett 'ovillkorligt försvar av Sovjetunionen, och att den i händelse av krig skulle försöka ersätta de styrande fraktionerna just för att kunna fortsätta fientligheterna med yttersta kraft och klarsynthet, något man inte kunde vänta av den nuvarande partiledningen'. Endast

‘okunniga och skurkar’ kunde från ‘sina skräphögar’ kalla detta förhållningssätt defaitistiskt. Istället var det ett uttryck för en äkta omsorg om försvaret – ‘segern uppnås inte från skräphögen’. Och så kom det kontroversiella ‘Clemenceauuttalandet’:

Vi kan ofta finna mycket lärorika exempel vid studiet av andra sociala klassers historia (skrev Trotskij till Ordzjonikidze). Här skall endast ett citeras: i början av det imperialistiska kriget (dvs. det första världskriget) hade den franska bourgeoisin en oduglig regering, en regering utan vare sig roder eller segel. Clemenceau och hans grupp befann sig i opposition till den. Utan hänsyn till krig och militär censur, ja utan hänsyn till att tyskarna stod 80 km från Paris (‘Just därför’, sade Clemenceau) förde han en ursinnig kamp mot regeringens småborgerliga obeslutsamhet och slapphet – för att kunna fortsätta kriget med sann imperialistisk skoningslöshet och grymhet. Clemenceau förrådade inte sin klass, bourgeoisin. Han tjänade den tvärtom mer troget, fast, beslutsamt och klokt än Viviani, Painlevé & Co. Det bevisas av den följande händelseutvecklingen. Clemenceaus grupp bildade regering och tryggade segern genom en mer konsekvent politik – han förde en imperialistisk rövarpolitik . . . Fanns det några franska journalister som kallade Clemenceaus grupp defaitistisk? Naturligtvis: galningar och lögnare finns i alla läger. De har dock inte alltid lika stora möjligheter att spela en betydelsefull roll.⁷⁹

Detta var således det exempel Trotskij tänkte följa – ett exempel som, bör vi tillägga, också Churchill skulle följa i början av andra världskriget i sin opposition mot Chamberlain. Svaret lät inte vänta på sig. Ett ramaskri höjdes från stalinisterna och bucharinisterna, vilka påstod att Trotskij ville genomföra en statskupp mitt under brinnande krig, medan fienden kanske stod mindre än åttio kilometer från Kreml – behövdes det några ytterligare bevis på illojalitet? Ungefär samtidigt gjorde en grupp armébefälhavare ett hemligt solidaritetsuttalande med oppositionen och kritiserade Vorosjilov, krigskommissarien, för militär inkompetens. Uttalandet var ställt till politbyrån. Bland undertecknarna återfanns, förutom Muralov, som ända tills nyligen varit chef för arméinspektionen, Putna, Jakir med flera generaler, vilka skulle gå under i Tuchatjevskij-utrensningen tio år senare.⁸⁰ För de styrande fraktionerna var militärens *démarche* ett förebud om oppositionens kommande handlande.

Uppståndelsen kring Clemenceauuttalandet varade fram till årsskiftet, dvs. fram till Trotskijs förvisning. Och det skulle ge eko i många år därefter: det citerades varhelst Trotskijs förräderi skulle bevisas. Ytterligt få partimedlemmar kände till vad Clemenceauuttalandet egentligen handlade om. De flesta uppfattade det faktiskt som ett hot från Trotskijs sida att förvandla det kommande kriget till inbördeskrig, om de inte såg det som ett direkt förspel till en kupp. Det spelade mindre roll att den sortens hotelser var honom fullständigt främmande och att exemplet han åberopat inte heller inneburit något sådant. Mycket få bolsjeviker hade någon uppfattning om vad den franske ‘Tigern’ gjort och med vilka medel han gripit makten. För Trotskij var exemplet Clemenceau något naturligt – han hade själv varit i Paris och kunnat följa Clemenceaus kamp tio år tidigare. Men för läsarna var exemplet avlägset, dunkelt och därför misstänkt. Detsamma gällde majoriteten av centralkommittén och även politbyråns ledamöter, (bland vilka nästan inga, förutom Bucharin, hade några kunskaper om fransk politik). På följande sätt beskriver Trotskij själv satiriskt den förvirrade okunnighet, med vilken centralkommittén mottog hans analogi:

Av min artikel . . . lärde sig Molotov först många ting, som han därefter rapporterade till centralkommittén som fruktansvärda prima facie-bevis på dessa upprorsplaner. Och sedan lärde sig Molotov att det under kriget i Frankrike fanns en politiker vid namn Clemenceau och att denne politiker förde en kamp mot den franska regeringen för att framtvinga en mer resolut och skoningslös imperialistisk politik . . . Därefter förklarade Stalin för Molotov, och Molotov för oss,

⁷⁹ Citerat in extenso av Stalin i *Sotjinenija*, vol. X, s. 52. [SUKP(b):s CK- och CKK-plenum 29 juli – 9 aug. 1927]

⁸⁰ Tuchatjevskij själv undertecknade inte uttalandet och han var inte vid någon tidpunkt involverad i den förenade oppositionen.

den verkliga innebörden i detta exempel: precis som Clemenceaus grupp tänker oppositionen slåss för en annorlunda socialistisk försvarspolitik – och det betyder en upprorspolitik av samma slag som den vänstersocialrevolutionärerna förde (1918).⁸¹

Det var bara alltför lätt att, först i Moskva och sedan i landsorten, skrämman upp cellerna med dessa mystiska intriger. Och snart växte kraven på ett oskadliggörande av oppositionen.

Den första augusti diskuterade centrala kontrollkommissionen och centralkommittén återigen den motion som krävde Trotskijs uteslutning. Återigen hängav sig Stalin, Bucharin m.fl. åt grovt förtal och läste upp oändliga anklagelseakter, vari de uppmärksammade varenda detalj ur Trotskijs politiska förflutna med början 1903, vilka de sedan exponerade i de mörkaste färger. T.o.m. de sedan länge bortglömda anklagelserna om att Trotskij under inbördeskriget var fientligt inställd till kommunisterna i armén och beordrat arkebusering av modiga och oskyldiga kommissarier, plockades åter fram.⁸² Denna gång utgjorde emellertid Clemenceau-uttalandet huvudanklagelsen, vilken gick ut på att oppositionen inte kunde tänkas uppträda lojalt i krigstid och medverka vid försvaret av Sovjetunionen.

Trotskij erinrade i sitt svar om att han under många år burit det högsta ansvaret för partiets försvarspolitik och Kommunistiska Internationalens formuleringar ifråga om krig och fred. Han angrep Stalin och Bucharin för att de i försvarsuppbygget använde sig av murket virke eller, som han uttryckte det, 'ruttna rep' och 'ruttna stöttor'. Hade de inte hälsat det anglo-sovjetiska rådet som ett bålverk mot intervention och krig, och hade de inte visat sig vara en ruttan stötta? Var inte deras allians med Kuomintang ett ruttet rep? Hade de inte försvagat Sovjetunionen genom att sabotera den kinesiska revolutionen? Vorosjilov hade uttalat, att 'bonderörelsen (i Kina) kunde ha stört generalernas nordexpedition'. Men det var ju precis så Chiang Kai-shek såg på saken. 'För en militärexpeditions skull har ni hållit tillbaka revolutionen . . . som om revolutionen inte i sig själv var . . . en de förtrycktas expedition mot förtryckarna.' 'Ni gick till storms mot upprättandet av sovjeterna i "arméns bakre linjer" – som om revolutionen var en armés bakre linjer – och det gjorde ni för att inte oro de generaler som två dagar senare krossade arbetarna och bönderna i sina bakre linjer.' Ett sådant tal av Vorosjilov, försvarskommissarien, och politbyråledamoten, var i sig självt 'en katastrof – likvärdig med ett förlorat slag'. I händelse av krig 'kommer de ruttna repen att falla i bitar' – och det var anledningen till att oppositionen inte kunde avstå från att kritisera den stalinistiska ledningen.

Men skulle inte kritiken försvaga Sovjetunionens moraliska ställning? Ett sådant sätt att ställa problemet var 'värdigt den påvliga kyrkan eller de feodala generalerna. Den katolska kyrkan kräver ett blint erkännande av sin auktoritet från de troendes sida. Revolutionären ger sitt stöd kritiskt, och ju mer obetingad rätten att kritisera är, desto starkare blir hans vilja att lägga ned sin själ för att utveckla och konsolidera den sammanslutning, vari han ingår som aktiv deltagare.' 'Vad vi behöver är inte en hycklande union sacrée utan en ärlig revolutionär enighet.' Inte heller var utgången i krig först och främst en fråga om vapen. Det var människor som hanterade vapnen och människor påverkades av idéer. Vad var det då för idé som låg bakom bolsjevismens försvarspolitik? Det fanns två vägar till segern: antingen, som oppositionen föreslog, föra kriget i en anda av revolutionär internationalism, eller också föra det på det terdorianiska sättet – men det betydde seger åt kulaken, ytterligare tryck på arbetaren och 'kapitalism på avbetalning'. Stalins politik var varken det ena eller det andra.

⁸¹ Se Trotskijs anteckning 'Clemenceau' daterad 2 augusti 1927, i *Arkiven*.

⁸² Denna speciella anklagelse gjordes av Jaroslavskij, men den upprörde t.o.m. stalinisterna och Ordzjonikidze tog uttryckligen avstånd från den. *Arkiven*. Jaroslavskij tillhörde den militära oppositionen 1919. Anklagelserna mot Trotskij drogs inför politbyrå av Smilga och Lasjevitj och de kommissarier som Trotskij påstods ha förföljt var Zalutskij och Bakajev - alla fyra nu framstående medlemmar av oppositionen. För en redogörelse av händelsen se *Den väpnade profeten*, ss. 312-13, 316, 319-20.

Han vacklade mellan de olika alternativen. Men kriget kunde inte tåla någon som helst obeslutsamhet. Det skulle tvinga stalingruppen att välja sida. I varje fall var den stalinistiska gruppen, som själv inte visste vart den var på väg, ingen som helst garanti för seger.

På denna punkt i Trotskij's tal noterar protokollet ett utrop av intensivt samtycke från Zinovjev, samtidigt som Trotskij avbryter och rättar sig: istället för att säga att 'den stalinistiska ledningen var *oförmögen* att garantera segern', sade han att den 'skulle *försvara* segern'. 'Men var finns partiet?' insköt Molotov. 'Ni har kvävt partiet' – dundrade Trotskij tillbaka, och han upprepade återigen att segern skulle bli 'svårare' under Stalin. Oppositionen kunde därför inte identifiera försvaret av Sovjetunionen med försvaret av stalinismen. 'Inte en enda oppositionsman eller oppositionskvinna kommer att avstå från sin rätt och skyldighet att kämpa för en korrigering av partiets kurs strax före eller under kriget. För att sammanfatta: för det socialistiska fäderneslandet? Ja! För den stalinistiska kursen? Nej!' ⁸³

Efter andra världskriget tycktes dessa profetior ha gått förlorade i glansen av Stalins triumfer. Stalin tryggade, trots allt, segern åt Ryssland. Och konsekvenserna visade inga likheter med 'kapitalism på avbetalning'. Trotskij talade emellertid vid en tidpunkt då NEP stod på sin höjdpunkt, då Ryssland fortfarande var en av de industriellt sett mest efterblivna nationerna, då privatjordbruket dominerade på landsbygden, kulaken växte i styrka och partiet fortfarande var en strömvirvel av oförenliga trender. Och han talade villkorligt om en krigsfara, som de styrande fraktionerna ansåg överhängande. Vi kan bara spekulera över resultatet av ett krig under dessa omständigheter och Stalins roll i det. Hur som helst var Trotskij's bedömning av utsikterna långt mer plausibel än den förefaller, då den relateras till Sovjetunionen under åren 1941-5. Men efter andra världskriget lyckades stalinismen övervinna spänningarna inom Sovjetunionen genom en tvångsmässig expansion mot Öst- och Centraleuropa. Det kan göras gällande att alternativet till expansionen just var den 'kapitalism på avbetalning' som Trotskij talat om. Och Trotskij's kritik av Stalins och Vorosjilovs inkompetens förefaller inte helt grundlös, ens i ljuset av segern. Under de allra första månaderna av de rysk-tyska fientligheterna gav Vorosjilov prov på en sådan fumlighet och oskicklighet att han aldrig reste sig som general igen. Vad gäller Stalin, så hade generalsekreteraren av år 1927 ännu föga av den empiriska militära kunskap och erfarenhet som den senare periodens diktator förvärvade under många år av absolutistiskt styre. Och även om Stalins roll under andra världskriget är, och under lång tid kommer att förbli, föremål för en historisk kontrovers, synes det ändå klarlagt att segern faktiskt blev 'svårare under Stalin' än den behövt bli, att Sovjetunionen under en mer förutseende ledning inte hade behövt lida så allvarliga nederlag som skedde 1941-42 och att det kanske inte behövt betala ett så oerhört pris i människoliv och andra resurser för den slutliga segern. ⁸⁴

Svagheten i Trotskij's ståndpunkter låg inte i vad han sade mot sina fiender. Den låg annorstädes – i det sätt på vilket han föreställde sig oppositionens agerande i krigstid. Det står helt klart att han inte hyste någon som helst defeatism. Men hur föreställde han sig själv som den sovjetiske Clemenceau? Han återkom till den frågan den 6 augusti, när centralkommittén och centrala kontrollkommissionen fortsatte att debattera motionen om hans uteslutning. Det var, sade han, orimligt att anklaga honom för uppvigling: Clemenceau hade inte företagit någon resning eller kupp eller handlat på något icke-konstitutionellt sätt. Han störtade den regering han var motståndare till och tillträdde sitt ämbete på ett högst lagligt sätt, genom att för sina syften använda det parlamentariska maskineriet. Men Sovjetunionen hade ju inget sådant parlamentariskt maskineri. 'Nej, det är riktigt', svarade Trotskij, 'lyckligtvis har vi inte det.'

⁸³ Arkiven. *The Stalin School of Falsification*, ss. 161-77.

⁸⁴ Se värderingen av Stalins roll i kriget i min *Stalin, a Political Biography*, ss. 456-60, och kapitlen XII-XIV, passim. [svensk översättning: [Stalin](#)]

Hur kunde då en opposition konstitutionellt störta regeringen? 'Men vi har ju', fortsatte Trotskij, 'vi har ju vårt partimaskineri.' Oppositionen skulle m.a.o. handla inom ramen för partistadgarna och försöka störta Stalin genom en votering i centralkommittén eller kanske på kongressen. Men hade inte Trotskij själv upprepade gånger sagt och visat, att partiets nominella konstitution var ett rent sken och att den reella konstitutionen utgjordes av Stalins byråkratiska absolutism? Visade inte den dagliga händelseutvecklingen sanningen i detta påstående? Det var därför, svarade Trotskij, som oppositionen arbetade för att reformera den inre partiregimen: . . . ty i händelse av krig borde partiet bevara eller snarare återställa en sundare, mer hälsosam och smidigare inre regim, som skulle göra det möjligt att kritisera i tid, förvarna i tid och förändra politiken i tid.' Men för de styrande fraktionerna var saken klar: de skulle inte komma att tillåta någon sådan reform eller förändring i ledningen med konstitutionella metoder. Och med utgångspunkt härifrån betraktade de Trotskijs uttalande. Och de drog slutsatsen att han inte skulle kunna störta Stalin med parlamentariska medel och därför skulle bli nödsakad att tillgripa en statskupp. Från dessa ståndpunkter var det på sätt och vis helt konsekvent att betrakta hans Clemenceauuttalande som en proklamation av oppositionens rätt att göra uppror, även om han i själva verket aldrig proklamerat någon sådan rättighet – något han dock skulle göra i exil åtta eller nio år senare. Och de styrande fraktionerna insåg att denna proklamation var en nödvändig effekt av den situation de skapat.

Med än klarare logik framhöll Trotskij, att det var de som hotade att tillgripa inbördeskrig för att vidmakthålla sitt grepp över partiet och hålla sig kvar vid makten. Och han anklagade dem för att förbereda sådana åtgärder mot oppositionen. Och när Stalin stormade mot Clemenceauuttalandet, var det ett sätt att indirekt fastställa en princip, som den bolsjevikiska traditionen inte tillät honom att proklamera öppet, om att det egna styret var okränkbart och orörbart och att varje försök att ersätta det var liktydigt med kontrarevolution. Det var den verkliga fråga som låg bakom affären. Stormen över Clemenceauuttalandet avslöjade vidden, djupet och omöjligheten av att överbrygga klyftan mellan den styrande gruppen och oppositionen: genom omständigheternas tryck var det språk med vilket de tilltalade varandra redan ett språk för inbördeskrig.

Partitribunalen, som nu debatterat frågan om uteslutningen av Trotskij i över en månad, tvekade emellertid om utslaget. För en gångs skull låg Stalin före sina anhängare och medarbetare. De var ännu inte helt redo att göra Stalin till viljes. De kände sig fortfarande bundna av gamla lojaliteter, de betraktade fortfarande sina motståndare som kamrater, de bekymrade sig fortfarande om finesser som parti-stadgarna och var angelägna om att bevara skenet av bolsjevikisk heder. Och därför försökte de återigen få till stånd en uppgörelse med oppositionen, som bara var alltför villig att gå dem till mötes. Och så försökte Trotskij och Zinovjev lugna de av Clemenceauuttalandet uppväckta känslorna genom att deklarerat oppositionens lojalitet mot stat och parti och genom att binda sig för ett ovillkorligt försvar av Sovjetunionen i ett utsatt läge. Ett nytt 'stillestånd' arrangerades. Och den 8 augusti avslutade centralkommittén och centrala kontrollkommissionen sina diskussioner, utan att vidta några åtgärder med anledning av uteslutningsmotionen och belåten med att endast behöva rösta igenom en viss censurering av oppositionsledarna.

För tillfället föreföll det som om oppositionen skulle kunna delta på den femtonde kongressen och där göra ytterligare en appell till partiet. Ledarna förberedde en fullständig och systematisk politisk text, en plattform av en typ de aldrig tidigare kunnat lägga fram. *Plattformen* diskuterades fram i oppositionscirklar, utsattes för noggrann genomgång och försågs med tillägg.⁸⁵ Men situationen hade för länge sedan överskridit den punkt där en

⁸⁵ *Plattformen* är känd under titeln *The real situation in Russia* under vilken Trotskij publicerade den senare i exil.

‘normalisering’ var möjlig. Det var det sista stilleståndet, och det blev t.o.m. ännu mer kortlivat än det förra. De styrande fraktionerna hade med tvekan gått med på det i den outtalade tron att oppositionen, som med knapp nöd undgått straff, skulle sträcka vapnen. Så uppfattade dock inte oppositionen sina skyldigheter. De ansåg sig ha rätt att fortsätta med vad som för dem var normala uttryck för åsikter och kritik, särskilt under de månader som föregick kongressen, som borde vara en period av debatt i hela partiet. Stalin och hans närmaste gjorde vad de kunde för att omintetgöra stilleståndet. Han gjorde oppositionen rasande genom att med eller utan förevändning straffa och förvisa dess anhängare. Han gav oppositionen skulden för detta och sade att den brutit stilleståndet genom att förbereda sin *plattform*, genom att vägra fördöma sina sympatisörer i Tyskland osv. När han insåg att han var försenad med sin kampanj, uppsköt han den femtonde kongressen med en månad.

Den 6 september vände sig Trotskij och hans vänner till politbyrå och centralkommittén med en erinran om att generalsekretariatet förde en egen politik, vilken inte ens stod i överensstämmelse med den stalinistiska-bucharinistiska majoriteten. Och de lade fram en detaljerad rapport om de nya förföljelserna och protesterade mot uppskjutandet av kongressen. Trotskij begärde än en gång en lojal debatt inför kongressen under medverkan av de förvisade oppositionsmännen. Han krävde också att centralkommittén, i enlighet med traditionen, skulle publicera oppositionens *plattform* och låta den cirkulera bland partiets väljare tillsammans med alla officiella dokument. Efter våldsamma och skoningslösa inlägg av Stalin, avvisade centralkommittén oppositionens klagomål och vägrade att publicera *plattformen* som en del av kongressmaterialet. Den förbjöd också oppositionen att låta cirkulera dokumentet med egna medel.

Detta var naturligtvis ett nytt tvistefrö. Att efterleva det nya förbudet skulle för oppositionen vara detsamma som en kanske slutgiltig och vanärande kapitulation. Men att helt ignorera det var också riskabelt, ty då skulle de tvingas producera och cirkulera *plattformen* underjordiskt eller halvt underjordiskt. Oppositionen beslöt att ta risken. För att åter skydda sig mot repressalier – för att än en gång ‘sprida slaget’ – och för att göra intryck på kongressen, uppmanade Trotskij och Zinovjev sina anhängare att underteckna *plattformen en masse*. De samlade namnunderskrifterna skulle avslöja oppositionens kvantitativa styrka, och därför var kampanjen från början en form av kraftmätning, som oppositionen dittills inte vågat ge sig in i.

För Stalin var det omöjligt att låta något sådant pågå ostört. Natten till den 13 september gjorde GPU razzia i oppositionens ‘tryckeri’, häktade ett flertal personer som var sysselsatta med att framställa *plattformen* och tillkännagav triumferande att man avslöjat en sammansvärjning. GPU hävdade att man gripit oppositionsmännen på bar gärning, under det att dessa befann sig i nära samarbete med ökända kontrarevolutionärer och att en f.d. officer i Wrangels Vita Garden satt upp tryckeriet. Trotskij var bortrest i Kaukasus den dag razzian ägde rum, men flera oppositionsledare, t.ex. Preobrazjenskij, Mratjkovskij och Serebrjakov försökte framträda med ett tillbakavisande och tog på sig det fulla ansvaret för ‘tryckeriet’ och publicerandet av *plattformen*. Alla tre uteslöts omedelbart ur partiet och en av dem, Mratjkovskij, fängslades. Det var första gången prominenta personer inom oppositionen tillfogades detta slags straff.

Det inträffade gav en föraning om ‘det hopkok’ på vilket det kommande decenniets stora utrensningar skulle baseras. GPU:s avslöjanden syftade till att göra intryck på alla dem som tvivlat på Stalin och hans påståenden om ‘enhetsfronten mellan Chamberlain och Trotskij’. Om dessa människor drabbades av dåligt samvete och började fråga sig om inte den ‘enhetsfronten’ var ett resultat av Stalins fantasi, fanns den uppdagade sammansvärjningen till hands för att lugna ner dem. Den äkta ‘Wrangelofficeren’ framstod som en länk mellan oppositionens mörka krafter och världsimperialismen. De tvivlande och förvirrade fick en klar varning. Man visade dem det nät de kunde trassla in sig i, så fort de påbörjade eller blott

översåg med varje form av verksamhet som riktade sig mot de officiella ledarna, hur oskyldig denna verksamhet än tedde sig till en början.

Slaget var väl utmätt. När väl oppositionen lyckades visa att GPU:s avslöjanden var en ren bluff, var skadan redan skedd. Zinovjev, Kamenev och Trotskij – han hade avbrutit sin vistelse i Kaukasus och återvänt till Moskva – tog upp saken med Menzjinskij, GPU-chefen efter Dzerzjinskij, och klargjorde de farsartade omständigheterna kring sammansvärjningen. GPU hade tillfångatagit oppositionsmedlemmar, som höll på att duplicera *plattformen*. Det framkom att oppositionen inte ens ägde något hemligt tryckeri av det slag som varje underjordisk grupp förfogat över på tsartiden. Några ungdomar hade frivilligt ställt upp för renskrivning och duplicering. Visserligen var en del av dem partilösa, men det var deras enda brott – Stalin kunde senare inte hitta någon bättre etikett på dem än ‘borgerliga intellektuella’. En f.d. Wrangelofficer hade faktiskt medverkat i arbetet och lovat hjälpa till att sprida *plattformen*, men Menzjinskij erkände, först inför Trotskij och Kamenev och sedan inför centralkommittén, att GPU anställt officeren som en agent provocateur och att han hade till särskild uppgift att spionera på oppositionen. Stalin bekräftade själv avslöjandet och sade: ‘Men vad är det för fel på att denna f.d. Wrangelofficer hjälper sovjetregeringen att upptäcka kontrarevolutionära sammansvärjningar? Vem kan förvägra de sovjetiska myndigheterna rätten att vinna över f.d. officerare och använda dem för att uppdaga kontrarevolutionära organisationer?’⁸⁶ Stalin använde således först Wrangelofficeren som ett positivt bevis på oppositionsverksamhetens kontrarevolutionära natur, för att sedan fortsätta med att säga, att han inte såg någon anledning att inte använda officeren för att få fram beviset. Oppositionen utropade: ‘Fiender, förföljare och baktalare!’ Men den återhämtade sig aldrig från verkningarna av bakdaneriet.

Det var inte bara på grund av denna affär som Trotskij i all hast återvänt till Moskva. Medan han var i Kaukasus tillkännagav Kominterns presidium oväntat att det skulle sammanträda före utgången av september månad och att en punkt på dagordningen var Trotskij uteslutning från Internationalens exekutiv. Han framträdde inför exekutiven den 27 september för att för sista gången – med förakt och lidelse – tala inför representanterna från alla världens kommunistpartier. Det var en grotesk scen. De utländska kommunister som satte sig till doms över en av grundarna av deras International och fränkande honom varje merit som revolutionär, var nästan samtliga patetiskt misslyckade revolutionärer: de var upphovsmän till misslyckade resningar, nästan professionella förlorare i revolution eller ledare av obetydliga sekter och solade sig i glansen av den oktoberrevolution, i vilken den anklagade spelat en så framträdande roll. Bland dem fanns Marcel Cachin, som under första världskriget, medan Trotskij blev utvisad ur Frankrike på grund av sin roll som författare av Zimmerwald-manifestet, reste till Italien på den franska regeringens uppdrag för att underblåsa Mussolinis krigskampanj. Där fanns Doriot, den blivande fascisten och Hitlermarionetten, Thälmann, som skulle leda den tyska kommunismen vid dess kapitulation för Hitler och därefter gå under i Hitlers koncentrationsläger och Roy, som just var hemkommen från Kina, där han gjort sitt bästa för att få det kinesiska partiet att krypa i stoftet för Chiang Kai-shek. Som uteslutningsmotionär uttogs J. T. Murphy, en obetydlig representant för ett av de mest obetydliga utländska kommunistpartierna, det brittiska. Det förakt Trotskij vräkte över detta konventikel stod i proportion till deras förolämpningar mot honom.⁸⁷

‘Ni anklagar mig’, sade han till exekutiven, ‘för disciplinbrott.’ ‘Jag tvivlar inte på att ni också har domen klar.’⁸⁸ Inte en enda av exekutivens ledamöter vågade bilda sig en själv-

⁸⁶ Stalin *Sotjinenija*, vol. X, s. 187.

⁸⁷ Doriot, tycks det, var inte närvarande vid sammanträdet, men han var suppleant i exekutiven och en av Trotskij 88

⁸⁸ *Arkiven*.

ständig uppfattning – de utförde bara order. Deras kryperi var så långtgående, att det ryska partiets generalsekreterare tilläts ha oförsämdheten, att anvisa ett utländskt kommunistpartis representant ett obetydligt funktionärsarbete i en avlägsen rysk provins – hänvisningen gällde den jugoslaviska kominternrepresentanten Vujovitj, en zinovjevist som också skulle uteslutas. Han, Trotskij, hade kallats för att redogöra för sitt överklagande av det ryska partiets beslut i Internationalen – ‘precis som på tsartiden slår *pristaven* (poliskommissarien) än idag var och en som vågar beklaga sig över honom högre upp’. De s.k. ledarna för den internationella kommunismen försökte inte ens ge ett sken av anständighet: i sin extrema opportunism hade de glömt att utesluta Chiang Kai-shek och Wang Ching-wei ur exekutiven och Kuomintang var fortfarande associerat till Komintern. Men de hade mage att sitta till doms över dem som var den ryska revolutionens kött och blod.⁸⁹

Under dessa ödesdiga år, fortsatte Trotskij, hade inte en enda världskongress hållits. På Lenins tid hölls en kongress om året, även om det rådde inbördeskrig eller blockad. Ingen av de allvarliga frågor som uppkommit hade tagits upp till debatt, ty de var alla tabubelagda – alla avslöjade nämligen den stalinistiska politikens skeppsbrott. ‘Varför tiger kommunistpartiernas press? Varför tiger Internationals press?’ Exekutiven trampade nästan dagligen på sin organisations stadgar, och sedan kom de och anklagade den ryska oppositionen för disciplinbrott. ‘Oppositionens enda brott’, bekände han, ‘är att ha varit alltför foglig inför det stalinistiska sekretariatets planer, vilka visat sig vara katastrofala för revolutionen’. ‘Det sätt på vilket den ryska kongressen nu förbereds är ett rent hån ... Stalins favoritvapen är förtal.’ ‘Var och en som kan sin historia, vet att usurpatorns väg alltid kantas av sådana falska anklagelser.’ Oppositionen kunde inte uppge sin rätt att tala ut om en regim som utgjorde den mest dödliga fara för revolutionen: ‘När en soldat bundits till händerna är huvudfaran inte fienden utan repet som håller fast hans händer.’

‘Han gick till anfall’, berättar Murphy, författaren till uteslutningsmotionen, ‘med all den kraft och styrka han var mäktig. Han utmanade oss inom alla de områden där det pågått debatt under de senaste tre åren ... en forensisk satsning som endast han var mäktig’, och sedan han vänt ryggen åt exekutiven i den organisation, på vilken han ställt sina högsta förhoppningar, ‘avlägsnade han sig från salen med huvudet upplyft’.⁹⁰ Exekutiven led inte ens av den sorts samvetsbetänkligheter som drabbat den ryska centralkommittén – den hade verkligen domen klar.

Vid denna tid ledde kampen i Moskva till en diplomatisk incident som orsakade en våg av internationell uppståndelse. Efter brytningen mellan England och Ryssland hade de sovjetiska relationerna med Frankrike också börjat försämrats. Den franska regeringen och pressen reste på nytt det gamla kravet på återbetalning av de obetalda lånen, ett krav som ställdes första gången, när regeringen Lenin förklarade alla tsaristiska skulder till utländska kreditorer annullerade. Politbyrån och centralkommittén diskuterade frågan av och till. 1926 var ‘Trotskij för en försoning med fransmännen. England stod då på tröskeln till industriella oroligheter. Frankrike led av inflationens verkningar. Den kinesiska revolutionen hade ett uppsving. Och Sovjetunionen befann sig i ett styrkeläge, som enligt hans mening tillät vissa eftergifter till fransmännen och ett visst tillmötesgående av de små rentierernas krav. Men Stalin befann sig vid den tiden, berättar Trotskij, i en ytterligt tillitsfull stämning och ville inte höra talas om en uppgörelse. Men när frågan blev aktuell igen, 1927, var Stalin angelägen om

⁸⁹ *L'Humanité* hade hälsat Chiang Kai-shek som ‘Shanghaikommunens hjälte’, sade Trotskij.

⁹⁰ J. T. Murphy, *New Horizon*, ss. 274-77. Murphy berättar att han före mötet mötte Trotskij i korridoren. ‘Alla hade sina tunga överrockar och pälsmössor, och hatt- och rockhängarna i hallen var fyllda. Trotskij tittade sig omkring när (Murphys sekreterare) frågade: ‘Kan jag hjälpa er, kamrat Trotskij?’ Kvikkt som tanken svarade han klipskt: ‘Nej tack. Jag letar efter två saker – en god kommunist och någonstans att hänga min rock. Det finns inte här.’ Mötet varade från 9.30 till 17.00.

att gå fransmännen till mötes. Nu motsatte sig emellertid Trotskij och hans vänner detta. Han hävdade att Sovjetregeringen, efter den kinesiska revolutionens nederlag, det anglo-sovjetiska rådets sammanbrott och brytningen med England, var för svagt för att ge vika. Och att eftergifter från dess sida, endast skulle uppfattas som ytterligare tecken på svaghet.

För oppositionen komplicerades situationen av att Rakovskij som ambassadör ledde förhandlingarna i Paris och blev en måltavla för de franska attackerna. Redan i augusti uttryckte det franska sändebudet i Moskva sin regerings ogillande av Rakovskijs förbindelse med den trotskistiska oppositionen.⁹¹ Å andra sidan hade Stalin i centralkommittén gjort ett försök att spela ut Rakovskij mot Trotskij: han påpekade att det var en 'lojal oppositionsman', Rakovskij, som yrkade på att Moskva skulle ge vika för fransmännen. Trotskij skrev till Rakovskij för att påminna honom om att hans agerande i Paris blivit föremål för kampen inom partiet.⁹² Rakovskijs hängivenhet för oppositionen och Trotskij personligen var av sådant slag att påminnelsen inte kan ha undgått att göra intryck på honom. Men redan innan han mottog den, gjorde han något som gav upphov till en av den tidens stora diplomatiska skandaler. Han skrev sitt namn under ett manifest, som uppmanade arbetare och soldater i de kapitalistiska länderna att försvara Sovjetunionen i händelse av krig. Under dessa år av 'stabilisering' och 'normalisering' av de diplomatiska förbindelserna med borgerliga regeringar, var det inte brukligt att sovjetambassadörer gjorde revolutionära utspel av detta slag. Den franska pressen dundrade. Den franska regeringen förklarade Rakovskij *persona non grata*. Utrikesministern Aristide Briand förklarade att sovjetregeringen borde vara synnerligen angelägen om att kalla hem sin bångstyrlige ambassadör, eftersom det var olämpligt att ha en oppositionsanhängare som representant i Paris.

Moskva gav ett dubbeltydigt svar. Som utrikeskommissarie försvarade Tjitjerin sin ambassadör, men det franska ministeriet hade anledning att förmoda att dess attacker på Rakovskij inte kom helt olägligt för Tjitjerins överordnade. Trotskij vidhöll att Stalin drev ett illojalt spel om Rakovskijs hemkallande och att det sovjetiska utrikesdepartementet på skarpen borde ha uppmanat Briand att inte blanda sig i bolsjevikpartiets inre angelägenheter. Men eftersom den franska regeringen förklarat Rakovskij *persona non grata*, hade Moskva inget annat val än att kalla hem honom. Hur framstående Rakovskij än var som diplomat, var han utled på sina utländska uppdrag och var, efter ett uppehåll på fyra år, ytterst angelägen att åter ge sig in i striderna därhemma. Trotskij var också glad att ha sin gamle vän hemma vid sin sida. För oppositionen innebar omständigheterna kring Rakovskijs hemkallande en viss framgång: det faktum att en av dess ledare hade utsatt sig själv för en borgerlig regerings fientlighet, eftersom han väddat till utländska arbetare och soldater att försvara Sovjetunionen, motsade på ett slående sätt anklagelserna för defeatism och påståendena om 'enhetsfronten mellan Chamberlain till Trotskij'.

Stalin insåg nu det otillräckliga i att överösa sina motståndare med anklagelser och försökte därför förbättra sin popularitet på ett mera positivt sätt. I sin *plattform* hade oppositionen förnyat de ett år gamla kraven, som regeringen då gav sig ut för att vilja genomföra. Den begärde löneökningar för låginkomstarbetare, ett strikt iakttagande av åttatimmarsdagen, skattelättnader för *bednjakerna* osv. *Plattformen* hävdade, att de styrande fraktionerna inte hållit ett enda av sina löften och att de proletära och halvproletära massornas läge blivit allt sämre. Som svar på detta gjorde Stalin ett uppseendeväckande drag: han tillkännagav att regeringen inom kort skulle införa sjutimmars arbetsdag och femdagarsvecka och att arbetarna skulle få samma löner som förut. Reformen skulle offentliggöras under det förestående tioårsjubileet av oktoberrevolutionen, då politbyrån skulle vända sig till nationen

⁹¹ Se Degras (ed.) *Soviet Documents on Foreign Policy*, vol. II, ss. 247-55.

⁹² Trotskijs brev till Rakovskij 30 september 1927 finns i *Arkiven*.

med ett högtidligt manifest som skulle hälsa sjutimmarsdagen som socialismens dittills största bedrift – det första revolutionsdecenniets kulmen.

Detta var rena dubbelspelet. Sovjetunionen var alltför fattigt för att ha råd med en sådan reform – ännu trettio år senare, efter att det blivit världens andra industrimakt, arbetade dess arbetare fortfarande åtta timmar om dagen och sex dagar i veckan.⁹³ Men Stalin intresserade sig inte för de ekonomiska realiteterna i detta fall. Han lade fram dessa sensationella lagförslag utan att de dessförinnan diskuterats i fackföreningarna, *Gosplan* eller ens centralkommittén. Bucharinisterna hyste betänkligheter mot de föreslagna reformerna. Tomschij, som ledde fackföreningarna, dolde inte sitt missnöje med sensationsnumret. Stalin lyckades ändå genomdriva det och en särskild session med sovjeternas centrala exekutivkommitté samman kallades till Leningrad för att ge det en formell och högtidlig sanktion.

Efter att Kirov avgivit en officiell rapport vid sessionen den 15 oktober, tog Trotskij till orda för att påvisa det falska i planen. Han erinrade om att när oppositionen yrkat på en måttlig lönestegring, så hade kravet indignerat tillbakavisats som ett hot mot nationens ansträngda ekonomiska resurser. Hur kunde då ekonomin tåla en sjutimmarsdag nu? Oppositionen vidhöll, att inte ens åttatimmarsdagen iakttogs tillräckligt noggrant inom den statsägda industrin – varför trollade då plötsligt Stalin fram denna storslagna reform ur sin hatt? Hade det inte varit ärligare att erbjuda arbetarna vissa mer modesta men verkliga förmåner? Det var en skam att fira revolutionen med detta slags trollkonster. Trotskij påpekade att den nyss, efter årtals förberedelser avslutade första femårsplanen inte innehöll så mycket som en antydning om en förkortning av arbetsdagen. Hur var det då möjligt att verkligen åstadkomma en nedskärning, när man planerade för år framåt på basis av ett antagande om längre arbetsdag? Hela reformen, slutade han, hade endast ett enda syfte – att tjäna den styrande gruppen i dess uppgörelse med oppositionen.

I denna dispyt låg förnuftet, sanningen och hederligheten på Trotskijs sida. Och det var inte första gången de ledde honom rakt i en fälla. För Stalin var ingenting mer välkommet än Trotskijs protester. Stalinisterna begav sig till fabrikerna för att berätta för arbetarna om Trotskijs senaste skurkstreck. Enligt deras utsago ville han beröva arbetarna vad partiet ville ge dem. Han försökte hindra den epokgörande reform, i vilken alla kunde skönja socialismens gryning. Vad var meningen med alla hans bedyranden om lojalitet mot bolsjevismen och hans försök att uppträda som språkrör för arbetarklassen? För fabrikernas människor var Trotskijs argument okända. Äldre och kallsinniga arbetare kanske anade sig till dem och kände en viss misstro gentemot Stalins tvivelaktiga gåva. Men den godtrogna massan hälsade den tacksamt och hade inte mycket tålamod med kritikerna. Oppositionen hade fr.a. diskuterat ämnen som befann sig högt över huvudet på arbetarna: Kuomintang, det anglo-sovjetiska rådet, den permanenta revolutionen, termidor, Clemenceau osv. Den enda punkt där oppositionens språk varit gripbart, var kravet på förbättringar av arbetarens levnadsvillkor. Det kravet hade givit den omfattande, om än passiva sympatier. Nu var mycket av denna sympati bortblåst. En mur av likgiltighet och fientlighet slöt sig kring oppositionen.

Men just i detta ögonblick – så stark är stundom människornas 'längtan efter det de knappast hoppas på' – bringade en märklig händelse tröst och uppmuntran åt oppositionen. Under den session då sjutimmarsdagen debatterades, iscensattes officiella demonstrationer i Leningrad till dess ära med sedvanlig pomp och ståt. Partiledarna besåg en parad och ett väldigt massåg. Trotskij och Zinovjev fanns inte med bland ledarna. Medvetet eller omedvetet stod de, som

⁹³ Sjutimmarsdag och femdagarsvecka var formellt i kraft under ca tretton år, men hyllades inte i praktiken. Vid början av andra världskriget beslutades om återgång till normal vecka och åttatimmarsdag och dessa förblev obligatoriska under nära två decennier. Först 1958 inleddes en gradvis återgång till sjutimmarsdag (men ännu inte femdagarsvecka).

om de demonstrerade sin skilsmässa från överheten, på ett lastbilsflak något vid sidan av de officiella läktarna, på en plats som demonstranterna måste passera på sin väg från paraden. Bakom ryggen på Trotskij låg Tauridpalatset, där han för tio år sedan dundrat mot Kerenskij och eggat huvudstadens arbetare till entusiasm, handling och revolt.

Demonstrationskolonnerna närmade sig efter att ha passerat de officiella läktarna. Man igenkände de båda oppositionsledarna, stannade upp, fortsatte, stannade åter, stirrade stumt, höjde armarna, gestikulerade, viftade med mössor och näsdukar, fortsatte och stannade åter upp. Trängseln ökade runt lastbilen och trafiken blockerades, medan platsen kring de officiella läktarna uttunnades. Det var som ett eko av folkmassornas entusiastiska bifall och högljudda krav 1917. I själva verket var folkmassan framför Trotskij och Zinovjev kuvad och timid, även om den var synbarligen upprörd. Den uppförde sig tvetydigt. Om den hade för avsikt att demonstrera sin sympati för oppositionen, var demonstrationen föga mer än en stum uppvisning. Den uttryckte massans respekt för eller medlidande med de slagna, men ingen kampberedskap.

Men oppositionsledarna missbedömde demonstranternas temperament. 'Det var en tyst, besegrad, rörande hälsning', enligt en ögonvittnesskildring. Men 'Zinovjev och Trotskij mottog den med glädje och betraktade den som en styrkedemonstration.' 'Massorna är med oss!', sade de samma kväll.⁹⁴ Händelsen fick följdverkningar som inte stod i någon rimlig proportion till dess verkliga betydelse. Det var fr.a. mot bakgrund av denna händelse som oppositionsledarna beslöt att 'göra en direkt appell till massorna' under revolutionsjubileet tre veckor senare. De styrande fraktionerna såg å sin sida massans dubbeltydiga beteende som en varning: de insåg att folkstämningen inte var något att leka med.

Stalin gick snart till förnyade angrepp. Den 23 oktober krävde han ånyo att Trotskij och Zinovjev skulle uteslutas ur centralkommittén. Efter fyra månader hade han till sist lyckats utplåna all tvekan och allt motstånd hos de personer som utgjorde partiets högsta domstol. Äntligen var de redo att göra honom till lags. Men de blev inte av med sina farhågor och olustkänslor, vilket tog sig uttryck i den utomordentliga nervositet och våldsamhet som präglade förhandlingarna. Det låg en sjuklig spänning i luften, som vid en avrättning då bödeln och övriga medverkande betraktar sitt offer med djupt hat men också med djup bävan och en molande osäkerhet om det rättvisa i handlingen och dess följder. Allt som offret säger eller gör, ger upphov till dessa motsägelsefulla känslor, vilka stegras till veritabla vredesutbrott. Alla är övertygade om att offret måste dö för att de skall få leva, och alla ryser vid tanken på de möjliga konsekvenserna. De söker bli av med sina egna kval genom att driva på bödeln och vräka skamlösa förolämpningar och tunga stenar över den dömda. Det var så stalinisterna och bucharinisterna uppträdde under denna session. De avbröt gång på gång Trotskijs sista pläderingar med hatfyllda och vulgära smädelser. De höll för öronen vid hans resonemang och uppmanade ordföranden att täppa till munnen på honom. Från ordförandens bord kastades bläckhorn, tunga volymer och ett glas mot Trotskijs huvud medan han talade. Jaroslavskij, Sjvernik, Petrovskij, Ukrainas president, m.fl. drev högljutt på Stalin och manade honom att gå på i samma stil. Det var ingen ände på alla hotelser, smädelser och förbannelser, vilket fick församlingen att likna en skara dömda själar.⁹⁵

Inom den styrande gruppen var det bara Stalin som talade fattat, med brutalt och kallt hat och utan varje spår av ångest. Han drog den vanliga anklagelselistan. Och hans tal – det var här

⁹⁴ V. Serge, *Memoires d'un Révolutionnaire*, s. 239. Trotskijs egen beskrivning av samma scen i *Moja Zjizn*, vol. II, s. 278, tycks spegla något av den iver med vilken han först såg demonstrationen.

⁹⁵ I ett brev skrivet till centralkommitténs sekretariat nästa dag protesterade Trotskij mot den ofullständiga återgivningen av hans tal i det officiella protokollet och utelämnandet av varje hänvisning till dessa scener. *Arkiven*.

han rättfärdigade användandet av *agents provocateurs* (Wrangelofficeren) mot partimedlemmar – var en uppvisning i cynism, också med hans egna mått mätt.⁹⁶ Endast Trotskij talade lika behärskat. Han överröstade oväsendet i en sista utmaning före sin avgång. Han varnade fraktionerna för Stalin och hans mål att helt utplåna alla former av opposition. Och under hånfulla tillmälen från publiken förutsade han den rad av blodiga utrensningar som inte bara skulle komma att drabba hans egna anhängare, utan också många bucharinister och t.o.m. stalinister. Han uttryckte en förhoppningsfull försäkran om att Stalins triumf skulle bli kortlivad och att den stalinistiska regimen skulle råka ut för en plötslig kraschartad kollaps. Ögonblickets segrare förlitade sig i alltför hög grad på våld. Visserligen hade bolsjevikerna uppnått ‘gigantiska resultat’ när de använde våld mot de gamla härskande klasserna och mensjevikerna och socialrevolutionärerna, vilka alla stod för en förlorad eller reaktionär sak. Men så kunde man inte krossa en opposition som stod för historiska framsteg. ‘Uteslut oss ni – det kommer inte att hindra vår seger’, var de sista ord partiets högsta råd fick höra från Trotskij's läppar.

*

Nu följde veckor av intensiv aktivitet. Oppositionen bedrev fortfarande sin namninsamling i hopp om att göra intryck på partiopinionen med ett stort antal anhängare. Zinovjev var övertygad om att de skulle få bortåt 20 000-30 000 underskrifter och att Stalin, överbevisad om detta massiva stöd, skulle inställa alla repressalieåtgärder och att oppositionen t.o.m. skulle kunna göra come-back. Oppositionsledarna beslöt att under revolutionsjubileet göra den ‘appell till massorna’ som lockat dem ända sedan demonstrationen i Leningrad. Det var ingen lätt uppgift att bestämma formen för appellen. Syftet var att medvetandegöra massorna om oppositionens krav och få dem att vända sig mot de officiella ledarna utan att fördenskulle ge de senare anledning att anklaga oppositionen för disciplinbrott. Dessa båda sidor gick knappast att förena. Och oppositionsmedlemmarna tillbringade dagar och nätter med att diskutera och förbereda kraftmätningen.

Precis som sina kamrater tillbringade nu Trotskij den största delen av sin tid hemma hos vanliga arbetare i förstäderna. Det var som på den tiden han var en ung och okänd revolutionär och diskuterade och förklarade principer och ståndpunkter och instruerade små grupper av hängivna och ivriga anhängare. Han hade inte mycket gemensamt med den Robespierre på tröskeln till termidor som han jämförde sig med. Två olika naturer tycktes flyta samman i honom – Dantons och Babeufs, men nu liknade han snarare den senare, den jagade ledaren för de Jämlikas Sammansvärjning, som reste paroller om pånyttfödelse av revolutionen och trotsade de obarmhärtiga upphovsmännen till den nya leviatanstaten. Och historiens motström drabbade honom lika hårt som Babeuf.

Ett femtiotal personer fyllde en oansenlig matsal (så beskriver Victor Serge ett typiskt möte) och lyssnade till Zinovjev, som blivit fet, blek, rufsig och talade med låg röst. Det fanns något lösligt men samtidigt tilltalande hos honom ... Vid andra ändan av bordet satt Trotskij. Han började åldras och gråna inför våra ögon, och gjorde ett väldigt intryck där han satt framåtlutad med konturskarpa anletsdrag. Han var vänlig och fann alltid det rätta svaret. En kvinnlig arbetare, som sitter med benen korslagda på golvet, frågar honom plötsligt: ‘Och om vi utesluts ur partiet? – Ingenting kan hindra kommunistiska proletärer från att vara kommunister’, svarar Trotskij. ‘Det finns egentligen ingenting som kan avskära oss från partiet.’ Med ett svagt leende förklarar Zinovjev att vi nu går in i en epok, då det runt partiet kommer att finnas många uteslutna och halvt uteslutna människor som är betydligt mer värdiga namnet bolsjevik är partisekreterarna. Det var helt enkelt rörande att se den proletära diktaturens män, som än igår varit så mäktiga, på detta sätt återvända till de fattigas kvarter och här tala som till jämlikar och söka stöd och kamrater. På trappan utanför stod frivilliga på vakt och iakttog de förbipasserande. GPU kunde när som helst göra razzia.

⁹⁶ Stalin, *Sotjinenija*, vol. X, ss. 172-205.

En gång gjorde jag Trotskij sällskap, när han lämnade ett sådant möte som hållits i en förfallen och torftig lägenhet. På gatan fällde Trotskij upp rockkragen och drog ner hatten för ögonen för att inte bli igenkänd. Han såg ut som en gammal intellektuell som fortfarande var rakryggad efter tjugo år av strapatser och umbäranden. Vi närmade oss en kusk. 'Var snäll och sköt betalningen', sade Lev Davidovitj till mig, 'jag har nästan inga pengar på mig.' Kusken, som var en skäggig bonde av den gamla typen, böjde sig fram över honom och sade: 'Här behövs ingen betalning. Kom nu kamrat. Du är Trotskij, inte sant?' Rocken hade inte helt kunnat dölja mannen från slagen vid Svyazjsk, Kazan, Pulkovo och Tsaritsyn. Ett svagt leende blänkte till i Trotskijs ansikte: 'Berätta inte det här för någon. Var och en vet att kuskarna tillhör småbourgeoisin, vars tjänster bara kan misskreditera oss.'⁹⁷

När han sade till arbeterskan som satt med benen korslagda på golvet: 'Det finns egentligen ingenting som kan avskära oss från partiet', var det inte ett halvhjärtat försök att trösta. Som Zinovjev räknade han med massuteslutningar, men han hoppades att detta mot förmodan skulle ske i form av en hälsosam chock, att partiets samvete skulle vakna, att folk skulle vilja studera *plattformen* för att bilda sig en egen uppfattning om var oppositionen stod och att den stora debatt oppositionen så många gånger förgäves krävt, en gång för alla skulle kunna ta sin början. Han trodde att Stalin skulle förta sig: om tusentals partimedlemmar avskedades som kontrarevolutionärer, måste de också fängslas. Något sådant kunde inte undgå att förfära partiet och skapa en medvetenhet om att en sådan form av repression mycket väl kunde betyda 'slutet på den proletära diktaturen'. För ögonblicket kände sig faktiskt många stalinister och bucharinister illa till mods vid tanken på att behöva förfölja och fängsla sina egna kamrater och vapenbröder. Stalin och Molotov var tvungna att försäkra dem, att utvecklingen aldrig skulle gå dithän och att det inte skulle uppstå något behov av total uteslutning, eftersom politbyrån skulle tvinga oppositionen att slå till reträtt och kapitulera innan det var för sent. Den andra november uppmanade Trotskij, efter att ha citerat dessa försäkringar, oppositionen att förbli lika aggressiv som någonsin – först då skulle massan av stalinister och bucharinister inse det bedrägliga i ledarnas skryt, anstränga sig för att försöka få ett slut på förföljelserna och tvinga förföljarna själva att börja vackla och därefter kapitulera.⁹⁸ Stalins och Molotovs skryt saknade dock inte helt grund: de gjorde en uppskattning av oppositionens svaghet och förutsade att i varje fall zinovjevanhängarna skulle komma att vackla i det kritiska ögonblicket. Under tiden lade försäkringarna om att det inte skulle behöva bli fråga om massuteslutningar sordin på oron och ovissheten och fick partiet att passivt invänta händelseutvecklingen och på så sätt försona sig med vad som komma skulle.

Samtidigt kringskar den ström av förtal och hotelser som haglade över oppositionen dess handlingsmarginaler. Det var inte många som vågade sätta sitt namn under *plattformen* som dagligen fördömdes som ett subversivt dokument. Istället för de 20 000 eller 30 000 namn som Zinovjev hoppats på, lyckades oppositionen samla högst 5 000-6 000.⁹⁹ Och följderna för dem som skrev under var av det slaget att oppositionen endast offentliggjorde några hundra namn. *Plattforms* kampanjen blev sålunda ytterligare en demonstration av oppositionens svaghet.

*

Vid det här laget var Trotskij, för att citera Sedova, 'överarbetad och spänd och led av dålig hälsa, feber och sömnlöshet'. Inför fienden uppvisade han en obeveklig fasad och bland anhängare var han ett föredöme av självkontroll och heroisk styrka. Men privat tog den

⁹⁷ V. Serge, *Le Tournant Obscur*, ss. 113-14.

⁹⁸ *Arkiven*.

⁹⁹ Detta var den siffra oppositionen gav. V. Serge, *Memoires d'un Révolutionnaire*, s. 243. Stalinistiska källor hävdade att oppositionen samlade 4 000 underskrifter. Enligt N. Popov, den stalinistiske historikern, fick oppositionen 6 000 röster av totalt 725 000 i kongressvalen. (*Outline History of the CPSU*, vol. II, s. 323.)

mänskliga bräckligheten ut sin rätt. Förgäves sökte han bekämpa sin sömnlöshet, sömnmedel hjälpte inte. Han klagade allt oftare över huvudvärk och yrsel. Han var deprimerad och utled på allt. Ibland dödades nästan hela hans känslighet av alla illasinnade giftigheter som välldes in från alla håll. 'Vid frukosten kunde vi få se honom öppna tidningen', skriver hans fru, '... han bladdrade snabbt igenom dem och slängde nedslagen ifrån sig dem på bordet. Det enda de innehöll var dumma lögnar, förvrängningar av de klaraste fakta, det mest vulgära förtal, fruktansvärda hotelser och telegram från hela världen, som fanatiskt och med obeskrivlig servilitet upprepade samma skändligheter . . . ' "Vad har de gjort med revolutionen och partiet, vad har de gjort med marxismen och internationalen!"¹⁰⁰

Också Trotskijs närmaste drabbades av nederlaget. Hela familjen var på helspänn, väntade sig det värsta och led av sömnlöshet. Efter en natt av sömnlös väntan på nästa dags slag, anlade alla, när det dagades och vännerna kom in, en modig min och kämpade vidare. Sedova, som själv inte var särskilt politiskt sinnad och trivdes bättre i muser och konstgallerier än bland diskuterande, planerande och stridande partimänniskor, drevs av kvinnans kärlek och lojalitet och drogs helt och hållet in i det grymma dramat. Efter att ha uppgivit sina egna intressen och ställt sig själv i makens skugga, levde hon sig in i hans liv med varje fiber, försökte tänka hans tankar, darrade med hans vrede och var utom sig av oro och ängslan. Deras äldsta son, Ljova, som nu var tjugoett, hade framlevt sin barndom och tidiga ungdom på samma sätt som han skulle komma att tillbringa återstoden av sitt korta liv, dvs. i ljuset av sin faders storhet. Att vara Trotskijs son, att dela hans idéer och följa i hans fotspår, var för den unge mannen en källa till den största glädje. Han hade gått in i Komsomol innan han uppnått den erforderliga åldern genom att låtsas vara äldre än han faktiskt var, och också försökt ta värvning i Röda Armén. Han hade lämnat sitt föräldrahem i Kreml för att bo på ett kommunalt hem bland hungriga och trasiga studentarbetare. Och han hade anslutit sig till oppositionen i samma ögonblick som den bildades. Det plågade honom att åse hur Komsomol, för vars medlemmar hans far för så kort tid sedan varit en levande legend och inspirationskälla, drevs till hets mot trotskismen. Med sonlig och revolutionär glöd greps han av hat mot de människor, som hans far brännmärkte som maktkorrumperade byråkrater. Han ägnade år åt att argumentera och organisera oppositionsgrupper, agitera på cellmöten och tillsammans med så erkända oppositionsledare som Pjatakov och Preobrazjenskij tala på möten i landsorten ända borta i Ural. En ungdomlig energi stöttade hans optimism och tillit, men under dessa veckor drev honom den förbittrade och våldsamma atmosfären till fruktan för sin fars liv och han blev oskiljaktig från honom som medhjälpare och livvakt, i varje ögonblick redo att kasta sig över en angripare.

Till skillnad från Ljova hade Sergej, som var två år yngre, under hela sin uppväxttid revolterat mot fadersauktoriteten och vägrat att hamna i skuggan av faderns storhet. Revolten tog formen av en motvilja mot politik. Han gick inte in i Komsomol. Han brydde sig inte om partiangelägenheter och ville inte ha något att göra med oppositionen. Han var stark, modig och äventyrlig eller, som hans far och bror såg det, lättsinnig, och hängav sig åt sport och idrott och konst. Han attraherades av cirkusen (som i Ryssland på den tiden gjorde anspråk på att utgöra en särskild konststart) och, förefaller det, av en cirkusflicka och gav sig av hemifrån Kreml för att tillbringa något år med en artisttrupp. Efter att ha sått sin vildhavre var den förlorade sonen nu hemma igen. Han hävdade fortfarande sin självständighet och behöll sin skepsis mot politiken, och började istället syssla med matematik och vetenskap, för vilka han visade samma utomordentliga begåvning som hans far hade gjort vid samma ålder. Men en ny känsla började bryta igenom antagonismen mot fadern och politiken. Den unge mannen greps av faderns mod och uppoffringar, kränktes djupt av allt som gjordes mot fadern och hans trosfränder och sysselsatte sig ängsligt med alla dagliga problem och faror.

¹⁰⁰ *Vie et mort de Trotsky*, ss. 180-81.

Familjens andra gren, den som framgått ur Trotskijs första äktenskap, blev också djupt involverad. Den åldrande Alexandra Sokolovskaja, som fortfarande hade en lika orubblig övertygelse och var lika orädd att hävda den gentemot alla och envar som hon varit som ensam marxist i Nikolajev på 1890-talet, fortsatte att utgöra trotskisternas centrum i Leningrad. Hennes båda döttrar, Zina och Nina, som båda var omkring tjugofem, bodde i Moskva och var varma anhängare av oppositionen. Båda var lika hänförda över att vara sin fars döttrar som de varit under hans uppgång 1917, och båda var nu förtvivlade. Båda var gifta, båda hade två barn och bådas män var aktiva trotskister som avskedats från sina anställningar och redan antingen utesluts eller stod i begrepp att uteslutas ur partiet och skickas till Sibirien. De var utfattiga, hjälplösa och pinades av oro över barn, makar och föräldrar. De skulle komma att bli de första offren för ett öde som skulle krossa alla Trotskijs barn.

*

Medan revolutionens tioårsjubileum närmade sig, gjorde sig oppositionen redo för sin ‘appell till massorna’. Den instruerade sina anhängare att ta del av det officiella 7 november-firandet, men göra det på ett sådant sätt att oppositionens idéer och krav skulle komma till miljontals människors kännedom på den dag då folket fyllde gator och torg i alla sovjetiska städer. Det skulle inte få finnas minsta antydning till uppvigling eller ens olydnad i oppositionens agerande. Allt oppositionsmedlemmarna skulle göra var att gå i slutna led och särskilda grupper i de officiella processionerna och bära sina egna banderoller och plakat. Dessa var utåt sett så inoffensiva – de riktades endast indirekt mot den styrande gruppen – att endast de mest politiskt initierade bland åskådarna kunde särskilja dem från de officiella parollerna.

‘Slå till mot kulaken, NEP-mannen och byråkraten!’, ‘Ner med opportunismen!’, ‘Verkställ Lenins testamente!’, ‘Se upp för en splittring av partiet’, ‘Bevara bolsjevismens enighet!’ – sådana var oppositionens slagord. De var endast avsedda att göra intryck på partifolk och sådana utomstående som var väl insatta i bolsjevismens utveckling. Man kan därför knappast beskriva oppositionens aktion som en verklig ‘appell till massorna’ – det var snarare en appell till partiet. Men eftersom oppositionen drivits ut ur partiet och vägrades att kommunicera med basen, gjorde oppositionen sin appell utifrån, inför nationen och hela världens blickar. Här låg oppositionens svaghet. Oppositionen försökte gå ut med en protest mot det officiella sättet att sköta partiets angelägenheter, samtidigt som den ville demonstrera sin egen självdisciplin och partiloyalitet. Så som protesten var planerad var den alltså knappast hörbar, och uppvisningen i självdisciplin skulle förbli ineffektiv. Med den dogmatiskt sett striktaste tolkningen av stadgarna – och det var den enda tolkning man kunde vänta sig av Stalin – var en offentlig demonstration mot partiledningen ett brott mot disciplinen. Kort sagt gick oppositionen antingen för långt eller också inte tillräckligt långt. Men dess hållning och omständigheterna tvingade den att gå så långt som den gick men inte längre.

Den 7 november blev ett förkrossande nederlag för oppositionen. Stalin lät sig inte överraskas. Han hade utfärdat stränga order om att slå ned varje demonstrationsförsök, hur ofarligt det än kunde te sig. Från hans synpunkt sett var inga sådana försök ofarliga, ty om hans motståndare lyckades den här gången fanns det ingenting som sade att de inte trots allt förr eller senare skulle kunna väcka det ruvande missnöjet hos de nu kuschade massorna. Stalin visste att han, även om han stod nära toppen, ännu kunde göra ett felsteg och förlora allt, och att han trots alla fruktansvärda slag mot fienden fortfarande kunde kastas över ända av dem om de gavs minsta handlingsfrihet. Och så kastade sig aktivist- och polispatruller över varje oppositionsgrupp som försökte utveckla en banderoll, hålla upp en bild av Trotskij eller Zinovjev eller ropa en ickeauktoriserad paroll. Oppositionsfolket skingrades, skymfades och kläddes upp. De försökte försvara sig med bara händerna, samlas på nytt och sätta igång en ny demonstration. På gator och torg uppstod tumult och polisen satte in sina chocker för att skingra grupper som hela tiden samlades, så att till sist även de minst politiskt medvetna bland

åskådarna förstod att de bevittnade en allvarlig och kritisk händelse, att den interna kampen flyttat ut från cellerna på gatan och att nu oppositionen på sätt och vis vädjade om stöd från alla. Det var just repressionen som gjorde oppositionens aktion till något av en appell till massorna, omgav den med en skandalaura och fick den att framstå som en sorts mini-resning.

Victor Serge har givit en livfull skildring av denna dag i Leningrad.¹⁰¹ Sedan den 15 oktober hade oppositionen satt stort hopp till leningradborna och Zinovjev anlände dit förvissad om att få gensvar. Men partimaskinen, som förvarnats av händelserna den 15 oktober, fanns på platsen och var redo. Först tågade oppositionsgrupperna tillsammans med alla andra demonstranter förbi de officiella läktarna, och vecklade ut sina banderoller och paroller. De väckte inget större uppseende. Sedan slog polisen diskret en ring runt oppositionsanhängarna och avskar dem från de övriga. Serge skildrar hur han själv av poliskedjor hindrades från att ansluta sig till huvuddemonstrationen och stannade upp för att betrakta en procession av arbetare som med sina röda fanor var på väg mot stadens centrum. Då och då vände sig aktivister mot männen och kvinnorna i tåget och skrek ut sina paroller. Männen och kvinnorna upprepade dem apatiskt. Då tog Serge själv ett par steg fram mot kolonnen och utropade: 'Länge leve Trotskij och Zinovjev!' eller något liknande. En häpen tystnad var demonstranternas enda svar. Därefter skrek en aktivist som återfått sansen med en röst laddad av hotelser och raseri: 'Åt fanders med dem!' Arbetarna i tåget fortfor att tåga. Serge kände att han komprometterat sig och trodde att han 'skulle slitas i stycken'. Plötsligt blev det tomt omkring honom – han fann sig stå ensam vänd mot kolonnen, med endast en kvinna och hennes barn strax bakom sig. Genom tomrummet rusade en student fram till honom och viskade i hans öra: 'Vi går härifrån. Det här kan sluta illa. Jag går med er så att ingen kan slå till er bakifrån.'

I en annan del av staden, utanför ermitaget, 'stred några hundra oppositionsmän vid gott mod mot milisen'. En lång man i militäruniform – det var Bakajev, den f.d. chefen för GPU i Leningrad – ledde en 'mänsklig våg' mot de ridande poliserna, som försökte stoppa dem. För var gång den slogs tillbaka, vällde den fram igen och kom tillbaka. På ett annat ställe följde en grupp arbetare en undersätsig man i ett anfall på ridande polis. Den satte mannen drog ner en polisman från sadeln, slog ner honom, hjälpte honom sedan upp och skrek med hög, säker stämma, som var 'van att kommendera': 'Ni borde skämmas. Ni borde skämmas för att angripa leningradarbetare.' Mannen som på detta sätt gav utlopp för sin kamratliga vrede var Lasjevitj, den f.d. krigskommissarien, som 'en gång fört befäl över stora arméer'. Detta slags tumult inträffade överallt i staden och varade i timmar. Grupper av A-skadare såg på i 'mållös tystnad'. På kvällens oppositionsmöten såg Serge åter Bakajev och Lasjevitj – de kom i sönderrivna uniformer för att diskutera dagens händelser.

I Moskva fick oroligheterna och striderna ett betydligt mindre 'godmodigt' och 'kamratligt' förlopp. Kommandogrupper av aktivister och poliser slog till brutalt och effektivt. Det låg krisstämning i luften. Och folk var uppjagade. 'Strax före jubileet gick det rykten', noterar ett ögonvittne, som dock hade en överdriven benägenhet att uppsnappa rykten från de officiella högkvarteren, 'om att armén, som samlades på Röda Torget för den årliga paraden, skulle demonstrera mot Stalin. Någon modig soldat eller officer skulle utropa "Ner med Stalin!" och andra skulle stämma in i parollen.'¹⁰² 'Ingenting i den vägen inträffade, anmärker författaren. I början lyckades oppositionsgrupper på väg mot Leninmausoleet veckla ut ett par banderoller, men innan de nådde fram till Röda Torget hade de omringats av kommandogrupperna som rev sönder banderollerna och tvingade oppositionsanhängarna att fortsätta i den officiella demonstrationen. Ofrivilligt tiggande och omringade av sina motståndare, tågade

¹⁰¹ V. Serge, *Memoires d'un Révolutionnaire*, ss. 246-47.

¹⁰² L. Fischer, *Men and Politics*, s. 92.

oppositionsfolket i takt med den övriga processionen förbi de på Röda Torget församlade ledarna och utländska gästerna. Endast 'de kinesiska studenterna från Moskvas Sun Yat-sen-universitet ... bildade en lång slingrande drake. Mitt på torget sträckte de upp Trotskij's proklamationer i luften'. Utanför torget sparkades oppositionsmännen ut ur leden, angreps med batonger, skingrades eller arresterades. På olika platser hade oppositionsanhängare hängt ut porträtt av Lenin och Trotskij i fönstren. Överallt revs de ned och de som hängt ut dem misshandlades. Vid Sovjeternas Hus hade Smilga, som återkommit från Chabarovsk, prytt sin balkong med sådana porträtt och satt upp en banderoll med orden 'Genomför Lenins testamente'! Ett gäng slagskämpar bröt sig in i hans hem, rev sönder porträtten och banderollen, förstörde lägenheten och misshandlade den man som för tio år sedan fört in den baltiska flottan i Neva vid Petrograd för att bistå oktoberresningen – hans brott var att offentligt ha visat ledaren för denna resning på bild. En annan av alla dem som misshandlades denna dag var Sedova, som befann sig i ett demonstrationståg.

I sällskap med Kamenev och Muralov åkte Trotskij runt staden i bil denna dag. Vid revolutionstorget stannade han och försökte hålla ett tal till en arbetarkolonn, på väg mot Leninmausoleet. Han angreps omedelbart av poliser och aktivister.

Skott avlossades. Det hördes rop: 'Ned med juden och förrädaren Trotskij!' Vindrutan på hans bil spräcktes. Demonstrationståget iakttog missbelåtet scenen men tågade vidare.

Vad rörde sig i huvudet på 'de massor som befolkade de festprydda gatorna? Ingen visste, ingen vågade ens gissa. De marscherade lydigt längs de föreskrivna marschvägarna, ropade de föreskrivna parollerna och iakttog mekaniskt den föreskrivna disciplinen utan att med minsta spår av spontanitet avslöja sina tankar eller ge utlopp för sina känslor. Vilken kontrast var inte detta mot de hungriga, grova, varmhjärtade, generösa, entusiastiska och berusade massorna av år 1917! Vilken skillnad var det inte mellan det nuvarande stadslandskapet och den nu firade revolutionens! Och vilka olika öden hade inte drabbat ledarna! För tio år sedan var de båda huvudstädernas arbetare redo att ge sitt liv på Trotskij's kommando. Nu ville de inte ens vända sig om för att lyssna till honom. När Trotskij för tio år sedan såg den ledande mensjeviken Martov marschera ut ur sovjeten och triumferande ropade åt honom: 'Gå bara, gå till historiens skräphög! ', dränktes hans röst av bolsjevikernas dånande applåder. 'Åt fanders med honom! ' – dessa ord ljöd nu som ett hånfullt eko, när en oppositionsman försökte hedra Trotskij's namn. Hade historiens hjul vänt om eller fallit i bitar, undrade oppositionsanhängarna? Var detta kanske den ryska termidoren?

Dessa tankar sysselsatte också Trotskij. Han såg hur ett stort antal av dem som lett den bolsjevikiska revolutionen, nu allierade sig med honom. Det föreföll orimligt att anta, att hans och deras nederlag och förödmjukelser inte hade en djupare historisk innebörd och att de inte markerade den 'nedåtgående rörelse' hos revolutionen, det 'andra kapitel', om vilket han talat på centralkommitténs sammanträde för några månader sedan. Samtidigt var han medveten om att hur förändrat revolutionens landskap – dess klimat och färger – än var, så framträdde dess grundläggande linjer lika skarpt som någonsin – de var orubbade och oförändrade. Det var fortfarande bolsjevikpartiet som styrde republiken, det parti som oppositionen fortfarande svor evig trohet. Trots all dess 'byråkratiska degenerering', betraktade han fortfarande republiken som en proletär diktatur, och han tog bestämt avstånd på sina egna och oppositionens vägnar från alla dem som brännmärkte den som en ny polisstat styrd av en 'ny klass', som huggit av alla band till arbetarklassen och socialismen. Han vägrade att betrakta byråkratin som en ny utsugande klass – han betraktade den som en 'sjuklig utväxt på arbetarklassens kropp'. Det allmänna ägande som inrättats av bolsjevismen var överallt intakt. Kulaken och NEP-mannen hade ännu inte segrat. Antagonismen mellan den första arbetarstaten och världskapitalismen var oförminskad, även om den inte tagit sig uttryck i väpnade sammanstötningar. Det var så mycket som förändrats och ändå – så lite. Det var som om en

orkan gått fram över scenen, vräkt undan aktörerna åt olika håll, omkullkastat allt den förmått, fått scenen att kränga våldsamt, men ändå lämnat en solid och oskadd stomme efter sig. Detta kunde omöjligt vara slutet – orkanen förebådade säkert ett jordskalv? Trotskij drog slutsatsen att den 7 november 'ännu inte (var) den sovjetiska termidoren', men att det utan tvivel var 'strax före termidor'.¹⁰³

Serge berättar att två röster kunde urskiljas, när Leningrads oppositionsfolk samlades på kvällen den 7 november: 'Vad som än händer skall vi fortsätta kampen', upprepade den ena rösten obevekligt. 'Mot vem skall vi kämpa?' frågade den andra ångestfullt. 'Mot våra egna?' Dessa röster kunde höras överallt där det förekom oppositionsmöten. I regel var det trotskisterna som försäkrade att de skulle fortsätta kampen och zinovjevisterna som ställde den tafatta frågan. Zinovjev själv hade ytterst nedslagen återvänt från Leningrad. Och han och Kamenev började ångra det misslyckade försöket att 'gå ut till massorna', något de kastat sig in i med sådan tillit. Trotskij kände ingen ånger. Oppositionen hade gjort vad den kunnat och kunde inte låta det vara ogjort: *Advienne que pourra*, upprepade han. Dagen efter de ödesdigra händelserna begärde han hos politbyrån och den centrala kontrollkommissionens presidium att en officiell undersökning av det inträffade skulle företas. Och han var fortfarande vid relativt gott mod. Han framhöll för sina anhängare att han inte tyckte resultatet av demonstrationerna var så dåligt: oppositionen hade gått ut med parollen 'Bevara bolsjevismens enighet' och därmed visat var den stod och hade åtminstone fråntagit Stalin en paroll som han försökt utnyttja. Zinovjev och Kamenev svarade att den 7 november fört dem till randen av en splittring och att om oppositionen var mån om att bevara bolsjevismens enighet, så borde den slå till reträtt.

I ett par dagar pågick dispyten om vad som skulle ske härnäst. Trotskij övergav snart sin värdering av den 7 november. Endast fem dagar efter att ha beskrivit hur nöjd han var över att oppositionen 'fråntagit Stalin parollen om enighet', hävdade han att det var 'för sent att tala om enighet', eftersom partimaskinen blivit ett viljelöst 'redskap för termidorkrafterna' och beslutat sig för att driva ut oppositionen, i kulakens och NEP-mannens intresse.¹⁰⁴ Zinovjev och Kamenev var inte så säkra på detta: de hade lagt märke till förskjutningar i Stalins politik och menade att han stod i begrepp att vända sig mot kulaken och NEP-mannen. I varje fall var de ense om att det inte var 'för sent att tala om enighet'.

Den 14 november kallades centralkommittén och centrala kontrollkommissionen till ett extra sammanträde, där de uteslöt Trotskij och Zinovjev ur partiet som skyldiga för anstiftande av kontrarevolutionära demonstrationer och uppror.¹⁰⁵ Rakovskij, Kamenev, Smilga och Jevdokimov uteslöts ur centralkommittén. Bakajev, Muralov m.fl. uteslöts ur centrala kontrollkommissionen. Hundratal medlemmar kastades ut ur particellerna. Efter månader och år av tvekan och manövrer, framstötningar, reträtter och fortsatt strid från fraktionernas sida, var sålunda splittringen ett fullbordat faktum.

*

På kvällen den 7 november kom Trotskij hem och berättade för sin familj att de måste utrymma sin våning i Kreml. Han flyttade själv genast: han kände sig säkrare utanför Kreml och mer främmande än någonsin i den styrande gruppens bostadsområde. Han flyttade provisoriskt in i ett litet rum på Granovskijgatan 3, hos oppositionsmannen Beloborodov, som fortfarande var inrikeskommissarie i den ryska federativa republiken, samme man som 1918 beordrat avrättningen av Nikolaj II i Jekaterinburg. Under några få dagar var Trotskij vistelseort okänd. Den styrande gruppen började bli smått orolig och undrade vad han hade i

¹⁰³ Se Trotskij's 'Balance of the Anniversary', skriven 8 november, i *Arkiven*.

¹⁰⁴ Se hans 'Zapiska' (Note) från 13 november i *Arkiven*.

¹⁰⁵ *Arkiven. KPSS V Rezolutsijach*, vol. II, ss. 368-70.

kikaren, och om han kanske 'gått under jorden'. Han hade inga sådana avsikter och för en så känd person var det omöjligt att gå under jorden. Dagen efter uteslutningen meddelade han sovjeternas centralexekutiv, där han fortfarande nominellt var medlem, sin nya adress.¹⁰⁶ Genom att flytta från Kreml undgick han, till skillnad från de övriga oppositionsledarna, en förödmjukelse: den 16 november vräktes de allihop. En vän har skildrat deras märkliga uttåg från Kreml. Zinovjev gav sig av utan någonting annat än Lenins dödsmask, som han bar under armén, en mask så deprimerande att censurmyndigheterna aldrig tillåtit någon som helst reproduktion av den. Sedan kom Kamenev, som trots att han bara var några och fyrtio plötsligt blivit vithårig och såg ut som 'en vacker gammal man med mycket klara ögon'. Radek packade ner sina böcker i syfte att sälja dem, och medan han delade ut tyska poesi-volymer till de omkringstående, muttrade han sarkastiskt: 'Vilka idioter vi har varit! Vi är pank nu, när vi istället kunde ha ordnat en vacker kampfond. Vi kommer att gå under av penningbrist. I all vår revolutionära rättrådighet har vi inte varit annat än hjälplösa intellektuella med dåligt samvete ...'¹⁰⁷

Samtidigt gjorde en annan man ett annorlunda uttåg. På kvällen den 16 november bröt ett revolverskott plötsligt stillheten i Kreml. Adolf Abramovitj Joffe hade begått självmord. Han efterlämnade ett brev till Trotskij, i vilket han förklarade att det var det enda sätt på vilket han kunde protestera mot Trotskijs och Zinovjevs uteslutning och uttrycka sin förskräckelse över partiets likgiltighet inför det skedda. Han hade varit Trotskijs lärjunge och vän sedan 1910, då han som neurotisk student hjälpte Trotskij att ge ut Wienpravdan. Han hade tillsammans med Trotskij anslutit sig till bolsjevikpartiet 1917 och var vid tiden för oktoberresningen ledamot av centralkommittén. Han hade ett mjukt hjärta, ett mjukt leende och ett mjukt tal, vilket inte hindrade honom från att vara en av de mest resoluta förespråkarna och organisatörerna av upproret. Han blev snart en av de stora bolsjevikdiplomaterna: han ledde den första sovjetiska delegationen i Brest Litovsk och var den första sovjetiska ambassadören i Berlin. Han förhandlade fram fredsavtalet med Polen 1921 och vänskapspakten mellan Lenins och Sun Yatsens regeringar ett år senare. Och han var också ambassadör i Wien och Tokyo. I början av 1927 återvände han, svårt sjuk i tuberkulos och polyneurit, från Tokyo och utnämndes till Trotskijs ställföreträdare i koncessionskommittén. I Moskva hade läkarna inget hopp om honom och anmodade honom att söka vård utomlands. Trotskij vände sig på hans vägnar till hälsovårdskommissariatet och politbyrå,¹⁰⁸ men politbyrå vägrade att skicka honom utomlands på grund av de alltför höga vårdkostnaderna – 1 000 dollar. En amerikansk förläggare hade just erbjudit Joffe 20 000 dollar för hans memoarer, och därför bad Joffe om tillstånd att resa på egen bekostnad. Då förbjöd Stalin honom att publicera sina memoarer, vägrade honom utresetillstånd, berövade honom medicinsk vård och trakasserade honom på alla sätt. Han förblev sängliggande i svåra smärtor, utan pengar och deprimerad över den vildsinta offensiven mot oppositionen: i detta tillstånd sköt han sig ett skott för pannan.¹⁰⁹

Joffes avskedsbrev är betydelsefullt inte bara för det ljus det kastar över hans förhållande till Trotskij – det är också unikt som mänskligt och politiskt dokument och som en redovisning av revolutionär moral.

Det börjar med Joffes försök till rättfärdigande av sitt självmord, en handling som vanligen utdömdes av den revolutionära etiken. Han erinrade om att han i sin ungdom mot Bebel

¹⁰⁶ Han underrättade ockra exekutiven om att hans fru och en av hans söner var sjuka och oförmögna att flytta, men att de skulle utrymma sin virning inom några dagar. *Arkiven*.

¹⁰⁷ V. Serge, *Le Tournant Obscur*, s. 140.

¹⁰⁸ Trotskijs brev till Semasjko, Hälso- och medicinska kommissarie (20 januari 1927) och till politbyrå finns i *Arkiven*.

¹⁰⁹ Men medan Joffe ännu höll på att skriva brevet till Trotskij kom hans fru och berättade för honom att politbyrå avslagit hans sista begäran om tillstånd att resa utomlands på ett par månader.

försvarat Paul och Laura Lafargue, Marx' svärson och dotter, som begått självmord när de på grund av hög ålder och sjukdom blivit odugliga som kämpar.

Jag har i hela mitt liv haft övertygelsen att den revolutionära politikern måste ha vett att göra sorti och göra det i tid ... när han insett att han inte längre är användbar för den sak han tjänat. Det är mer än trettio år sedan jag började omfatta synen att människolivet har mening endast i den man det har en oändlig målsättning – och för oss är mänskligheten något oändligt. Att arbeta för något ändligt – och allt annat är ändligt – är meningslöst. Även om människolivet upphörde, skulle det ske vid en så avlägsen tidpunkt att vi kan betrakta mänskligheten som det absolut oändliga. Om man, som jag, tror på framåtskridandet, måste man föreställa sig att när var planet väl står inför sin undergång, mänskligheten för länge sedan har skapat möjligheter att migrera och bosätta sig på andra och yngre planeter ... På så vis kommer allt som uppnås i vår tid att i olika former överleva i framtiden, och härigenom får var existens den enda mening den kan äga.

Efter att sålunda ha uttryckt den urgamla längtan efter odödlighet i marxistiska termer och ateistisk anda, sade Joffe vidare att hans liv i tjugosju år varit i högsta grad meningsfullt: han hade levt för socialismen. Han hade inte förspillt en enda dag, ty även i fängelse hade han använt varje dag för att studera och förbereda sig för kommande strider. Men nu hade livet blivit meningslöst och det var hans skyldighet att ta farväl av det. Uteslutningen av Trotskij och partiets tystnad inför denna händelse, var de sista slagen. Hade han varit frisk, skulle han fortsatt kampen i oppositionens led. Men kanske hans självmord, 'som var en liten händelse jämfört med uteslutningen av dig' (och 'en protesthandling mot dem som försatt partiet i ett sådant läge att det blivit oförmöget att reagera mot denna monstruösa handling') – kanske hans självmord skulle kunna bidra till att väcka partiet mot termidorfaran. Han fruktade att tiden för partiets uppvaknande ännu inte var inne – ändå var hans död mera användbar än hans liv.

Efter att ha hänvisat till deras långa vänskap och samarbete, ursäktade sig Joffe med ytterlig blygsamhet för att han 'använde detta tragiska tillfälle' för att tala om för Trotskij vari dennes svaghet, enligt honom, låg. Han hade velat tala om det för honom tidigare, men inte lyckats få sig till att göra det. Han hade aldrig hyst några tvivel om att Trotskij haft rätt i de stora politiska frågorna ända sedan 1905. Han hade hört Lenin själv medge det och säga att inte han utan Trotskij haft rätt i den gamla kontroversen om den permanenta revolutionen. 'Man ljuger inte när man står inför sin egen död, och jag säger dig detta än en gång nu.'¹¹⁰ 'Men jag har alltid ansett att du inte haft tillräckligt av Lenins obevekliga och orubbliga karaktär, inte tillräckligt av hans förmåga att stå ensam och förbli ensam på den väg han betraktade som den rätta ... Du har ofta avstått från din egen korrekta ståndpunkt till förmån för en överens-kommelse eller kompromiss, vars värde du överskattat.' Med dessa, sina sista ord, ville han därför uttrycka en önskan om att Trotskij skulle få 'den obevekliga styrka', som skulle hjälpa honom att föra deras gemensamma sak till en, om än försenad, så dock slutgiltig seger.

Denna kritik, som kom från djupet av en väns tillgivenhet och kärlek, kunde inte undgå att göra ett starkt intryck på Trotskij: han skulle komma att stå nästan ensam, 'obeveklig och orubblig' under återstoden av sitt liv. Politiskt fick Joffes självmord emellertid inga som helst effekter. Hans brev publicerades inte – GPU hade t.o.m. försökt att undanhålla det för Trotskij, som bildligt talat fick rycka det ur händerna på dem. I oppositionsleden spred självmordet demoralisering: det mottogs som en handling av förtvivlan. Trotskij fruktade att exemplet skulle smitta av sig. Efter att 1923 års opposition lidit sitt nederlag tog flera av dess anhängare sitt liv. Det gjorde Eugene Bosch, en legendarisk hjältninna i inbördeskriget i Ukraina, Lutovinov, en framträdande fackföreningsman och veteran inom arbetaroppositionen

¹¹⁰ I sin självbiografi berättar Trotskij att Joffe flera gånger tänkte publicera detta samtal med Lenin och Lenins erkännande, men att Trotskij avrådde honom därför att han fruktade att Joffe skulle utsätta sig för angrepp som slutligen skulle undergräva hans hälsa. Joffes brev bekräftar detta. Brevets fullständiga innehåll finns i *Arkiven*.

och Glazman, en av Trotskij's sekreterare. När nu oppositionen utsattes för en ojämförligt mycket hårdare attack utan att se någon klar väg ut, fanns det än mer anledning att befara ett utbrott av panik. Det var först sedan Joffes brev hade gått runt i oppositionsgrupperna som hans avsikt med självmordet började bli mer känt. Och handlingen kom då att betraktas mer som ett utslag av tro än av förtvivlan.¹¹¹

Den 19 november följde en lång procession med Trotskij i spetsen Joffes kista genom Moskvas gator och torg till Novodevitjyjklostrets kyrkogård utanför staden. Det var tidigt på eftermiddagen en vanlig arbetsdag – myndigheterna hade arrangerat begravningen vid denna tid för att tona ned dess betydelse. Trots detta anslöt sig tusentals människor till begravningsföljet, som gick fram under sorgesånger och revolutionära hymner. Representanter för centralkommittén och utrikeskommissariatet blandade sig med oppositionsfolket – i sin iver att tysta ned skandalen hade de kommit för att betyga den avlidne motståndaren sin vördnad. När begravningsföljet kommit fram till klostret – där Peter den Store hållit sin syster Sofia fängslad och låtit slakta hundratals av hennes anhängare under hennes cellglugg – försökte polis och GPU hejda processionen utanför kyrkogården. Folkmassan forcerade emellertid barriärerna och samlades runt den öppna graven. Med ett dovt mummel mottog den officiella talesmannen som reste sig för att hålla ett tal. Därefter talade Trotskij och Rakovskij. 'Joffe har lämnat oss', sade Trotskij, 'inte därför att han ville upphöra att kämpa, utan därför att hans fysiska krafter svek honom. Han ville inte bli en börda för oss andra. Det är hans liv och inte hans självmord som bör tjäna som föredöme för oss efterlevande. Kampen fortsätter. Var och en förblir på sin post. Den får inte lämnas.'

Denna samling på en kyrkogård så hemsökt av Rysslands fruktansvärda förflutna var oppositionens sista öppna möte och demonstration. Det var också Trotskij's sista framträdande – och denna maning till mod som genljöd bland gravarna var hans sista offentliga tal – i Ryssland.¹¹²

'Var och en förblir på sin post! Den får inte lämnas!' – hur ofta hade inte dessa ord förekommit i Trotskij's dagordrar under de svåraste ögonblicken i inbördeskriget. Och hur ofta hade de inte återfört krigströtta och modfärliga divisioner i segerrik kamp! Nu hade emellertid orden förlorat sin kraft. Zinovjev, Kamenev och deras anhängare var redan i färd med att 'lämna sina poster' och slå till desperat reträtt. Kvällen innan Joffes begravning surrade Moskva av rykten om deras kapitulation för Stalin. I en anteckning från den 18 november avfärdade Trotskij ryktena och förklarade att Stalin spritt ut dem för att skapa förvirring i oppositionsleden. Än en gång vidhöll Trotskij att repressionen i längden arbetade för oppositionen och han klargjorde för sina anhängare att de måste fortsätta att betrakta sig som medlemmar av partiet och att inte ens uteslutningar och fängelsedomar kunde rättfärdiga bildandet av ytterligare ett parti. Men om oppositionen accepterade uteslutningarna, svarade Zinovjev och Kamenev, skulle den oundvikligen och t.o.m. mot sin vilja komma att konstitueras sig som ett eget parti. De måste därför göra allt som stod i deras makt för att få till stånd ett upprivande av uteslutningarna. 'Lev Davidovitj', sade de, 'tiden är inne då vi måste ha modet att ge upp.' 'Om detta slags mod, modet att ge upp, var allt som behövdes', svarade

¹¹¹ Från texten som cirkulerade utelämnade Trotskij såsom Joffe instruerat honom att göra, de passager som uttryckte en viss pessimism över oppositionens omedelbara framtid.

¹¹² Talet liksom en dödsruna över Joffe finns i *Arkiven*. L. Fischer, som blev vittne till scenen, skriver att efter 'ceremonierna' samlades alla runt Trotskij för att ge honom en ovation. Man vädjade till folk att de skulle gå hem. De stannade och Trotskij kunde länge inte komma ut ur kyrkogården. Slutligen krokade unga män arm och formade två mänskliga kedjor vända mot varann med en smal gång i vilken Trotskij kunde komma ut. 'Men massan vällde in i gången och under tiden väntade Trotskij ensam i ett skjul på kyrkogården. '... han stod aldrig still. Han gick runt som en tiger ... Jag var i närheten och hade det bestämda intrycket att han fruktade lönnmord.' L. Fischer, op. cit., s. 94.

Trotsky, 'skulle revolutionen ha segrat över hela världen.'¹¹³ De enade sig dock om att sända ett gemensamt uttalande till kongressen, som nu skulle hållas i början av december. I ett uttalande som undertecknades av 121 oppositionsmän, förklarade de att de inte kunde uppge sin övertygelse, men erkände att splittringen, som kunde leda till en kamp mellan två skilda partier, var 'ett ytterst allvarligt hot mot Lenins sak', att oppositionen bar sin del, men inte den största, av ansvaret för vad som hänt, att formerna för de interna stridigheterna måste förändras och att oppositionen, som åter var redo att upplösa sin organisation, vädjade till kongressen att bevilja de uteslutna och fängslade oppositionsanhängarna återinträde.

Det var klart på förhand att kongressen skulle tillbakavisa denna vädjan och inte gå med på att riva upp uteslutningsbesluten. I detta läge skulle oppositionen vara tvungen att upplösas och dess båda beståndsdelar skulle gå var sin väg.

Kongressen varade i tre veckor. Och den sysselsatte sig fr.a. med splittringen. Oppositionen hade inte en enda delegat med rösträtt. Trotsky var inte närvarande. Han hade inte ens begärt att få närvara för att få tillfälle att tala mot sin egen uteslutning. Kongressen förklarade enhälligt att det var oförenligt med medlemskap i partiet att ge uttryck för oppositionens åsikter. Rakovskij försökte föra oppositionens talan men kördes ned från podiet. Därefter lyssnade kongressen med road förvåning till Kamenev, som gjorde en patetisk skildring av oppositionens plågor: antingen måste de konstituera sig som andra parti – men det skulle vara 'katastrofalt för revolutionen' och leda till 'politisk urartning'. Eller också måste de 'efter en hård och envis kamp' göra 'en total kapitulation för partiet'. De hade valt att ge sig – de gick följaktligen med på att inte uttrycka några kritiska åsikter om den officiella politiken – ty de var 'djupt övertygade om att seger för den korrekta leninistiska politiken endast kunde tryggas inom och genom partiet och inte utanför och trots det'. De var därför beredda att underkasta sig alla kongressbeslut och 'genomföra dem, hur hårda de än var'.¹¹⁴

Efter att på detta sätt ha knäfallit och utlämnat sig själv och sina kamrater till kongressen, försökte Kamenev stanna på halva vägen. De inom oppositionen som kapitulerade, sade han, handlade som bolsjeviker. Men de skulle inte handla som bolsjeviker om de också uppgav sina åsikter. Ingen hade någonsin tvingats till något sådant i partiet, försäkrade han men glömde att han och Zinovjev försökt få Trotsky till det 1924. 'Om vi tog avstånd från de åsikter vi framförde för en vecka eller fjorton dagar sedan, skulle detta vara rent hyckleri från vår sida och ni skulle inte tro oss.' Han gjorde ytterligare ett desperat försök att rädda de kapitulerandes heder: han talade för att de fängslade trotskisterna skulle frisläppas: 'det går inte att godta en situation då folk som Mratjkovskij sitter i fängelse medan vi är fria. Vi har kämpat tillsammans med dessa kamrater. Vi är ansvariga för alla deras handlingar.'

Han vädjade följaktligen till kongressen att ge hela oppositionen en möjlighet att gottgöra allt som skett. 'Vi ber er, om ni vill att denna församling skall gå till historien . . . som en försoningens kongress: ge oss en hjälpande hand.'¹¹⁵

En vecka senare var den förenade oppositionens sönderfall i full gång. Den 10 december skildes zinovjevisterna och trotskisterna åt och började tala med skilda röster. På de förras vägnar tillkännagav Kamenev, Bakajev och Jevdokimov att de slutgiltigt accepterade alla kongressbeslut. Samma dag förklarade Rakovskij, Radek och Muralov att de vägrade att underkasta sig kongressens beslut, även om de var ense med zinovjevisterna om 'den absoluta nödvändigheten' att bevara enpartisystemet. Att upphöra med att framföra våra åsikter inom partiet skulle för oss vara liktydigt med ett uppgivande av dessa åsikter.' Och det skulle i sin tur innebära 'att vi svek våra mest elementära skyldigheter gentemot partiet och arbetar-

¹¹³ Serge, *Le Tournant Obscur*, s. 149.

¹¹⁴ *15 Sjezd VKP (b)*, ss. 245-46.

¹¹⁵ *Ibid.* s. 248.

klassen'.¹¹⁶ Zinovjev och hans anhängare hade i själva verket upprepat vad Trotskij sagt 1924 – att partiet var den enda kraft som var förmögen att 'säkerställa oktobers landvinningar', att det var 'det historiska framåtskridandets enda instrument', och att 'ingen kunde ha rätt gentemot det'. Det var denna tro som låg bakom deras kapitulation. Trotskij och hans anhängare var å andra sidan övertygade om att de 'hade rätt gentemot partiet'. Ändå beslöt de att kämpa vidare, i tron att de inte kämpade mot partiet utan för det – för att rädda det från sig självt eller snarare från dess byråkrati. Trotskij och Zinovjev försökte i själva verket båda utföra samma bedrift, det förhöll sig bara så att de valde olika vägar. Zinovjevisterna hoppades att de genom att kvarstå i partiet skulle kunna 'pånyttföda' det under gynnsamma betingelser. Trotskisterna var övertygade om att detta endast kunde ske utifrån. Båda upprepede med en mun att varje försök att skapa ett nytt parti vore katastrofalt för revolutionen. Och därmed medgav båda att de ansåg arbetarklassen vara politiskt omogen, att den inte kunde väntas stödja två kommunistiska partier, att det därför ännu var meningslöst att gå ut till arbetarna mot partibyråkratin, som trots alla fel och brister fortfarande fungerade som en bärare av det proletära intresset, en förvaltare av revolution och en agent för socialismen. Om de inte hade ansett det, så skulle den förskräckelse med vilken både Trotskij och Zinovjev talade om 'ett annat parti' varit oförklarlig och löjeväckande. Om så varit fallet, skulle det varit deras skyldighet att försöka bygga ett annat parti. I och med att oppositionen erkände att deras motståndare var bärare och förvaltare av den proletära diktaturen även om det skedde indirekt och med allvarliga reservationer, samtidigt som de befann sig i konflikt med dem, hamnade de i en motsättning. Zinovjev försökte i sina tankar lösa motsättningen genom att acceptera de styrande fraktionernas diktat. Trotskij, som var övertygad om att de styrande fraktionerna inte länge skulle kunna förbli revolutionens bärare, löd sitt samvetes diktat om att ingenting kunde vinnas med självförnekelse.

Medan den förenade oppositionen vittrade sönder runt omkring honom, uteslutningarna blev allt fler och tusentals oppositionsmän kapitulerade, stod Trotskij fast vid sin övertygelse och greps av förakt för de 'döda själarna' – Zinovjev och Kamenev – och förutsåg att de skulle drivas från nederlag till nederlag och utsättas för allt grövre former av vanära. De styrande fraktionerna befann sig nu i en väldig segeryra. De var desto mer bullrande och uppslupna som de in i det sista tvivlat på huruvida Stalin verkligen skulle lyckas manövrera oppositionen till kapitulation.

Zinovjev och Kamenev hann inte ens tillkännage sin kapitulation, förrän de styrande fraktionerna förklarade sig inte kunna acceptera den och att de kapitulerande först måste uppge sina idéer och göra avbön. Först hade man låtit Kamenev och Zinovjev förstå att de skulle återfå sitt medlemskap om de bara avstod från att framföra sina åsikter. När de nu gått med på detta, fick de veta att deras tystnad skulle uppfattas som en förolämpning och utmaning mot partiet. 'Kamrater', sade Kalinin på kongressen, 'vad skall arbetarklassen tänka . . . om människor som förklarar att de inte tänker framföra åsikter som de fortfarande anser riktiga? ... detta är antingen medvetet bedrägeri ... eller också har dessa oppositionsmän blivit kälkborgare, som håller sina åsikter för sig själva utan att försvara dem.'¹¹⁷ De styrande fraktionerna fruktade verkligen att de skulle kompromettera sig om de accepterade Zinovjevs och Kamenevs första kapitulation. Vad är det för slags parti, skulle folk undra, som tillåter sina medlemmar att hysa vissa åsikter utan att ge uttryck för dem? Segrarna kunde inte stanna på halva vägen. För att hålla de ställningar de just erövrat, måste de erövra allt fler och driva sina besegrade motståndare allt längre bort. Efter att ha förbjudit dem att uttala de kätterska tankarna, var kongressen tvungen att förbjuda dem att ens bekänna sig till dem i tysthet. Efter

¹¹⁶ Ibid. ss. 1 286-87.

¹¹⁷ Ibid. s. 1 211.

att berövat dem rösten, måste den beröva dem tanken. Och den måste ge dem en röst tillbaka, så att de skulle kunna avsäga sig sina idéer.

Under ytterligare en vecka köpslog man om villkoren. Zinovjevisterna slet och kämpade i den fälla de befann sig. De kunde inte ta tillbaka sin första kapitulation, och för att bevara dess mening och uppnå vad de hoppats av den, drevs de till en ny kapitulation. Den 18 december återvände Zinovjev och Kamenev och knackade på hos kongressen för att tala om att de fördömde sina egna åsikter som 'felaktiga och anti-leninistiska'. Det berättas att Bucharin mottog dem med följande ord: 'Ni gjorde rätt i att bestämma er – det var i sista minuten – historiens järnridå skulle just gå ned' – den järnridå, kan vi tillägga, som också skulle krossa Bucharin. Bucharin kände uppenbarligen lättnad över att Zinovjev och Kamenev gav upp, ty i likhet med vissa andra medlemmar av de styrande fraktionerna hade han ängsligt undrat vad som skulle hända om Zinovjev och Kamenev vägrade att göra avbön och anslöt sig till Trotskij. Också Ordzjonikidze, som på centrala kontrollkommissionens vägnar föredrog rapporten och framlade uteslutningsmotionen, avslöjade en känsla av obehag, när han sade att de repressiva åtgärderna drabbade människor 'som givit vårt parti en hel del och kämpat i dess led i många år'. Men Stalin och majoriteten, som var berusade av framgång, fortsatte att sparka de slagna. De vägrade att återinsätta dem ens efter avbönen. Av en märklig slump var det Rykov, som en dag skulle dela Zinovjevs och Kamenevs öde, som gick ut för att tala till dem där de väntade vid dörren och som smällde igen den framför näsan på dem. Han klargjorde för dem att de inte beviljats återinträde i partiet, att de måste gå på prov i minst sex månader och att centralkommittén först därefter skulle ta ställning ifråga om deras återinträde.

Zinovjevisternas avfall isolerade Trotskij och hans anhängare. Det lugnade många stalinisters och bucharinisters inte alltför känsliga samveten: de uppfattade det som ett slutgiltigt försvar för Stalins handlande. Om t.o.m. Trotskijs förutvarande allierade vänder honom ryggen, måste han ju ha fullständigt fel, tänkte de. Partiet och nationen hade blickarna fästade vid kongressen och den häpnadsväckande kapitulationen där. De brydde sig mindre om den del av oppositionen som inte var inblandad i skådespelet. Trotskisterna själva var bestörta. De överväldigades av en känsla av slutgiltigt brott med partiet. De betraktade misstroget klyftan som uppstått mellan dem själva och zinovjevisterna. De frågade sig om de inte själva agerat dumdristigt: borde de ha spridit sin halvhemliga propaganda? Borde de ha 'gått ut till massorna' den 7 november? Borde de ha påskyndat splittringen? Detta slags kval fick dem att mottaga uteslutningsdomarna med oändliga och exalterade deklamationer om sin oförminskade trohet mot partiet. Några gick i zinovjevisternas fotspår, andra vacklade. Majoriteten förblev fast besluten att fortsätta kampen och möta förföljelserna. Men ingen kunde skilja mellan dem som kapitulerat och de övriga. Omedelbart efter kongressen uteslöts 1 500 oppositions- anhängare och 2 500 undertecknade en avbön.¹¹⁸ Men bland dem som undertecknade drog sig några tillbaka, då de såg att den ena kapitulationshandlingen omedelbart åtföljdes av en ny. Och av dem som vägrat underteckna, blev några betydligt mindre beslutsamma efter att ha utsatts för ytterligare hotelser, frestelser och övertalning. Inom båda lägren uppfattade man varandra som strejkbrytare eller förrädare. Eftersom ingen visste var det ena lägret började och det andra slutade, spred sig förvirringen och misstänksamheten genom hela den f.d. förenade oppositionen.

Trotskij stärktes i sin övertygelse att han valt rätt, när han såg Zinovjevs fruktlösa kapitulation. Han arbetade febrilt på att delge sina modfälda anhängare sin tro. Han sade dem att inga former av försiktighet eller uppskjutande hade hjälpt, ty Stalin skulle i varje fall ha funnit en ursäkt för att driva ut dem ur partiet. Vad som betydde något var att samla dem som stod fast, dra en skarp skiljelinje mellan dem och överlöparna, undvika tvetydiga attityder och klargöra

¹¹⁸ Popov, op.cit., vol. II, s. 327.

orsakerna till brytningen både för samtiden och eftervärlden. Dessutom var det omöjligt för oppositionen att fortsätta arbetet som förut – den måste ‘gå under jorden’ för gott, finna nya former för kontakt mellan de olika grupperna och nya arbetsmetoder och upprätta förbindelser med liktänkande utomlands.

Mycket litet tid återstod för allt detta. Redan före årets slut började Stalin ombesörja deporteringen av oppositionsfolket. Men den samvetslöse upphovsmannen till de kommande blodiga utrensningarna var fortfarande märkvärdigt mån om sitt alibi och det yttre skenet. Han ville undvika den skandal som en oförtäckt och tvångsmässig deportering skulle bli och försökte arrangera förvisningen av sina fiender så, att den liknade en frivillig förflyttning. Genom centralkommittén erbjöd han de ledande trotskisterna små administrativa poster i det väldiga landets utkanter: Trotskij själv skulle ‘av egen fri vilja’ ge sig av till Astrachan vid Kaspiska Havet. I början av januari 1928 deltog Rakovskij och Radek, som oppositionsdelegater i ett fantastiskt köpslående med Ordzjonikidze om dessa förslag. Radek och Rakovskij protesterade mot att Trotskij utnämns till posten i Astrachan, hans av malaria undergrävd hälsa skulle inte tåla det fuktiga och varma klimatet i den kaspiska hamnen. Spelet upphörde när Trotskij och hans vänner förklarade, att de var redo att acceptera alla uppdrag i landsorten på villkor att de inte bara var ursäakter för deporteringar, att oppositionen givit sitt samtycke i varje enskilt fall och att uppdragen fastställdes med hänsyn till de berörda och deras familjers trygghet och hälsa.¹¹⁹

Medan förhandlingarna fortfarande pågick kallade GPU Trotskij till sig. Han ignorerade kallelsen. Därmed sattes punkt för farsen och några få dagar senare, den 12 december närmare bestämt, informerades Trotskij av GPU om att han i enlighet med artikel 58 i strafflagen, dvs. den om kontrarevolutionär verksamhet, skulle deporteras till Alma Ata i Turkestan nära den kinesiska gränsen. Datum för deportationen var fastställt till den 16 januari.

Två författare, den ene en helt utanförstående person och den andre en trotskist, har givit sina intryck av Trotskij under hans sista dagar i Moskva. *Berliner Tageblatts* korrespondent Paul Scheffer, intervjuade honom den 15 januari. Vid ‘en första anblick’ kunde han inte se något som antydde att Trotskij stod under polisbevakning. (Vi kan anta att den tyske journalistens blick inte var särskilt van vid att upptäcka den sortens tecken.) Han lade märke till rörelsen i Trotskijns hem, alla som kom och gick och alla avsked av de många som var på väg att förvisas och förberedelserna för en lång resa. ‘I alla korridorer låg högar av böcker och åter böcker – revolutionärernas näring, som spartanernas oxblod.’ Mot denna bakgrund beskriver han själva personen Trotskij: ‘något under medellängd, med mycket fin gulaktig hy och blå, inte särskilt stora ögon, som ibland kan vara mycket vänliga och ibland blixtra till och bli mycket märkliga.’ Ett stort livligt ansikte ‘som både återspeglar själsstyrka och andligt djup’ och en mun som är slående liten i förhållande till resten av ansiktet. En fin, mjuk, feminin hand. ‘Denne man som skapat arméer och fyllt primitiva arbetare och bönder med sin egen entusiasm och lyft dem högt över deras egen förståelse ... är först blyg, något generad ... kanske är det därför han är så fängslande.’

Trotskij var under hela konversationen vänlig men på sin vakt och nöjde sig med uttalanden *pro foro externo*, medan han var ytterligt förtegen mot den borgerlige journalisten i inrikesfrågor. Han nämnde över huvudtaget inte sina motståndare, framförde inga som helst klagomål och ingen polemik. Endast vid ett tillfälle snuddade samtalet vid interna partiangelägenheter och det var när intervjuaren anmärkte att Lloyd George siat om en ‘napoleonsk framtid för Trotskij’. Närmre än så kom inte Scheffer när det gällde att anspela på deportationen, Trotskijns framtidsplaner osv. Trotskij tog emellertid fasta på en annan aspekt

¹¹⁹ En redogörelse för ‘förhandlingarna’ ges i ett brev skrivet av Trotskij själv eller av en av hans vänner till centrala kontrollkommissionen och politbyrån under de första dagarna 1928. *Arkiven*.

av jämförelsen: 'Det är en märklig föreställning', sade han med ett svagt leende, 'att jag skulle vara rätta mannen att ta död på en revolution. Det är inte den första blunder Lloyd George begår.' Karaktäristiskt nog associerade Trotskij vid jämförelsen med Napoleon inte med den uppenbara och ytliga parallellen mellan deras personliga öden som landsflyktiga, utan med den för honom så förhatliga politiska idén om bonapartismen, som en konsekvens av termidor. Hos honom fick det allmänna problemet företräde framför det personliga. ('Man påminns ständigt om', anmärker Scheffer, 'att denne man först och främst är en kämpe.') Han talade framför allt om kapitalismens nedgång och de revolutionära utsikterna i Europa, med vilka han som alltid förband bolsjevikrysslands framtid. 'Trotskij tal förlorar snart sin konversationston, blir oratoriskt och högstämt', och han illustrerar världsrevolutionens upp- och nedgångar med 'vackra, melodiska gester.' Resonemanget avbröts av en kamrat som skulle deporteras samma kväll – han hade kommit för att fråga om han ännu kunde göra något för Trotskij. 'Trotskij ansikte med den lilla uppåtvända mustaschen bryts i en mängd glada veck: "Så du ska ut och resa ikväll?" Kontroversernas och ironiernas man missar inga tillfällen... Den okuvlige mannens humor är oförvanskad.' Innan de skildes åt, bjöd han Scheffer att besöka honom i Alma Ata.¹²⁰

Till skillnad från Scheffer beskriver Serge Trotskij omgivning som 'dag och natt bevakad av kamrater som själva bevakades av angivare'. På gatan antecknade motorcykelburna GPU-män varje bil som kom och gick.

Jag gick upp bakvägen. Den man vi inbördes med tillgiven respekt kallade Den Gamle, som vi kallat Lenin, arbetade i ett litet rum mot gården med en tälsäng och ett bord som enda möblemang . . . Klädd i en sliten kavaj, aktiv och majestätisk, med sitt höga nästan vita stubbade hår och sin sjukliga hy, gav han i denna bur prov på sin envisa energi. I det intilliggande rummet höll man på att skriva ut meddelanden som han just dikterat. I matsalen mottogs kamrater från hela landet – han talade hastigt med dem mellan telefonsamtal. Alla kunde arresteras i vilket ögonblick som helst – och vad skulle då hända? Ingen visste . . . men alla ville få ut så mycket som möjligt av dessa sista timmar, ty de var verkligen de sista . . .¹²¹

Den 16 januari passerade som i feber med alla konferenser, instruktioner, avsked och sista förberedelser för resan. Tiden för avresan var fastställd till 22.00. På kvällen satt hela den utmattade familjen och väntade spánt på att GPU-agenterna skulle komma. Klockan gick, men ingen visade sig. Familjen hängav sig åt gissningar innan GPU per telefon informerade Trotskij om att avresan var uppskjuten i två dagar. Gissningarna fortsatte men avbröts av Rakovskij och andra vänners ankomst. Alla var mycket upphetsade. De kom från stationen, där tusentals människor samlats för att ta farväl av Trotskij. En stormig demonstration ägde rum vid hans tag. Många låg ner på spåren och svor att hindra tåget från att avgå. Polisen försökte avlägsna dem och skingra folkmassan, men när makthavarna såg vilken vändning demonstrationen tog gav de order om att avresan skulle uppskjutas. Oppositionen glädde sig åt detta resultat av demonstrationen och planerade att upprepa den om två dagar. GPU beslöt emellertid att överlista oppositionen och bortföra ledaren i smyg. Planen gick ut på att ta honom till en annan station, föra honom till en liten anhalt utanför Moskva och först där sätta honom på det centralasiatiska tåget. De bad honom att göra sig i ordning till den 18 januari, men redan den 17 kom de för att gripa honom. Konstigt nog hade anhängarna glömt av att hålla vakt vid hans bostad, så när GPU kom, fann de endast Trotskij och hans fru, deras bägge söner och två kvinnor, varav den ena var Joffes änka, på platsen.¹²²

En sällsam tragikomik följde. Trotskij låste in sig och vägrade att släppa in GPU-agenterna. Detta var en form av passivt motstånd, som han förr i världen alltid använt mot polisen, när

¹²⁰ Paul Scheffer, *Sieben Jahre Sowjet Union*, ss. 158-61.

¹²¹ V. Serge, *Le Tournant Obscur*, s. 155.

¹²² *Moja Zjizn*, vol. II, s. 287

den försökte gripa honom. Genom den låsta dörren förde fången och officeren ett samtal. Slutligen beordrade officeren sina män att bryta sig in. Och de bröt sig in i rummet. Genom en ödets nyck hade officeren, som kommit för att gripa Trotskij, tjänstgjort på Trotskijs militärtåg under inbördeskriget som livvakt. När han kom ansikte mot ansikte med sin förre chef, förlorade han fattningen, bröt samman och mumlade utom sig: 'Skjut mig kamrat Trotskij, skjut mig.' Trotskij gjorde sitt bästa för att lugna sin fångvaktare och övertalade honom t.o.m. att utföra sina order. Därpå återtog han sitt passiva motstånd och vägrade att klä på sig. De beväpnade männen tog av honom hans tofflor, klädde honom och, under rop och buanden från Trotskijs familj och Joffes änka, som följde dem, fick de bära honom nerför trappan. Förutom några få grannar, i form av höga partifunktionärer med fruar som, oroade av allt oväsen, stack ut nästan för att lika snabbt dra in den igen, fanns inga andra vittnen på platsen.

Den deporterade och hans familj föstes in i en polisbil som därefter, i fullt dagsljus, obemärkt rusade genom Moskvas gator med Oktoberrevolutionens ledare och grundaren av Röda Armén. Vid Kazanstationen – det var där eskorten skulle ta honom – vägrade han att gå på tåget, och väpnade män fick släpa honom till en ensam vagn som väntade honom på ett växelspår. Stationen var avspärrad och tom på passagerare, endast några upptagna järnvägsarbetare rörde sig på platsen. Bakom eskorten följde den deporterades familj. Hans yngre son, Sergej, råkade i slagväxling med en GPU-man och den äldre Ljova, försökte väcka järnvägsarbetarna: 'Se kamrater', skrek han, 'se hur de för bort kamrat Trotskij.' Arbetarna stirrade med torr blick – inte ett rop, inte ens ett muttrande av protest kom från dem.

*

Nästan trettio år hade gått från det ögonblick den unge Trotskij såg Moskvas torn och murar för första gången. Han fördes då från ett fängelse i Odessa till en deportationsort i Sibirien. Och det var bakom en fångvagns galler han fick se sin första glimt av 'tsarernas by', den framtida 'huvudstaden för Kommunistiska Internationalen'. Det var bakom samma slags galler han nu fick sin sista glimt av Moskva – han skulle aldrig återse sina segrars och nederlags stad. Han kom dit som förföljd revolutionär – och på samma sätt lämnade han den.

6. Ett år i Alma Ata

Vid en liten öde station, omkring 50 km från Moskva, stannade den järnvägsvagn som fört Trotskij och hans familj bort från huvudstaden och kopplades till ett tåg på väg mot Centralasien. Sergej, som ville fortsätta sin akademiska kurs, steg av och återvände till Moskva. En febersjuk Sedova och Ljova följde Trotskij i exil. En vaktstyrka på ca ett dussin män eskorterade dem. Genom en halvöppen dörr i korridoren höll vakterna uppsikt över fången och hans fru, som sjunkit ner på träbänkarna i en illa upplyst kupé. Officeren som kommit för att arrestera Trotskij förde fortfarande kommandot. Hans närvaro på tåget var en grotesk påminnelse om ett annat och berömt tåg, *predrevvojens*¹ högkvarter, där han tjänstgjort som Trotskijs livvakt. 'Vi var utmattade', erinrar sig Sedova, 'av de senaste dagarnas överraskningar, ovisshet och spänning, och vi vilade oss.' Medan Trotskij låg i mörkret eller såg ut över de ändlösa vita vidderna utmed vilka tåget rörde sig österut, började han anpassa sina tankar till den nya situationen. Här låg han nu, utstött från världen med dess tumult och tjusning, avskuren från sitt arbete och sin kamp och isolerad från anhängare och vänner. Vad skulle nu hända? Och vad skulle han göra? Han skulle just till att skriva några rader i sin dagbok eller författa en protest, när han fann – och det kom som en mindre chock – att han givit sig iväg 'utan skrivutensilier' – det hade aldrig hänt honom förut, inte ens under den farofyllda flykten från Sibirien 1907. Allt skedde på en höft nu – han visste inte ens om det verkligen fortfarande var till Alma Ata han deporterades. Ovissheten upprörde hans trotsiga och envisa temperament. Han påpekade för sin fru att det i alla fall var en tröst att veta att han inte behövde dö en kälkborgerlig död i en bekväm Kremlsäng.

Nästa dag gjorde tåget ett uppehåll i Samara. Och Trotskij telegraferade en protest till Kalinin och Menzjinskij, i vilken han sade att den kapitalistiska polisen aldrig under hans långa revolutionära karriär behandlat honom lika bedrägligt och lögnaktigt som GPU, som kidnappat honom utan att tala om vart de förde honom och tvingat honom att resa utan de mest elementära förnödenheter och medicin för hans sjuka fru.² Eskorten var däremot hänsynsfull och t.o.m. vänlig, precis som de tsaristiska soldater som eskorterat honom 1907, då i egenskap av dömd ordförande för petersburgssovjeten. På vägen köpte de linne, tvål, handdukar osv. åt familjen, och de hämtade mat vid stationerna. Deras fånge ingav dem fortfarande samma fruktan som en under den tidigare regimen deporterad storhertig kunde ingivit sina vakter. Ingen visste när allt kom omkring om han inte skulle vara tillbaka vid makten inom kort. Och när tåget kom fram till Turkestan, bad eskortkommendanten sin fånge att utfärda ett intyg på gott uppförande.³ På vägen hade Sermuks och Posnanskij, Trotskij båda tillgivna sekreterare, anslutit sig till tåget i hopp om att överlista GPU. Sådana händelser lättade upp den monotona resan.

I Pisjpek-Frunze⁴ upphörde järnvägsresan. Den ca 250 km långa sträckan därifrån till Alma Ata fick tillryggeläggas med buss, lastbil, släde och till fots, över istäckta och blåsiga berg och genom djupa snödrivor, med övernattnings i en övergiven hydda i ödemarken. Efter en veckas resa anlände äntligen sällskapet till Alma Ata den 25 januari kl. 3 på morgonen. Den deporterade och hans familj inhystes i ett värdshus med namnet 'De Sju Floderna', på Gogol-gatan. Vårdshuset 'var från Gogols tid' och den stora satirikerns ande som svävade över det tycks ha inspirerat Trotskij till flera av hans skildringar av Alma Ata och påverkat stilen i de ständiga protester han skulle skicka därifrån till Moskva.

¹ *Predrevvojen* – President i Militära revolutionsrådet.

² *Arkiven*.

³ Certifikatets text, *ibid*.

⁴ Staden Pisjpek hade just döpts om till Frunzes ära, Trotskijs efterträdare som krigskommissarie.

Mot slutet av tjugotalet var Alma Ata fortfarande en helt orientalisk liten stad. Den var visserligen känd för sina magnifika fruktträdgårdar, men var fr.a. en slumartad och sömnig Kirghizby, som knappast nåtts av civilisationen och var utsatt för jordskalv, översvämningar, snöstormar och glödheta värmeböljor. Värmeböljorna förde med sig tjocka dammoln, malaria och ohyra. Staden skulle utvecklas till förvaltningscentrum för Kazachstan, men den republikanska förvaltningen hade knappast mer än börjat ta form. Under tiden lade funktionärerna beslag på alla tillgängliga bostäder och slumkvarteren blev än mer överbefolkade än vanligt. 'På marknadsplatsen i de centrala delarna av staden satt kirghizerna på marken utanför sina affärer, värmdes sig i solen och plockade löss.'⁵ Spetälska var inte okänt och på sommaren drabbades djuren av pest och det vimlade av ylande, galna hundar på gatorna.

Just det året blev livet än mer miserabelt i Alma Ata, på grund av den ständiga bristen på bröd. Inom loppet av de första månaderna efter Trotskijs ankomst tredubblades brödpriserna. Långa köer väntade utanför de få bagerierna. Övriga matvaror var det än mer ont om. Några regelbundna transporter existerade inte. Posten var oregelbunden. Den lokala sovjeten försökte reglera den med hjälp av privata kontrahenter. Ställets tristess och de lokala pamparnas hjälplöshet och svaghet illustreras på ett utmärkt sätt av detta utdrag ur Trotskijs korrespondens: 'Häromdagen skrev lokaltidningen: "I staden *fungerar* rykten om att brödet är på väg att ta slut, medan åtskilliga kärror med bröd är på väg." Kärrorna är faktiskt på väg som de säger, men under tiden fungerar ryktena, malarian men inte brödet.'

Det var alltså här Trotskij skulle stanna. Stalin var angelägen om att hålla honom så långt borta från Moskva som möjligt och utlämna honom till sig själv. Trotskijs båda sekreterare arresterades, den ena *en route* från Moskva och den andra i Alma Ata och deporterades på annat håll. För ögonblicket tycktes emellertid Stalin inte ha några ytterligare planer för sin fiende. Och GPU behandlade fortfarande Trotskij med en hänsyn som vore otänkbar senare. De bemödade sig om att skicka ner hans enorma bibliotek och arkiv, som innehöll viktiga stats- och partidokument – en lastbil full med dessa anlände snart till Alma Ata. Trotskij skickade protester till Kalinin, Ordzjonikidze och Menzjinskij rörande den dåliga standard han tvingades leva under och krävde bättre bostad, rätt att gå på jaktturen och t.o.m. få ner sin favorithund från Moskva. Han klagade över att han kvarhölls på värdshuset på Gogolgatan och hävdade att den enda anledningen till det var GPU:s bekvämlighet och hävdade att hans förvisning var rena fängelsestraffet. 'Ni kunde lika gärna ha fängslat mig i Moskva – ingen vinner på att deportera mig fyra tusen verst bort.'⁶ Protesten lyckades. Tre veckor efter ankomsten fick han en fyrarumslägenhet i centrum av staden, på Krasingatan 75 – gatan var uppkallad efter hans vän. Han gavs tillstånd att gå på jaktturen. Han fortsatte att överösa Moskva med telegram och ställde krav, varav somliga var seriösa, andra triviala och där smågräl blandades med stora kontroverser. 'Min älskling Maja (Maja var hans favorithund)', skrev han till en vän, 'har inte den bittersta misstanke om att hon befinner sig i centrum av en stor politisk strid.' Han vägrade på något sätt att betrakta sig själv som fånge och hans förföljare gjorde en uppvisning i mildhet.

Han såg nästan avspänd ut efter alla dessa år av oavbrutet arbete och ständiga spänningar. Och det låg något nästan idylliskt över de första månaderna av hans vistelse i Alma Ata. Steppen, bergen, floderna och sjöarna lockade honom nästan som aldrig förr sedan barn- domen. Han njöt av att jaga och i hans omfattande korrespondens blandas ofta poetiska landskapsskildringar och humoristiska rapporter från jaktturen med politiska resonemang och råd. Till en början vägrades han tillstånd att lämna Alma Ata. Senare tilläts han gå på jakt, men inte längre än 25 verst bort. Han telegraferade till Menzjinskij och sade att han inte

⁵ *Moja Zjizn*, vol. II, s. 296.

⁶ Från en protest utsänd tidigt i februari. *Arkiven*.

tänkte fästa något avseende vid restriktionen, eftersom det inte fanns några lämpliga jaktmarker på det avståndet och han inte tänkte låta sig nöja med småvilt – han *måste* få tillstånd att jaga inom ett avstånd av minst 75 verst. Och om Moskva kunde informera det lokala GPU så skulle mycket besvär undvikas. Han gav sig av på sina turer – och ingenting hände. Därefter protesterade han hos det lokala GPU mot att han på ett grovt och iögonenfallande sätt förföljdes av detektiver och förklarade att han på grund av detta tänkte ‘gå i strejk’ och upphöra med jakten – såvida inte denna form av polisövervakning påbjöds direkt från Moskva, i vilket fall han förstod det lokala GPU:s ställning och lade ned sina klagomål. Övervakningen blev mildare och mindre iögonenfallande.

Han hade börjat jaga strax efter ankomsten och fortsatte så länge djurens vårvandring längs floden Ili varade. Vissa jaktfärder varade i tio dagar och var energiska och uppfriskande. I brev till sina vänner beskriver han stolt sina jakttroféer. I början låg han över natten i kirgiziska lerhyddor eller vägglössangripna *yourtas*, där han sov på golvet tillsammans med ett dussin infödda, kokade smutsigt tevatten och var på vippen att bli illamående. ‘Nästa gång’, klaggjorde han, ‘tänker jag sova under bar himmel och försöka få alla mina följeslagare att göra detsamma.’⁷ Och nästa gång – det var ännu inte slutet av mars – stannade faktiskt hela jaktsällskapet ute i nio kyliga dagar och nätter. När han en gång skulle rida över en flod, föll han i vattnet. Bytet var inte mycket att skryta med: ‘ungefär fyrtio ankor allt som allt’. Visserligen, skrev han till sina vänner, kunde man finna större vilt längre bort mot Balkasj-sjön, ja t.o.m. snöleoparder och tigrar, men ‘jag beslöt mig för att sluta en non-aggressionspakt med tigrarna’. ‘Jag njöt enormt av denna tillfälliga återgång till barbariet. Det är inte ofta man får vara med om att tillbringa nio dygn i det fria, utan att behöva tvätta sig och byta kläder, äta vilt lagat i en spann, falla i floden från hästryggen (det var den enda gång jag var tvungen att klä om mig) och stå dag och natt på en liten stock mitt bland vatten, stenar och vass.’⁸ När jaktsäsongen var över, började fisket, och då följde också Natalja Ivanovna med, trots att det inte var fråga om något lättjefullt veckoslutsnöje, ty varje utfärd var en lång och arbetsam historia med stora båtar, tung lastning och omfattande kryssningar.

När värmeböljorna tidigt i juni nådde Alma Ata, flyttade familjen till en *datja* vid foten av bergen strax utanför staden, där de hyrde en bondstuga med stråtak, omgiven av en stor fruktträdgård. Från huset kunde de se staden där nedanför och bortom den steppen på ena sidan och snöklädda berg på den andra. Under häftiga regn läckte stråtaget och alla rusade upp på loftet med spannar och krus och skålar. I trädgården restes en trähydda – Trotskijs studie- och arbetsrum. Den blev snart fullproppad med böcker, tidningar och manuskript. Och den skakade av knackandet från en väl använd skrivmaskin, som hördes över hela trädgården. Vid sitt skrivbord iakttog Trotskij en buske som sköt upp genom en springa i golvet och på kort tid växte honom till knäna. Allt detta underströk bostadens ‘efemära karaktär’, men det var en lättnad att komma iväg från staden, där folk nu jagade och sköt galna hundar genom dammolnen. Under de förra månaderna led både Trotskij och Sedova av malaria och gick på ‘kinindiet’, men nu hade feberattackerna så gott som upphört.⁹

Den deporterade måste förtjäna sitt uppehälle. Visserligen fick han ett statligt underhåll, men detta var mycket knappt och fastän hushållet var litet och dess behov mycket blygsamma, räckte inte underhållet till för att täcka de stigande matpriserna. Det statliga förlaget *Gosizdat* hade just slutat publicera Trotskijs *Verk*, varav tretton volymer hittills utkommit. De var redan bannlysta från boklädor och offentliga bibliotek. Trotskij hade huvudet fullt av nya litterära projekt. Han tänkte skriva en studie av den asiatiska revolutionen och insamlade en avsevärd

⁷ *Arkiven*.

⁸ Från ett brev daterat 1 april 1928 (ingen adressat) i *Arkiven*.

⁹ Se Trotskijs brev till Rakovskij 14 juli. Ibid.

mängd referenslitteratur om Kina och Indien. I en annan bok planerade han att sammanfatta utvecklingen i Ryssland och världen sedan oktoberrevolutionen. Omedelbart efter ankomsten till Alma Ata satte han igång att arbeta på en omfattande text om oppositionens principer, vilken skulle tillställas den Kommunistiska Internationalens sjätte kongress, som skulle hållas under sommaren. Hans vänner, särskilt då Preobrazjenskij, uppmanade honom att skriva sina memoarer. Redan i april hade han, med hjälp av gamla sydliga tidningar och kartor över Nikolajev och Odessa, påbörjat arbetet med att återerövra bilden av sin barndom och ungdom, med vilken han skulle inleda *Mitt Liv*.

Men ingen av dessa skrifter kunde emellertid inbringa några inkomster, eftersom han saknade möjligheter att få dem publicerade. Men t.o.m. en människa som deporterats enligt artikel 58, för 'kontrarevolutionär verksamhet', kunde ännu försöka förtjäna sitt uppehälle som översättare, lägre redaktör och korrekturläsare. När det visade sig att det var Marx och Engels som Trotskij skulle få översätta eller vars översatta verk han skulle granska, accepterade han gladeligen jobbet. Hans gamle vän Rjazanov, som nu var direktör för Marx-Engels-institutet i Moskva, planerade en komplett utgåva av Marx' och Engels' *Verk* på ryska, och han bad nu Trotskij att översätta *Herr Vogt*. I denna långa och relativt okända pamflett svarar Marx på en mängd förtal från Karl Vogt, en som det senare visade sig, agent åt Napoleon III. Trotskij, som läste denna bredsida för första gången, anmärkte att det tog Marx flera hundra sidor att tillbakavisa Vogts anklagelser, medan det skulle ta hans översättare 'en hel encyklopedi' att tillbakavisa Stalins förtal. Därefter bad Rjazanov Trotskij att redigera översättningarna och läsa korrekturen av de andra Marx-Engels-volymer, vilket han gjorde.¹⁰

Trotskijs korrespondens med Rjazanov visar med vilken blygsamhet och noggrannhet Trotskij gick in för arbetet: det innehåller detaljerade, nästan pedantiska kritiska kommentarer till översättningsstilen och minutiösa förslag till förändringar. Korrespondensen är helt icke-politisk och avsiktligt affärsmässig. Där finns inte minsta ironi eller antydning från Trotskijs sida om den enda inkomstbringande sysselsättning som återstod för honom. Rjazanovs traktamenten räckte till familjeförsörjningen och kostnaderna för Trotskijs jättelika korrespondens.¹¹

Från det han kom till Alma Ata, arbetade Trotskij hårt för att upprätta kontakter med vänner och anhängare som nu var spridda över hela landet och tvingade till isolering och tystnad. I början kunde detta endast ske med normal post, och det fick ske under de mest primitiva villkor: ibland var det en verklig bragd att på platsen få tag i en bläck- och blyertspenna, några grova pappersark eller några få ljus. Ljova blev hans 'utrikes-, post- och telegrafminister', hans livvakt, forskningsassistent, sekreterare och organisatör av jakturer. Med hans hjälp började en strid ström av brev och cirkulär flöda ut från Alma Ata i alla riktningar. Två eller tre gånger i veckan kom en ridande, invalid brevbärare med postsäcken, som pöste av brev, pressklipp och senare också böcker och tidningar från utlandet. Utan tvekan höll censuren och GPU ett öga på korrespondensen. Han korresponderade mest med Rakovskij, som deporterats till Astrachan, Radek, som var i Tobolsk, Preobrazjenskij, som förvisats till Uralsk, Smilga, som var i Narym, Beloborodov, som förvisats så långt norrut som till Ust-Kylom i Komi-republiken, Serebrjakov, som var i Semi-Palatinsk i Centralasien, Muralov i Tara, Ivan Smirnov i Novo-Bajazet i Armenien och Mratjkovskij i Voronezj. Trotskij korresponderade mindre systematiskt med en rad andra oppositionsmän. Senare det året berättade han för Sosnovskij¹² att han stod i mer eller mindre regelbunden förbindelse med alla större exilkolonier i Sibirien och Sovjetasien i stort, med Barnaul, Kaminsk, Minussinsk, Tomsk,

¹⁰ I ett av sina brev nämnde Trotskij att han också översatte skrifter av Thomas Hodgkin 'den engelska utopiske socialisten'.

¹¹ Mellan april och oktober 1928 postade Trotskij 800 politiska brev, varav många var långa som essäer, och 550 telegram och han fick 1 000 brev och 700 telegram, förutom privata brev.

¹² Brev av den 7 november i *Arkiven*.

Kolpasjevo, Jenisseisk, Novosibirsk, Kansk, Atjinsk, Aktjubinsk, Tasjkent, Samarkand osv. Han kommunicerade med kolonierna i det europeiska Ryssland genom Rakovskij, som från Astrachan ansvarade för oppositionscentra längs södra Volga och på Krim och genom Mratjkovskij, som från Voronezj höll kontakt med grupperna i norr. På platser där det fanns stora exilcentra, kopierades korrespondensen och cirkulären och vidarebefordrades sedan till mindre kolonier. Fr.o.m. april var en hemlig postförmedling i verksamhet mellan Alma Ata och Moskva: den levererade och hämtade post var fjortonde dag eller en gång var tredje vecka.

På så sätt bildade de till antal och storlek ständigt växande oppositionsgrupperna ett eget samhälle med ett eget intensivt politiskt liv. Det var Trotskij som inspirerade, organiserade och symboliserade oppositionen i exil. De deporterades sinnesstämning var allt annat än stabil. Några var bestörta över vad som hänt. Andra såg förföljelserna som de utsattes för som föga mer än ett dåligt skämt. Majoriteten tycktes först övertygad om att Stalins triumf inte skulle vara länge och att händelseutvecklingen snart skulle ge oppositionen rätt, så att dess anhängare skulle kunna återvända från sin exil och hyllas för sitt förutseende, sitt mod och sin hängivenhet för marxismen och leninismen.

Eftersom förhållandena de levde under ännu inte var så förkrossande hårda, även om de kunde vara nog så smärtsamma och förödmjukande, kunde oppositionsanhängarna återgå till ett sätt att leva som de kände till från tiden före revolutionen. De politiska fångarnas och de förvisades uppgift bestod i att använda den påtvingade sysslolösheten till att reda ut en rad problem, lära och förbereda sig för den dag de återigen måste axla bördan av direkt kamp eller regeringsansvar. Omständigheterna föreföll väl avpassade för detta slags arbete. I många kolonier fanns det utbildat folk, briljanta teoretiker och begåvade författare, vilka i sina kamrater fick en utvald publik. Ett intensivt idéutbyte bidrog till att hålla självdisciplinen och självrespekten uppe. Trotskij följde detta utbyte med stor iver från Alma Ata och i brev till vänner citerade han Goethes maxim om nödvändigheten att för att bevara det man äger i intellektuella och moraliska frågor, ständigt erövra det på nytt. Sålunda blev kolonierna viktiga centra för en betydelsefull intellektuell och litterärt-politisk verksamhet. Förutom memoranda och 'teser' om de löpande händelserna, som producerades på löpande band, startades större projekt. Radek började skriva en omfattande biografi och studie av Lenin. Rakovskij arbetade på en bok om Saint-Simons liv och den utopiska socialismens ursprung. Preobrazjenskij skrev och fullbordade böcker om den sovjetiska ekonomin och det medeltida Europas ekonomi. Smilga var upptagen av en bok om Bucharin och hans skola. Dingelstedt producerade essäer om den sociala strukturen i Indien osv. Men hur värdefulla dessa intellektuella ansträngningar än var, kunde de inte ge något klart svar på den fråga som upptog de deporterade mest och som verkligheten skulle ställa gång på gång – frågan: och sedan?

*

Också i det avlägsna Sibirien och Centralasien kunde chockvågorna från en ny social kris uppfattas före vinterns slut. Krisen hade länge varit under vardande. Och den hade nått en farlig höjd redan under hösten, strax före förvisningen av oppositionen. De statliga spannmålsmagasinen var halvtomma, stadsbefolkningen hotades av svält och det var inte ens säkert att de väpnade styrkorna kunde förses med proviant. De oändliga köerna utanför livsmedelsaffärerna och de ständigt stigande priserna, som Trotskij kunnat iakttä i Alma Ata, kunde observeras över hela Sovjetunionen.

Ändå var jordbrukssituationen inte så dålig. Nästan lika mycket jord som under de bästa tider hade besåtts, och en följd av tre utmärkta skördar hade ägt rum. Men återigen klipptes 'bandet' mellan stad och landsbygd av. Bönderna vägrade att leverera bröd och sälja det till fasta priser. Oroligheter följde när man försökte indriva säden: de officiella indrivarna jagades bort från byarna och kom tillbaka till staden tomhänta. Bönderna hade föga eller ingen moti-

vation att leverera eller sälja sina produkter när de som förut varken kunde erhålla kläder, skodon, jordbruksredskap eller industrivaror i utbyte. De krävde radikala prishöjningar på spannmål, och i spetsen för dessa krav stod än klarare än förut de välbeställda bönderna.

I politbyrån råkade bucharinister och stalinister i luven på varandra om dessa frågor, just då de var i färd med att tillsammans utesluta trotskisterna och krossa zinovjevisterna. Bucharinisterna ville lugna bönderna med eftergifter, medan stalinisterna var benägna, om än inte beslutna, att använda våld. Tio dagar före uteslutningen av Trotskij, dvs. under den första veckan i januari, fattade politbyrån ett beslut om den framtida linjen ifråga om spannmåls-indrivningen. Otvivelaktigt hade nervositeten över situationen fått dem att påskynda Trotskij's förvisning. Den 6 januari instruerade politbyrån i hemlighet partiorganisationerna att skärpa åtgärderna mot bönder som hindrade indrivningen, att uppta tvångsmässiga 'brödlån', att fast motstå kraven på höjda matpriser och hålla ett vaksamt öga på kulakerna. Instruktionerna blev resultatlösa och fem veckor senare tvingades politbyrån upprepa dem med större eftertryck och mindre diskretion.

I mitten på februari slog *Pravda* larm: 'Kulaken har stuckit upp huvudet! ' I april deklarerade centralkommittén rakt på sak, som om den tagit orden från trotskisterna och zinovjevisterna, att nationen hotades av en allvarlig kris och att hotet framkallats av 'kulakernas ökade ekonomiska makt', vilken regeringens skattepolitik inte kunnat hålla i schack. 'I samband med en långtgående skiktning av bönderna, har kulakerna, vars ekonomiska tyngd hela tiden ökat, fått möjligheter att utöva ett avsevärt inflytande på hela marknadsläget.'¹³ Men partiet hade, enligt centralkommittén visat en alltför stor flathet och passivitet när det gällt att hålla dem tillbaka. Nu dekretades nödgärder, enligt vilka obligatoriska lån skulle upptas av kulakerna för att minska deras köpkraft, spannmålslager rekvireras, de fasta brödpriserna hållas, och slutligen skulle funktionärer och partimedlemmar som visade overseende med kulakerna avlägsnas från sina poster. Dessa beslut presenterades inte som en avvikelse från den förda politiken utan som ad hoc-åtgärder, ägnade att möta oväntade svårigheter. Centralkommitténs resolutioner innehöll inte minsta antydning om 'totalkollektivering' – nej, iden tillbakavisades med eftertryck. Men det sätt på vilket centralkommittén förklarade nödläget och dess envisa framhållande av kulaken som en fara och partiets oförmåga att motverka händelseutvecklingen, pekade redan fram mot en grundläggande förändring av politiken. Inom centralkommittén började stalinisterna få överhanden. Genom att skaffa sig makt att stärka partiets ställning gentemot kulakerna, kunde Stalin stärka sin egen ställning gentemot bucharinisterna. Han kunde avlägsna dem från många poster på de lägre och mellersta förvaltningsnivåerna och inom partimaskinen.

De deporterade trotskisternas första reaktion på dessa händelser var glädje, ironi och t.o.m. jubel. Hade inte oppositionens förutsägelser slagit in? Tvingades inte Stalin att slå in på en 'vänsterkurs', den kurs oppositionen gjort sig till tolk för? Hur kunde partiet nu undgå att inse vem som haft rätt och vem som haft fel i de stora interna stridigheterna under de senaste åren? De flesta oppositionsanhängarna gratulerade sig själva och väntade med allt större tillit på att bli återkallade och kunna spela sin roll ifråga om att övervinna de nuvarande svårigheterna och styra in den bolsjevikiska politiken i den nya riktningen. Också Trotskij uppehöll sig vid oppositionens förutseende i sin korrespondens och tycktes vara vid gott mod, även om han inte delade sina anhängares djärvaste förhoppningar.¹⁴

¹³ *KPSS V Rezolutsijach*, vol. II, s. 373.

¹⁴ Se t.ex. hans brev till Sosnovskij 5 mars 1928 i *Arkiven*. Inter alia påminner han där om anklagelserna för defaitism som riktats mot honom sedan han sagt att en god skörd, inte mindre än en dålig, skulle stärka kulaken under Stalins och Bucharins politik. Nu skrev *Pravda*, som plötsligt upptäckt kulakens styrka, om de tre senaste rikliga skördarna 'som om de varit tre jordskalv'.

Veckorna gick och 'vänsterkursen' utvecklades, men inga förändringar kunde förmärkas i den officiella hållningen gentemot oppositionen. Denna utveckling fick den triumferande stämningen i kolonierna att ge vika för osäkerhet och modfällighet. Den vändning som händelserna tagit, tycktes sätta vissa av oppositionens mera grundläggande antaganden och förutsägelser i fråga, särskilt då dess bedömning av de politiska tendenserna inom partiet. Hade vi verkligen rätt, började somliga trotskister undra, när vi fördömde Stalin som kulakens beskyddare? Var det verkligen riktigt att hävda, att när vänsteroppositionen en gång besegrats, balansen inom partiet skulle omkullkastas i så hög grad att den bucharinska högern skulle kunna göra sig gällande och sopa undan den stalinistiska centern? Hade vi inte överskattat styrkan hos de konservativa elementen i partiet? Den stalinistiska fraktionen, som var långt ifrån besegrad, började i själva verket få överhanden över högern – hade vi alltså inte med våra Kassandrarop överdrivit termidorfaran? Och hade vi inte i allmänhet gått för långt i vår kamp mot Stalin?

Den stora majoriteten av de deporterade ville inte ens erkänna att de hyste sådana tvivel. Men en minoritet ställde frågorna desto envisare. Och varje fråga den ställde, gav upphov till nya frågor som i sin tur ställde allt fler av oppositionsprogrammets punkter och oppositionens verksamhet under granskning. Svaren blev beroende av synen på Stalins vänsterkurs. Det var fortfarande möjligt att se Stalins aktion mot kulakerna som en tillfällig taktisk manöver, som inte behövde hindra honom från att återta en 'prokulakisk' politik. Det var just vad de flesta inom oppositionen ansåg. Men ett fåtal var redan övertygade om det seriösa i vänsterkursen, såg den som början på en väldig omvandling och började oro sig för oppositionens framtid. Hur, frågade de sig, kunde oppositionen passivt åse hur partiet gav sig in i en farlig strid med kapitalistiska och kapitalistliknande element inom nationen, den strid till vilken ju oppositionen kallat partiet?

Oppositionen hade i så hög grad baserat sitt eget handlande på föreställningen att högerflygeln i alla vitala frågor spelade huvudrollen och att den svaga och vacklande stalinistfraktionen endast följde denna som en skugga, att Stalins första eller preliminära angrepp på kulaken skakade den i dess grundvalar. Redan i december, under den femtonde partikongressen, hade Zinovjev och Kamenev försökt rättfärdiga sin kapitulation med argumentet att Stalin stod i begrepp att slå in på en vänsterkurs. Strax därefter följde två framstående trotskister, Pjatakov och Antonov-Ovsejenko, deras exempel och tillkännagav att de brutit med Trotskij. De hade varit de djärvaste och mest energiska ledarna för 1923 års opposition, men endast deltagit halvhjärtat i kampen under de senaste åren. Och de rättfärdigade sin kapitulation med att framhålla att Stalin höll på att genomdriva oppositionens program. De deporterade mottog först Pjatakovs och Antonov-Ovsejenkos avfall med det förakt och hån som man visar en avfälling. Men deras argument gjorde ändå intryck och stimulerade till självprövning.

Tidigt i maj visste Trotskij fortfarande nästan ingenting om den nya jäsningen bland de förvisade. Och han sände dem ett brev där han framlade sina åsikter.¹⁵ Han förklarade att Stalins vänsterkurs markerade början till en viktig förändring. Oppositionen, sade han, hade all rätt att vara stolt över sin roll som impulsgevare och upphovsman till den nya politiken. Naturligtvis blandades stoltheten med förstämning när man inom oppositionen började begrunda det pris man fått betala för denna ställföreträdande seger. Revolutionärer har dock mer än en gång, till priset av tunga eller tragiska offer, tvingat andra, och t.o.m. sina fiender, att utföra delar av ett revolutionärt program. Pariskommunen hade sålunda dränkts i blod men ändå triumferat över sina bödlar, ty just dessa bödlar tvingades senare genomföra delar av dess program: trots att Kommunen misslyckades med att genomföra den proletära revolutionen, omöjliggjorde den en restaurering av monarkin i Frankrike och tryggade åtminstone inrättandet av den parlamentariska republiken. Oppositionen kunde, mutatis

¹⁵ Se hans cirkulärbrev av den 9 maj i *Arkiven*.

mutandis, komma i ett liknande förhållande till Stalins vänsterkurs: oppositionen kunde besegras, den kanske inte skulle få se hela sitt program förverkligas. Men dess kamp hade åtminstone förhindrat den styrande gruppen att fortsätta reträtten inför de kapitalistiska elementen och inrätta en neo-NEP.

Vad skulle oppositionen göra? Vi är förpliktade, svarade Trotskij, att ge Stalins vänsterkurs ett kritiskt stöd. Vi får under inga omständigheter göra gemensam sak med Bucharin och Rykov mot den. Tvärtom, måste vi uppmuntra den vacklande stalinistiska centern att definitivt bryta med högern och göra gemensam sak med vänstern. En allians mellan oppositionen och dess stalinistiska förföljare mot kulakens försvarare fick inte uteslutas, även om den f.n. var avlägsen. Oppositionen måste utöva en starkare press än någonsin för att få till stånd en frihet inom partiet. Och 'vänsterkursen underlättar kampen för proletär demokrati'. Genom att resonera på detta sätt drev Trotskij en konsekvent linje i förhållande till sina tidigare ståndpunkter: han hade ända sedan 1923 vidhållit att den stalinistiska regimens huvudfunktion varit att mot arbetarna skydda en partibyråkrati som gynnade kulaken och NEP-mannen. Det var naturligt för honom att dra slutsatsen att när byråkratin upphört att gynna kulaken och NEP-mannen, den skulle närma sig arbetarklassen, söka få till stånd en försoning med dess talesmän och återge dem yttrandefriheten. Desto mer resolut måste oppositionen, medan den ger sitt stöd åt vänsterkursen, motstå det stalinistiska förtrycket och förvarna partiet om att det så länge det fanns kvar inte kunde finnas några garantier för en fortsättning av den nya politiken och ett undvikande av nya eftergifter för kulaken. Trotskij erkände att det var en 'dubbel hållning', som var svår att anta, men han hävdade att det var den enda försvarbara hållningen under de rådande omständigheterna. Pjatakov hade redan beskrivit Trotskijs åsikter som 'själv motsägande'. 'Men alla motsättningar försvinner', svarade Trotskij, 'hos en människa som (likt Pjatakov) kastar sig i floden och begår självmord.'

Trotskijs synsätt hade hela den dialektiska smidighet som den tvetydiga situationen krävde av honom. Han behandlade Stalins kampanj mot kulakerna som en stor och hoppfull händelse. Och han insisterade desto mer kraftfullt på behovet av kritikfrihet och diskussionsfrihet som en huvudgaranti för den nya politikens sundhet. Han gav inte oppositionen någon yxa att slipa, bara principer att försvara. När hans fiende rev ur ytterligare ett blad ur hans bok, betraktade han bladet som sitt eget och uppmanade sina anhängare att stödja fienden i ett företag de ansett nödvändigt. Men det fanns många andra blad i boken, och dem tänkte han inte kasta bort. Vad gällde oppositionens utsikter, tog han avstånd från både den extrema optimismen och den extrema pessimismen: det var möjligt att stalinisterna skulle tvingas söka försona sig med oppositionen och i så fall skulle oppositionen återvinna den moraliska och politiska ledningen. Men oppositionen måste också vara beredd på att dela Pariskommunens öde och med dess martyrskap befordra socialismens och framåtskridandets sak.

Det faktum att Trotskij intog en relativt positiv hållning till Stalins vänsterkurs och erkände dess progressiva innebörd, gjorde ett starkt och t.o.m. förvirrande intryck på hans anhängare. De stärkte deras argument som börjat kritisera oppositionens tidigare politik. Om Trotskij hade rätt nu, sade de, hade han då inte haft fel tidigare, då han slog larm om termidorfaran? Hade han inte bedömt Stalins politik felaktigt? Och var det riktigt av oppositionen att trösta sig med tanken att historien skulle ge den rätt, som den givit Pariskommunen rätt? Skulle inte trotskisterna ge ett bidrag till den väldiga kampen mot privategendomen som pågick i landet och på så sätt göra en insats i historien istället för att passivt lita till historiens kommande utslag? Eftervärlden må hylla kommunardernas martyrskap, men kommunarder kämpar inte för martyrskapets ära, utan för syften som de anser praktiskt uppnåeliga och inom räckhåll.

Detta slags resonemang återspeglade ett inneboende dilemma i den trotskistiska hållningen. Och frustreringar skapade bitterhet. Exil, påtvingad sysslolöshet och tärande tvivel kunde bryta ner kraftfulla och viljestarka människor som gjort revolution, utkämpat inbördeskrig och

byggt en ny stat. Att kastas ut ur det parti för vilket de givit sina liv, försmäktat i tsarismens fängelser och i vilket de fortfarande såg mänsklighetens högsta hopp – var en tillräckligt tung börda i sig själv. Den bördan blev outhärdlig när de upptäckte, att vissa av de centrala skillnader som skilt dem från stalinisterna nu var på väg att upphöra och att partiet höll på att genomdriva en politik, som de själva så högt önskade att det skulle göra. Det är inte omöjligt för en politisk kämpe att utstå nederlag, umbäranden och förödmjukelser, så länge han är klar över vad han står för och känner att hans sak är helt avhängig av vad han och hans kamrater gör för den. Men också den mest härdade kämpe blir modfälld när han hamnar i den paradoxala situationen att se sin sak eller delar av den omfattas av sin förföljare. Hans sak tycks inte längre vara avhängig av huruvida han kämpar för den eller inte. Själva kampen tycks plötsligt bli meningslös och den förföljelse han utsatt sig för – meningslös. Han börjar tvivla på det riktiga i att betrakta sin förföljare som fiende.

Stalin betraktade kyligt och med skarpsinne oppositionens besvärliga läge, men inte heller han var utan dilemman. Varje trotskistiskt lovord åt hans vänsterkurs var ett stöd för honom, men han fruktade också det trotskistiska biståndet. Av omständigheterna hade han famlande och med tvekan givit sig in på en okänd och farlig väg. Han riskerade en allvarlig konflikt med bönderna. Han hade inte på förhand kunnat uppskatta omfånget och våldsamheten hos det motstånd som skulle möta honom. Han hade försiktigt börjat vända sig mot sina tidigare allierade, bucharinisterna, vars popularitet och inflytande han inte underskattade. Han kunde inte veta hur långt den nya striden skulle föra honom och vilka faror den skulle medföra. Han kunde lika litet som Trotskij utesluta möjligheten av att i en ytterst kritisk situation tvingas söka en allians med vänsteroppositionen. Men också han insåg, att det skulle leda till seger för Trotskij. Och han var besluten att göra allt som stod i hans makt för att besegra bucharinisterna utan att behöva ta till någon försoning med Trotskij. Han hade anledning att frukta att styrkan hos den egna fraktionen inte skulle räcka till för denna uppgift och att hans anhängare inte ensamma skulle klara av statsmaskinen och kunna handha den statliga industrin och finanspolitiken i den nya svåra och snabba expansionsperioden. Stalinisterna var först och främst partiapparaters folk. Teoretiker, strateger, ekonomer, industriadministratörer, finans- och jordbruksexperter och politiska begåvningar fanns hos trotskisterna, bucharinisterna och zinovjevisterna. Stalin var i behov av kunnigt folk, som var villiga att genomdriva anti-kulakpolitiken och göra det med övertygelse och fasthet. Sådant folk stod att finna i vänsteroppositionen. Han var därför mån om att vinna över så många trotskistiska och zinovjevistiska begåvningar som möjligt utan att förlora mark till Trotskij och Zinovjev. Han appellerade till trotskisterna bakom ryggen på Trotskij. Genom sina agenter försökte han locka dem med vänsterkursen och intala dem att deras opposition nu hade blivit meningslös. I början avvisades dessa försök nästan enhälligt av de deporterade, men de föll i god jordmån. Hos vissa av Trotskijs anhängare intensifierade de tendenserna att värdera oppositionens historia med desillusionerade ögon.

Trotskij blev inte medveten om denna utveckling förrän i mitten av maj. Beloborodov hade skickat honom en rapport om diskussionerna i kolonierna. Ytterligare en trotskist, som fortfarande tjänstgjorde inom den stalinistiska diplomatin, informerade honom från Berlin om Stalins planer. Enligt korrespondenten, hoppades Stalin stärka sin besvärliga ställning genom att försöka få inflytelserika oppositionsmän att göra avbön – han räknade med att med deras hjälp genomdriva vänsterkursen och ge Trotskij nådastöten. Han uppsköt t.o.m. fullföljandet av vänsterkursen tills han säkrat flera viktiga trotskisters kapitulation. Allt hängde nu på om han kunde gå i land med detta. Om oppositionen kunde korsa hans planer, om den inte försvagades av avfall, och om den åtminstone höll ut till hösten, då Stalin skulle finna det omöjligt att enbart med sin egen fraktion klara av svårigheterna, skulle oppositionen ha alla möjligheter att återvinna initiativet och återta makten. Men om Stalin lyckades undergräva

oppositionens moral och trotskistiska avfällingar kom honom till undsättning, då skulle han bevara sin maktställning, krossa bucharinisterna och fortsätta med vänsterkursen utan att behöva vända sig till Trotskij och hans härdade anhängare. Korrespondenten fruktade att Stalin skulle avgå med segern: oppositionens moral var farligt undergrävd och alltför många oppositionspolitiker var redo att ge upp.¹⁶

Trotskij tycks inte ha sett så pessimistiskt på oppositionens moral. Det hade förekommit ytterst få kapitulationer bland de deporterade. Ett okänt fall var Safarov, den förre ledaren för Komsomol, som undertecknat en självkritik och återkallats till Moskva. Men fallet Safarov var ett undantag – han var inte trotskist. Han hade tillhört Zinovjevfraktionen, men först vägrat kapitulera tillsammans med sin ledare, följt trotskisterna i exil och först därefter börjat ångra sig och kapitulera. Hans beteende tycktes inte ha mycket att göra med stämningarna bland trotskisterna. Men i Safarovs försvar för sitt handlande fanns något som också slog an en sträng hos dem: 'Allt kommer nu att genomföras utan oss!', utropade han. 'Allt', stod för kampanjen mot kulaken och NEP-mannen, expansionen av den socialistiska sektorn inom ekonomin, en påskyndad industrialisering och möjligen en kollektivering av jordbruket, ty alla dessa aspekter av vänsterkursen hängde samman. Det var en plågsam tanke också för trotskisterna att den stora förändringen, denna 'andra revolution' skulle kunna genomföras utan dem. Ju mer opartiskt Trotskij underströk det önskvärda och progressiva i Stalins senaste drag och ju mer han insisterade på att det var oppositionens skyldighet att stödja dem, desto större blev besvikelsen bland dem, desto mer började de reflektera kring oppositionspolitikens olika sidor och desto mer påtagligt kände de att de, utkastade i ödemarken som de var, inte skulle kunna ge något praktiskt stöd till vänsterkursen.

Trotskij vände sig åter till sina anhängare i en rad uttalanden före slutet av maj.¹⁷ Han försvarade oppositionens tidigare politik och försökte ge perspektiv åt den kommande verksamheten. Hans resonemang kan sammanfattas i tre punkter:

För det första var det inte riktigt att han överskattat den bucharinistiska högerens styrka. Den var fortfarande avsevärd. Inte heller hade oppositionen begått ett misstag, när den försökt väcka partiet mot faran av termidor. Härigenom hade den bidragit till att hålla de termidoriska krafterna i schack. Oppositionens handlande och trycket från arbetarklassen hade tvingat stalinisterna att bryta med bucharinisterna – annars kunde den nuvarande brödkrisen ha fått dem att göra långtgående eftergifter till det kapitalistiska jordbruket och istället för vänsterkursen kanske ha framprovocerat en skarp högervridning. Han fruktade att de som vidhöll att oppositionen överdrivit faran från höger till sist skulle kapitulera för Stalin.

För det andra fanns det ingen anledning för oppositionen att förebrå sig själv för att ha gått för långt i sin kamp. På grund av Zinovjevs och Kamenevs flathet hade den tvärtom inte gått långt nog: 'All vår verksamhet har haft en propagandistisk och enbart en propagandistisk karaktär.' Oppositionen hade nästan inte en enda gång appellerat till de djupa leden med tillräcklig styrka och djärvhet. När den till sist försökte göra det, hade Stalin försökt provocera den till inbördeskrig. Och den hade då tvingats att slå till reträtt.

Slutligen fick inte det faktum att Stalin höll på att stjäla oppositionens krut demoralisera oppositionen. Den stalinistiska fraktionen hade initierat en vänsterpolitik när den inte kunde se någon annan utväg, men den skulle inte kunna följa denna kurs till slutet. Följaktligen, försäkrade Trotskij, 'kommer partiet fortfarande att behöva oss'.

¹⁶ Detta anmärkningsvärda brev daterat den 8 maj 1928 var skrivet anonymt från Berlin. Trotskij hade känt korrespondenten men mot slutet av sitt liv, när han gallrade *Arkiven*, kunde han inte minnas vem han var. 1928 skulle brevskrivaren kallas hem från sin post och han frågade Trotskij om han inte borde vägra att återvända till Moskva. Trotskij, tycks det, hade redan rätt honom att återvända.

¹⁷ Se hans brev till Beloborodov (23 maj) och till Judin (25 maj) i *Arkiven*.

Dessa resonemang och försäkringar tillfredsställde inte många av Trotskijs anhängare. Han gav dem inga klara perspektiv. De frågade sig fortfarande huruvida Stalin vänt sig mot kulakerna för gott eller om hans vänsterkurs endast var en förevändning. Och de väntade sig ett klart svar. Trotskij ägde det inte, och Stalin hade förmodligen inte själv någon definitiv uppfattning om var han stod. Inte heller talade Trotskij om för sina anhängare hur de skulle handla i enlighet med hans råd i den situation de befann sig och på vad sätt de skulle kunna stödja och motstå Stalin på en och samma gång.

Redan på våren 1928 hade två urskiljbara åsiktsgrupperingar bildats i de trotskistiska kolonierna. Å ena sidan fanns det sådana som i första hand tog sig an skyldigheten att stödja Stalins vänsterkurs, den skyldighet som Trotskij åter och återigen inpräntade i dem. Och å andra sidan fanns det grupper som fr.a. var benägna att fortsätta motståndet mot Stalin, vilket Trotskij också uppmanat dem att göra. På så vis reproducerades skillnader, som funnits inom den förenade oppositionen mellan trotskister och zinovjevister, inom själva de trotskistiska leden, vilket skapade en klyfta mellan 'försonliga' och 'oförsonliga'. De försonliga var fortfarande främmande för tanken att kapitulera för Stalin, men de önskade att oppositionen skulle dämpa sin fientlighet gentemot hans fraktion och förbereda en värdig försoning med den på vänsterkursens grund. De hävdade att integriteten och oppositionens egna intressen krävde en kritisk omprövning och modifiering av oppositionens invanda ståndpunkter i ljuset av händelseutvecklingen. Det var mest oppositionspolitikern av den äldre generationen som anslöt sig till dessa ståndpunkter, människor som tillhörde den reflekterande och lugna typen och sådana som hyste ovanligt starka nostalgiska känslor för partiet. Hit hörde också de 'upplysta byråkraterna', ekonomer och administratörer, som var mer intresserade av oppositionens industrialiserings- och planeringsprogram än kraven på inre frihet och proletär demokrati i partiet. Och slutligen fanns bland dessa också sådana vars motståndsvilja redan försvagats av de umbäranden de fått utstå. Eftersom individerna ofta styrdes av kombinerade impulser, var det ofta så gott som omöjligt att frilägga deras motiv.

De oförsonliga trotskisterna var mestadels unga människor, för vilka uteslutningen ur partiet inte var ett lika stort uppbrott som för de äldre, vidare, folk som drogs till oppositionen på grund av dess krav på proletär demokrati, snarare än på grund av dess ekonomiska och sociala *desiderata* och slutligen de doktrinära fienderna till byråkratin och de antistalinistiska fanatikerna. Inte heller i denna grupp kunde individernas motiv utan svårigheter särskiljas. För det mesta var de unga, som inte betraktade brytningen med partiet som någon större moralisk omvälvning, också relativt likgiltiga inför de komplicerade ekonomiska och sociala frågorna, men gav ett glödande gensvar på oppositionens krav på yttrandefrihet och betraktade all byråkrati med våldsam fiendskap, vilken inte blivit mindre av förföljelserna och exilen.

Båda flyglarna inom den trotskistiska oppositionen tenderade att sammanfalla med olika sidor hos andra utomstående grupper. De försonliga närmade sig alltmer zinovjevisterna, som de hittills föraktat. De började se dem i ett nytt ljus och även om de inte var beredda att ansluta sig till dem, började de tilltalas av skälen för deras kapitulation, ivrigt lyssna till deras resonemang och betrakta deras göranden och låtanden med sympati. De mest extrema bland de oförsonliga fann sig å andra sidan ha en hel del gemensamt med de okuvliga mohikanerna inom arbetaroppositionen och bland decemisterna, vilka leddes av Saprionov och Vladimir Smirnov och som förvisats tillsammans med trotskisterna. De var i sin fiendskap till byråkratin långt mer ohämmade än trotskisterna. De hade mer eller mindre öppet av sagt sig all lojalitet gentemot den befintliga staten och partiet. De förklarade att revolutionen och bolsjevismen var döda och att arbetarklassen måste börja om från början, dvs. inleda en ny revolutionär kamp för att frigöra sig från den nya 'statskapitalismens' utsugning, NEP-bourgeoisin och kulakerna. För många unga trotskister lät detta enkla och ensidiga budskap betydligt mer övertygande än Trotskijs noggrant avvägda analyser och 'dubbla politik'. Det

var lättare att smälta det, för här var en spade en spade utan några dialektiska komplikationer. Att som Trotskij på en gång fördöma Stalin som revolutionens dödgrävare, och uppehålla sig vid de progressiva konsekvenserna av vänsterkursen var absurt. Att bekämpa Stalin innebar att bekämpa honom och inte stödja honom.

Båda dessa sidor vände sig till Trotskij för att få ledning, även om var och en var benägen att endast acceptera den del av hans råd som passade just dem. Båda sidor återopade sig på oppositionens tidigaste principer och gemensamma intressen. Men i takt med att menings-skiljaktigheterna vidgades urholkades känslan av kamratskap och misstänksamheten ökade, tills de bägge sidorna inte hade mycket mer till övers för varandra än svarta blickar och grova ord. För de oförsonliga var de mer moderata kamraterna människor med bräcklig tro, om de inte redan var desertörer. De moderata såg ner på de oförsonliga och betraktade dem som ultravänster-folk eller rena *anarchisants*, i avsaknad av marxistisk intellektuell disciplin och utan ansvar för revolutionens framtid. De oförsonliga misstänkte de försonliga för att medvetet eller omedvetet arbeta för Stalin, medan de försonliga hävdade att ingenting komprometterade oppositionen och hjälpte Stalin mer än överdrifterna och excesserna hos trotskismens dogmatiska fanatiker.

Båda sidors talesmän var gamla oppositionsmän och nära och respekterade vänner till Trotskij. Preobrazjenskij var först om att tala om behovet av en mer försonlig hållning gentemot stalinismen. Han hade aldrig vacklat tidigare under sin tid i oppositionen och hans karaktär innehöll inte minsta fläck av egoism eller opportunism. Hans svaghet, om nu detta är en svaghet, låg snarare i den totala bristen på hänsyn till smidighet och popularitet och i hans teoretiskt konsekventa ståndpunkter. Han började plädera för försoning utifrån en djup övertygelse, som kan spåras tillbaka till åren 1924-5. Han hade som bekant varit huvud-teoretikern bakom den ursprungliga socialistiska ackumulationen. 'Den ursprungliga socialistiska ackumulationens epok', hade han skrivit i *Den Nya Ekonomin*, 'utgör det mest kritiska skedet i den socialistiska statens liv efter inbördeskrigets slut ... Att gå igenom denna period så snabbt som möjligt och så snabbt som möjligt uppnå det stadium då det socialistiska systemet utvecklar alla sina fördelar gentemot kapitalismen är för den socialistiska ekonomin en fråga på liv och död.' Under denna period erhöll den socialistiska staten det sämsta från bägge världar: den kunde varken utnyttja kapitalismens eller socialismens fördelar. Den skulle tvingas att 'exploatera' bönderna för att finansiera ackumulationen inom den socialistiska sektorn. På denna punkt hade Preobrazjenskij som bekant råkat i konflikt med Bucharin och den neo-populistiska skolan, 'vår sovjetiska Manchesterskola', som han kallade den. 'Trycket från den (utländska, i första hand amerikanska) kapitalistiska monopolismen', hävdade han då, 'kan endast motverkas av en socialistisk monopolism.' Denna måste, med hjälp av skattepolitik och en statsreglerad prismekanism, underordna den privata sektorn, särskilt jordbruket, under sina intressen. Som svar på Bucharins ramaskri sade Preobrazjenskij: 'Men hur kan det ske annorlunda? För att formulera det på enklast möjliga sätt: skall priset för utvecklingen av den statsägda industrin ... uteslutande betalas av våra tre miljoner industriarbetare – eller skall de tjugotvå miljonerna småbönder också bidra med sin del?' Inte heller han hade förespråkat expropriering och tvångskollektivering av småbönderna, men han hade mer än någon annan varit medveten om den enorma sprängkraften i konflikten mellan staten och bönderna under 'den ursprungliga socialistiska ackumulationens järnklack'.¹⁸

Det var inte underligt att Preobrazjenskij gav ett omedelbart gensvar på Stalins vänsterkurs. Han mottog den som en bekräftelse på sin egen teori. Han betraktade den som en oundviklig och helt och hållet önskvärd utveckling. Han var från början övertygad om dess oerhörda betydelse, och han var det i högre grad än Trotskij. Skillnaderna mellan honom och Trotskij,

¹⁸ Se kapitel 5, ss. 174-177.

som hittills bara legat implicit i deras skrifter och varit utan praktisk betydelse, började nu påverka deras attityder. Trotskij hade aldrig bundit sig för åsikten att arbetarstaten som regel måste 'exploatera' bönderna – i varje fall hade han aldrig framställt idén lika rättframt som Preobrazjenskij. Han hade inte heller förespråkat en lika tvångsmässig industrialisering som Preobrazjenskij. Preobrazjenskij's teori i *Den Nya Ekonomin* var inte oförenlig med socialismen i ett land – den utgick från att den svåraste delen i övergången från kapitalism till socialism, nämligen den ursprungliga ackumulationen, kunde fullbordas inom en enda industriellt utvecklad nationalstat. Slutligen hade Preobrazjenskij, till skillnad från Trotskij, uppehållit sig vid 'den objektiva kraften hos lagarna' för övergången till socialismen, en kraft som skulle göra sig gällande och tvinga partiledarna att malgré eux-mêmes handla som bärare av socialismen. Förstatligandet av hela storindustrin ledde enligt honom, oundvikligen till planekonomi och snabb industrialisering. När stalinisterna och bucharinisterna satte sig till motvärn mot detta, motverkade de en historisk nödvändighet – en nödvändighet som endast oppositionen såg i tid och om vilken de försökte göra bolsjevikerna medvetna. Stalin och Bucharin kunde besegra oppositionen. Men 'de kunde inte överlista historiens lagar'. 'Vår statliga ekonomis struktur (som) ofta visar sig vara mer progressiv än hela vårt system för ekonomisk ledning' skulle till sist tvinga dem att genomdriva oppositionens program.

Dessa idéer, som knappast var annat än antydningar och sidospår i Preobrazjenskij's tidigare skrifter, kom nu att dominera hela hans tänkande. Att Stalin förklarade krig mot kulakerna var i hans ögon endast ett omedvetet och motsträvt svar på nödvändigheten. Medan Trotskij fortfarande betraktade vänsterkursen med viss misstro och frågade sig om det kanske inte bara var fråga om en tillfällig kursförändring, hyste inte Preobrazjenskij några som helst tvivel om att Stalin inte bluffade, att det inte fanns någon återvändo från vänsterkursen, att han skulle tvingas att föra ett alltmer skoningslöst krig mot kulakerna och att allt detta ledde till en helt ny situation för landet i allmänhet och oppositionen i synnerhet. Han hävdade att landet stod på randen av enorma revolutionära omvälvningar. Kulakerna skulle, sade han, fortsätta att vägra sälja säd och hota staden med svält. Mellan- och fattigbönderna skulle inte kunna leverera tillräckliga mängder livsmedel och den officiella attacken på kulakerna skulle också göra dem antagonistiskt inställda och leda till en kolossal sammanstötning mellan regeringen och den stora massan av bönderna. I en översikt skriven på våren 1928 framhöll Preobrazjenskij, att Stalins hotelser och nödtåtgärder redan rört upp en så häftig storm på landsbygden att regeringen för att dämpa den skulle behöva göra så omfattande och farliga eftergifter för kapitalismen att inte bara Stalin utan också Bucharin och Rykov skulle rygga tillbaka och vägra gå med på dem.¹⁹ Endast en drastisk högerpolitik eller en lika drastisk vänsterpolitik kunde undanröja katastrofhotet. Och allt tydde på att Stalin skulle svänga än mer till vänster.

Vilka uppgifter hade oppositionen i dessa omvälvningar? Oppositionen hade, svarade Preobrazjenskij, handlat som en medveten uttolkare av den historiska nödvändigheten. Den hade visat en utomordentlig insikt: dess idéer 'reflekterades i Stalins nya politik såsom en förvriden spegelbild. Den nuvarande krisen skulle ha varit mindre allvarlig om partiet följt oppositionens råd tidigare. Oppositionen måste fortsätta att tala för en påskyndad industrialisering. Och den måste lika oeftergivligt som förut kräva proletär demokrati. Men trots att oppositionen korrekt tolkat tidens krav, tillkom det inte den att omsätta dessa i praktiken. Stalin och hans anhängare tog hand om de praktiska uppgifterna. De var den historiska nödvändighetens agenter, även om de inte förstod den och länge motstått den. Oppositionen hade m.a.o. haft fel någonstans. Den hade överdrivit högerfaran och stalinisternas flathet mot kulaken. Den hade missbedömt trenderna inom partiet och deras relationer till de sociala klasserna utanför, vilket var ett allvarligt misstag för marxister. Oppositionen var därför

¹⁹ Se Preobrazjenskij's 'Levij Kurs v Derevnje i Perspektivy' i *Trotskyarkiven*.

nödsakad att modifiera sin hållning och medverka till ett *rapprochement* till den stalinistiska fraktionen.

Med detta mål i sikte föreslog Preobrazjenskij att oppositionen skulle be om officiell tillåtelse att hålla en konferens med sina medlemmar, där alla förvisningskolonier skulle vara representerade, för att diskutera den nya situationen och oppositionens linje. Trotskij hade talat om möjligheten och önskvärdheten av en allians mellan vänstern och centern mot högern, men inte föreslagit några åtgärder för att förverkliga den. Om en sådan allians skulle upprättas, sade han, var tiden för den inne nu när stalinisterna stod i begrepp att slå till mot högern. Och det var oppositionens skyldighet att handla istället för att vänta tills omständigheterna själva skulle driva fram en allians – kanske skulle den då inte alls komma till stånd.

Trotsky hade ingenting till övers för Preobrazjenskij's förslag. Han hävdade att det inte fanns någonting oppositionen kunde göra för att få till stånd en vänster-centerkoalition, hur önskvärd en sådan än kunde vara i teorin. Fången och vakten var inga allierade. Han var rädd att Preobrazjenskij bedömde vänsterkursen alltför positivt, men även om så inte var fallet, kvarstod klyftan mellan stalinismen och oppositionen. Förföljelserna fortsatte. Det fanns ännu ingen frihet i partiet och regimen blev bara värre och värre. Ledarens ofelbarhet hade blivit en dogm som tillämpades både på det förflutna och framtiden. Hela partihistorien förfalskades för att passa dogmen. Under sådana förhållanden kunde inte oppositionen ta ett enda steg för att gå den styrande fraktionen till mötes. Det vore direkt vanhedrande att be förföljarna om tillstånd för att hålla en konferens – själva denna begäran luktade kapitulation.²⁰

Kolonierna diskuterade Preobrazjenskij's förslag under maj månad – det var första gången de deporterades reaktion på vänsterkursen testades. Förslaget förkastades omedelbart. Den stora majoriteten befann sig i en oförsonlig sinnesstämning, var skeptisk till vänsterkursen, som förut böjd att betrakta Stalin som kulakernas försvarare och termidorianernas medbrottsling, fyllda av tillit för den egna saken och motvilliga att ompröva sin hållning.

Trots denna motgång för Preobrazjenskij, började hans idéer slå rot i mångas tankar. Radek tycks ha varit den första av oppositionsledarna som kom under inflytande av dem. Det var inte länge sedan han tillhörde dem som ville gå hårt fram. Under hela 1927 vädjade han till oppositionen att gå till djärvare angrepp på den styrande gruppen och gå ut till fabriksarbetarna som stod utanför partiet och aggressivt ta upp deras krav istället för att nöja sig med 'hedervärda gester' och teorier högt ovanför folkets huvuden. Han hade inte tagit avstånd från idén om ett nytt parti och förordade inval av decemisterna i oppositionen. Han blev kvar i denna militanta stämning efter deporteringen och skrev hånfullt om Zinovjevs och Pjatakovs avbön och den sjukliga doft av *Dostojevskij* de utsöndrade. 'De har förnekat sin egen övertygelse och ljugit för arbetarklassen – man hjälper inte arbetarklassen med lögn.'²¹ Ännu i maj, då Preobrazjenskij förde fram idén om konferensen, var Radek inne på samma linje, i varje fall kritiserade han Preobrazjenskij's försonliga hållning.

Knappt en månad senare tycktes mannen vara totalt förändrad. Nu pläderade han själv för försoning med hela den sinnrikhet, vitalitet och intelligens som var så karaktäristisk för honom. Den 'moderata' flygeln stärktes enormt genom hans anslutning, ty han och Preobrazjenskij var, näst Trotskij och Rakovskij, de mest auktoritativa ledarna i exilen. Som framgång av hans omfattande korrespondens, försvagades hans vilja till motstånd mot Stalin för var vecka som gick, även om det nästan skulle gå ett år innan han kapitulerade i egentlig mening.

²⁰ Se Trotskij's 'Pismo Drugu' (24 juni 1928) i *Arkiven*.

²¹ Se Radek's brev till Zjenja skrivet från Tobolsk den 10 maj 1928, och hans brev till Preobrazjenskij av den 25 maj i *Trotskyarkiven*.

Det skulle vara alltför enkelt att förklara förändringen enbart med Radeks flyktighet och bristande mod. Hans motiv var blandade. Det råder inget tvivel om att han saknade en del av den 'bolsjevikiska hårdhet' som andra byggt upp i den underjordiska politiken, i de tsaristiska fängelserna och under åren av förvisning i Sibirien. Han hade endast arbetat underjordiskt under korta perioder: fram till 1917 var han politiskt verksam fr.a. i de öppna socialistiska rörelserna i Österrike-Ungern och Tyskland. Han var först och främst västeuropé och bohem, sällskaplig, van vid luften och spänningen i de stora städerna och att stå i centrum av det offentliga livet. I mer än tjugofem år hade han fascinerat berömda centralkommittéer och redaktioner med sina åsikter och sin humor. I tio år hade han varit ett av de ledande ljusen inom bolsjevikpartiet och den Kommunistiska Internationalen. Så länge han omgavs av det politiska livets jäkt och stress bevarade han sitt självförtroende och kurage – han hade förblivit djärv och aktiv i Moabitfängelset i Berlin 1919 och i centrum för händelseutvecklingen. Men när han nu plötsligt kastades ut i de tomma, kyliga och stränga ödemarkerna i norra Sibirien, började han tappa modet. Ensamheten tryckte honom. Han kände sig förvisad från livet självt. Hans verklighetskänsla var skakad. Hade alla år vid Lenins sida, som högt värderad kamrat och rådgivare inom en världsomspännande rörelse bara varit en dröm? Många som befann sig i långt bättre kondition, hemsöktes av liknande känslor. Följande meningar är hämtade ur ett brev från inbördeskrigets hjälte, Ivan Smirnov, till Radek, vilket färdades från södra Armenien till norra Sibirien:

Min kära Karljusja,²² du plågas av att vara utanför partiet. Det är också för mig och för alla andra en verklig plåga. I början hade jag mardrömmar. Jag brukade plötsligt vakna mitt i natten och kunde då inte tro att jag var deporterad – jag som arbetat för partiet sedan 1899 utan en dags uppehåll, och inte som vissa skurkar i Gammalbolsjevikernas sällskap som efter 1906 övergav partiet i hela tio år.²³

Men det var inte bara detta tillstånd som besvärade Radek och hans vänner. De grubblade över revolutionens öde. De hade vant sig vid att betrakta sig själva som de sanna försvararna av 'oktobers landvinningar' och de enda bärarna av marxismen och leninismen, som stalinisterna och bucharinisterna förflackat och förfalskat. De hade vant sig vid att tänka att allt som var bra för marxismen och revolutionen också var bra för oppositionen, och att oppositionens nederlag också var revolutionens nederlag. Nu såg de oppositionen reduceras till en liten grupp, ja nästan en sekt, som var ytterligt impotent och alienerad från den stora staten och det stora partiet, med vilka de identifierat sig. Var det verkligen möjligt, undrade de, att en rörelse som påtagit sig en så väldig uppgift kunde reduceras till ett så lågt tillstånd? De brottades med följande dilemma: om de verkligen var de enda pålitliga och legitima arvtagarna till oktober, så kunde deras grymma nederlag inte betyda annat än en veritabel katastrof för revolutionen och därmed skulle arvet efter oktober gå förlorat. Men om det inte förhöll sig så, om 'oktobers landvinningar' var mer eller mindre intakta och Sovjetunionen trots allt fortfarande en arbetarstat, hade då inte oppositionen misstagit sig och gjort sig skyldig till arrogans, när den betraktade sig själv som den enda bäraren av marxismen-leninismen och förnekade varje revolutionär kvalitet hos sina motståndare? Var några få tusen oppositionsanhängare allt som återstod av den världsomskakande bolsjevikiska rörelsen? Hade revolutionens berg frambragt en mus? 'Jag kan inte få in i mitt huvud', skrev Radek till Sosnovskij, 'att Lenins och revolutionens hela arbete endast efterlämnat 5 000 kommunister i hela Ryssland.'²⁴ Men om nian tog vissa av oppositionens anspråk bokstavligen och om man verkligen trodde att de andra fraktionerna enbart banade väg för kontrarevolutionen, då kunde man inte undkomma denna slutsats, mot vilken både all realism och den marxistiska historieuppfattningen talade. Det

²² Diminutiv av Karl, Kalle.

²³ Brevet, skrivet 1928, (inget mer preciserat datum) finns i *Trotskijarkiven*.

²⁴ Brevet (daterat Tomsk 14 juli 1928) finns i *Arkiven*.

bolsjevikiska eposet med allt sitt hjältemod, sina offer, sitt hopp, sitt blod och sin möda var förvisso inte bara ett skådespel utan verklig innebörd. Så länge stalinisterna och bucharinisterna samfällt gynnade kulaken och NEP-mannen fanns det grund för oppositionens krav och anklagelser. Men vänsterkursen, som förde den stalinistiska fraktionen in i en dödlig konflikt med privategendomen, bevisade att Lenin och oktoberrevolutionen efterlämnat något mer än en handfull rättrådiga människor, något mer än 'fem tusen kommunister i hela Ryssland'. Den revolutionära vulkanen hade inte alls frambragt en mus och slocknat: den var fortfarande verksam.

Preobrazjenskij hävdade att det var det samhälleliga ägandets 'objektiva kraft' som försåg Ryssland med impulserna till den fortsatta revolutionära och socialistiska omvandlingen. De 'objektiva krafterna' gjorde sig gällande genom människorna, dess subjektiva representanter. Den stalinistiska fraktionen var den historiska nödvändighetens agent. Och trots förvirringen, misstaget och brotten som begåtts, fungerade den till försvar för arvet från oktober och som en förkämpe för socialismen. Radek upptäckte att stalinisterna var värdigare än oppositionen föreställt sig. Oppositionen borde och kunde tillstå detta utan att behöva nedvärdera sig själv. Oppositionen hade i denna nya framstöt mot socialismen spelat rollen som förtrupp och den stalinistiska fraktionen utgjort eftertruppen. Konflikten dem emellan hade inte varit en motsättning mellan fientliga klassintressen, utan en brytning mellan två delar av samma klass, ty både förtruppen och eftertruppen tillhörde samma läger. Det var tid att komma över brytningen. Många oppositionsanhängare var bestörta av iden om en försoning mellan stalinister och trotskister. Men, anmärkte Radek, en sådan omgruppering var inte konstigare än tidigare förändringar inom partiet. 'Det fanns en tid då vi ansåg att Stalin var en god revolutionär och Zinovjev hopplös. Sedan förändrades saker och ting – de kan förändras igen.'

Det fanns en omisskänlig ton av förtvivlan i dessa pläderingar – men det var en förtvivlan som försökte undfly sig själv och omvandla sig till hopp. De försonligas stämningsläge närdes av den fördjupade isolationismen i bolsjevikryssland. Det var inom Sovjetunionen och inte utanför, som Radek och Preobrazjenskij – och många andra – väntade sig en stor och lovande förändring av kommunismens öde. Och det ger en god del av förklaringen till vad som följde.

Utomlands gjorde sig den kinesiska revolutionens efterverkningar gällande. I december 1927 kvästes kommunistiska resningen i Kanton. Resningen hade utgjort sista akten eller snarare epilogen i 1925-7 års drama. Chocken över nederlaget gav sig till känna i allt bolsjevikiskt tänkande: den undergrävde ytterligare och dränkte leninismens internationalistiska traditioner och stärkte den ryska självcentreringen. Socialismen i ett land tycktes mer än någonsin erbjuda den enda utvägen och trösten. Men denna gång påverkade isolationismens våg också oppositionen. Den nådde de avlägsna kolonierna av deporterade och invercade på de försonligas tänkande. Just som Stalins vänstervridning blev detta nederlag för Preobrazjenskij och Radek en ny anledning till kritik av oppositionens verksamhet. Oppositionen, hävdade de, hade delvis misstagit sig ifråga om de interna ryska händelserna – hade inte också deras internationella perspektiv varit bristfälliga? Trotskij hade haft fel ifråga om den sovjetiska termidoren – gällde inte det den permanenta revolutionen också?

Bara några veckor efter deportationen korresponderade Trotskij och Preobrazjenskij om Kantonresningen. Trotskij, som inte visste mycket om de verkliga omständigheterna kring händelsen och försökte bilda sig en uppfattning utifrån *Pravdas* försenade och torftiga rapporter, sammanfattade ett åsiktsutbyte han haft med Preobrazjenskij i Moskva. Som många gammalbolsjeviker hade Preobrazjenskij aldrig accepterat idén om den permanenta revolutionen och dess följsats att den kinesiska revolutionen endast kunde segra som proletär diktatur. Som Zinovjev och Kamenev ansåg han, att den kinesiska revolutionen inte kunde sträcka sig utöver en borgerlig revolution. Från sina förvisningsorter diskuterade Trotskij och Preobrazjenskij betydelsen av Kantonresningen för dessa meningsskiljaktigheter. *Pravda* hade

rapporterat att Kantonrebellerna bildat ett arbetarråd och planerade en socialisering av industrin. Trots att resningen krossats – skrev Trotskij till Preobrazjenskij den 2 mars – efterlämnade den ett budskap och pekade framåt mot inriktningen av den nästkommande kinesiska revolutionen, som inte skulle kunna hejdas i sin borgerliga fas utan istället upprätta sovjeter och syfta till socialismen. Preobrazjenskij svarade att resningen iscensatts av Stalin enbart för att rädda ansiktet efter alla kapitulationer för Kuomintang, att det varit ett van-sinnigt företag och att Kanton'-sovjeten' och dess 'socialistiska' slagord inte framgått organiskt ur någon massrörelse och därför inte återspeglade någon inneboende logik i en genuint revolutionär process.²⁵ Preobrazjenskij stod naturligtvis sanningen närmare än Trotskij, som i detta fall baserade sina slutsatser om den kommande kinesiska revolutionens karaktär på ett tvivelaktigt material. Icke desto mindre var hans slutsats riktig: revolutionen 1948-49 skulle komma att överskrida sina borgerliga gränser och i så motto var den 'en permanent revolution', även om klassallianserna var synnerligen annorlunda än vad de trotskistiska och f.ö. också de leninistiska och marxistiska revolutionsteorierna räknat med.

'Vi gammalbolsjeviker i oppositionen måste avskilja oss från Trotskij på frågan om den permanenta revolutionen', deklarerade Preobrazjenskij. Själva uttalandet kan knappast ha kommit som en överraskning för Trotskij, men det gjorde däremot dess eftertryckliga ton. Trotskij var van att få höra sådana påminnelser om sitt icke-bolsjevikiska förflutna av motståndare och de hade nyligen upprepats av Zinovjev och Kamenev, men han hade inte räknat med att Preobrazjenskij, hans medarbetare sedan 1922, skulle komma med något liknande. Han visste att sådana påminnelser aldrig dök upp av en slump. Vad som gjorde honom än mer förvånad var att även Radek producerat en *Critique* av den permanenta revolutionen – Radek, som själv inte var någon gammalbolsjevik, hade hittills helhjärtat försvarat den teorin. Han erkände även nu att Trotskij 1906 föregripit den ryska revolutionen mer korrekt än Lenin. Men han tillade att härav inte följde att den permanenta revolutionens schema gällde för andra länder. I Kina, hävdade Radek, var Lenins 'proletariatets och böndernas demokratiska diktatur' att föredraga, eftersom den kunde göra reda för en möjlig lucka mellan den borgerliga och socialistiska revolutionen.

Kontroversen hade ingen klar förbindelse med de aktuella frågorna och Trotskij drogs motvilligt in i den. Han svarade att Kina nyss visat att varje samtida revolution som inte utmynnar i en socialistisk omvälvning var dömd att lida nederlag också som borgerlig revolution. Vilka argument för och mot man än kunde mobilisera, var det faktum att de båda försonarna angrep den permanenta revolutionen desto mer symptomatiskt som Trotskij försökte undvika att lägga sin teori till grund för oppositionen. Det var inte första gången som besvikelser över kommunistiska nederlag utomlands parade med isolationistiska böjelser, fick bolsjeviker att vända sig mot den teori som med själva sitt namn utmanade deras isolationism. Resultatet av alla dogmatiska slag om den permanenta revolutionen sedan 1924, var att den i partiets ögon blivit symbolen för trotskismen, Trotskijs huvudirrlära och den intellektuella källan till alla hans politiska synder. För Stalins och Bucharins anhängare hade den permanenta revolutionen blivit ett skräckinjagande tabu. Varje oppositionspolitiker, som greps av tvivel och misstankar och sökte en väg tillbaka till partiet – det förlorade paradiset – försökte instinktivt att göra sig av med allt som kunde associera till detta tabu. Som vi minns hade Trotskij, för att underlätta ett samgående mellan sig och Zinovjev och Kamenev förklarat att hans gamla skrifter om den permanenta revolutionen hade sin plats i arkiven och att han inte tänkte försvara dem på alla punkter, även om han själv var övertygad om att de stått sig för tidens prövningar. Han lyckades dock inte förpassa sin teori till arkiven. Det var inte bara hans fiender som letade fram den och tvingade honom att försvara sig. Gång på gång gjorde hans allierade detsamma,

²⁵ Preobrazjenskij (odaterade) svar finns i *Arkiven*.

och närhelst detta skedde var det ett säkert tecken på att någon politisk allians eller förening var på väg att bryta samman.

Snart kom oenigheter i dagen om en mer aktuell och mindre teoretisk fråga. Den Kommunistiska Internationalens sjätte kongress skulle hållas i Moskva på sommaren 1928. Oppositionen hade den stadgeenliga rätten att hos kongressen överklaga sin uteslutning ur det ryska partiet. Och det tänkte den göra. Det fanns inga utsikter att denna överklagan skulle få en rättvis behandling eller att oppositionsledarna skulle tillåtas framträda på kongressen för att tala för sin sak. '... Kongressen kommer troligen att försöka bemöta oss på det mest auktoritativa sätt med den tyngsta av gravstenar ...', skrev Trotskij. 'Lyckligtvis kommer marxismen att resa sig från denna *papier-maché*-grav och likt en okuvlig trumslagare slå larm!'²⁶ Han planerade att inför kongressen skriva en kort och rättfram kritik av Kominterns politik och en koncis framställning av oppositionens syften. Men arbetet svällde ut till en massiv avhandling, som upptog honom under hela våren och sommaren.²⁷ Kongressen väntades anta ett nytt program, varav ett utkast av Bucharin om socialismen i ett land redan hade publicerats. Trotskij gjorde sitt uttalande i form av en *Critique* av det nya programmet. Han avslutade det i juni. Och i juli följde han upp det med ett budskap till kongressen under titeln 'Och Sedan?' Han sammanfattade 'fem år av nederlag för Internationalen' och fem år av oppositionsarbete, 'fritt från alla spår av förtegenhet, dubbelspel och diplomati', i syfte att klart markera klyftan mellan oppositionen och dess motståndare. Han sände kopior till kolonierna strax före kongressens öppnande och han bad alla oppositionsanhängare att stödja hans uttalanden i sina kollektiva och individuella budskap till kongressen.

Under tiden hade Radek och Preobrazjenskij förberett egna uttalanden vilka var mycket mer försonliga till innehåll och ton. Visserligen gjorde Preobrazjenskij en förödande vidräkning med Kominterns politik under de senaste åren. Och han klargjorde motsättningarna mellan trotskister av alla slag och stalinismen och Komintern. Men i sin avslutning deklarerade han att 'många av dessa skiljaktigheter har upphört till följd av den förändring som ägt rum i Internationalens politik', ty Internationalen, som följde det ryska partiet, hade också 'svängt åt vänster'.²⁸ Radek gav uttryck för samma åsikt och skickade omedelbart sitt uttalande till Moskva. 'Om historien kommer att visa', skrev han, 'att vissa partiledare, med vilka vi tidigare haft våra duster, är bättre än de ståndpunkter de försvarade, skall ingen finna det mer glädjande än vi.'²⁹

Det faktum att Trotskij och Radek skickat olika och delvis motsatta budskap till kongressen kunde endast skada oppositionens sak. Istället för att demonstrera sin enighet talade oppositionen med två tungor. När Trotskij fick reda på vad som hänt telegraferade han till alla större oppositionscentra och begärde att alla deporterade offentligt skulle ta avstånd från Radek. Kolonierna kokade över av indignation, fördömde Radek och sände väl valda uttalanden till Moskva. Till sist upplyste Radek själv kongressen om att han drog tillbaka sitt uttalande och att han var helt överens med Trotskij. Han bad sina kamrater om ursäkt för sitt *faux pas* och skyllde på kommunikationssvårigheter med Trotskij, vars *Critique* av Komintern nått honom för sent. Trotskij accepterade ursäkten och därvid blev det för ett tag framöver. Oppositionen hade, sade Trotskij, 'rättat till sin front'. Den begynnande sprickan helades dock inte – den hade endast tillfälligt täckts över.

*

²⁶ Trotskijs cirkulärbrev från den 17 juli 1928. Ibid.

²⁷ Arbetet är känt på engelska under titeln *The Third International after Lenin*.

²⁸ Preobrazjenskij, 'Tjto nado skazat' Kongresu Kominterna' i Arkiven.

²⁹ Radeks memorandum till kongressen, skrivet i Tomsk i juni 1928, finns i *Trotskijarkiven*. Trotskij måste ha läst den passage som citeras här 'psykoanalytiskt': han strök med rödpenna under ordet 'tidigare' i Radeks mening om partiledarna 'med vilka vi tidigare haft våra duster'.

En viktig händelse hjälpte Trotskij att samla de förvisade. I juli hölls ett centralkommitté-sammanträde, där Bucharins fraktion tycktes ha fått överhanden över Stalins. Den kritiska frågan var fortfarande densamma: brödkrisen och svälthotet som hängde över Rysslands städer. De tidigare nödgärder hade inte avvärjt hotet och situationen förvärrades av en dålig vinterskörd i Ukraina och norra Kaukasus. Bönderna var i uppror. De levererade och sålde endast 50 % av det spannmål de brukade sälja före revolutionen. All spannmålsexport stoppades.³⁰ De hårda metoderna ifråga om spannmålsindrivningen var nog för att göra bönderna rasande, men räckte inte till för att skrämma dem. Centralkommittén noterade 'ett missnöje bland . . . bönderna som tar sig uttryck i protestdemonstrationer mot godtyckliga administrativa åtgärder'. Och den förklarade att sådana åtgärder 'hjälp de kapitalistiska elementen att utnyttja missnöjet och vända det mot sovjetregeringen ... och givit upphov till tal om ett (kommande) avskaffande av NEP'.³¹

Efter att Mikojan föredragit en rapport inför centralkommittén, krävde bucharinistfraktionen ett slut på vänsterkursen. Rykov begärde att antikulak-politiken skulle upphöra. Finanskommissarien Frumkin gick ännu längre och föreslog en omprövning av hela den femtonde kongressens jordbrukspolitik (Stalin hade på den femtonde kongressen, i syfte att förvirra oppositionen, antagit vissa av dess idéer) och en återgång till den i huvudsak bucharinistiska politiken från kongressen dessförinnan. Centralkommittén uttalade sitt stöd för den femtonde kongressens beslut, men inställde nödgärder 'mot kulaken'. Den proklamerade att hädanefter 'lag och ordning' måste råda. Den förbjöd undersökningar och razzior i lador och bondgårdar. Den satte stopp för livsmedelsrekvisitionerna och det tvångsmässiga upptagandet av spannmålslån. Sist men inte minst fastställde den en tjugoprocentig höjning av brödbäriserna, en höjning som den så kategoriskt avvisat tre månader tidigare.³² Utifrån ett historiskt perspektiv var detta centralkommitténs sista försök att gå bönderna till mötes, det sista innan den skulle gå till verket för att avskaffa privatjordbruket. Men då såg det ut som om kulaken vunnit en rond, Stalin övergivit vänsterkursen och Bucharin och Rykov dikterade politiken.

Vi kan föreställa oss hur detta mottogs av de trotskistiska oppositionsgrupperna i exil. Det fick åter fast mark under fötterna. Det gamla schemat, utifrån vilket de vant sig vid att resonera och argumentera tycktes återställt. De såg återigen 'kulakens försvarare' sticka upp huvudet. De såg hur Stalins 'vacklande center' gav vika som vanligt. Genom att höja brödbäriserna hade centralkommittén riktat ett slag mot industriarbetarna och handlat i de välbärgade böndernas intresse. Det var uppenbarligen ännu inte slutet. Kampen gick vidare: högerflygeln skulle komma att återuppta sin offensiv och stalinisterna fortsätta sin reträtt. Termidorfaran var mer överhängande än någonsin – termidorianerna var på väg. Trotskij tänkte på samma sätt: 'Med Rykovs tal' ... förklarade han, 'har högerflygeln utmanat hela oktoberrevolutionen ... Utmaningen måste antas . . .' De höjda brödbäriserna var endast början av en neo-NEP. För att blidka kulaken skulle högerflygeln snart göra ett resolut försök att underminera statsmonopolet på utrikeshandeln. Han såg Bucharin och Rykov som segrare, vilka snart skulle 'jaga iväg Stalin som trotskist, precis som Stalin jagat iväg Zinovjev'. Rykov hade på centralkommittésammanträdet sagt att 'trotskisterna såg det som sin huvuduppgift att förhindra en seger för högerflygeln'. Trotskij svarade att just så förhöll det sig.³³

Bland trotskisterna var de försonliga totalt isolerade för tillfället. 'Var är Stalins vänsterkurs?' frågade de förvisade Radek och Preobrazjenskij under stort jubel. 'Det var ingenting annat än ett misslyckat försök. Men det var tillräckligt för att ni skulle försöka göra er av med våra gamla väl beprövade idéer och åsikter och uppmana oss att försona oss med stalinisterna!' 'De

³⁰ *KPSS V Rezolutsijach*, vol. II, s. 392.

³¹ *Ibid.* s. 395.

³² *Ibid.* s. 396.

³³ 'Julskije Plenum i Prava Opasnost', i *Arkiven*.

såg än en gång Stalins uppgång som en ren tillfällighet i den grundläggande kampen mellan sig själva och bucharinisterna. Och de var ännu fastare övertygade än förut om att alla bolsjevikerna som förblivit revolutionen trogna snart skulle uppfatta frågorna i detta ljus, dvs. som en konflikt först och främst mellan vänstern och högern, och välja vänstern. Stalins skenbara nederlag stegrade deras förhoppningar enormt. 'Den dag är inte långt borta', skrev en så framträdande trotskist som Sosnovskij, 'när kravet på Trotskijs återkomst skall ge eko över hela världen.'³⁴

Mitt i all denna politiska uppståndelse drabbades Trotskijs familj av en tragedi. Hans båda döttrar Zina och Nina hade legat sjuka i lungsot. Nina – den yngre av de båda – hon var tjugosex – bröts ned efter fängslandet och deporteringen av hennes man Nevelson. Nyheten nådde Trotskij på våren under en fiskeexpedition. Han var ännu inte fullt medveten om allvaret i Ninas sjukdom, men han tillbringade de kommande veckorna i oro och ängslan. Han visste att båda hans döttrar och deras barn levde i ytterlig fattigdom, att de inte kunde räkna med hjälp från några vänner och att Zina, som själv led av lungsot, tillbringade dag och natt vid Ninas säng. 'Bedrövad', telegraferade han till henne, 'att inte kunna vara Ninusjka till hjälp. Meddela hennes tillstånd. Kyssar till er båda. Pappa.' Gång på gång bad han om nyheter men fick inget svar. Han skrev till Rakovskij och bad honom göra förfrågningar i Moskva. Slutligen fick han veta att Nina avlidit den 9 juni. Långt senare fick han hennes sista brev – det hade varit på väg och uppehållits av censorerna i över tio veckor. Det smärtade Trotskij att hon förgäves fått vänta på svar på sin dödsbädd. Han sörjde henne som 'en glödande revolutionär och oppositionsmedlem' och som dotter. Och som minne dedicerade han sin *Critique* av Kominterns program till henne, ett arbete som han varit sysselsatt med vid tiden för hennes död.

Kondoleansmeddelandena hade inte upphört att komma till Alma Ata, då ytterligare ett slag förorsakade Trotskij mycken sorg och förstämning. Efter Ninas död hade Zina haft för avsikt att komma till Alma Ata. Också hennes man hade deporterats och hon hade ansträngt sin hälsa när hon skötte sin syster. Hon uppsköt avresan vecka efter vecka ända tills hon blev svårt sjuk och oförmögen att resa. Hennes sjukdom försvårades av allvarliga och utdragna nervösa besvär. Och hon skulle inte få se sin far förrän efter hans förvisning från Ryssland.

En förening av familjen ägde trots allt rum i *datjan* utanför Alma Ata, när Sergej kom ner för att tillbringa sin semester där. Och tillsammans med honom kom Ljovas hustru och barn. De stannade bara några veckor, och det var en orolig och sorgsen återförening.

*

Efter den officiella politikens 'högervridning' fick de extrema och oförsonliga trotskisterna överhanden i nästan alla oppositionscentra. Massan av de förvisade ville inte höra talas om några försök att minska klyftan mellan dem själva och stalinisterna. De extremt oförsonliga hade dock inga talesmän av Radeks eller Preobrazjenskis kaliber eller auktoritet. Deras åsikter formulerades av folk som Sosnovskij, Dingelstedt, Elzin och några till, som uttryckte ett temperament snarare än bestämda politiska idéer.

I denna grupp var Sosnovskij den mest begåvade och artikulerade och när han tillitsfullt försäkrade att 'kravet på Trotskijs återkomst snart skall ge eko över hela världen' uttryckte han många kamraters glödande tro. Han var Trotskijs förtrogne och en av de mest effektiva bolsjevikiska journalisterna med en popularitet som sträckte sig långt utöver oppositionsleden. Men han var ingen politisk ledare eller teoretiker. Han utmärkte sig som krönikör över Bolsjevikryssland och skarpsinnig kritiker av seder och bruk. Han var rebell av naturen, kände en häftig avsky för ojämlikhet och orättvisa och iakttog indignerat uppkomsten av en privilegie-

³⁴ Se Sosnovskis brev till Rafail 24 augusti i *Arkiven*.

rad byråkrati i arbetarstaten. Han exponerade obevekligt dess snikenhet och korruption ('harem-cum-bilfaktorn'), dess snobbism och uppkomlingsambition att assimileras med den gamla byråkratin och aristokratin och gifta in sig i dessa kretsar. Han kunde bara känna avsmak för dem som över huvud kunde tänka sig någon försoning med den styrande gruppen. I detta avseende befann han sig på ljusårs avstånd från Radek. Det var till Sosnovskij som Radek skrivit, att han inte kunde få in i sitt huvud att allt som fanns kvar av Lenins parti var en handfull rättrådiga oppositionsanhängare – för Sosnovskij var verkligen oppositionen den enda bäraren av arvet från oktober. Ingenting kan karaktärisera honom så slående som ett brev han skrev till Vardin, sin gamla kamrat, som tillsammans med Safarov lämnat oppositionen och 'kapitulerat'. Sosnovskij, som var obarmhärtig i sitt förakt, erinrade sig en gammal judisk begravningsritual: när den döde fördes till kyrkogården skulle hans trosfränder i synagogan ropa i hans öron: 'Den och den, Den och dens son, vet om att du är död!' Han, Sosnovskij, ropade nu detta i örat på sin gamla kamrat och han tänkte ropa det i örat på varenda avfälling. Han betraktade misstroget Radeks utveckling och undrade om han inte också borde ropa dessa ord i örat på Radek.³⁵

De övriga talesmännen för denna flygel inom oppositionen var yngre män av mindre resning. Dingelstedt var en lovande vetenskapsman, sociolog och ekonom. Han hade varit med i partiet sedan 1910 och utmärkt sig som agitator i östersjöflottan 1917. Han var ännu bara några och trettio. Elzin hade varit en av Trotskijs begåvade sekreterare. Dessa män frågade sig nu om inte också Trotskij visade tecken till vacklan. Dingelstedt skrev i alla fall till honom och sade att 'vissa kamrater blivit synnerligen oroade över hans åsikt att Stalins vänsterkurs 'tveklöst (var) ett steg i vår riktning' och att oppositionen borde 'stödja den villkorlös'.³⁶ De förebrådde också Trotskij för 'flathet' gentemot Radek och Preobrazjenskij. Inte heller delade de Trotskijs förhoppningar om en reformering av partiet och en pånyttfödelse av den proletära demokratin inom det.

Medan oppositionen följaktligen på ena kanten inbegrep sådana som blev allt mer angelägna om att komma till tals med sina förföljare, blev det på den andra kanten nästan omöjligt att skilja de oförsonliga från decemisterna V. Smirnovs och Saprnovs anhängare och spillrorna av arbetaroppositionen. Dessa 'ultra-vänster'grupper hade som vi minns anslutit sig till den förenade oppositionen 1926, men sedan lämnat den eller uteslutits. På förvisningsorterna blandade sig dessa anhängare med trotskisterna och förde ändlösa diskussioner med dem. De drev trotskisternas idéer till extrema slutsatser, som ibland var logiska, ibland absurda och ibland absurda i själva sin logik. De uttryckte på ett överdrivet sätt alla de känslor som hystes i det trotskistiska hjärtat, även om många av Trotskijs resonemang gick över huvudet på dem. De kunde därför ibland säga saker som Trotskij först indignerat tillbakavisade endast för att själv ta upp dem i ett senare läge. De kritiserade Trotskij för obeslutsamhet och påpekade det hopplösa i att räkna med en demokratisk reformering av partiet. (Det skulle ta Trotskij ytterligare fem till sex år att nå samma slutsats.) Det av Stalin ledda partiet var 'ett stinkande lik', skrev V. Smirnov 1928. Han och hans anhängare hävdade att Stalin var den segerrike ledaren för den ryska termidoren, som ägde rum redan 1923 och för kulaken och egendomsinnehavaren i stort. De fördömde Stalins regim som en 'borgerlig demokrati' eller 'bondedemokrati', som endast kunde störtas genom en ny proletär revolution. 'Likvideringen 1923 av den interna demokratin och den proletära demokratin i stort', skrev Smirnov, 'har endast visat sig

³⁵ Vid ungefär samma tidpunkt skrev också Radek till Vardin, och hans och Sosnovskijs brev utgör en märklig kontrast. Detta var i maj när Radek endast hade börjat utveckla sin försonlighet. Han klandrade Vardin, men han gjorde detta försiktigt och med medkänsla och behandlade avfällingen långt ifrån som 'moraliskt död'. Radeks och Sosnovskijs brev finns i *Arkiven*.

³⁶ Se Dingelstedts brev till Trotskij av den 8 juli och 24 augusti 1928 i *Arkiven*. Också hans brev till Radek av den 22 augusti.

vara inledningen till utvecklandet av en bonde-kulak-demokrati.³⁷ Sapronov hävdade att 'borgerliga partier legalt håller på att organisera sig i landet' – och detta 1928!³⁸ De anklagade sålunda Stalin för att återupprätta kapitalismen just när han var i färd med att förstöra privatjordbruket, dvs. den huvudsakliga grogrunden för kapitalismen i Ryssland, och för att gynna ett borgerligt flerpartisystem, just när han höll på att driva enpartisystemet till sin yttersta spets och göra sig själv till den enda ledaren. Det var Quijoteri om något. Även Trotskij hade ett drag av detta, men det hölls tillbaka av hans realism och självdisciplin. V. Smirnov, Sapronov och deras anhängare hade inga sådana hämningar när de kastade sig över väderkvarnarna i Stalins 'kulak-demokrati'. Och vissa av Trotskijs yngre och mer oresonliga anhängare var frestade att ansluta sig till dem, särskilt efter det att 'likvideringen av vänsterkursen' i juli tillfälligt givit väderkvarnarna sken av att vara fiender på offensiven.³⁹

Trotskij gjorde vad han kunde för att bland alla dessa strömningar förhindra att oppositionen föll i bitar. Han såg dess osämja som ett resultat av en generationskonflikt inom oppositionen, en sammanstötning mellan 'fäder och söner', där de förra var övermogna och utmattade av sina erfarenheter och kunskaper och de senare fyllda av ungdomlig glöd och djärvhet. Han själv kände för båda, förstod båda och oroade sig för båda. Han hade onda förningar om Radek och Preobrazjenskij: i deras sinnesstämning och resonemang urskilde han impulser som skulle få dem att kapitulera. Men han aktade sig för att stöta dem ifrån sig, han friade hellre än fällde och han försvarade dem mot övernitiska trotskister. Han resonerade tålmodigt men bestämt med de båda männen: han erkände att det låg något i vad de sade om vänsterkursen och förändringarna inom landet, men han bad dem att inte dra förhastade slutsatser och överdriva möjligheterna av en äkta försoning med stalinisterna. Samtidigt försökte han tygla ytterlighetsmännen på andra sidan. Han sade dem att de intog en alltför optimistisk ståndpunkt ifråga om oppositionernas utsikter 'och bäddade för desillusionering: de fick inte inbilla sig att det senaste försöket att blidka kulakerna var 'Stalins sista ord', som endast kunde följas av den stalinistiska regimens 'oundvikliga kollaps'. Utsikterna var, som han såg det, betydligt mer sammansatta: det var omöjligt att säkert veta vad som skulle komma ut ur kitteln. Han var under alla omständigheter inte lika säker som Sosnovskij på att 'kravet på Trotskijs återkomst snart skulle ge eko över hela världen', även om han hade sagt att 'partiet kommer fortfarande att behöva oss'.⁴⁰

Han försökte bevara oppositionens enhet på grundval av en 'oavbruten och kompromisslös kamp för en reformering av partiet'. Hans obönhörliga avvisande av 'alla illusioner om ett *rapprochement* till stalinismen' kunde tilltala de unga oförsonliga, medan hans betoning av partireformeringen kunde förbinda honom med de försonliga. Han tillbakavisade den 'totalt negativa och sterila' decemistiska attityden till partiet och han försökte motverka det nostalgiska längtandet efter partiet, den krypande känslan av isolering och känslan av meningslöshet som trängde sig på de äldre oppositionsmännen. Han försökte återskapa känslan av kallelse – övertygelsen om att de också i förvisningen talade för den stumma arbetarklassen, att de sade något betydelsefullt och att det förr eller senare skulle nå fram till arbetarklassen och partiet. Denna övertygelse, sade han, fick inte leda till självgodhet eller arrogans från oppositionens sida: fastän den var ensam om att stå för en konsekvent marxistisk och leninistisk tradition, fick den inte avfärda alla sina motståndare som värdelösa – den fick under inga förhållanden inbilla sig att allt som återstod av Lenins parti var några tusen oppositionsanhängare.

³⁷ Citatet är från en decemistessä 'Pod Znamja Lenina', som Trotskij tillskriver V. Smirnov. *Arkiven*.

³⁸ Se Sapronovs uttalande den 18 juni adresserat till en okänd vän, i *Arkiven*.

³⁹ Trotskij beskrev dem som delade V. Smirnovs och Sapronovs åsikter som den galna fraktionen inom antistalinismen, men han var för samarbete med de mer moderata decemisterna, sådana som Rafail, V. Kossior, Drobnis, och Boguslavskij. Se hans cirkulärbrev om Decemisterna 22 september 1928 i *Arkiven*.

⁴⁰ Se Trotskijs brev till 'V. D.' (Elzin?) av den 30 augusti 1928.

Oppositionen hade rätt när den exponerade partiets 'byråkratiska degenerering', men en viss känsla för proportioner var också nödvändig, ty det fanns 'olika grader av degenerering' och fortfarande många hederliga och sunda element i partiet. 'Stalin har inte bara maskinens terror utan även en del av de bolsjevikiska arbetarnas förtroende eller halvförtroende att tacka för sin ställning.' Oppositionen fick inte förlora kontakten med dessa arbetare – den måste försöka nå ut till dem.⁴¹

Trotskij s väl avvägda inlägg mottogs inte alltid väl. Ultraradikalerna fortsatte att hacka på honom för hans slapphet gentemot de försonliga, medan Preobrazjenskij och Radek förbrådde honom för att uppmuntra den 'decemistiska hållningen' hos de trotskister som uppträdde som om oppositionen var ett nytt parti och inte en fraktion i det gamla. De båda grupperna fjärmade sig allt mer från varandra. Men så länge Trotskij fanns kvar i Alma Ata och därifrån utövade sitt inflytande, och så länge Stalins politik, som befann sig i ett tillstånd av vacklan, inte ytterligare accentuerade oppositionens dilemma, lyckades Trotskij förhindra de olika sidorna från att fjärma sig alltför långt ifrån varandra och borra oppositionen i sank.

Under dessa prövande omständigheter fick han ett starkt moraliskt stöd av Rakovskij. Deras gamla och intima vänskap hade nu uppnått ett nytt stadium av tillgivenhet, närhet och intellektuell samstämmighet. Efter sin framgångsrika karriär som bolsjevikisk regeringschef i Ukraina och diplomat, arbetade Rakovskij som lägre tjänsteman inom Gosplan i Astrachan, som var hans förvisningsort. Hans korrespondens med Trotskij och ögonvittnesskildringar ger imponerande belägg för det stoiska lugn, med vilket han bar sitt öde och intensiteten och bredden av hans intellektuella arbete i exilen.⁴² Han hade tagit med sig verk av Saint-Simon och Enfantin, flera franska revolutionshistoriker, Marx och Engels, Dickens och de ryska klassikerna. Under de första förvisningsveckorna var Cervantes hans favoritläsning. 'I en sådan här situation', skrev han till Trotskij, 'går jag tillbaka till *Don Quijote* och njuter obeskrivligt.' Under längtan efter sitt Dobrudja, läste han om Ovidius, genom sitt intresse för ekonomisk planering i Astrachanområdet studerade han omsorgsfullt den kaspiska steppens 'geologiska profil' och när han beskrev detta arbete för Trotskij blandade han sina anmärkningar med hänvisningar till Dante och Aristoteles. Fr.a. hade han tagit upp förnyade studier av den franska revolutionen.⁴³ Och han skrev på en *Saint-Simons Liv*. Han rapporterade till Trotskij om sitt arbete och citerade för honom Saint-Simons förutsägelser om att Ryssland och Förenta Staterna skulle bli framtidens båda antagonistiska jättar (förutsägelser som är mindre kända men originellare än de Tocqueville senare gjorde). Trots klagomål om ålderns inverkan på hans minne och fantasi – han var femtiofem då han deporterades – arbetade han 'med enorm energi – *avec ardeur!*' Med en släng av faderlig ömhet uppmanade han Trotskij att inte lägga ner hela sin energi på de löpande angelägenheterna: 'Det är av stor betydelse att också du utväljer ett stort ämne, någonting i stil med min Saint-Simon, vilket skulle tvinga dig att gå igenom många frågor från nya utgångspunkter och läsa om mycket ur en bestämd synvinkel.'⁴⁴ Han skaffade Trotskij böcker och tidskrifter som inte gick att få tag i Alma Ata. Han stod i förbindelse med Trotskij s barn i Moskva och delade familjens sorger. Politiskt

⁴¹ Se hans cirkulärbrev om skillnaderna mellan oppositionen och decemisterna av den 11 november 1928 och också hans brev av den 15 juli, 20 augusti, 2 oktober och 10 november, som handlar om samma ämne.

⁴² L. Fischer, som besökte Rakovskij i Astrachan, berättar att han en gång såg honom anlitas av de lokala myndigheterna som tolk för en grupp amerikanska turister. Rakovskij såg trött och sliten ut och när han avslutat sitt tolkarbete försökte de amerikanska besökarna ge honom lite dricks. Med en artig gest, halvt sårad och halvt road, avböjde Rakovskij.

⁴³ Som ambassadör i Paris hade Rakovskij gjort mycket för att understödja sovjetiska historikers forskning i de franska revolutionsarkiven av vilka han själv var mycket intresserad. Bland de böcker han tog med sig i exil och som han uppskattade mycket var en kopia av Aulards *Histoire politique de la Revolution Francaise* tillägnad honom av författaren.

⁴⁴ Se Rakovskij s brev till Trotskij den 17 februari 1928 i *Bulletin Oppozitsii*, nr 35.

stödde han Trotskij både mot de försonliga och ultraradikalerna. Och av alla oppositionsledare var Trotskij mest fäst vid Christian Georgevitj.⁴⁵

Rakovskij hade ett i många stycken annorlunda politiskt temperament än Trotskij. Han ägde naturligtvis inte Trotskijs tankekraft, lidelse och uttrycksförmåga och inte heller hans våldsamma energi. Men han hade ett mycket klart och skarpsinnigt huvud, och kanske en större förmåga än Trotskij till filosofisk objektivitet. Trots all sin hängivenhet för oppositionen var han inte i första hand en militant, åtminstone så tillvida som hans tankar i sin bredd överskred oppositionens omedelbara mål och taktik. Han var övertygad om riktigheten av oppositionens ståndpunkter och deras slutliga genombrott, men inte alls lika säker på dess politiska framgång. Han stod lite vid sidan av och betraktade den väldiga bilden av revolutionen och såg klart det tragiska motiv som genomlöpte den och påverkade alla de stridande fraktionerna. Detta motiv var 'revolutionspartiets oundvikliga degenerering efter segern'.

Han utvecklade denna idé i sitt 'Brev till Valentinov', en essä som väckte stort uppseende i de trotskistiska kolonierna på sommaren 1928.⁴⁶ Hur skall man göra reda för den avgrundslika låghet och det moraliska fördärv som uppträtt i bolsjevikpartiet, ett parti som bestått av ärliga, hängivna och modiga revolutionärer? Det räckte inte att lägga all skuld på den styrande gruppen eller byråkratin. Den djupare orsaken stod att finna i 'massornas apati och den segrande arbetarklassens ligkiltighet efter revolutionen'. Trotskij hade pekat på Rysslands efterblivenhet, arbetarklassens kvantitativa litenhet, isoleringen och den kapitalistiska inringningen som olika faktorer bakom 'den byråkratiska urartningen' av stat och parti. För Rakovskij var detta en giltig men otillräcklig förklaring. Han hävdade att också i den mest avancerade och genomindustrialiserade nation, också i en nation som nästan enbart bestod av arbetare och omgavs av socialistiska stater, kunde massorna efter revolutionen drabbas av apati och avstå från rätten att själva utforma sitt liv och göra det möjligt för en godtycklig byråkrati att usurpera makten. Detta, sade han, var en inneboende fara i varje segerrik revolution – det var regerandets 'yrkesfara'.

Revolutionen och inbördeskriget följs som regel av ett socialt sönderfall inom den revolutionära klassen. Det franska Tredje Ståndet föll sönder sedan det besegrat *l'ancien régime*. Dess egna klassantagonismer och konflikten mellan borgare och plebejer upplöste dess enhet. Men också socialt homogena grupper splittrades på grund av 'den funktionella specialiseringen' av dess medlemmar, varav somliga blev nya härskare medan andra kvarstod bland de styrda. 'Funktionen anpassade sitt organ till sig själv och förändrade det.' På grund av det tredje ståndets sönderfall, inskränktes revolutionens sociala bas och allt färre människor handhade maktutövningen. Valen ersattes av utnämningar. Denna process var långt framskriden redan innan termidorkuppen. Det var Robespierre som befordrade den för att sedan bli dess offer. Först var det folkets förbittring på grund av svält och elände som förhindrade jakobinerna att anförtro revolutionens öde åt folkets röst, därefter drev jakobinernas godtycke och terror folket till politisk ligkiltighet, vilket gjorde det möjligt för termidorianerna att krossa Robespierre och det jakobinska partiet. I Ryssland hade liknande förändringar ägt rum i arbetarklassens 'anatomi och fysiologi' och lett till samma slags resultat: avskaffande av valsystemet, maktkoncentration på ett fåtal händer och ersättande av representativa organ med funktionärshierarkier. Bolsjevikpartiet var uppsplittrat mellan styrande och styrda, det sönderföll och det förändrade karaktär så till den grad att '1917 års bolsjevik knappast kunde känna igen sig själv i 1928 års bolsjevik'.

⁴⁵ 'Till Christian Georgevich Rakovskij, Kämpe, Människa och Vän' tillägnade Trotskij sin *Litteratur och Revolution*.

⁴⁶ Brevets text, skrivet den 2 augusti 1928, finns i *Arkiven*. Valentinov hade varit chefredaktör för *Trud* och deporterats som trotskist.

En djup och chockerande apati förklarade fortfarande arbetarklassen. Till skillnad från Trotskij ansåg Rakovskij inte att det var arbetarnas påtryckningar som tvingat Stalin att ta till 'vänsterkursen'. Det var en byråkratisk manöver som helt emanerade från ovan. De djupa leden hade inget som helst initiativ och var alltför lite måna om att försvara sin frihet. Rakovskij erinrade sig ett yttrande av Babeuf 1794: 'Att omskola folket till frihetskärlek är svårare än att erövra friheten.' Babeuf reste parollen: 'Frihet och en Vald Kommun! ', men hans rop föll för döva öron. Fransmännen hade glömt bort vad frihet var. Det skulle ta dem trettiosju år, nämligen från 1793 till 1830, innan de åter lärt upp sig och kunde resa sig i en ny revolution. Rakovskij ställde inte explicit den fråga som uppkom spontant: hur lång tid skulle det ta de ryska massorna att återvinna sin politiska kraft och vitalitet? Men hans resonemang innebar att ett politiskt återuppvaknande i Ryssland kunde ske först i en relativt avlägsen framtid, sedan stora förändringar ägt rum i samhället och efter det att arbetarklassen växt, utvecklats, återanpassats och återhämtat sig från många slag och brustna illusioner. Han 'bekände' att han aldrig väntat sig snabba politiska segrar för oppositionen och han drog slutsatsen att oppositionen måste inrikta de huvudsakliga krafterna på en långsiktig skolning av arbetarklassen. Oppositionen hade på detta område, menade han, inte gjort eller försökt göra mycket, även om den gjort mer än den styrande gruppen. Och den måste komma ihåg att 'politisk skolning endast efter mycket lång tid bär frukt'.

Den outtalade slutsatsen var att oppositionen hade få om ens några utsikter att påverka händelsernas gång under sin livstid, även om den tillitsfullt kunde emotse en slutgiltig, kanske postum, upprättelse. Rakovskij utmålade oppositionens grundläggande dilemma: dess ställning mellan å ena sidan en amoralisk, förrädisk och tyrranisk byråkrati och en hopplöst apatisk och passiv arbetarklass å den andra. 'Jag anser', underströk han, 'det vara synnerligen orealistiskt att vänta sig någon reformering av partiet på grundval av byråkratin.' Men han förutsåg inte heller något uppvaknande från massornas sida på många år. Härav följde (även om Rakovskij inte sade det) att byråkratin sådan den var kanske i decennier skulle förbli den enda kraft som var förmögen att ta initiativ till en omdaning av sovjetsamhället. Oppositionen var principiellt tvungen att framhärda i sin obönhörliga fiendskap gentemot byråkratin. Men den kunde inte räkna på stöd mot den hos massorna. Följaktligen kunde den inte spela någon praktisk roll i partiets och statens utveckling. Och den var på förhand utestängd från den stora historiska process, som snart skulle omvandla sovjetsamhället. Den kunde hoppas att arbeta för framtiden fr.a. på idéernas område.

En slutsats av detta slag som låg inneboende i Rakovskijs 'Brev till Valentinov', kan i vissa lägen tillfredsställa en liten grupp teoretiker och ideologer, men är en dödlig fara för varje politisk rörelse. Rakovskij betraktade revolutionens förlopp och oppositionens utsikter med kylig, djup insikt och stoiskt sinneslugn. En sådan opartiskhet och ett sådant sinneslugn kunde inte förväntas av de tusentals oppositionsanhängare som läste 'Brevet till Valentinov'. Antingen de var arbetare eller intellektuella var de praktiska revolutionärer och militanter, som var lidelsefullt engagerade i den omedelbara kampen och de omvälvningar som skakade och omformade nationen. De hade anslutit sig till oppositionen för politikens och inte teorins och ideologins skull, och de ville se den segra som en politisk rörelse. Även de mest heroiska och osjälviska rebeller eller revolutionärer kämpar i regel för mål som de i någon mån anser ligga inom räckhåll för deras egen generation – endast få och mycket exceptionella människor, tänkare, kan kämpa för ett pris med vilket historien kanske belönar dem postumt.

Huvuddelen av oppositionsfolket hade strävat efter att stärka den socialistiska sektorn i ekonomin, befordra industrialiseringen, återuppliva den internationalistiska andan och återupprätta friheten i partiet. De kunde inte få att tro att dessa mål var någonting ouppnåeligt i deras livstid. De hade redan insett att de inte kunde förverkliga dem av egen kraft och att de antingen måste söka stöd hos byråkratin eller massorna. De kunde inte acceptera åsikten att

båda vägarna var stängda. För att kunna existera politiskt måste de antingen tro att massorna förr eller senare skulle resa sig mot byråkratin eller att byråkratin i eget intresse skulle genomföra många av de reformer för vilka oppositionen stod. De radikala trotskisterna räknade med massorna. De försonliga såg till den styrande gruppen eller delar av den. Alla dessa förhoppningar var illusoriska, dock inte i samma utsträckning. Det fanns inga tecken i landet på någon spontan massrörelse för oppositionens målsättningar. Men byråkratin befann sig definitivt i rörelse. Den innehöll skilda uppfattningar i frågor som industrialiseringen och bondepolitiken. De försonliga insåg att den stalinistiska fraktionen trots allt närmat sig oppositionen i dessa frågor och det fick dem att vänta sig ett närmande också på andra områden. Det faktum att byråkratin var den enda kraft som uppvisade en effektiv initiativförmåga i samhället, framkallade en förhoppning om att byråkratin kanske t.o.m. kunde återställa friheten inom partiet. Alternativet var alltför trist att ens tänka på: det gick ut på att den inre demokratin och den proletära demokratin i stort skulle förbli en dröm för lång tid framåt.

Trotskij var synnerligen imponerad av Rakovskijs åsikter och rekommenderade dem för oppositionen. Men han tycktes undgå vissa av dess djupare och mer pessimistiska konsekvenser. Den opartiske tänkaren och den aktive politikern hade nu råkat i luven på varandra i Trotskij person. Tänkaren accepterade en analys av vilken det följde att oppositionen var praktiskt taget dödsdömd som politisk rörelse. Ledaren kunde inte ens överväga, än mindre försona sig med, en sådan slutsats. Teoretikern kunde erkänna att Ryssland, som dessförinnan Frankrike, 'glömt bort friheten och kanske skulle behöva en ny generation för att ta igen det den förlorat. Handlingsmänniskan måste förvisa detta perspektiv från sitt huvud och försöka ge sina anhängare ett praktiskt mål. Tänkaren kunde ligga före sin tid och arbeta för eftervärlden. Ledaren för oppositionen måste vända tillbaka till sin egen tid, leva i den och med sina anhängare tro att de hade en stor och konstruktiv roll att spela i den. Både som tänkare och politisk ledare vägrade Trotskij att föreställa sig sitt land isolerat från omvärlden. Han förblev övertygad om att bolsjevismens svåraste handikapp var dess isolering och att revolutionens spridning till andra länder skulle få Sovjetunionens folk att lära känna friheten på nytt mycket tidigare än annars.

Sent på sommaren 1928 nåddes Alma Ata av överraskande nyheter från underjordiska trotskistiska kretsar i Moskva. Det kom detaljerade bevis på att Stalin var i färd med att återuppta vänsterkursen och att brytningen mellan hans fraktion och Bucharins var fullständig och omöjlig att överbrygga. Dessutom hävdade Moskvarapporterna, att både bucharinisterna och stalinisterna dryftat en allians med vänsteroppositionen och att båda redan tävlade om trotskisternas och zinovjevisternas stöd. Det tycktes faktiskt som om ropet på Trotskij återkomst skulle förverkligas trots allt.

Moskvatrotskisterna stod i ganska nära kontakt med Kamenev, som gav dem en redogörelse för de samtal han haft med Sokolnikov under centralkommitténs julisession. Sokolnikov, som fortfarande var medlem av centralkommittén och själv något av en halvbucharinist och halvzinovjevist, tycktes hysa hopp om att bilda en koalition mellan högern och vänstern mot den stalinistiska centern. Och han försökte själv agera mellanhand. Han berättade för Kamenev att Stalin skrutit i centralkommittén med att han i kampen mot bucharinisterna snart skulle ha trotskisterna och zinovjevisterna på sin sida och att han i verkligheten redan hade dem 'i sin ficka'. Bucharin var uppbragt. Genom Sokolnikov bönföll han vänsteroppositionen att avstå från att stödja Stalin och föreslog t.o.m. aktionsenhet mot Stalin. Emellertid slutade centralkommittén julisession med en skenbar framgång för Bucharin eller snarare en kompromiss mellan honom och Stalin. Men strax därefter låg de åter i luven på varandra och Bucharin mötte i hemlighet Kamenev i Sokolnikovs närvaro. Han talade om för Kamenev att både han och Stalin skulle tvingas vända sig till vänsteroppositionen för att söka göra gemensam sak med den. Bucharinister och stalinister var fortfarande rädda för att vädja till

sina forna fiender, men båda visste att denna linje skulle bli 'oundviklig inom ett par månader'. Det var, sade Bucharin, under alla omständigheter säkert att de förvisade och deporterade oppositionsmännen snart skulle återkallas till Moskva och beviljas återinträde i partiet.⁴⁷

Kamenev skrev en detaljerad redogörelse om sitt möte med Bucharin till Zinovjev, som ännu befann sig i halvexil i Voronezj. Denna redogörelse gör det möjligt för oss att rekonstruera scenen med dess särskilda färg och atmosfär. Den Bucharin som befann sig i enrum med Kamenev och Sokolnikov var mycket olik den man som endast sju månader tidigare, vid den femtonde kongressen, hjälpte till att krossa oppositionen. Nu fanns inte ett spår hos honom av den tidigare självsäkre och skrävlande Bucharin som hade hånat Kamenev för att han 'stött sig på Trotskij' och som Stalin hade gratulerat för att ha 'slaktat' oppositionsledarna 'istället för att diskutera med dem'. Han anlände till Kamenevs hem i smyg, skräckslagen, blek, darrande, ängsligt blickande åt olika håll och viskande. Han började med att be Kamenev att inte avslöja deras möte för någon och att inte nämna det i skrift eller per telefon, ty GPU spionerade på dem båda två. Nedbruten hade han kommit för att 'luta sig' mot sin gamle motståndare som själv var moraliskt vingklippt. Paniken gjorde hans tal delvis osammanhängande. Utan att uttala Stalins namn upprepade han som besatt: '*Han* kommer att mörda oss', '*Han* är den nya Djingis Kahn', '*Han* kommer att strypa oss.' På Kamenev gjorde Bucharin redan 'ett intryck av att vara en dömd man.

Bucharin bekräftade att ledarkrisen orsakats av konflikten mellan regeringen och bondeklassen. Under första halvåret, sade han, hade GPU varit tvungen att kväsa 150 sporadiska och vitt spridda bonderevolter – till en sådan förtvivlan hade Stalins nödgärder drivit muzjikerna. I juli var centralkommittén så upprörd att Stalin tvingats simulera en reträtt: han upphävde tillfälligt nödgärderna, men han gjorde det endast i syfte att försvaga bucharinisterna och för att förbereda sig själv bättre för ett nytt angrepp. Sedan dess hade han lyckats vinna över Vorosjilov och Kalinin, som sympatiserat med bucharinisterna på sin sida. Detta hade givit honom majoritet i centralkommittén. Stalin var nu, berättade så Bucharin, redo för den slutgiltiga offensiven mot privatjordbruket. Han hade gjort Preobrazjenskij tanken till sin och menade att endast genom att 'exploatera' bondeklassen kunde socialismen utvecklas genom ursprunglig ackumulation i Ryssland, ty till skillnad från den tidiga kapitalismen, kunde den inte utvecklas genom utsugning av kolonier och med hjälp av utländska län. Ur detta drog Stalin slutsatsen (som Bucharin kallade 'dum och idiotisk') att ju mer socialismen utvecklades, desto starkare skulle det folkliga motståndet mot den bli, ett motstånd som endast ett 'starkt ledarskap' kunde undertrycka. 'Det var liktydigt med en polisstat', kommenterade Bucharin. 'Stalin står inte att hejda', 'hans politik leder oss mot inbördeskrig', han kommer att dränka uppror i blod' och 'han kommer att stämpla oss som kulakens försvarare'. Partiet stod vid randen av en avgrund: om Stalin segrade, skulle inte en gnutta frihet finnas kvar. Och återigen: '*Han* kommer att mörda oss', '*Han* kommer att strypa oss.' 'Roten till det onda ligger däri att staten och partiet är så fullständigt sammanväxta.'

Det var i detta läge Bucharin beslöt vädja till vänsteroppositionen. De gamla skiljelinjerna var, som han såg det, i stort sett irrelevanta: 'Våra meningsskiljaktigheter med Stalin', sade han till Kamenev, 'är vida mer allvarliga än dem som vi haft med er.' Vad som nu stod på spel var inte längre normala politiska åsiktsdifferenser, utan bibehållandet av partiet och staten och överlevandet av alla Stalins motståndare. Fastän vänsteroppositionen stod för en

⁴⁷ Moskvatrotskisternas rapporter finns i *Arkiven*. Redogörelsen för Sokolnikovs samtal med Kamenev är daterad den 11 juli 1928 och den om mötet mellan Bucharin och Kamenev är daterad den 11 augusti. En utförligare rapport om ett möte mellan trotskisterna och Kamenev är från den 22 september. Redogörelsen för samtalet mellan Bucharin och Kamenev lät Moskvatrotskisterna i hemlighet cirkulera några månader senare, vid tiden för Trotskij's utvisning ur Ryssland.

anti-kulaklinje, visste Bucharin att de inte önskade förfölja dessa med de hänsynslösa och blodiga metoder som Stalin skulle kunna tillgripa. Under alla förhållanden var det inte idéerna som betydde något för Stalin: 'Han är en intrigmakare utan principer, som underordnar allt under sin maktlystnad ... han känner endast hämnd och . . . dolkstöten i ryggen.' M.a.o. fick Stalins motståndare inte låta sina gamla åsiktsskillnader förhindra dem från att förena sig i självförsvar.

I sin iver att uppmuntra sina framtida partners räknade Bucharin sedan upp de organisationer och inflytelserika personer som han ansåg vara redo att ställa upp mot Stalin. Arbetarnas hat, sade han, mot Stalin var allmänt känt: När Tomschij var berusad viskade han i Stalins öra: 'Snart kommer våra arbetare börja skjuta på dig, det kan du vara säker på.' I particellerna var medlemmarna så upprörda över Stalins principlöshet att de, när frågan om vänsterkursen togs upp, undrade: 'Varför sitter Rykov fortfarande som ordförande i folkkommissariernas råd, när Trotskij förvisats till Alma Ata?' De 'psykologiska betingelserna' för avsättandet av Stalin var ännu inte mogna, men de mognade mer och mer, hävdade Bucharin. Visserligen hade Stalin vunnit över Vorosjilov och Kalinin. Ordzjonikidze, som kommit att hata Stalin var kraftlös, men Andrejev, Leningradledarna – var Kirov en av dem? – och Jagoda och Trillisser, de båda ställföreträdande GPU-cheferna, m.fl. var beredda att gå emot Stalin. Trots att Bucharin påstod att de två effektiva GPU-cheferna var på hans sida, upphörde han inte att tala om GPU med skräck. Hans redogörelse för de styrkor han kunde mobilisera mot Stalin lät knappast betryggande för hans åhörare.

Några veckor senare rapporterade moskvatrotskisterna till Alma Ata om ännu ett möte de haft med Kamenev. 'Stalin är på väg mot ett närmande till vänsteroppositionen', så säker var Kamenev på detta att han redan varnat Zinovjev för att kompromettera dem genom att besvara Stalins närmanden alltför ivrigt. Han menade att ett dénouement var omedelbart förestående och han var 'enig med Trotskij' i den uppfattningen att Stalins politik hade retat upp hela bondeklassen, inte bara kulakerna, och att spänningen nått kokpunkten. Följaktligen var en förändring i partiets ledarskap oundviklig: 'det skulle säkert komma redan före årets slut'. Kamenev bönföll Trotskij att ta ett steg som skulle underlätta hans återinträde i partiet. 'Lev Davidovitj skulle göra ett uttalande nu, som löd: "Återkalla oss och låt oss arbeta tillsammans." Men Lev Davidovitj är envis. Han vill inte göra det. Han vill hellre stanna i Alma Ata tills de sänder ett specialtåg för att hämta honom. Men när de väl beslutat sig för att skicka taget har situationen hunnit bli okontrollerbar och Kerenskij kommer att stå *ante portas*.'⁴⁸

Stalin gjorde emellertid inte de direkta närmanden som Kamenev väntat. Istället gav han många tydliga vinkar om en möjlig återförening och han försäkrade sig om att dessa vinkar nådde Trotskij på omvägar. Sålunda sade han till utländsk asiatisk kommunist att han insåg att Trotskij och hans anhängare, till skillnad från decemisterna, också i exil hållit sig kvar 'på den bolsjevikiska ideologins grund', och att han, Stalin, endast funderade över hur han skulle få dem tillbaka vid första bästa tillfälle. Stalins omgivning, Ordzjonikidze i synnerhet, talade om Trotskijs återinsättande öppet och fritt, och på Kominterns sjätte kongress informerades utländska delegationer i förtroende att de kunde räkna med en koalition mellan Stalin och Trotskij som en möjlighet eller t.o.m. en sannolikhet.⁴⁹

Känslan av kris hade vid det här laget spridit sig från det ryska partiet till Internationalen. Trots en uppvisning i enighet och officiell entusiasm var sjätte kongressen besviken över

⁴⁸ Kamenev sårades av Trotskijs attacker mot avfällingarna. Trots det ingrep han och Zinovjev mot Bucharin och Molotov till stöd för Trotskij och protesterade mot att han hölls i exil under förhållanden som var skadliga för hans hälsa.

⁴⁹ Se ett odaterat brev kallat 'Podgotovka Kongresa' och en annan odaterad brevväxling från Moskva i *Arkiven*.

Stalins och Bucharins sätt att sköta Internationalen. Trotskijs *Critique* av det nya programmet hade i en censurerad version cirkulerat på kongressen, där den, enligt Trotskijs korrespondenter, gjort ett visst intryck.⁵⁰ T.o.m. de utländska kommunistledare som gällde för att vara glödande stalinister talade privat med avsmak om de dogmer och riter som Stalin påtvingat den kommunistiska rörelsen. Togliatti-Ercoli rapporterade ha klagat över det överkliga förfaringssättet på kongressen, de 'tråkiga och sorgliga lojalitetsparaderna' och de ryska ledarnas arrogans. 'Man kände sig som om man ville gå och hänga sig av ren förtvivlan', påstods han ha sagt. 'Det tragiska är att man inte kan säga sanningen om de viktigaste aktuella frågorna. Vi vågar inte tala . . .' Togliatti fann Trotskijs *Critique* 'utomordentligt intressant ... en mycket intelligent analys av socialismen i ett land'. Thorez, den franske ledaren, karaktäriserade stämningen på kongressen som 'orolig, missnöjd och skeptisk'. Också han visade stor uppskattning av Trotskijs kritik av socialismen i ett land. 'Hur har man fått oss att svälja den här teorin?' undrade han. Även om det ryska partiet hade varit tvunget att bekämpa trotskismen, borde det inte ha accepterat Stalins dogm. Han fann degraderingen av Internationalen 'nästan outhärdlig'. Det var omöjligt att dölja konflikten mellan Stalin och Bucharin för kongressen. Och det var i detta sammanhang som pålitliga utländska delegater blev förvarnade att, Stalin, i händelse av en definitiv brytning med Bucharin, skulle kunna finna det önskvärt eller nödvändigt att bilda en koalition med Trotskij.

Liknande rapporter fortsatte att nå Alma Ata från många håll under hela augusti och september. Stalin själv underblåste utan tvekan fortfarande tron att han var för Trotskijs omedelbara återkallande. Detta var till en del bedrägeri och *ruse de guerre*. Genom att antyda att han var redo att sluta fred med Trotskij, försökte Stalin skrämma Bucharin och Rykov, förvirra trotskisterna och göra de försonliga bland dem ännu mer otåliga i deras längtan efter försoning. Men Stalin bluffade inte bara. Han kunde ännu inte vara säker på utgången av sin uppgörelse med Bucharin, Rykov och Tomsij, och sin förmåga att samtidigt och mitt inne i en nationell kris klara av båda vänster- och högeroppositionen. Han arbetade outtröttlig för att få båda oppositionsriktningarna på knä, men så länge han inte till fullo lyckats med detta, var han tvungen att hålla dörren på glänt för en uppgörelse med någon av dem. Hans position var redan så mycket starkare än Bucharins, att han inte behövde komma med några direkta anbud. Men han slängde ut *ballons d'essai* och observerade hur Trotskij och hans medhjälpare mottog dem.

Trotskij var väl rustad att möta en del av det som höll på att ske, men en del gjorde honom överraskad. Uppblossandet av konflikten mellan stad och land i en så farlig form, brytningen mellan Stalin och Bucharin och det faktum att vissa motståndares och avfällingars blickar återigen vändes mot honom – allt detta överensstämde med Trotskijs förväntningar. Han var fortfarande böjd att tro att den stalinistiska fraktionen inte skulle kunna klara sig ur sina svårigheter och att den skulle bli tvingad att be vänsteroppositionen om hjälp. Han hade upprepade gånger på det mest formella och högtidliga sätt förklarat, att oppositionen i en sådan situation 'skulle göra sin plikt' och inte vägra samarbete. Han upprepade nu ånyo detta löfte. Men han tillade att han avvisade alla 'byråkratiska kombinationer': han var inte beredd att köpslå bakom scenen om en plats i politbyrån eller nöja sig med en sådan del av kontrollen över partiapparaten som Stalin kunde erbjuda honom *in extremis*. Han och hans kamrater, förklarade han, skulle återinträda i partiet endast på villkor att där rådde proletär demokrati, som gav full yttrande- och kritikfrihet – och på det villkoret att partiledningen skulle väljas av

⁵⁰ Det var i denna version som amerikanska kommunister förde denna *Critique* ut ur Ryssland och publicerade den i Förenta Staterna 1928.

basnivån i slutna voteringar istället för att handplockas på administrativ väg medelst de välbekanta fraktionella manipulationerna.⁵¹

Stalins situation var visserligen svår, men inte så desperat att han måste acceptera Trotskij villkor. Trotskij väntade sig emellertid att den skulle försämrats ytterligare och sedan skulle den stora massan av den stalinistiska fraktionen, med eller utan sin ledare, tvingas söka en överenskommelse på hans villkor. Både i princip och i eget intresse ville han inte överväga några andra villkor – efter alla sina erfarenheter tänkte han inte förlita sig på ‘apparatens’ tjänster.

Under tiden ställdes emellertid Trotskij inför en oväntad vändning av händelseförloppet. I årtal hade han ständigt talat om ‘faran från höger’ och varnat partiet för kulakens försvarare och termidorianerna. Han hade varit beredd att bilda en ‘enhetsfront’ med Stalin mot Bucharin. Men nu var det Bucharin som bönföll vänsteroppositionen om att göra gemensam sak mot Stalin, deras gemensamma fiende och förtryckare. När Bucharin skräckslaget viskade: ‘*Han* kommer att strypa oss – *Han* kommer att mörda oss’ kunde Trotskij inte avfärda detta som inbillningar hos en förvirrad och panikslagen man – han hade själv upprepade gånger talat om den förödelse ‘revolutionens dödgrävare’ förberedde för partiet. Det var sant att Bucharins vädjan var sent påtänkt, att den kom efter det att han hjälpt Stalin att krossa oppositionen och undertrycka friheten inom partiet. Men det var inte första gången en av Stalins motståndare handlade på detta sätt. Zinovjev och Kamenev hade gjort detsamma. Detta hade ändå inte hindrat Trotskij från att göra gemensam sak med dem. Skulle han då avvisa Bucharins utsträckta hand? Om Stalin tog ett blad ur Trotskij bok, vänsterkursen, tog Bucharin ett annat: han vädjade till vänsteroppositionen i namn av den proletära demokratin. Trotskij befann sig i ett dilemma: han kunde inte ignorera Bucharins vädjan utan att förneka en av sina egna principer. Och han kunde inte svara på den, utan att handla, eller tyckas handla, mot en annan av sina principer genom vilken han förbundit sig att stödja vänsterkursen.

I sina försök att finna en utväg, intog han en mer reserverad hållning till Stalins vänsterkurs och blev mindre eftertrycklig i tillkännagivandet av oppositionens stöd för den. Bortsett från Bucharins närmanden hade han sina egna skäl till detta. Från hela Sovjetunionen skrev hans anhängare till honom om den terror Stalin släppt lös över landet under våren och försommaren och de ‘orgier i brutalitet’ både mellan- och fattigbönder utsattes för. Byråkratin försökte frångå sig ansvaret genom att inför folket framställa utvecklingen som ett resultat av trotskistiska och zinovjevistiska påtryckningar. Allting tydde på att om och när Stalin återtog vänsterkursen den skulle leda till blodiga sammanstötningar. Trotskij vägrade på förhand att ta något som helst ansvar för detta. I augusti 1928, nästan ett år före ‘likvideringen av kulakerna’ började, skrev han till sina anhängare, att fastän oppositionen förbundit sig att stödja vänsterkursen, hade den aldrig föreslagit att bondefrågan skulle lösas på det stalinistiska sättet. Den hade stått för en kraftigare beskattning av de välbärgade, statligt stöd åt fattigbönderna, en rättvis och enhetlig behandling av de medelstora och uppmuntran till frivillig kollektivisering – men inte för en ‘vänsterkurs’, vars huvudsakliga beståndsdel var administrativt tvång och brutalitet. När man bedömde Stalins politik ‘var det nödvändigt att betrakta inte bara vad han gjorde utan också *hur* han gjorde det’.⁵² Trotskij föreslog inte att oppositionen skulle upphöra med sitt stöd åt vänsterkursen, men han tryckte hårdare än

⁵¹ Se t.ex. Trotskij brev till S. A. (20 augusti 1928).

⁵² Se Trotskij brev av den 30 augusti till Palatnikov, en ‘röd professor’ och ekonom, i exil i Aktjubinsk. I ett brev till Rakovskij av den 13 juli skrev Trotskij att Radek och Preobrazjenskij föreställde sig, att den stalinistiska fraktionen efter att ha gått vänsterut, bara hade en ‘högersvans’ bakom sig och att den skulle kunna övertalas att göra sig av med den. Även om detta vore sant, anmärkte Trotskij, skulle det knappast hjälpa: ‘en apa som är befriad från sin svans är ändå ingen mänsklig varelse’. *Arkiven*.

någonsin på att den måste kombinera sitt stöd med en allvarlig kritik. Han motsatte sig de försonliga, som återfått modet efter de senaste uppgifterna om att klyftan mellan Stalin och Bucharin inte kunnat överbryggas och att Stalin var på väg att återuppta 'offensiven mot kulaken'. Han förkastade Kamenevs maningar med hån och förakt. Han förklarade att han inte tänkte göra något för att 'underlätta' sitt återinträde i partiet och att han inte tänkte tigga sina förföljare om att bli återkallad till Moskva. Det var deras sak att ta den sortens initiativ om de ville, men inte ens då skulle han upphöra att angripa dem såväl som avfällingarna.⁵³

Detta var Trotskijs svar inte bara till Kamenevs förslag utan också till Stalins vaga och inställsamma antydningar. En försoning dem emellan kunde det inte bli tal om. Han svarade betydligt mer välvilligt på Bucharins vädjan. Han gjorde detta i 'Ett uppriktigt samtal med en välmenande partiman', ett cirkulärbrev daterat den 12 september. Den 'välmenande partimannen' var en bucharinist som hade skrivit till Trotskij och undrat över hans inställning till högerflygeln, som nu blivit högeroppositionen. Trotskij svarade, att i avgörande frågor om industriell och social politik var klyftan dem emellan lika vid som någonsin. Men han tillade att han var beredd att samarbeta med högern för en målsättning, nämligen upprättandet av den inre partidemokratin. Om Rykov och Bucharin var beredda att arbeta med vänstern i syfte att tillsammans förbereda en hederligt vald och sant demokratisk partikongress, var han för en överenskommelse med dem.

Detta uttalande framkallade förvåning och t.o.m. indignation i de trotskistiska kolonierna. Många förvisade och inte bara försonliga. protesterade mot det och påminde Trotskij om hur ofta han själv beskrivit mot centern riktade koalitioner mellan högern och vänstern som principlösa, skadliga och ansvariga för mer än en revolutions undergång. Hade inte termidoren varit just en sådan kombination av höger- och vänsterjakobiner, som skamlöst förenades mot Robespierres center? Hade inte hela oppositionens beteende hitintills bestämts av dess beredskap att på vissa villkor gå samman med stalinisterna mot bucharinisterna och inte vice versa? Hade inte Trotskij själv helt nyligen återigen högtidligt framhållit denna princip, när han försäkrade den Kommunistiska internationalen att vänsteroppositionen aldrig skulle ingå någon koalition med dem som angrep stalinismen från höger?

Trotskij svarade att han fortfarande såg den bucharinistiska högern snarare än den stalinistiska centern som huvudmotståndaren. Han hade inte föreslagit Bucharin någon koalition i politiska frågor. Men han såg inga skäl till att de inte skulle förena sig i det enda och klart definierade syftet att återupprätta friheten inom partiet. Han var beredd att 'förhandla med Bucharin på samma sätt som duellanter genom sina sekondrar överlägger om de regler och förhållningssätt som båda måste underordna sig'.⁵⁴ Vänstern kunde bara önska att fortsätta sina dispyter med högern under villkor av inre partidemokrati, och om detta också var vad högern önskade, var ingenting mer naturligt än ett samarbete för denna målsättning.

Denna plädering övertygade knappast Trotskijs anhängare. De hade vant sig så vid att betrakta Bucharins fraktion som deras huvudfiende, att de inte kunde tänka sig några som helst överenskommelser med den. De hade så länge och så envist angripit stalinisterna som högers dubbelbottnade medbrottslingar att de blev skräckslagna vid blotta tanken på att själva tvingas uppträda i denna roll. Inte heller kunde de acceptera Trotskijs förklaring att han endast föreslagit bucharinisterna ett tekniskt arrangemang, något i stil med fastställandet av reglerna för en duell. För det första var detta inte en duell utan en triangelstrid, i vilken varje överenskommelse mellan två sidor automatiskt skulle komma att riktas mot den tredje. För det andra var den inre partidemokratin ett politiskt problem *par excellence* och sammanhänge med alla andra viktiga frågor. En allians mellan höger och vänster skulle, hur

⁵³ 'Pismo Druzjam' av den 21 oktober.

⁵⁴ Se 'Na Zloby Dnja' (inget bestämt datum), Trotskijs svar till sina kritiker, i *Arkiven*.

begränsat dess syfte än var, om den lyckades, resultera i störtandet av den stalinistiska fraktionen, och detta sedan den senare inlett vänsterkursen. Vänsterkursen skulle omedelbart upphöra. Resultatet skulle hänga på den osäkra utgången av striden mellan högern och vänstern. Om högern vann, skulle den säkert proklamera den neo-NEP, vars faror inlagat en sådan skräck bland trotskisterna. Kunde de ta en sådan risk? När landet befanns sig vid randen av en ekonomisk katastrof och det jäste bland bönderna, skulle de då utsätta partiet för en omvälvning som kunde medföra att stalinisterna störtades utan att bucharinisterna och trotskisterna skulle kunna lösa sina meningsskiljaktigheter demokratiskt, långt mindre regera tillsammans? De tog härmed risken att oavsiktligt ödelägga partiet och ge de antibolsjevikiska krafterna ett tillfälle. Det var verkligen en klassisk termidorsituation, ty det var just en sådan koalition mellan höger och vänster, där båda blivit desperata av terrorn, som orsakat Robespierres fall. Lekte inte Trotskij nu med termidorelden – han som under alla dessa år varnat andra för den?

Trotskij och oppositionen befann sig i en återvändsgränd. Om det fortfarande fanns en möjlighet att överleva, låg den möjligheten i en bred allians mellan alla antistalinistiska bolsjevikerna. Ändå kunde de knappast hoppas på att ens en sådan allians skulle rädda dem. De hade skäl att frukta att den skulle ta död på bolsjevikpartiet. Det var en vag självförsvarsinstinkt som drev Trotskij och Bucharin att för en kort tid överväga en koalition. Ingen av dem kunde emellertid längre följa denna drift. Båda fraktionerna var mer angelägna om att bevara partiet som det var än att bevara sig själva, eller också saknade de insikt i sitt olösliga dilemma. Utan tvekan insåg några av ledarna det. Kamenevs berättelse om sitt möte med Bucharin innehåller följande bistra ord: 'Ibland säger jag till Jefim: "Är inte vår situation hopplös? Om vår nation krossas, krossas vi med den. Och om den klarar sig och Stalin ändrar kurs i tid kommer vi ändå att krossas."' ' Radek beskrev i ett brev till sina kamrater valet de stod inför som ett val 'mellan två former av politiskt självmord' – det ena som innebar att man avskars från partiet, och det andra att man återinträdde i partiet efter att ha uppgivit sina övertygelser.⁵⁵

Bucharins panikslagna erbjudande om en allians och Trotskijs preliminära svar fick därför inga följder. Bucharinisterna kunde inte annat än reagera mot sin ledares förslag med samma motstånd med vilket trotskisterna bemött sin ledares svar. De hade sett sina huvudfiender i trotskisterna och zinovjevisterna, och deras senaste anklagelse mot Stalin var att han blivit en kryptotrotskist (eller, som Bucharin framställde det, anammat Preobrazjenskij's idéer). Hur kunde de då själva överväga ett samarbete med trotskisterna? De visste att de senare och zinovjevisterna i smyg var sympatiskt inställda till vänsterkursen – Bucharin måste också ha förstått det av sitt samtal med Kamenev. Och om t.o.m. de förvisade trotskisterna var rädda för den chock en vänster-höger-koalition skulle kunna utsätta partiet för, hur mycket mer skulle då inte bucharinisterna frukta detta projekt – de som levte i och av den ledande gruppen och fortfarande fanns kvar där. De var uppskrämda av Stalins antydningar om att han kunde komma att alliera sig med Trotskij om de uppförde sig illa. De bestämde sig för att inte uppföra sig illa. De försökte inte ens föra ut striden mot Stalin offentligt som trotskisterna och zinovjevisterna gjort, eller, om de gjorde det, fann de att när de berövade vänsteroppositionen dess yttrandefrihet, de också berövade sig själva denna frihet. Bucharin kunde därför inte följa upp sina närmanden eller ge något svar på Trotskijs idé om en 'begränsad överenskommelse'.

Denna utveckling stärkte de försonliga trotskisterna. Tre av de mest auktoritativa ledarna för oppositionen i exil, Smilga, Serebrjakov och I. Smirnov, stod nu på Radeks och Preobrazjenskij's sida. Det var, menade de, uppenbart att Stalin inte sagt 'sitt sista ord' i juli, när han tycktes ge efter för kulaken – vänsterkursen var fortfarande aktuell. Trotskij hade implicit

⁵⁵ Brevet, daterat den 16 september finns i *Trotskijarkiven*.

erkänt att vänsteroppositionen inte kunde överleva i total isolering och att den borde söka allierade. Men dess naturliga allierade var stalinisterna och inte bucharinisterna. Detta innebar inte att de försonliga var nöjda med det sätt på vilket Stalin behandlade högeroppositionen. 'Idag slår regimen till mot Bucharin', skrev Smilga, 'på samma sätt som den slog till mot den leninistiska oppositionen . . . (Bucharinisterna) stryps bakom ryggen på partiet och arbetarklassen.' Men 'den leninistiska oppositionen har ingen anledning att för den skull uttrycka sin politiska sympati för högern: fortfarande gällde parollen: 'Ner med högern!'⁵⁶ Det hade varit Trotskijs paroll under sommaren, men knappast under hösten. Förhållandet mellan honom och de försonliga blev spänt och fientligt. Han hade nästan ingen kontakt med Preobrazjenskij och hans brevväxling med Radek blev kärv och sporadisk. Radek protesterade mot Trotskijs förintande kritik av Zinovjev, Kamenev och de andra avfällingarna. 'Det är absurt att föreställa sig', skrev Radek, 'att de gav upp enbart av feghet. Det faktum att grupp efter grupp den ena dagen talar mot kapitulation och nästa dag kapitulerar, och att detta hänt upprepade gånger visar att vi här har att göra med en principiell konflikt och inte bara med fruktan för repression.'⁵⁷ Det var sant att avfällingarna begått politiskt självmord, men detsamma gällde dem som vägrade kapitulera. Det enda man kunde hoppas på var att ytterligare förändringar inom partiet och dess vidare utveckling vänsterut skulle rensa luften och göra det möjligt för vänsteroppositionen att återinträda i partiet med värdighet.

Medan Radek sålunda ursäktade Zinovjevs och Kamenevs motiv, lät han en lång avhandling, som han skrivit för att vederlägga Trotskijs teori om den permanenta revolutionen,⁵⁸ cirkulera bland sina kamrater. Han skickade den emellertid inte till Trotskij, som mottog den i andra hand – från Moskva. I ett ironiskt svar till Radek bifogade Trotskij Radeks egna tidigare skrifter till trotskismens försvar och sade att han där skulle finna det bästa svaret på hans senaste resonemang.⁵⁹ Han misstänkte ännu inte Radek för att vilja kapitulera. Han litade på att Radeks humor och europeiskt-marxistiska vanor skulle hindra honom från att ge sig in i en 'byzantinsk' avbönsritual. Trotskij, som fortfarande var fäst vid och beundrade Radek, förklarade hans agerande med 'hans lynniga humör' och fortsatte att försvara honom och Preobrazjenskij mot de unga oförsonligas misstankar.⁶⁰

Ännu betraktade alla oppositionsmän – både de försonliga och de oförsonliga – Trotskij som sin obestridde ledare. Deras känslor för honom uttrycks bäst i en protest som ingen mindre än Radek sände till centralkommittén i oktober, sedan nyheter om en försämring av Trotskijs hälsa allvarligt börjat oroa de förvisade:

Trotskijs sjukdom har gjort slut på vårt tålamod (skrev Radek). Vi kan inte tyst åse hur malarian föröder kraften hos en kämpe som hela sitt liv tjänat arbetarklassen och som var oktober-revolutionens svärd. Om fraktionsstriderna utplånat alla minnena av den gemensamma revolutionära kampen hos er, låt då intelligensen och rena fakta tala. De faror mot vilka Sovjetrepubliken kämpar tornar upp sig . . . Endast de som inte inser vad som krävs för att möta dessa

⁵⁶ Citatet är från Smilgas 'Platforma Pravovo Kryla VKP (b)' (23 oktober 1928) som var en kommentar till Bucharins 'Zametki Ekonomista', som hade publicerats i *Pravda* den 30 september. (Detta var Bucharins enda offentliga uttalande där han sökte klargöra sina invändningar mot vänsterkursen.) Smilga höll också på med en bok om Bucharin och bucharinism, men det är inte känt huruvida han fullbordade den.

⁵⁷ Se Radeks cirkulärbrev till kamrater 16 september.

⁵⁸ Avhandlingens text *Razvitie i Znatjenie Lozunga Proletarskoj Diktatur*? (hittills opublicerad) finns i *Trotskijarkiven*. Som svar på denna skrev Trotskij *Permanentnaja Revolutsija*, det mest utförliga historiskt-teoretiska försvaret för hans uppfattning.

⁵⁹ Se Trotskijs brev till Radek av den 20 oktober i *Arkiven*.

⁶⁰ T.o.m. många månader senare, mot slutet av maj 1929 i Prinkipo, mottog Trotskij de första nyheterna om Radeks kapitulation med starkt misstroende och skrev: 'Radek har bakom sig ett kvartssekel av revolutionärt marxistiskt arbete ... det är tveksamt om han verkligen kan förena sig med stalinisterna. Under alla omständigheter kommer han inte att kunna stanna kvar hos dem. För detta är han när allt kommer omkring alltför mycket marxist och alltför internationellt medveten.' *Arkiven*.

faror kan förbli likgiltiga för den långsamma död som nu smyger sig på kämpan, kamrat L. D. Trotskij. Men de bland er – och jag är förvissad om att det inte är få – som med skräck tänker på vad nästa dag skall föra med sig . . . måste säga: Nu får det vara nog med detta omänskliga spel om kamrat Trotskijs hälsa och liv! ⁶¹

*

Under sommaren försämrades Trotskijs hälsa betydligt. Han drabbades åter av malaria, allvarlig huvudvärk och den kroniska maginfektion som skulle besvära honom livet ut. Rapporter om hans sjukdom framkallade en ström av brev och telegram från de förvisade, som uttryckte medkänsla med honom och protesterade mot Moskvas agerande. Några av de deporterade var angelägna om en mer kraftfull aktion till Trotskijs försvar och planerade en kollektiv hungerstrejk. Trotskij hade vissa problem med att avråda dem från ett så desperat beslut. Det fanns ingen anledning – sade han i meddelanden till kolonierna – att oroa sig så mycket för hans hälsa som inte var så dålig att den hindrade honom från att arbeta. Det var riktigt att ge de protester oppositionen redan uttalat en vidare spridning, men det vore dumdristigt att tillgripa en drastisk aktion som endast kunde försämra läget för alla dem som var involverade. ⁶²

Ju längre hösten framskred, desto fler orosmolm hopades över Trotskij. I oktober fick han inte längre några brev från vänner och anhängare – endast kontakter från människor som var beredda att lämna oppositionen förmedlades fortfarande till honom. Censuren arbetade selektivt. Hans egna brev och meddelanden nådde inte sina bestämmelseorter. Han kunde inte få något svar ens på de telegram där han frågade efter Zinas hälsa, som fortfor att oroa honom. Han tillbringade revolutionens årsdagar i ensamhet och fruktan – ingen av de vanliga hälsningarna hade kommit. Strax mångdubblades de onda förebuden. En lokal tjänsteman, som i hemlighet hade sympatiserat med oppositionen och hållit kontakt med Trotskij, fängslades plötsligt. En oppositionsman som kommit hela vägen från Moskva, tagit ett chaufförsjobb i Alma Ata och som brukade träffa Trotskij i smyg på det offentliga badet och som tycks ha skött den 'hemliga posten' mellan Moskva och Alma Ata, försvann spårlöst. Hushållet hade nu flyttat tillbaka från datjan med dess fruktträdgårdar och blomstersängar till den dystra staden. 'Sedan slutet av oktober', skrev Sedova till en vän 'har vi inte fått några brev hemifrån. Vi får inga svar på våra telegram. Vi står under postblockad. Detta är säkerligen bara början. Vi väntar något än värre . . . Här råder sträng kyla. Kölden i våra rum är plågsam. Husen här är inte byggda för kylan. Vedpriset är otroligt högt.' Slutligen nåddes Trotskij från många håll av rykten om att han inte skulle få stanna i Alma Ata, och att han snart skulle deporteras ännu längre bort och bli ännu mer rigoröst isolerad. Först avvisade han ryktena. 'Jag tror inte det kommer att hända – vart i all världen skulle de kunna sända mig?', skrev han till Elzin 2 oktober. Han såg fram emot en vinter av intensiva studier och litterärt arbete på Alma Ata och, naturligtvis, jakturer i de omgivande vildmarkerna. Men ryktena höll i sig. Och postblockaden och andra tecken visade på att 'någonting värre' faktiskt var på väg att hända.

Det var en egendomlig höst. På revolutionens årsdag genljöd följande officiella rop från Röda torget i Moskva: 'Faran kommer från Högern! ', 'Slå till mot kulaken! ', 'Kuva NEP-männen!', 'Öka takten i industrialiseringen! ' och parollerna spred sig över hela landet, trängde in i de mest avlägsna hörn, ja t.o.m. i Alma Ata. Hur länge hade inte Trotskij sökt övertala partiet att anta den linjen! För inte mer än ett år sedan hade hans anhängare på samma årsdag gått längs gatorna i Moskva och Leningrad med samma paroller på sina banderoller.

⁶¹ Citerat från *The Militant*, 1 januari 1929.

⁶² Detta är t.ex. en telegramtext till de deporterade i Jenisseisk (14 oktober 1928): 'Kategoriskt emot de av er planerade protestformerna . . . Min sjukdom ej direkt farlig. Var vänliga följ gemensam (handlings-)linje. Broderliga hälsningar. Trotskij.' *Arkiven*.

De skingrades, misshandlades och anklagades för kontrarevolution. Det tycktes knappast kunna finnas ett starkare försvar för oppositionen än det faktum att den styrande gruppen var tvingad att tillägna sig dess idéer. Ingen som hade det minsta intresse av politik kunde undgå att lägga märke till det. De vildsinta attackerna mot Trotskij, han som förordade 'super-industrialisering' och var 'muzjikens fiende', var fortfarande aktuella i allas medvetande. Nu avslöjades det oärliga och illasinnade i dessa attacker inför öppen ridå. Hade inte Stalin själv börjat förorda 'superindustrialisering' och blivit böndernas fiende, undrade mer än en bolsjevik. Ändå marscherade detta år liksom året dessförinnan miljoner medborgare i de officiella processionerna, följde den föreskrivna marschvägen och ropade de föreskrivna parollerna som om inget ovanligt hade hänt och som om de var oförmögna att tänka, reflektera och handla.

Folkapatin tillät Stalin att ostraffat stjäla Trotskijs kläder. Trotskij tröstade sig fortfarande med tanken att Stalin skulle bli förmögen att bära dem, på grund av att de inte passade honom. Han väntade sig fortfarande att den stalinistiska fraktionen inte ensam skulle kunna klara av den allt svårare nationella krisen. Krisen hade i sanning fördjupats. Med bönderna i uppror och städerna gripna av hungerskräck levde nationen i en outhärdlig spänning. Det rådde en febril nervositet i luften och en känsla av förestående fara. Partiapparaten mönstrade bister sin styrka och uppmanade alla att bereda sig för en bister, fastän ännu odefinierad, nödsituation. Men den visade inga tecken till att vilja återkalla de förvisade oppositionsmännen.

Mot slutet av året befann sig Stalin i en betydligt starkare ställning än under sommaren. Han var mindre rädd för att behöva strida mot två oppositioner samtidigt. Högern var skrämmd och demoraliserad och höll redan på att ge upp. Vänstern var söndersliten av inre strider och lamslagen. Stalin iakttog dispyterna mellan Trotskij, Radek, Preobrazjenskij, de oförsonliga och decemisterna och drog slutsatsen att han hade tiden på sin sida. Han var ännu engagerad i förberedelserna för sin allomfattande industrialiserings- och kollektiviseringskampanj och de försonliga trotskisterna kände redan att de inte fick stå utanför. Hur mycket starkare skulle inte deras känslor bli när han väl övergick från förberedelser till konkret handling? De var visserligen ännu inte mogna att ge upp, men de närmade sig sakta men säkert det stadiet och allt de behövde för att nå dit var tid och lite uppmuntran. Genom sina agenter uppmuntrade Stalin dem med alla till buds stående medel: han återopade sig på revolutionens högsta intresse, vädjade till bolsjevikisk lojalitet, blandade smicker och hotelser och intensifierade terrorn mot de oförsonliga trotskisterna och decemisterna.⁶³ På detta sätt tänkte han realisera sin skrytsamma försäkran, som kom för tidigt när den första gången uttalades, om att han hade vänsteroppositionen 'i sin ficka'. Han behövde faktiskt vänsterns stöd för sin nya politik. Men han gjorde allt för att få detta stöd, inte genom att alliera sig med vänstern, utan genom att splittra upp den, tämja en stor del av den och vända den mot Trotskij. Han hoppades tillfoga Trotskij ett vida mer svidande nederlag än alla de slag han riktat mot honom hitintills.

Trots hela denna styrka kunde Stalin ändå inte vara säker på att lyckas med sina avsikter. Han stod i begrepp att ge sig in i ett oerhört företag, som överträffade allt som tidigare härskare genomfört: han skulle i ett slag expropriera över tjugo miljoner bönder och driva in dem och deras familjer i kollektivjordbruk. Han stod i begrepp att tvinga in det urbana Ryssland i en industriell expansion, i vilken den ursprungliga kapitalistiska ackumulationens fasor skulle reproduceras i enorm skala och sammanpressas inom en mycket kort tidsperiod. Han visste inte hur nationen skulle reagera, vilken förtvivlan, vrede, våldsamhet och revolt denna om-

⁶³ På hösten skärptes plötsligt polisövervakningen över de deporterade och många deporterade fängslades. V. Smirnov fängslades för att han var fem minuter försenad med en rapport till det lokala G.P.U. i en rutinkontroll. Butov, en av Trotskijs sekreterare, dog i fängelse efter en hungerstrejk som varade i femtio dagar.

välkning skulle frambringa, vart han själv skulle drivas och om hans motståndare inte då skulle försöka gripa tillfället. Om så skedde, skulle de säkert göra Trotskij till sin ledare. Också från Alma Ata fascinerades den bolsjevikiska eliten av Trotskij's idéer och personlighet, omgiven som den var av en heroisk martyrgloria. Trots all förvirring och alla avfall bland de förvisade, vann trotskismen nya anhängare i particellerna. G.P.U. fick full sysselsättning och mot slutet av år 1928 fängslades och deporterades mellan 6 000 och 8 000 vänsteroppositions- män, medan styrkan hos trotskisterna och zinovjevisterna endast uppskattades till mellan 4 000 och 5 000 i början av året. Kamenev var inte ensam om att tro att partiet i en kris- situation skulle tvingas att 'sända ett specialtåg' efter Trotskij. Det fanns en del dåligt samvete bland avfällingarna och t.o.m. bland stalinisterna, av vilka några undrade om inte Trotskij haft rätt hela tiden om nu vänsterkursen var berättigad. De var därför utleda på det förtal och den brutalitet han hade utsatts för. Stalin visste att det på var och en av de sex eller åtta tusen som hellre än att uppge sina åsikter valt fängelse eller förvisning, gick en eller två avfällingar som innerst inne höll med sina mindre eftergivna kamrater, och en eller två tveksamma eller 'försonliga' (*dvurusjniki*, tvetungade som han kallade dem) i hans egen fraktion. De låg alla lågt nu. Men skulle de inte resa sig mot honom när vinden vände?

Inte heller kunde Stalin ta lätt på hotet om en allians mellan Trotskij och Bucharin. Även om hotet inte förverkligats denna gång, kvarstod det så länge Trotskij förblev vänsteropposi- tionens obestridda ledare och kunde återbördas med ett 'specialtåg'. Stalin fördubblade därför sina ansträngningar för att krossa oppositionen. Hans agenter höll fram varje möjligt hopp och frestelse för Radek, Preobrazjenskij, och deras vänner, lovade upprättelse, drog fram gemen- samma syften, och talade om det stora, fruktbara och storslagna arbete de ännu kunde göra för partiet och socialismen. Alla dessa ansträngningar möttes emellertid av ett överväldigande hinder i form av det inflytande Trotskij utövade från Alma Ata och vilket ännu så länge räddat oppositionen i exil från upplösning. Stalin var fast besluten att röja detta hinder ur vägen.

Men hur skulle han göra det? Han drog sig fortfarande för att sända en mördare, han vågade ännu inte ens kasta sin fiende i fängelse. Reaktionen skulle ha blivit alltför häftig, ty trots allt som hänt, var Trotskij's del i revolutionen ännu alltför levande i nationens medvetande. Han planerade därför att utvisa Trotskij från Ryssland. Han visste att även detta skulle bli en chock och därför förberedde han den allmänna opinionen noga. Först satte han i gång rykten om den nya förvisningen, sedan gav han order om att ryktena skulle dementeras och slutligen under- blåste han dem återigen. På så sätt avtrubbade han allmänhetens känslighet. Endast efter att rykten, dementier och nya rykten hade gjort tanken på Trotskij's landsförvisning från SU välbekant, kunde Stalin genomdriva sina intentioner.

Mitt i all denna ovisshet om framtiden ställde Trotskij återigen den stora och svårlösta frågan: 'Vart är revolutionen på väg?' Sovjetunionen befann sig nu i det grå mellanrummet mellan två epoker – mellan NEP och den stalinistiska 'andra revolutionen'.⁶⁴ Utseendet på det som skulle komma var höljt i dunkel. Det kunde i bästa fall endast skymtas som genom en mörk hinna. Trotskij började bli medveten om att några av de idéer han utvecklat under de senaste åren höll på att passeras av händelseutvecklingen. Han försökte sträcka sig utöver dessa idéer men deras inflytande över honom var starkt. Han försökte dra upp nya perspektiv, men tanke- vanor från NEP-perioden som var avpassade efter dess realiteter, och historiska minnen av den franska revolutionen, trängde sig oupphörligt på hans vision.

⁶⁴ Jag använde först termen 'den andra revolutionen' i *Stalin, a Political Biography*, ss. 294 ff., och man har kritiserat denna användning av termen. Kollektivisering och industrialisering, säger kritikerna, är inte tillräckligt för en revolution. Men om en förändring av ägandeförhållanden efter en expropriering i ett slag av över 20 miljoner småbönder inte är en ekonomisk och social revolution, vad är det då?

Han insåg t.ex. att hans uppfattning om den sovjetiska termidoren hade blivit ohållbar. Det hade blivit absurt att vidmakthålla att Bucharin och Rykov fortfarande var försvararna av privategendomen, att Stalin var deras viljelösa medhjälpare och att det nödvändigtvis skulle bli de som till sist vann på Stalins politik. Trotskij övergav därför i praktiken sin uppfattning om den sovjetiska termidoren.⁶⁵ I ett 'Brev till vänner' daterat oktober 1928,⁶⁶ en av hans mest anmärkningsvärda essäer från Alma Ata-perioden (fastän den är skriven i oppositionens speciella terminologi) menade han att Bucharin och bucharinisterna var termidorianer *manqués*, vilka saknat mod att handla i enlighet med sin övertygelse. Han gav följande ironiska och levande beskrivning av deras beteende: 'Bucharin har gått längre än någon annan av högerledarna ifråga om att främja kulakens och NEP-mannens intressen, medan Rykov och Tomskij iakttagit honom på betryggande avstånd. Men varje gång Bucharin går i det kalla vattnet i termidoren darrar han, huttrar och skyndar sig upp och Rykov och Tomskij rusar in i buskarna för att söka skydd.' Som en konsekvens av detta började kulaken, NEP-mannen och den konservativa byråkraten, besvikna som de var på ledarna för den bolsjevikiska högern, se sig som efter en effektiv ledning på annat håll, i synnerhet inom armén. Med de tidigare franska exemplen i minnet talade Trotskij om den näraliggande 'bonapartistiska faran', vilket innebar att den ryska revolutionen skulle kunna hoppa över termidoren och övergå direkt från den bolsjevikiska till den bonapartistiska fasen.

Den bonapartistiska faran kunde, fortsatte han, anta två olika former: antingen kunde den realiseras som en klassisk militärkupp, dvs. en rysk 18:e Brumaire, eller också kunde den ta formen av stalinistiskt personstyre. Han ansåg det fullt möjligt att armén, i en direktappell till de jordägande bönderna och med dess stöd, skulle göra ett försök att störta Stalin och göra slut på den bolsjevikiska regimen i dess helhet. Vilka av arméns ledare som skulle ställa sig i spetsen för en sådan rörelse var för honom en sekundär fråga: under gynnsamma förhållanden skulle t.o.m. medelmåttor som Vorosjilov eller Budjonnyj kunna ta initiativet och lyckas. (Trotskij citerade ett ordspråk, som, sade han, Stalin gillade: *Iz grjazi delajut Knazija* – en prins kan skapas ur smuts och elände.) Gynnsamma betingelser för en kupp saknades inte: bönderna kände endast fiendskap mot det av Stalin ledda partiet och arbetarklassen var missnöjd och likgiltig. En militärdiktatur skulle därför, om den kom till stånd få en bred bas. Den skulle bli kontrarevolutionär till sin karaktär och sina följder. Den skulle söka garantera säkerhet, stabilitet och expansion för den privata sektorn i ekonomin. Den skulle radera och sanera den socialistiska sektorn. Den skulle återupprätta kapitalismen. Inför en sådan fara skulle alla bolsjevikiker som var måna om att försvara socialismen tvingas att förena sig, slutade Trotskij. Och vänsteroppositionen skulle bli tvungen att samarbeta med Stalin och hans fraktion, ty Stalin talade inte i de ägandes sak, utan för den 'proletäre uppkomlingen' och hade ännu så länge undvikit en öppen brytning med arbetarklassen.

Det var å andra sidan möjligt att Stalin själv skulle bli den sovjetiske Bonaparte. Detta skulle skapa en annan situation för landet och för oppositionen. Stalin kunde utöva sin personliga diktatur endast genom partiapparaten, inte genom armén. Hans diktatur skulle inte omedelbart få de kontrarevolutionära effekter som skulle följa på en militärkupp. Men den skulle få en mycket snäv bas och den skulle vara ytterligt instabil. Stalin skulle hamna i kronisk konflikt med alla samhällets klasser. Han skulle försöka övermanna än den ena än den andra klassen och spela ut dem mot varandra. Han skulle nödgas kämpa oupphörligt för att hålla partiapparaten, statsbyråkratin och armén i schack. Han skulle härska i oupphörlig och hjälplös skräck för en utmaning från någon av dem. Han skulle undertrycka all spontan social och politisk aktivitet och all yttrandefrihet. Under sådana omständigheter kunde det knappast

⁶⁵ Han tog emellertid upp den igen och försvarade den efter sin exil till Turkiet, men bara för att ännu en gång revidera den några år senare.

⁶⁶ 'Pismo Druzjam' av den 21 oktober i *Arkiven*.

finnas utrymme för någon enhetsfront mellan vänsteroppositionen och stalinisterna – utan endast oförsonlig kamp.

Här analyserade Trotskij koncist och med imponerande framsynthet den sociala bakgrunden, mekanismerna, formen och utseendet av Stalins välde så som det skulle komma att utvecklas under de kommande tjugo åren. Han porträtterade i förväg den till fullfjädrad totalitär diktator förvandlade generalsekreteraren. Efter att ha gjort detta betraktade han emellertid själv porträttet med ganska stor misstro. Han trodde när allt kom omkring att faran för en ren militärdiktatur var mer aktuell. Det tycktes honom vida mer troligt att Vorosjilov, Budjonnyj eller någon annan general skulle vända armén mot Stalin och att trotskister och stalinister sedan skulle kämpa tillsamman 'på samma sida om barrikaden'. Han tillade att det i det historiska perspektivet kunde vara relativt betydelselöst om det var Stalin eller Vorosjilov som 'red den vita hästen' och vem av dem som trampades under fötterna. På kort sikt var skillnaden emellertid viktig – det var skillnaden mellan en öppen och omedelbar seger för de antisocialistiska krafterna (under en militärdiktatur) och en vida mer komplex, förvirrad och långdragen utveckling (under Stalin). På lång sikt skulle, menade han, också Stalins diktatur bli katastrofal för socialismen, och han såg den segerrike kulaken och NEP-mannen också vid slutet av Stalins väg. 'Revolutionens film går baklänges och Stalins roll i den är Kerenskij's fast omvänt.' Kerenskijismen sammanfattade Rysslands övergång från kapitalism till bolsjevism och en segerrik stalinism kunde endast markera tillbakavägen.

Det är alltför lätt att i en tillbakablick se misstagen i dessa resonemang, och det är ännu lättare att missa den kärna av sanning de innehöll. Att Trotskij kunde föreställa sig Vorosjilov eller Budjonnyj i Bonapartes roll måste te sig nästan absurt. Av den 'smutsen' skapades ingen prins. Men som politisk analytiker måste Trotskij hålla ett öga på det potentiella såväl som det aktuella och möjligheten av en militärkupp fanns där. Fastän den, åtminstone under de följande trettio åren inte blev någon realitet, förföljde detta hot först Stalin och sedan hans efterföljare. Betrakta t.ex. Stalins konflikter med Tuchatjevskij och andra generaler 1937 och med Zjukov 1946 och Chrusjtjovs strid med Zjukov 1957. Här berörde Trotskij en latent trend i sovjetisk politik, men han övervärderade uppenbarligen dess styrka. Han övervärderade också vad som enligt marxistisk teori var den sociala impulsen bakom den trenden: böndernas beslutsamhet och makt att försvara sina ägor, och dess kapacitet att genom armén hävda sina intressen, gentemot staden. Trotskij själv hade 1906 skrivit att 'kapitalismens historia är historien om landsbygdens underordnande under staden', och i detta sammanhang hade han analyserat den ryska bondeklassens formlösa karaktär och politiska hjälplöshet under den gamla regimen.⁶⁷ Denna underordningen av landsbygden under staden karaktäriserar *a fortiori* Sovjetunionens historia. Stalins hammarslag skulle just slå ner på det privata jordbruket med ett fruktansvärt slag och krossa bönderna. De kunde inte hindra bönderna från att sätta sig till motvärn mot kollektiviseringen. Detta motstånd, som var formlöst, splittrat och långdraget resulterade i det kollektiva jordbrukets kroniska ineffektivitet och efterblivenhet, men kunde inte leda till någon effektiv politisk aktion i nationell skala. Och i segern över den egendomsälskande muzjiken låg hemligheten bakom militärernas misslyckande som kandidater till posten som den sovjetiske Bonaparte.

Bondeklassens hjälplöshet och passivitet var en integrerande del i den politiska letargin hos det efterrevolutionära samhället i dess helhet. Detta var bakgrunden till den härskande byråkratins exceptionella aktivitet och skenbara allsmäktighet. Trotskij gav sig upprepade gånger i kast med denna aspekt av situationen, och upprepade gånger förlorade han greppet över den. Krupskaja gjorde en gång den anmärkningen, som hon troligen snappat upp från

⁶⁷ Se *Den väpnade profeten*, mitten av kapitel 6.

Lenin, att Trotskij hade en benägenhet att undervärdera massornas apati.⁶⁸ I detta var Trotskij uppriktig mot sig själv och sin läggning som revolutionär. Revolutionären är i sitt rätta element när samhället är i rörelse, när det släpper lös all sin energi och när alla sociala klasser fullföljer sin målsättning med ett maximum av kraftfullhet och *élan*. Då är hans uppfattning som mest sensitiv, hans förståelse som mest skärpt och hans öga som snabbast och skarpast. Men låt samhället stelna och låt dess olika klasser falla i dvala, och den store revolutionäre teoretikern, det må vara Trotskij eller t.o.m. Marx, förlorar något av sin vision och sitt skarpsinne. Detta tillstånd i samhället är högst väsensskilt från honom och han kan inte anpassa sig till det intellektuellt. Härav Trotskijs felbedömningar. T.o.m. när han gick mycket långt i erkännandet av massornas efterrevolutionära trötthet, drog han sig för att utforska den i dess fulla omfattning. När han tänkte framåt såg han fortfarande alla sociala klasser och grupper – kulaker såväl som arbetare och arméledare såväl som de olika bolsjevikiska grupperingarna – i handling och rörelse, i ett tillstånd av självförtroende och liv, redo att ge sig på varandra och utkämpa sina titaniska slag. Hans tänkande tenderade att slå slint vid åsynen av loja och tröga titaner vilka en byråkrati kunde tämja och binda till händer och fötter.

Eftersom han ytterst identifierade den revolutionära pressen med den sociala medvetenheten och aktiviteten hos de arbetande massorna, ledde honom den uppenbara frånvaron av denna medvetenhet och aktivitet till slutsatsen att, i och med stalinismens seger, 'revolutionens film gick baklänges', och att Stalins roll i den var Kerenskijs fast omvänt. Också här är misstaget uppenbart, men den kärna av sanning som finns bör inte förbises. Filmen fick inte det förlopp som revolutionens profeter och drivande krafter hade väntat sig: den rörde sig delvis i en ny och annorlunda riktning – men inte baklänges. Stalins roll i den var inte Kerenskijs fast omvänt. Filmen pågår än och det kan fortfarande vara för tidigt att fälla det slutgiltiga omdömet om den. I teorin må det ännu vara möjligt med ett nederlag för revolutionen som är lika allvarligt som tidigare stora revolutioner, den franska och den engelska, lidit. Men denna möjlighet tycks vara ytterligt avlägsen. När Trotskij skrev att filmen rörde sig baklänges menade han att den rörde sig i riktning mot ett återupprättande av kapitalismen. I verkligheten rörde den sig mot planekonomi, industriell expansion och massutbildning och dessa faktorer, erkände Trotskij själv, trots all byråkratisk snedvridning och urartning som väsentliga förutsättningar för socialismen, ett *sine qua non* för det slutgiltiga uppfyllandet av revolutionens löften. Förutsättningarna var obestriddligen inte detsamma som uppfyllandet och 50-talets Sovjetunion hade tillräckliga skäl för att se tillbaka på stalinismen, eller åtminstone några av dess sidor, med ytterst desillusionerade ögon. Men ingen segerrik kulak och NEP-man kunde skönjas vid slutet av Stalins väg.⁶⁹

Var stalinismen bonapartistisk? Trotskij använde inte termen i dess vedertagna betydelse av 'svärdsregering' och personstyre. Den vidare marxistiska definitionen betecknar en diktatur som utövas av statsmaskinen eller byråkratin i dess helhet, där den militära autokratin endast är en särskild form. Vad som ur marxistisk synvinkel är väsentligt i bonapartismen är att staten eller exekutiven uppnår politiskt oberoende av alla sociala klasser och upprättar en absolut överhöghet över samhället. I denna mening hade naturligtvis Stalins styre mycket gemensamt med bonapartismen. Men denna ekvation erbjuder endast en vag och mycket allmän ledtråd, när det gäller att förstå företeelsen i all sin sammansatthet och motsägelsefullhet. Stalin utövade inte sin makt så mycket genom en 'självständig' statsmaskin som genom den 'självständiga' partimaskinen, genom vilken han också fick kontroll över staten. Skillnaden var av stor betydelse för revolutionens utveckling och det politiska klimatet i

⁶⁸ N. Krupskaja, 'K Voprosu ob Urokach Oktjabrja' i *Za Leninizm*, s. 155.

⁶⁹ Östeuropa (Ungern, Polen, Östtyskland) befann sig emellertid nästan vid randen av ett återupprättande av bourgeoisin mot slutet av stalinepoken och endast Sovjets väpnade styrka (eller dess hot) kunde avvärja detta.

Sovjetunionen. Partimaskinen betraktade sig själv som den enda auktoriserade förvaltaren och uttolkaren av bolsjevismens idéer och tradition. Dess styre innebar därför att bolsjevismens idéer och tradition, genom alla successiva pragmatiska och ecklesiastiska omformuleringar, bevarades som den ledande ideologin och dominerande traditionen i Sovjetunionen. Det var möjligt endast därför att idéerna och traditionen var fast förankrade i den samhälleliga strukturen i Sovjetunionen, först och främst i den förstatligade urbana ekonomin. Om vi skulle dra en parallell mellan detta tillstånd och den franska revolutionen, skulle den med nödvändighet bli hypotetisk: vi hade fått föreställa oss hur det revolutionära Frankrike sett ut om termidorianerna aldrig störtat Robespierre och om han i namn av det lamslagna och fogliga jakobinpartiet, styrt Frankrike under alla de år som historikern nu beskriver som Direktoratet, Konsulatet och Kejsardömet –med ett ord hur Frankrike skulle ha sett ut om någon Napoleon aldrig kommit till makten och revolutionen hela tiden gått under jakobinismens banér.⁷⁰

Som vi sett inleddes faktiskt partimaskinsväldet redan på Lenins tid. Det var en del av det enda partiets dominans, något som Lenin själv såg som det gamla gardets dominans i första hand. Under sina sista år skulle alltså även regeringen Lenin kunna beskrivas som 'bonapartistisk', med Trotskij's terminologi, även om den saknade det drag som var bonapartismens verkliga kännetecken, nämligen personstyret. När Trotskij talade om faran av bonapartism 1928, varnade han alltså för en utvecklingsfas som i huvudsak fullbordades många år dessförinnan. Partimaskinen hade naturligtvis blivit alltmer despotisk, aggressiv och brutal sedan Lenins dagar. Men det särskilda innehållet i de årens politiska historia, åren 1921-1929, låg ändå i första hand i en förändring av enpartiväldet i riktning mot enfraktionsväldet. Det var den enda form i vilken bolsjevismens politiska monopol kunde överleva och konsolideras. De inledande sidorna i denna volym beskrev enpartisystemet som en självmötsägelse. De olika bolsjevikiska fraktionerna, grupperna och skolorna utgjorde något av ett skugglikt flerpartisystem inom det enda partiet. Enpartisystemets logik krävde deras eliminering. Stalin talade med den logikens röst när han förklarade, att bolsjevikpartiet måste vara monolitiskt om det skulle vara bolsjevikiskt. (I viss mån upphörde det naturligtvis att vara bolsjevikiskt när det blev monolitiskt.)

Enpartisystemets logik hade inte behövt göra sig gällande i samma höga grad som blev fallet, det hade aldrig behövt bli så skoningslöst och dess inneboende tendens hade inte behövt komma i dagen, eller systemet kanske t.o.m. hade kunnat avskaffas av en arbetardemokrati, om Sovjetunionen, inringat som det var och isolerat i sin urgamla fattigdom och efterblivenhet, sluppit genomgå en nästan oavbruten följd av katastrofer, umbäranden och kriser, vilka hotade nationen till liv och lem. Nästan varje nödläge och krissituation ställde alla de stora politiska frågorna på sin spets, drev de bolsjevikiska fraktionerna och grupperingarna i luven på varandra och skänkte deras kamp den obeskrivliga hätskhet och häftighet som ledde till att den enda fraktions väldet avlöste det enda partiets. Vid den punkt dit vår berättelse nått, dvs. vid tiden för uppgörelsen mellan stalinisterna och bucharinisterna, var denna process nästan avslutad. Vad som ännu låg i framtiden var det pseudobonapartistiska fullbordandet: ersättandet av enfraktionsväldet med den ende ledarens väldet i början av trettioalet. Det var denna fullbordan – Stalins autokrati – som Trotskij så klart förutsåg, hur mycket han än misstog sig i andra avseenden.

⁷⁰ Auguste Blanqui beskrev Robespierre som *un Napoleon premature* eller *un Napoleon avorté* medan Madame de Staël om Förste Konsuln sade: *c'est un Robespierre à cheval*. (Daniel Guérin i *La Lutte de classes sous la Première République*, vol. II, ss. 301-4, ägnar några intressanta passager åt detta ämne.) *Robespierre à cheval* hade emellertid andra sociala krafter bakom sig än jakobinernas ledare: hans huvudsakliga stöd var armén, inte la petite bourgeoisie och han var inte hindrad av jakobinsk ideologi. Om Robespierre sade Michelet: 'Il eut le coeur moins roi que prêtre.' Napoleon var bara Kung och inte präst. Stalin var både Påve och Caesar.

Men inte heller nu uppfattade Trotskij stalinismen som en oundviklig effekt av det bolsjevikiska maktmonopolet. Han såg den tvärtom som en direkt brytning med det bolsjevikiska styret. Medan Stalin alltså framställde sin egen fraktions envælde som en konsekvens av och en slutgiltig bekräftelse på enpartiväldet, uppfattade Trotskij det som en negation. I verkligheten fick det bolsjevikiska maktmonopolet, i Lenins och Trotskijs tappning, både sin bekräftelse och sin negation i det stalinistiska monopolet. Och de båda antagonisterna uppehöll sig nu vid skilda aspekter av problemet. Vi har skildrat de övergångar genom vilka enpartiväldet blev enfraktionsväldet och leninismen lämnade plats för stalinismen. Vi har sett att de förhållanden som var implicita i den inledande fasen av denna utveckling blev explicita och fick ett extremt och överdrivet uttryck i den avslutande fasen. I denna mening sysslade Stalin med realiteter, när han hävdade att han följde den av Lenin utarbetade linjen. Men Trotskijs energiska tillbakavisande av detta baserade sig i lika hög grad på realiteter. Enfraktionsväldet var faktiskt både en förvanskning och en konsekvens av enpartiväldet. Trotskij och den ene partiledaren efter den andra med honom protesterade och framhöll att de inrättade det bolsjevikiska maktmonopolet under Lenin, samtidigt som de försökt kombinera det med en arbetardemokrati och att de, långt ifrån att ha påtvingat själva partiet någon monolitisk disciplin, tagit partiets inre frihet för given och verkligen sökt garantera den. Endast blinda och döva kunde vara omedvetna om kontrasten mellan stalinismen och leninismen. Kontrasten visade sig på idéernas område och i bolsjevismens moraliska och intellektuella klimat i än högre grad än i organisations- och disciplinfrågor. Här gick verkligen revolutionsfilmen baklänges, åtminstone i den meningen att stalinismen representerade en hopsammanfattning av marxismen och allt som var primitivt och arkaiskt halvasiatiskt i Ryssland: muzjikens analfabetism och barbari ä ena sidan och de gamla härskande gruppernas absolutistiska traditioner å den andra. Gentemot allt detta stod Trotskij för en oförvanskad klassisk marxism i all dess intellektuella och moraliska styrka men samtidigt politiska svaghet – en svaghet som gick tillbaka på dess egen oförenlighet med den ryska efterblivenheten och socialismens nederlag i Väst. När Stalin utvisade Trotskij från Ryssland, utvisade han den klassiska marxismen med honom.

De båda antagonisternas paradoxala öden var emellertid sådana att samtidigt som Trotskij kastades ut ur sitt eget land, så satte Stalin igång att, på sitt eget barbariska sätt, utrota den ryska efterblivenhet och det ryska barbari som utspytt den klassiska marxismen, och den stalinistiska byråkratin stod i begrepp att verkställa Trotskijs program om den ursprungliga socialistiska ackumulationen. Trotskij var den verkliga impulsgivaren och upphovsmannen till den andra revolution, vars praktiske ledare Stalin skulle bli under det kommande decenniet. Det vore meningslöst att spekulera om hur Trotskij skulle ha lett denna revolution, huruvida han skulle ha lyckats genomdriva den ryska industrialiseringen med jämförbar hastighet och omfattning utan att åsamka den stora massan av den sovjetiska befolkningen samma umbäranden, elände och förtryck som under Stalin, eller huruvida han skulle kunna övertala muzjiken att övergå till kollektivjordbruk istället för att tvinga honom till det. På dessa frågor kan inga svar ges. Och historikern har nog med att analysera händelser och situationer som de varit, utan att fundera över händelser och situationer som de kunde varit. Under de förhållanden som nu en gång rådde, var det sätt på vilket Rysslands samhällsomvandling kom att genomdrivas på trettioalets förutbestämt av tjugotalets politiska utveckling. Denna utveckling ledde till autokrati och monolitism och följaktligen till *tvångsmässig* industrialisering och kollektivisering. De politiska instrument som var nödvändiga för den ursprungliga socialistiska ackumulationen utformades under hela 1920-talet och var nu färdiga att användas. De hade inte utformats för att avsiktligt eller medvetet förbereda den framtida uppgiften, utan var snarare ett resultat av de oöverlagda partistrider genom vilka det bolsjevikiska maktmonopolet blev det stalinistiska monopolet. Om emellertid autokratin och den monolitiska disciplinen, som marxisterna skulle uttrycka det, var den ursprungliga socialistiska ackumulationens

politiska överbyggnad, så låg däri också ett visst rättfärdigande. Stalins anhängare kunde hävda att denna ackumulation inte kunnat genomföras i den skala som skedde utan autokrati och monolitism. Ur bolsjevismens utdragna fraktionsstrider framgick kort sagt Stalins 'fasta ledarskap', för vilket han må ha kämpat för dess egen skull. När han en gång uppnått det använde han det emellertid för att industrialisera Sovjetunionen, kollektivisera jordbruket och omvandla hela nationens utseende. Och därefter pekade han på den användning han givit åt sitt 'fasta ledarskap' för att rättfärdiga det.

Trotskij avvisade Stalins försök till självförsvar. Han fortfor att fördöma sin motståndare som en bonapartistisk usurpator. Han skulle komma att erkänna de 'positiva och progressiva' aspekterna av Stalins andra revolution och se dem som ett förverkligande av delar av sitt eget program. Som vi minns hade han redan gjort en jämförelse mellan sitt och oppositionens öde å ena sidan och pariskommunardernas å den andra, vilka trots sitt misslyckande som proletära revolutionärer 1871 ändå förhindrat en monarkistisk restaurering. Det var deras seger i nederlaget. Den stora omvandlingen i Sovjetunionen på 1930-talet var Trotskij's seger i nederlaget. Men kommunarderna försonade sig aldrig med den tredje republiken, den borgerliga republik som kanske aldrig överlevt utan dem. De förblev dess fiender. På samma sätt skulle Trotskij för alltid förbli en oförsonlig motståndare till den byråkratiska andra revolutionen. Och mot denna skulle han ställa de arbetande klassernas rätt att föra sin egen talan i en arbetarstat och rätten till tankefrihet under socialismen. Härigenom dömdes han till politisk isolering, ty alltför många bland hans närmaste tillät sig, dels av besvikelse och utmattning och dels av övertygelse, att gå med på att uppfångas eller mutas av Stalins andra revolution. Oppositionen i exil stod på randen till total självlikvidering.

Befann sig då Trotskij i konflikt med sin tid? Utkämpade han en hopplös kamp 'mot historien'? Nietzsche säger oss:

Om ni önskar en biografi, leta då inte efter en med legenden: 'Herr Den-och-Den och hans tid', utan försök få tag i en där titelbladet kunde bära inskriften 'En kämpe mot sin tid' . . . Om historien inte vore annat än ett 'allomfattande system av lidelse och misstag' skulle man tvingas att läsa den som Goethe ville att Werther skulle läsas – som om dess moral vore 'Var en man och följ mig inte! ' Men lyckligtvis upprätthåller historien också ett levande minne av de stora 'kämparna mot historien', dvs. mot nuets blinda makt ... och den hyllar den sant historiska karaktären hos män som i mycket ringa grad bekymrat sig om livets 'Så Är Det' för att med desto större glädje och stolthet kunna följa ett 'Så Måste Det Bli'. Att inte dra ned sin generation i graven, utan att grunda en ny – det är detta motiv som ständigt driver dem vidare . . .

Det är storartade ord trots den bakomliggande subjektivistiska romantiken. Trotskij var verkligen en 'kämpe mot historien', men dock inte i den nietzscheanska meningen. Som marxist lade han synnerligen stor vikt vid livets 'Så Är Det' och var medveten om att dess 'Så Måste Det Bli' är ett barn av 'Så Är Det'. Men han vägrade att böja sig för 'nuets blinda makt' och ge upp livets 'Så Måste Det Bli' till förmån för 'Så Är Det'.

Han kämpade inte mot sin tid som en Quijote eller en nietzschiansk Övermänniska, utan som pionjär – inte i namn av det förflutna utan för framtiden. Visserligen kan vi utläsa ett quijotiskt drag hos varje stor pionjär om vi granskar hans ansikte. Men pionjären är ingen Quijote eller utopist. Mycket få människor i historien har befunnit sig i en sådan triumferande harmoni med sin tid som Trotskij 1917 och därefter, och därför var det inte på grund av något slags inneboende främlingsskap för sin generations realiteter som han kom i konflikt med sin tid. Det var banbrytarens karaktär och temperament som drev honom dithän. 1905 förebådade han 1917 och sovjeterna. 1917 stod han ingen efter som ledare för sovjeterna. Han var en talesman för planekonomi och industrialisering sedan det tidiga tjugotalet. Och han skulle förbli en stor om än inte felfri förkunnare av ett framtida återuppvaknande av de revolutionära folken (– en fingervisning om detta politiska återuppvaknande var kravet på ett överskridande

av stalinismen som grep Sovjetunionen mellan åren 1953 och 1956. Den var ännu svag men dock otvetydig). Han kämpade 'mot historien' i namn av historien själv. Och mot den bestående verkligheten, som alltför ofta var en verklighet av förtryck, höll han fram en bättre, en frigjord verklighet som en dag skulle bli möjlighet.

I början av december protesterade Trotskij hos Kalinin och Menzjinskij mot den 'post-blockad' han utsatts för. Den 16 december anlände en hög GPU-officer från Moskva och förelade honom ett 'ultimatum': han måste omedelbart upphöra med sin 'kontrarevolutionära verksamhet', annars skulle han 'fullständigt isoleras från det politiska livet' och 'tvingas att byta uppehållsort'. Samma dag svarade Trotskij partiets och Internationalens ledning i ett utmanande brev:

Att av mig kräva att jag skall uppge min politiska verksamhet är att kräva att jag skall avsvära mig den kamp jag fört i den internationella arbetarklassens intresse, en kamp jag varit oupphörligt engagerad i under trettioåttva år, dvs. hela mitt medvetna liv ... Endast en byråkrati som är ända in i mörket kan kräva något sådant. Endast föraktliga överlöpare kan ge ett sådant löfte. Jag har ingenting att tillägga!⁷¹

Nu följde en månad i sömnlös spänning i Alma Ata. GPU-sändebudet återvände inte till Moskva utan inväntade vidare order på platsen. Dessa var avhängiga av politbyråns beslut. Och politbyrån hade ännu inte bestämt sig. När Stalin uppmanade den att sanktionera utvisningsordern, satte sig Bucharin, Rykov och Tomschik till häftigt motvärn. Och Bucharin, som hade samvetsqual för allt han gjort mot Trotskij och kände en allt starkare fruktan för den 'nye Djingis Khan', skrek, grät och snyftade. Men majoriteten röstade för Stalins förslag och den 20 januari 1929 – det var nu ett helt år sedan Trotskij deporterats från Moskva – omringade och ockuperade en beväpnad vaktstyrka huset i Alma Ata. GPU-officeren förelade Trotskij en ny deportationsorder, denna gång 'från hela Sovjetunionens territorium'. 'GPU:s beslut', skrev Trotskij på föreläggandet, som är kriminellt till innehållet och illegalt till formen, förelades mig den 20 januari 1929.⁷²

Återigen följde tragikomiska scener liknande dem som följt på hans arrestering i Moskva. Hans fängvaktare var besvärade över sina order och tycktes gå till verket med bävan. De var bekymrade över att inte veta vart de skulle föra honom och gjorde ivriga förfrågningar om familjen och visade honom en förstulen omsorg och vänlighet. Men de hade stränga order: de skulle avvärpa honom, föra bort honom inom tjugofyra timmar och klargöra för honom att han först *en route* skulle få meddelande om vart han skulle förvisas.

I gryningen den 22 januari startade fången, hans familj och en stark eskort från Alma Ata mot Frunze genom bergiga ödemarker och Kurdajpasset. Vid samma tid förra året hade de kört den vägen i snöstorm. Denna gång var dock resan mycket värre. Vintern det året var exceptionellt sträng, kanske den strängaste på ett sekel. 'Den starka traktorn som skulle dra oss över passet körde fast och försvann nästan i snödrivorna tillsammans med sju bilar i släptåg. Sju män och ett stort antal hästar frös till döds . . . Vi var tvungna att byta till släde. Det tog oss mer än sju timmar att färdas ca trettio km.'⁷³

I Frunze sattes Trotskij och hans familj på ett specialtåg mot det europeiska Ryssland. Under tiden kom ett meddelande om att han förvisats till Konstantinopel. Han protesterade omedelbart mot Moskvans beslut. Regeringen hade, förklarade han, ingen rätt att utvisa honom ur landet utan hans samtycke. Konstantinopel hade varit en samlingsplats för spillrorna av Wrangels armé, som kommit över från Krim. Vågade politbyrån utsätta honom för de hämndlystna Vita Gardena? Kunde de inte åtminstone ordna inresetillstånd i Tyskland eller något

⁷¹ Arkiven.

⁷² Ibid.

⁷³ *Moja Zjizn'*, vol. II, s. 314.

annat land? Han krävde att få träffa de av hans familjemedlemmar som fanns kvar i Moskva. Det sista kravet gick igenom: Sergej och Ljovas fru kom ner från Moskva och anslöt sig till de deporterade på tåget. Än en gång vägrade Trotskij att fortsätta till Konstantinopel. GPU-sändebudet, som medföljde på resan, vidarebefordrade hans protester och inväntade instruktioner. Under tiden avbröts tågresan och tåget kopplades in på ett sidospår 'nära en liten död station'.

Där somnade det in i koma mellan två glesa skogsdungar. Den ena dagen efter den andra går. Allt fler öppnade burkar ligger vid sidan av tåget. Kråkor och skator samlas till fest i allt större flockar. Ödejord . ödslighet ... räven har satt sina smygande spår ända framme vid tåget. Loket och en ikopplad vagn gör dagliga turer till en större station för att hämta vårt middagsmål och tidningar. Influensan har invaderat våra kupéer. Vi läser om Anatole France och Kljutjevskijs *Historia* . . . Det är minus femtiotre grader. Vårt lok åker fram och tillbaka ... för att inte frysa fast ... vi vet inte ens var vi befinner oss.⁷⁴

På detta sätt gick tolv dygn under vilka ingen tilläts lämna tåget. Tidningarna var det enda som gav ett eko av världen – de var fyllda av de mest våldsamma och hotfulla invektiv mot trotskismen och rapporter om ett nytt 'trotskistiskt centrum' och arresteringar av hundratals oppositionsmän.⁷⁵

Efter tolv dagar återtog resan. Tåget åkte för full maskin söderut genom den välbekanta ukrainska steppen. Eftersom den tyska regeringen, enligt Moskva, vägrat att ge Trotskij inresetillstånd, var det trots allt till Konstantinopel han skulle förvisas. Sergej, som önskade fortsätta sin akademiska kurs och Ljovas fru återvände till Moskva i hopp om familjens snara återförening utomlands. Föräldrarna omfamnade dem med onda förningar, men ovissa som de var om sin egen framtid vågade de inte be dem dela landsflykten. De skulle aldrig återse dem.

Från detta tåg såg Trotskij, i det nattliga mörkret, Ryssland för sista gången. Tåget åkte genom Odessas gator och hamn, Odessa – hans barndomsstad där han haft sina första drömmar och ambitioner i denna värld. I minnet framträdde den gamla tsaristiska guvernören i Odessa som utövat 'absolut makt med sitt okuvliga lynne och 'stått fullt upprätt i sin vagn och ropat förbannelser över gatan med sin heta stämma, medan han hötte med näven'. En annan förbannande och heta stämma och en annan höttande näve – eller var det densamma? – förföljde nu den femtioårige mannen genom hans barndoms gator. En gång hade åsynen av satrapen fått honom att rygga tillbaka, 'ordna till skolväskan och skynda hem'. Nu rusade fångtåget fram genom hamnen, där han skulle gå ombord på en båt, som skulle föra honom ut i ovissheten, och han kunde endast begrunda sitt orimliga öde. Hamnpiren omringades av tätt packade trupper, som bara för fyra år sedan stått under hans befäl. Som ett hån mot honom bar det tomma, väntande fartyget Lenins patronymikon – *Iljitj*! Det avseglade före utsatt tid i becksvarta natten. Det stormade. T.o.m. Svarta Havet var nedisat det året och en isbrytare måste bryta en ränna omkring 100 km. När *Iljitj* lättade ankar och Trotskij vände sig om mot kajen som avlägsnade sig i ett töcken, måste han ha känt det som om hela det land han lämnade bakom sig förvandlats till en frusen öken och revolutionen själv stelnat till is.

Det fanns ingen makt på jorden, ingen mänsklig isbrytare, som kunde öppna en returpassage.

⁷⁴ Ibid. s. 315.

⁷⁵ Bland dem som fängslades var Voronskij, redaktören för *Krasnaja Nov*, Budu Mdivani, och flera andra av de georgiska bolsjevikerna som varit motståndare till Stalin sedan 1921, och 140 oppositionsmän i Moskva som cirkulerat Trotskijs ovan citerade 'Brev till vänner'.

Bibliografi

(Se också bibliografin i *Den väpnade profeten*)

Bajanov, B., *Avec Staline dans le Kremlin*. Paris, 1930.

Balabanoff, A., *Avec Staline dans le Kremlin*. London, 1938.

Beloborodov, Opublicerad korrespondens med Trotskij, citerad från *Arkiven*.

Brandt, Schwartz, Fairbank, *A Documentary History of Chinese Communism*. London, 1952.

Brupbacher, F., *60 Jahre Ketzer*, 1935.

Bubnov, A., 'Uroki Oktjabrja i Trotskizm', i *Za Leninizm*, 1925.

– *Partija i Oppozitsija*, 1925 g. Moskva, 1926.

– *VKP (b)*, Moskva-Leningrad, 1931.

Bucharin, N., *Proletarskaja Revolutsija i Kultura*. Petrograd, 1923.

– *Kritika Ekonomitjeskoi i Platformy Oppozitsii*. Leningrad, inget datum.

– *K Voprosu o Trotskizme*. Moskva, 1925.

– 'Teorija Permanentnoi Revolutsii' i *Za Leninizm*.

– *V Zasljitu Proletarskoi Diktatury*. Moskva, 1928.

– (medförfattare till Preobrazjenskij, E.) *The ABC of Communism*. London, 1922.

[[Kommunismens ABCD](#)]

Chen Tu-hsiu, 'Open Letter to members of the Chinese Communist Party'. Den amerikanska översättningen under titeln 'How Stalin-Bucharin destroyed the Chinese Revolution', publicerades i *The Militant*, nov. 1930. [[Appell till alla kamrater i det kinesiska kommunistpartiet](#)]

Chrusjtjov, N., *The Dethronement of Stalin* (det är *Manchester Guardian*'s utgåva av det hemliga talet på 20:e kongressen), 1956. [svensk översättning direkt från ryska: [Chrusjtjovs tal 1956](#)]

Degras, J. (red.), *Soviet Documents on Foreign Policy*. London, 1952.

Dingelstedt, I., Opublicerade essäer, artiklar och brev till Trotskij, Radek och andra, citerade från *Trotskijarkiven*.

Dzerzjinskij, F., *Izbrannye Stati i Retji*. Moskva, 1947.

Eastman, M., *Since Lenin died*. London, 1925.

Engels, F., *Dialektik der Natur*. Berlin, 1955.

Fischer, L., *Men and Politics*. New York, 1946.

– *The Soviets in World Affairs*, vol:a I-II. London 1930.

Fischer, R., *Stalin and German Communism*. London, 1948.

Fotjeva, L. A., 'Iz Vospominanii O Lenine' i *Voprosy Istorii KPSS*, nr 4, 1957.

Frossard, L-O., *De Jaurès à Lénine*. Paris, 1930.

– *Sous le signe de Jaurès*. Paris, 1943.

Guèrin, D., *La Lutte de Classes sous la Première République*, vol:a I-II. Paris 1946.

Herriot, E., *La Russie Nouvelle*. Paris, 1922.

Holitscher, A., *Drei Monate in Sowjet Russland*. Berlin, 1921.

Isaacs, H., *The Tragedy of the Chinese Revolution*. London, 1938. [[Den kinesiska revolutionens tragedi](#)]

Jaroslavskij, E., *Rabotjaja Oppozitsija*. Moskva, inget datum.

– *Protiv Oppozitsii*. Moskva, 1928.

– *Vtjerasjny i Zavtrasjny Den Trotskistov*, Moskva, 1929.

– *Aus der Geschichte der Kommunistischen Partei d. Sowjetunion*, vol:a I-II, Hamburg-Berlin, 1931.

– *Otjerki po Istorii VKP (b)*. Moskva, 1936.

Joffe, A., 'Farewell letter to Trotsky'. Hela texten finns i *Trotskijarkiven*.

Kamegulov, A. A., *Trotskizm v Literaturovedeni*. Moskva, 1932.

Kamenev, L., 'Partija i Trotskizm' och 'Byl-li Deistvitelno Lenin Vozjdem Proletariata i Revolutsii', i *Za Leninizm*.

– Hans brev om mötet med Bucharin sommaren 1928 citeras från *Trotskijarkiven*, liksom andra dokument han var medförfattare till.

– Hans tal är citerade ur partiets kongress- och konferensprotokoll.

Karolyj, M., *Memoirs*. London, 1956.

Kollontaj, A., *The Workers' opposition in Russia*. London, 1923. [[Arbetaroppositionen](#)]

KPSS V Rezolutsijach, vol:a I–II. Moskva 1953.

Kritsman, L., *Geroitjeskij Period Velikoj Russkoj Revolutsii*. Moskva, 1924(?).

Krupskaja, N., 'K Voprosu o Urokach Oktjabrja', i *Za Leninizm*.

– Tal, citerade från partiprotokoll.

Kuusinen, O., 'Neudavsjeesja Izobrazjenie "Nemetskovo Oktjabrja"', i *Za Leninizm*.

Latsis (Sudbars), *Tjrezvytjainije Komissii po Borbe s Kontrrevolutsiej*. Moskva 1921.

Lenin, V., *Sotjinenija*, vol:a I–XXXV. Moskva, 1941-50. Alla citat är hämtade från denna, den fjärde, utgåvan av Lenins verk, utom i ett fall, som påpekats i en fotnot, där 1928 års utgåva (vol. XXV) citeras.

– *Sotjinenija*, vol. XXXVI. Moskva, 1957. (Den första av de tilläggsvolymerna till den fjärde utgåvan, som publicerats efter tjugonde kongressen och som innehåller Lenins tidigare undanhållna och opublicerade skrifter.)

– Ännu opublicerade delar av Lenins brevväxling med Trotskij och andra citeras från *Trotskijarkiven*.

Leninskij Sbornik, vol. XX. Moskva, 1932.

Manifest der Arbeitergruppe der Russischen Kommunistischen Partei, Berlin, 1924.

Mao Tse-tung, *Izbrannije Proizvedenija*, vol:a I–II, Moskva, 1952-53.

Marx, K., *Das Kapital*.

– *Das Kommunistische Manifest*.

– *Der 18 Brumaire des Louis Bonaparte*.

– *Herr Vogt*.

Molotov, V., 'Ob Urokach Trotskizma' i *Za Leninizm*.

– Tal, citerade från partiets kongress- och konferensprotokoll.

Morizet, A., *Chez Lénine et Trotski*. Paris, 1922.

Muralov, N., Opublicerad korrespondens med Trotskij m.fl. i *Trotskijarkiven*.

Murphy, J. T., *New Horizon*. London, 1941.

Pokrovskij, M. N., *Oktjabrskaja Revolutsija*. Moskva, 1929.

– *Otjerki po Istorii Oktjabrskij Revolutsii*, vol:a I–II. Moskva, 1927.

Popov, N., *Outline History of the CPSU(b)*, vol:a 1–II (Engelsk översättning från den 16:e ryska utgåvan.) London, inget datum.

Preobrazjenskij, E., *Novaja Ekonomika*, vol. I, del I. Moskva, 1926.

– Essäer, memoranda (‘Levyj Kurs v Derevnje i Perspektivi’, ‘Tjto Nado Skazat’ Kongresu Kominterna’, etc.) och hans korrespondens med Trotskij m.fl., citerade från *Trotskijarkiven*.
– (Medförfattare med Bucharin), *The ABC of Communism*.

Pjat’ Let Sovjetskoj Vlasti. Moskva, 1922.

Radek, K., *In den Reihen der Deutschen Revolution*. München, 1921.

– ‘Nojabr’, iz Vospominanii’, *Krasnaja Nov*, nr 10, 1926.

– *Portrety i Pamflety*. Moskva, 1927. (Denna utgåva innehåller den essä vilken utelämnats i senare utgåvor, ‘Lev Trotskij, Organizator Pobedy’ (Trotskij, segerns organisatör), som ursprungligen publicerades i *Pravda*, 14 mars 1923.

– *Kitaj v Ognje Voyny*. Moskva, 1924.

– *Razvitie i Znatjenie Lozunga Proletarskoj Diktatury*. (Detta är Radeks långa opublicerade avhandling om Trotskijs teori om den permanenta revolutionen, skriven i exil 1928 och tillgänglig i *Trotskijarkiven*.

– Tal, citerade från parti- och Kominternprotokoll.

Rakovskij, Ch., ‘Brev till Valentinov’, opublicerade memoranda och korrespondens med Trotskij m.fl., *Trotskijarkiven*. En fransk översättning av ‘Brev till Valentinov’ finns i *Les Bolcheviks contre Staline*. Paris, 1957.

Ransome, A., *Six Weeks in Russia in 1919*. London, 1919.

Rosmer, A., *Moscou sous Lénine*. Paris, 1953. [[Moskva under Lenin](#)]

Roy, M. N., *Revolution und Kontrarevolution in China*. Berlin, 1930.

Rykov, A., ‘Novaja Diskussija’ i *Za Leninizm*.

– Tal, citerade från protokoll från partikongresser och -konferenser.

Sapronov, T., Memorandum och korrespondens i *Trotskijarkiven*.

Scheffer, P., *Sieben Jahre Sowjet Union*. Leipzig, 1930.

Sedova, N., (Medförfattare med V. Serge), *Vie et mort de Trotsky*. Paris, 1951.

Serge, V., *Le Tournant Obscur*. Paris, 1951.

– *Mémoires d’un Révolutionnaire*. Paris, 1951. [[En revolutionärs minnen](#)]

– *Vie et mort de Trotsky*. Paris, 1951.

Sheridan, C., *Russian Portraits*. London, 1921.

Smilga, I., Korrespondens och essäer, (‘Platforma Pravovo Kryla VKP (b)’), citeras från *Trotskijarkiven*.

Smirnov, I., Opublicerad korrespondens med Trotskij, Radek och andra. Ibid.

Smirnov, V., *Pod Znamja Lenina* (en opublicerad essä som argumenterade för den decemistiska ståndpunkten 1928. Trotskij tillskriver V. Smirnov författarskapet, men är inte säker på det.)

Sokolnikov, G., 'Teorija tov. Trotskovo i Praktika Naszej Revolutsii' och 'Kak Podchodit k Istoril Oktjabrja' i *Za Leninizm*.

Sorin, V., *Rabotjaja Gruppa*. Moskva, 1924.

Sosnovskij, L., *Dela i Ljudi*, vol:a I-IV. Moskva, 1924-27.

– Opublicerad brevväxling med Trotskij och andra, citerad från *Arkiven*.

Stalin, J., *Sotjinenija*, vol:a V-X. Moskva, 1947-49.

Tang Leang-Li, *The inner History of the Chinese Revolution*. London, 1930.

Thalheimer, A., 1923, *Eine Verpasste Revolution?* Berlin, 1931.

Trotskij, L., *Sotjinenija*. Moskva, 1925-27. Följande volymer av denna utgåva av Trotskijs samlade skrifter, citeras ur eller hänvisas till i detta arbete:

Vol. III (del 1) *Ot Fevralja do Oktjabrja*. (Del 2) *Ot Oktjabrja do Bresta*. Det är som förord till denna volym som den mycket omstridda 'Uroki Oktjabrja' (*Oktoberns lärdomar*) först utkom.

Vol. XII: *Osnovnye Voprosy Proletarskoi Revolutsii*.

Vol. XIII: *Kommunistitjeskij Internatsional*.

Vol. XV: *Chozaistvennoe Stroitelstvo v Sovjetskoj*

Vol. XVII: *Sovjetskaja Respublika I Kapitalistitjeskij Mir*.

Vol. XX: *Kultura Starovo Mira*.

Vol. XXI: *Kultura Perechodnovo Vremeni*.

– *Kak Vooruzjasja' Revoljutsija*, vol:a I-III. Moskva, 1923-5.

– *Fiat' Ler Kominterna*, vol:a I-II. Moskva, 1924-5. En amerikansk utgåva med titeln *The First Five Years of the Communist International*, vol:a I-II, utkom i New York 1945 och 1953.

– *Moja Zjizn'*, vol:a I-II, Berlin 1930. Den engelska utgåvan *My Life*, London 1930.

– *Terrorizm i Kommunizm*, Petersburg 1920.

– *Voina i Revolutsija*, Moskva 1922.

– *Literatura i Revolutsija*. Moskva 1923. En amerikansk utgåva *Literature and Revolution* utkom i New York 1937.

– *Voprosy Byta*. Moskva 1923. Den engelska utgåvan *Problems of Life*. London 1924.

– *Mezjdu Imperializmom i Revolutsijei*, Moskva 1922.

– *Novyj Kurs*. Moskva 1924. Den amerikanska utgåvan *The New Course*. New York 1943.

– *O Lenine*. Moskva 1924.

– *Zapad i Vostok*. Moskva 1924.

– *Pokolenie Oktjabrja*. Moskva 1924.

– *Kuda idet Anglija?* Moskva 1925. Den engelska utgåvan *Where is Britain going?* med förord av H. N. Brailsford, kom ut i London, 1926.

– *Kuda idet Anglija?* (Vtoroi Vypusk.) Moskva 1926. Detta är inte, som titeln kan antyda, en andra utgåva av föregående verk, utan en samling kritik av brittiska författare, Bertrand Russel, Ramsay MacDonald, H. N. Brailsford, George Lansbury och andra, samt Trotskijs svar till sina kritiker.

– *Europa und Amerika*. Berlin 1926.

– *Towards Socialism or Capitalism*. London 1926.

– *The real situation in Russia*. London, inget datum. Den engelska versionen av den förenade oppositionens 'plattform' som Trotskij och Zinovjev var medförfattare till.

– *Problems of the Chinese Revolution*. New York, 1932.

– *The Third International after Lenin*. New York, 1936. Den amerikanska utgåvan av hans *Critique* av Tredje Internationalens program, skrivet 1928.

– *Tjto i Kak Proizosjlo?* Paris, 1929.

- *Permanentnaja Revolutsija*. Berlin, 1930.
  - *Stalinskaja Sjkola Falsifikatsiji*. Berlin, 1932. Den amerikanska utgåvan *The Stalin School of Falsification*. New York, 1935.
  - *The Suppressed Testament of Lenin*. New York, 1935.
  - *Ecrits*, vol. I. Paris, 1955.
  - *The Revolution betrayed*. London, 1937.
  - *Stalin*. New York, 1946.
  - *The Case of Leon Trotsky*. London, 1937 [svensk översättning: [Fallet Leo Trotskij](#)].
- Trotskijs vittnesmål och korsförhör inför Deweykommissionen i Mexiko 1937. Denna lista över Trotskijs publicerade verk innehåller endast de böcker och pamfletter som citeras eller hänvisas till i denna del (av biografen).

Trotskijarkiven, Houghton Library, Harvard University. En beskrivning av *Arkiven* gavs i bibliografen i *Den väpnade profeten*. Tal och uttalanden av Trotskij citeras antingen från *Arkiven* eller från publicerade protokoll från partikongresser och -konferenser, som påpekats i fotnoterna.

Za Leninizm, Leningrad, 1925. En samling av de mest betydelsefulla bidragen av Stalin, Zinovjev, Kamenev, Rykov, Bucharin, Sokolnikov, Krupskaja och andra, till diskussionen om Trotskijs *Oktobers lärdomar*. Den innehåller också *Oktobers lärdomar*.

Zajavlenie o Vnutripartiinom Polozheni. Uttalandet från de 'Fyrtiosex' av den 15 oktober 1923, finns i *Trotskijarkiven*.

- Zinovjev, G., *Sotjinenija*, vol:a I, II, V, XVI. Moskva, 1924-29.
- *Dvenadsat' Dnei v Germanii*. Petersburg, 1920.
- 'Bolsjevizm ili Trotskijizm', i *Za Leninizm*.
- *Istorija RKP (b)*. Moskva, 1924.
- *Lenin*. Leningrad, 1925.
- *Leninizm*. Leningrad, 1926.

Memoranda, essäer och andra opublicerade dokument citeras från *Trotskijarkiven*, och tal från de publicerade partiprotokollen.

Följande protokollutgåvor och verbatimrapporter har citerats:

Sovjetunionens kommunistiska partis kongresser och konferenser:

- 10 *S'ezd RKP (b)*. Moskva. 1921.
- 11 *Konferentsija RKP (b)*. Moskva, 1921.
- 11 *S'ezd RKP (b)*. Moskva, 1936.
- 12 *S'ezd RKP (b)*. Moskva, 1923.
- 13 *Konferentsija RKP (b)*. Moskva, 1924.
- 13 *S'ezd RKP (b)*. Moskva, 1924.
- 14 *S'ezd VKP (b)*. Moskva, 1926.
- 15 *Konferentsija VKP (b)*. Moskva, 1927.
- 15 *S'ezd VKP (b)*, vol:a I-II. Moskva, 1935.
- Protokoly Tsentralnovo Komiteta RSDRP*. Moskva, 1929.

Sovjetiska fackföreningskongresser

- 3 *S'ezd Profsojuzov*. Moskva 1920.
- 4 *S'ezd Profsojuzov*. Moskva 1921.
- 5 *S'ezd Profsojuzov*. Moskva 1922.
- 6 *S'ezd Profsojuzov*. Moskva 1925.
- 7 *S'ezd Profsojuzov*. Moskva 1927.

Sovjetkongresser:

8 *Vserosiiskij S'ezd Sovjetov*. Moskva. 1921.

9 *Vserosiiskij S'ezd Sovjetov*. Moskva 1922.

Kommunistiska Internationalen:

Internationella Kongresser:

3 *Vsemirnyj Kongress Kominternav*. Petrograd 1922.

4 *Vsemirnyj Kongress Kominterna*. Moskva 1923.

5 *Vsemirnyj Kongress Kominterna*. vol:a I–II. Moskva 1925.

Exekutivsessioner:

Rassjirennny Plenum IKKI. Moskva 1923.

Rassjirennny Plenum IKKI. Moskva 1925.

Sjestoj Rassjirennny Plenum IKKI. Moskva 1927.

Puti Mirovoj Revolutsii (november-december-sessionen 1926), vol:a I–II. Moskva 1927.

Rassjirennnyj Plenum IKKI, vol:a I–XII. Moskva 1930–.

The Lessons of the German Events. London(?), 1924. (Rapport från diskussioner med exekutivpresidiet rörande den 'tyska krisen' av år 1923.)

Varia:

The Second and Third International and the Vienna Union (rapport från den år 1922 hållna konferensen med de tre Internationalerna i Berlin), inget datum.

Tidningar och tidskrifter:

Bolsjevik, *Bulleten Oppozitsii*, *Ekonomitjeskaja Zjizn'*, *Die Freiheit*, *L'Humanité*, *Izvestija*, *Ts. K. RKP (b)*, *Iskusstvo Kommuny*, *Internationale Presse Korrespondenz*, *Kommunist*, *Kommunistitjeskij International*, *Krasnaja Letopis*, *Krasnaja Nov*, *Kuznitsa*, *Labour Weekly*, *Labour Monthly*, *The Militant*, *The New International*, *Na Postu*, *The Nation*, *The New Leader*, *The New York Times*, *Oktjabrj*, *Petjat i Revolutsija*, *Pod Znamen'em Marksizma*, *Pravda*, *Proletarskaja Revolutsija*, *Przeglad*, *Socjal-Demokratyczny*, *Revolutsionnyj Vostok*, *Trud*, *Voprosy Istorii KPSS*, *Znamja*, *Z Pola Walki*.